

Investeren in vermogen

Investeren in vermogen

Sociaal en Cultureel Rapport 2006



Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, december 2006

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2006

SCP-publicatie 2006/21

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Opmaak figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagillustratie: Ien van Laanen, Amsterdam

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Druk: Haasbeek, Alphen a/d Rijn

ISBN 10 90-377-0285-6

ISBN 13 978-90-377-0285-9

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

Inhoud

	Voorwoord	1
1	Een wereld te winnen	3
2	Op weg naar een hoger onderwijsdiploma	19
3	Investeren in getalenteerde jeugd	53
4	Informatievaardigheden in een kennissamenleving	91
5	Minderheden in de middenklasse	117
6	Voltijds werkende moeders	153
7	Succesvolle innovatie: het belang van sociale en culturele aspecten	183
8	De boer als maatschappelijke ondernemer	215
9	Investeren in gezondheid	255
10	Informele zorg	289
11	Kerkgangers, investeerders in de civil society	317
12	Investeren door burgers in de bestaande woningvoorraad van de grote stad, en <i>gentrification</i>	339
13	Investeren in een leefbare woonomgeving	365
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	409

Voorwoord

In veel studies van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) gaat de aandacht in de eerste plaats uit naar groepen wier situatie beschreven kan worden met begrippen als ‘ongelijkheid’, ‘achterstand’ of ‘kwetsbaarheid’. Dit is begrijpelijk, omdat daar juist vaak de vraag aan de orde is of de overheid hier een taak heeft en als de overheid hier al beleid op voert, of dat beleid dan ook effectief genoeg is. Veel minder aandacht gaat uit naar groepen die het wel goed doen en goed hebben – soms tegen de verdrukking in – naar groepen die vooroplopen bij gewenste ontwikkelingen, en naar groepen die door extra of bijzondere inspanningen een bijdrage leveren aan de kwaliteit van de samenleving. Ook die groepen zijn beleidsmatig interessant, niet alleen omdat van hen te leren valt, maar ook omdat het wellicht van belang kan zijn hen met specifieke maatregelen te ondersteunen. Het Sociaal en Cultureel Rapport 2006 richt zich op dit soort groepen en op (beleids)ontwikkelingen die hen mogelijk kunnen ondersteunen.

De opzet van het SCR 2006, het zeventiende in de in 1974 begonnen reeks, is ook anders dan die van de eerdere edities. De traditionele indeling die min of meer impliciet de departementale indeling volgde, heeft hier plaatsgemaakt voor een meer essayistische benadering. De ambitie is minder een volledig overzicht van de ontwikkelingen op de verschillende beleidsterreinen te geven en meer in de vorm van capita selecta interessante initiatieven te laten zien. De beleidsterreinen in engere zin komen al steeds uitgebreid aan de orde in de monitor-rapportages die het SCP met regelmaat wijdt aan bijvoorbeeld de positie van etnische minderheden, vrouwen, ouderen of gehandicapten in onze samenleving en in de onderzoeksrapporten over armoede, vrije tijd, onderwijs, wonen, zorg en alle andere onderwerpen die gerekend kunnen worden tot het gebied van het sociale en culturele welzijn. De Sociale Staat van Nederland 2007 tenslotte zal weer een omvattend beschrijvend beeld bieden, mede op basis van de uitkomsten van de leefsituatie-index.

In januari 2005 werden in het nieuwjaarsboekje van het SCP al ‘hier en daar opklaringen’ gesignaleerd. Het SCR 2006 zet deze lijn voort, op zoek naar inspirerende voorbeelden en naar ontwikkelingen die de tweede helft van dit eerste decennium van de nieuwe eeuw een kansrijk perspectief bieden.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1

Een wereld te winnen

1.1	Een economische metafoor omgedraaid	5
1.2	Een andere opzet	6
1.3	Eigen inzet en het algemeen belang	8
1.4	Verlangen naar vertrouwen	9
1.5	Investing en institutionalisering	11
1.6	Investeren in de tweede betekenis van het woord	13
1.7	Gelijkheid en vrijheid	14
1.8	De wereld winnen	16
	Literatuur	17

1 Een wereld te winnen

Paul Schnabel

1.1 Een economische metafoor omgedraaid

Dit is het tijdperk van de economische metaforen. Begrippen als sociaal en cultureel kapitaal zijn algemeen gangbaar geworden, diensten en zelfs personen worden als producten gedefinieerd, kerkgangsters en kiezers blijken te bewerken markten te zijn geworden en ooit eerbiedwaardige instituten omschrijven zichzelf als bedrijf en maken zich zorgen over hun rendement. Het is niet alleen maar beeldspraak, de metaforen weerspiegelen ook een veranderende werkelijkheid en openen nieuwe perspectieven op de toekomst. Dat is er dan een van kansen die voor het grijpen liggen, van niches in de markt die gevonden moeten worden en ook van investeringen die duurzaamheid moeten brengen waar vroeger continuïteit een gegeven was. Concurrentie verandert de verhouding tussen scholen net zo goed als die tussen huisartsen. Ziekenhuizen zijn veranderd in aanbieders van zorg, die met elkaar in competitie zijn om de gunst van klanten, die vroeger patiënten waren. Publieke diensten zijn producten die aan de man gebracht moeten worden en de stijging van de productiviteit is tegenwoordig ook dan een thema als er tegenover kosten geen directe baten verwacht mogen worden.

‘Investeren in vermogen’ is het verbindende thema van dit Sociaal en Cultureel Rapport. Opnieuw een economische metafoor, maar nu wel anders van richting dan gebruikelijk en ook gedragen door een andere intentie. De titel zelf suggereert dat ook al. Het gaat immers niet om een vermogen dat geïnvesteerd wordt noch om een investering naar vermogen in productiegoederen. Een investering van vermogen is gericht op een groei van de middelen waar iemand over kan beschikken, investeren naar vermogen verwijst naar de verschillen tussen mensen in de mogelijkheden middelen in te zetten. In beide gevallen gaat het om een voordeel dat extern behaald kan worden, terwijl ‘investeren in vermogen’ verwijst naar een intern te behalen voordeel, dat wil zeggen naar de versterking van de competentie, de verbetering van de situatie of de vergroting van de kansen van de eigen persoon of groep. De investering vindt ook niet plaats in objecten, maar in subjecten. De investeerder is in veel gevallen ook degene in wie geïnvesteerd wordt of identificeert zich via de investering met het lot en het belang van de persoon of groep waarin de investering plaatsvindt.

In de echte economie kunnen investeringen ook mislukken. Het ingezette kapitaal kan dan verloren zijn gegaan en in het ergste geval gaat de investeerder zelf bankroet of vraagt de door hem gesteunde onderneming faillissement aan. Economieën kunnen tijden van crisis en recessie vertonen, de vraag kan wegvallen of de concurrentie kan te groot zijn. Ook deze begrippen uit het economisch vocabulaire

worden wel metaforisch gebruikt, maar zelden in relatie tot het perspectief van groei en ontwikkeling dat hier zojuist geschetst werd. Metaforisch gezien bestaat de winst- en verliesrekening uit twee volledig gescheiden categorieën, die afhankelijk van de boodschap die overgebracht moet worden ook zonder verwijzing naar elkaar kunnen worden ingezet.

In het Sociaal en Cultureel Rapport 2006 overweegt het perspectief van de groei en de hoop, van de oplopende lijn in de winstgrafiek en de ook uitgesproken verwachting dat de positieve ontwikkeling zal doorzetten. Het positieve beeld is ook het bepalende criterium geweest voor de selectie van thema's in dit Sociaal en Cultureel Rapport. Het zijn de capita selecta van het vertrouwen in de toekomst en in de waarde van initiatief, inspiratie, innovatie en inspanning. Dat is ook de rode draad die ten dele zeer ver uit elkaar liggende thema's met elkaar verbindt zonder ze te willen snoeren in het keurslijf van de limitatieve pretentie.

1.2 Een andere opzet

Traditioneel biedt het Sociaal en Cultureel Rapport zowel een breed overzicht van de verschillende aspecten van het sociaal en cultureel welzijn van de Nederlandse bevolking als een diepgaande analyse van het beleid van de overheid op dit gebied en de reacties daarop in samenleving en maatschappij. Zonder daar uitdrukkelijk naar te verwijzen, weerspiegelt de hoofdstukindeling in grote lijnen de taakverdeling tussen de departementen die zich in ruime zin met opgaven van de verzorgingsstaat bezighouden: onderwijs, zorg, sociale zekerheid, volkshuisvesting, sociale veiligheid, integratie van minderheden, werkgelegenheid, vrijetijdsbesteding, vrijwilligerswerk, cultuur, enzovoorts, alle taken kortom die de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid onlangs nog zo mooi samenvatte in de begrippenreeks 'verzekeren, verzorgen, verheffen en verbinden' (WRR 2006). Geleidelijk aan is per editie een steeds belangrijker plaats gegeven aan een centraal thema in de selectie en presentatie van het vele beschikbare materiaal. In 1998 was dat een terugblik op een kwart eeuw sociale verandering, in 2000 werd Nederland in Europese vergelijking de maat genomen, in 2002 ging het om de kwaliteit van de prestaties van de quataire sector en in 2004 om de visie van Nederlanders op hun eigen toekomst en de toekomst van de Nederlandse samenleving.

Het thema van dit zeventiende Sociaal en Cultureel Rapport sinds 1974 biedt niet veel ruimte voor het algemene overzicht, maar vraagt juist aandacht voor het bijzondere en het uitzonderlijke, het nieuwe en het andere. Dat kan ook, omdat het overzicht – met de SCP-leefsituatie-index als ruggengraat – al steeds meer alternerend geboden wordt met *De sociale staat van Nederland* (2001, 2003, 2005). Ten behoeve van de beleidsontwikkeling op departementaal niveau verschijnen er bovendien regelmatig rapportages over de leefsituatie van bijvoorbeeld ouderen, gehandicapten, etnische minderheden en vrouwen of over politiek belangrijke kwesties als armoede, emancipatie, toegankelijkheid van voorzieningen en dergelijke.

Dit Sociaal en Cultureel Rapport gaat niet uit van beleid en richt zich ook niet in de eerste plaats op beleid. Het wil exemplarisch laten zien dat er in de samenleving allerlei positieve ontwikkelingen aan de gang zijn, die soms model zullen zijn voor wat er over enige tijd in bredere kring te zien zal zijn, die soms ook verrassen door hun onverwachte en grotendeels onopgemerkte verbreiding, en soms laten zien hoe moeilijk het is een situatie te veranderen of aan een voorbestemd lot te ontsnappen. Steeds valt op dat het burgers zijn, individueel of in organisatie, alleen of in een groep, voor zichzelf of voor anderen, die zelf de motor en de agens van de verandering zijn. Instituties, van de overheid of van de eigen groep, hinderen hen vaak meer dan dat ze helpen en eventuele steun bestaat soms meer in de retoriek dan in de praktijk.

Als alternatief voor zowel het Amerikaanse *the winner takes it all*-model, als de Chinese verwachting weer de leidende positie in de wereld in te kunnen nemen en de Europese angst het 'openluchtmuseum en oude vandagenhuis' van de wereld te worden, pleit de Finse sociaal-filosoof Pekka Himanen voor een Europese toekomstvisie van 'combining creativity and caring', van 'innovatie en sociale inclusie' (Himanen in: Van Dalm 2006; Castells en Himanen 2002). Het advies over de toekomst van de verzorgingsstaat van de WRR sluit daar in de nadruk op verheffen en verbinden bij aan, maar het verlangen naar behoud en herstel van sociale inclusie was ook al prominent aanwezig bij de Nederlandse burgers die in 2004 'meer solidariteit' als hun belangrijkste hoop en verlangen voor de toekomst noemden.

Innovatie zowel als inclusie is in dit Sociaal en Cultureel Rapport als thema terug te vinden. Inclusie is het onuitgesproken wachtwoord in de hoofdstukken over vrijwilligerswerk, informele zorg, leefbare woonomgeving en *gentrification*, etnische minderheden en jongeren uit laaggeschoolde milieus. Innovatie is thema in de hoofdstukken over extra voorzieningen voor getalenteerde scholieren en studenten, over informatievaardigheden, innovatief ondernemen, verbreding van het draagvlak voor het boerenbedrijf, zelfs investeren in gezondheid. Daarnaast klinken in de hoofdstukken de thema's door die voortkomen uit de wedloop tussen de verschillende modellen: versterking van de concurrentiepositie, verhoging van de arbeidsparticipatie, verbetering van de kansen op de wereldmarkt.

Toch, wat als eerste opvalt, is de inzet en inspanning van het individu. Het duidelijkst is dat het geval wanneer er maatschappelijk ook voldoende ruimte is om de eigen inzet werkelijk verschil te laten maken en er ook een redelijk eigen voordeel te behalen valt. Op het niveau van de samenleving gezien blijkt dat – bedoeld of onbedoeld – in een aantal gevallen ook tot een meerwaarde te leiden die ver uitgaat boven het eigenbelang van het individu. *Gentrification* van vervallen oude wijken is daar een mooi voorbeeld van. Particuliere inzet leidt tot eigen voordeel en tot een bijdrage aan het algemeen belang.

1.3 Eigen inzet en het algemeen belang

Lang niet altijd staat de eigen inzet ook in dienst van het eigenbelang of eigen voordeel. Veel vrijwilligerswerk is een investering in het leven van anderen die men graag gunt wat men zelf al heeft of kan. Er is geen direct eigenbelang mee gemoeid om als vrijwilliger een migrant te helpen zijn weg in de Nederlandse samenleving te vinden. De meerwaarde die dat oplevert, komt uiteindelijk wel weer ten goede aan de samenleving, maar niet aan de investeerder persoonlijk. Mantelzorg als vorm van vrijwillige dienstverlening is per definitie een aanvulling op de tekorten van een familielid of vriend, die dankzij de investering in tijd en zorg beter of langer volwaardig kan blijven functioneren in de vertrouwde eigen omgeving. Het voordeel voor de samenleving in de vorm van lagere kosten aan bijvoorbeeld thuiszorg is wel meetbaar, maar wordt (nog) niet betaalbaar gesteld aan degene die vrijwillig de extra inspanning verleent en voor het welzijn van de ander vaak eigen welvaart inlevert (hoofdstuk 10 van dit SCR).

De vruchten van een investering lijken wel directer geplukt te kunnen worden door degenen die in zichzelf investeren. Ze verhogen hun eigen marktwaarde en versterken daarmee de kans op meer persoonlijke welvaart en meer individueel welzijn. Uiteraard geldt dat voor iedereen die zich inzet voor het behalen van diploma's en het verwerven van vaardigheden, die hem of haar zicht bieden op een betere plaats op de arbeidsmarkt van een steeds meer meritocratisch wordende samenleving. In het kader van dit Sociaal en Cultureel Rapport gaat de aandacht niet uit naar de reguliere activiteiten op het gebied van scholing en opleiding. Hier ligt het accent juist op wat niet vanzelfsprekend is, op de voorbeeldwerking als het om de eigen persoon gaat of om de bijzondere inzet voor een bepaalde groep, bijvoorbeeld door het scheppen van kansen voor leerlingen met een bijzondere begaafdheid of met een sociale handicap, die daardoor hun gewone kansen ernstig verkleind kunnen zien (zie hoofdstuk 2 en 3).

Kansen hoeven niet alleen geboden of gegrepen te worden, ze kunnen ook als risico aangegaan worden. De meeste boeren investeren in hun eigen bedrijf, maar er zijn er veel minder die de stap wagen naar een verbreding of verdieping van het bedrijf, met het oog op zowel de continuïteit van de bedrijfsvoering als op de betekenis van boerenbedrijvigheid voor het Nederlandse landschap en de Nederlandse samenleving in de eenentwintigste eeuw. Hier reikt het doel verder dan de eigen persoon of het eigen bedrijf, al zullen die voor de boer zelf zeker de belangrijkste en misschien wel de enige eigen drijfveren zijn (hoofdstuk 8). Dat is minder het geval bij allochtonen die erin slagen in relatief korte tijd grote vooruitgang te boeken in sociale status. Bij alle bezorgdheid die er bestaat over de lage arbeidsparticipatie en de hoge onderwijsuitval van etnische minderheden, is het van belang ook te horen over en te leren van de steeds groter wordende groep die maatschappelijk succesvol is gebleken. Weliswaar vormt deze groep nog een minderheid onder de allochtonen, maar mogelijk functioneert zij wel als een rolmodel in de eigen gelederen en dient zij als voorbeeld waarvan beleidsmatig geleerd kan worden (hoofdstuk 5).

Op het eerste gezicht is het streven om een zo hoog mogelijk niveau van onderwijs te halen of ‘alles’ te doen voor het behoud, weinig meer dan een investering in het eigen belang. Toch, het grijpen van opleidingskansen die vaak pas sinds kort en opvallend vaak op particulier initiatief geboden worden, is ook te beschouwen als een bijdrage aan de verwerkelijking van de ambitie om Nederland in het kader van de Lissabon-agenda (2000) tot een van de leidende kenniseconomieën van de wereld te maken (hoofdstuk 7). Dat is niet simpelweg een sportieve uitdaging de beste te zijn, maar een uitdrukking van het besef dat de traditionele aandacht voor het opheffen van onderwijsachterstanden in de huidige tijd een pendant verdient in het verwerven van een onderwijsvoorsprong. De verwerving van informatievaardigheden op een zo hoog mogelijk niveau maakt daar deel van uit (hoofdstuk 4).

Voor *positive health* geldt een andere overweging. Nu de kosten van de gezondheidszorg de grens van 10% van het BBP passeren wint het inzicht aan gewicht dat de zorg van de burger zelf voor zijn gezondheid op termijn op nationaal niveau tot een gemiddeld langere gezonde levensverwachting zal kunnen leiden. Bovendien kan op die manier een additioneel beslag op nationale middelen als prijs voor een ongezonde leefstijl beperkt worden (hoofdstuk 9).

Veel mensen verbeteren hun eigen huis ter verhoging van het woongenot en de verkoopwaarde, maar relatief weinigen durven het risico aan een verouderd huis te kopen in een in weinig aanzien staande wijk, in de verwachting dat mede door hun inzet de nu moeilijk herkenbare kwaliteit van de omgeving weer onderkend en gewaardeerd zal worden. Wanneer dat lukt en de buurt in het proces van *gentrification* weer een gewilde locatie wordt, strekt dat door de gestegen waarde van het huis ook de pioniers tot voordeel; de grote onzekerheid over de kans op succes en de lange looptijd van het proces maakt de investering echter tot een hypotheek op de toekomst (hoofdstuk 12).

Het belang voor de samenleving, zeker op het niveau van de wijk of de buurt, bij het behoud of het herstel van een leefbare, dus veilige woonomgeving is evident. Een leefbare omgeving is in een stadswijk niet op individueel niveau te creëren. Het vraagt de inzet van velen, al zijn er vaak maar weinigen die het initiatief nemen en dat ook blijven volhouden (hoofdstuk 13)

1.4 Verlangen naar vertrouwen

Met ‘investeren in vermogen’ wil dit SCR, anders dan het Sociaal en Cultureel Rapport 2004, niet de houding van de Nederlanders ‘in het zicht van de toekomst’ in kaart brengen, maar de inspanning van personen en groepen in hun gerichtheid op de toekomst als een, in de letterlijke zin van het woord, eigen ‘onderneming’. Het SCR 2004 liet op het niveau van de samenleving een somber beeld van de toekomst zien. De verwachtingen lagen gemiddeld ver onder wat wenselijk werd geacht. Ruim twee jaar later is die afstand misschien toch wat minder groot geworden, doordat de economie zich sindsdien goed heeft hersteld en er weer meer vertrouwen, niet alleen consumentenvertrouwen, in de toekomst lijkt te zijn. Misschien moet zelfs wel gezegd

worden dat thans bijna met verlangen naar meer vertrouwen wordt uitgekeken, ja dat vertrouwen zelfs bijna ritueel opgeroepen wordt. De wil om anders naar de toekomst en naar onszelf te kijken klinkt ook duidelijk door in de toonzetting van de verkiezingsprogramma's van de politieke partijen en de persoonlijke vertaling daarvan in de recente boeken van hun leiders. VNO-NCW vatte het buiten de sfeer van de politiek samen in het programmatische 'Nederland kán winnen!'.

Op de achtergrond van al die oproepen om uit de lethargie te ontsnappen en de toekomst weer als een uitdaging te zien, waart het spook van de herinnering aan de achttiende eeuw als een tijd van verval, van ijdel rentenieren op een kapitaal dat een eeuw eerder verdiend was met soms bijna roekeloze ondernemersdurf. Het beeld dat van de achttiende eeuw bestaat, doet overigens zeker onrecht aan de prestaties die juist in die eeuw op veel terreinen, ook economisch, geleverd zijn. Het doet ook onrecht aan de werkelijkheid van de zeventiende eeuw, die vooral gekenmerkt werd door de relatief rustige en gestage handel en scheepvaart binnen Europa. De vergelijking met de ondernemersgeest van de zeventiende eeuw is duidelijk vooral bedoeld als een waarschuwing aan het Nederland van nu, dat zich overal in de wereld uitgedaagd weet door landen met een avontuurlijker economie en een overvloed aan de ondernemingslust, die in ons land steeds weer en steeds meer gemist wordt.

Toch is er ook voor enig zelfvertrouwen wel plaats. In de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw is Nederland nog altijd een rijk en welvarend land, dat met zijn BBP net de grens van 500 miljard euro gepasseerd is en een veelvoud van dat bedrag (ruim 1500 miljard) aan investeringen heeft uitstaan. Het inkomen per hoofd van de bevolking ligt op ruim 30.000 euro, wat per huishouden neerkomt op 66.000 euro. Niettemin is het ook een land met een over meerdere jaren gezien gemiddeld lage economische groei (gemiddeld 1% per jaar (Ahmad c.s. 2003)) en geringe stijging van de productiviteit (gemiddeld 1,3% per jaar), zeker vergeleken met de Verenigde Staten en de opkomende economieën van Azië. In internationaal vergelijkende studies blijkt Nederland steeds weer een land waar tegen een relatief hoge uurprijs per persoon gemiddeld weinig uren per jaar gewerkt wordt. Weliswaar is de arbeidsparticipatie tussen 1985 en 2005 met 14 procentpunten gestegen tot 71%, maar met het oog op de vergrijzing is een participatie van ongeveer 80% nodig om de toenemende kosten van de zorg en de algemene pensioenvoorziening te kunnen dekken.

Opmerkelijk is dat Nederland op veel punten waar het zelf denkt internationaal heel uitzonderlijk te zijn (bv. socialezekerheidsregelingen en kwaliteit van de gezondheidszorg), bij serieuze vergelijking met andere landen in de Europese Unie niet bijzonder blijkt te presteren; tegelijkertijd heeft het echter op veel terreinen de problemen beter en sneller weten op te lossen dan in veel vergelijkbare landen (reductie staatsschuld, aandeel sociale zekerheid in nationale inkomen, jeugdwerkloosheid, arbeidsparticipatie).

Om zelfs maar op dezelfde hoge plaats in de rangorde van welvarende landen te kunnen blijven, zal Nederland een steeds grotere inspanning moeten leveren. Dat geldt zowel voor de kwaliteit als voor het rendement van het onderwijs, maar ook voor de integratie van minderheden, de investering in 'research en development',

en de verhouding tussen actieven en inactieven, om slechts enkele knelpunten te noemen. Hoewel er over veel van deze punten veel en lang geklaagd wordt, is een gevoel van urgentie in de samenleving als geheel opmerkelijk afwezig. Dat wordt zeker in de hand gewerkt door het feit dat deze knelpunten nog niet als problemen, laat staan als welvaartstekorten, voelbaar zijn in de levens van de individuele burgers. Er is ook weinig besef van de grote mate waarin de welvaart afhankelijk is van de export. In het korte maatschappelijke debat over de Europese Grondwet werd duidelijk zichtbaar hoezeer de Nederlandse welvaart gezien wordt als bedreigd in plaats van als gegenereerd door Europese samenwerking. De welvaart wordt in hoge mate als *hausgemacht* gezien en als een aantrekkelijke buit voor grotere of armere landen.

Johan Huizinga stelde zeventig jaar geleden al voor dat wij als ‘natie en staat’ nu eenmaal *satisfait* zijn en dat vooral ook moeten blijven (Huizinga 1934). Wat hij niet voorzien heeft, is dat dit niet langer voor de natie en staat kan gelden, maar wel voor de individuele burger. Uit ieder onderzoek naar de mening van de Nederlandse burger over het eigen bestaan en het eigen inkomen, blijkt de tevredenheid groot te zijn. Wel bestaat er een grote discrepantie tussen het oordeel over de kwaliteiten van de Nederlandse samenleving als geheel en de appreciatie van de eigen leefsituatie in termen van geluk. Ook in vergelijking met andere landen, zelfs landen direct om ons heen, beschouwen de Nederlanders zichzelf als over het geheel genomen gelukkige tot zeer gelukkige mensen, met een hoge waardering voor het leven buiten het werk en de beschikbaarheid van veel vrije tijd.

Het is duidelijk dat dit op het niveau van de individuele burger gelukkige gegeven niet onmiddellijk aanzet tot het aangaan van risico's, die onbedoeld op korte termijn en in het individuele geval een achteruitgang in welvaart en welzijn tot gevolg zouden kunnen hebben. Investerings van tijd, energie en geld in wat moet leiden tot een verbetering van de eigen situatie is alleen een optie voor wie gelooft in de kans op een werkelijke en substantiële verbetering. Het is misschien niet helemaal toeval dat, net als in de achttiende eeuw, veel mensen liever anderen kansen bieden om hun situatie te verbeteren en hun belangeloos daarbij steun verlenen dan zelf risico te lopen (hoofdstuk 11).

1.5 Investerings en institutionalisering

Investerings staat in de sociologische zin van het woord tegenover institutionalisering, dat als concept de toekomst niet als een spannend, hopelijk lonend, maar uiteindelijk onzeker avontuur ziet, maar als een veilige en zekere herhaling van een verleden dat zich bewezen heeft. Institutionalisering neemt onzekerheid weg, maar staat ook verandering en vernieuwing in de weg. Samenlevingen verschillen niet alleen van elkaar in de mate en de aard van institutionalisering van sociale verhoudingen, maar ook in de gebieden van het sociale leven die voor institutionalisering in aanmerking komen. Klassenverhoudingen en standsverschillen institutionaliserden in Nederland tot in de tweede helft van de vorige eeuw de selectie van talent. De economische en sociale ontwikkeling maakte het wenselijk het ‘verborgen’ talent

(Van Heek 1968) op te sporen en aan te boren. Dat is gebeurd en heeft tot een snelle verhoging van het gemiddelde opleidingsniveau geleid. Van de werkende bevolking van Nederland heeft nu ruim een kwart een opleiding op het niveau van hogeschool en universiteit. In de leeftijdsgroep tot 35 jaar is het zelfs een derde, terwijl het 35 jaar geleden nog maar net boven de 10% uitkwam.

De institutionalisering van de sociale zekerheid in de jaren zestig in de vorm van relatief hoge uitkeringsrechten heeft geleid tot een gemoedsrust van de verzorgingsstaat, die uiteindelijk is herkend als een ondermijning van de fundamenteën van de Nederlandse verzorgingsstaat. Meer mensen gingen vroeger en sneller een beroep doen op de sociale zekerheid dan verwacht en minder mensen droegen bij dan noodzakelijk voor het behoud ervan. In vergelijking met de ons omringende landen en zeker met de rest van de wereld leidde dat tot een verslechtering van de concurrentiepositie van Nederland en een voortdurende verhoging van de nationale schuld. Verandering was nodig en is er ook gekomen, maar dit bleek een moeilijk proces, omdat, anders dan bij het verborgen talent, niet een uitbreiding, maar een beperking van de voorzieningen nodig was (WRR 2006). Een publieke investering in talent biedt de individuele burger immers een aantrekkelijker perspectief dan een verplaatsing van verantwoordelijkheid naar het individu, als onvermijdelijk gevolg van een publieke desinvestering.

In zekere zin kan natuurlijk ook de beperking – minder hoge, minder gemakkelijk toegankelijke, en minder langdurige uitkeringen – als een investering gezien worden, omdat het leidt tot herstel van de concurrentiekracht van Nederland en een stimulans is tot participatie op de arbeidsmarkt. Zo wordt dat door de burger echter niet beleefd. Het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. In het zicht van de toekomst heeft op basis van onderzoek onder de Nederlandse bevolking laten zien dat beperkingen van de collectieve arrangementen van de sociale zekerheid weliswaar algemeen verwacht worden, maar even algemeen ook als niet wenselijk worden gezien. Later onderzoek heeft laten zien dat men dat wat als onwenselijk werd gezien, ook niet als noodzakelijk zag (Desain c.s. 2006). Als dat wel het geval geweest zou zijn, zou men het gevoerde beleid ook eerder als een investering in de toekomst hebben willen zien, als een poging ook om de houdbaarheid van het principe van een verzorgingsstaat veilig te stellen. De kost gaat dan weer voor de baat uit. De overheid geeft de wettelijke impuls, maar het zijn de burgers en de bedrijven die voor meer arbeid en arbeidsplaatsen moeten zorgen. Nu is ontevredenheid het adagium gebleven, totdat men dankzij het herstel van de economie weer een zonniger beeld van de toekomst kreeg.

Van een directe relatie tussen overheidsmaatregelen enerzijds en herstel of verandering anderzijds is overigens geen sprake: het is altijd afwachten in hoeverre de maatregelen van de overheid gevolgd zullen worden door gewenste en bedoelde acties van de twee andere partijen. Het effect is in de meeste gevallen pas na verloop van tijd zichtbaar en altijd minder bepaald door het principe van de verdelende rechtvaardigheid dan de overheid in haar eigen handelen nagestreefd zou hebben. In het geval van het verborgen talent, een halve eeuw geleden, was het de overheid zelf die de voorzieningen trof om het talent te ontdekken en te ontwikkelen. Het ging toen

juist om het creëren van een grotere gelijkheid in de kansen van talentvolle jongeren om middelbaar en hoger onderwijs te volgen. Terugkijkend is vooral opvallend hoe vanzelfsprekend de rol van de overheid is geweest en hoe groot ook al snel het maatschappelijk draagvlak. Het beeld achteraf is dat van een eenparige beweging van investeerder, investering en geïnvesteerden.

1.6 Investeren in de tweede betekenis van het woord

Naast de oorspronkelijk zuiver economische betekenis van ‘het beleggen met een productieve bestemming’ staat het begrip ‘investeren’ bij Van Dale ook in meer overdrachtelijke zin voor ‘investeren in de toekomst’ en ‘veel tijd en energie in een relatie investeren’. Van dat laatste was bij het verborgen talent zeker sprake, maar bij de herziening van de sociale zekerheid is hoogstens sprake geweest van een ‘investeren in de toekomst’, zij het dan wel op het niveau van de samenleving als geheel. Men zou kunnen volhouden dat juist de sterkere betrokkenheid van de overheid – of van door de overheid aangewezen instanties – bij het activeren en re-integreren van de individuele burger die zijn baan is kwijtgeraakt of door ziekte zijn werk niet meer kan doen, een investering in een relatie met de burger is. Toch zal dat meestal niet zo beleefd worden. De relatie is immers voorzien van sancties en in alle gevallen minder genereus dan de afstandelijke en vrijwel volledig financieel bepaalde relatie uit het verleden. Simpel gezegd, een beperking van de sociale zekerheid wordt op individueel niveau in het algemeen als een verslechtering en zeker niet als een verbetering van de relatie met de overheid gezien. De gedachte dat juist regelingen die mensen definitief vervreemden van de arbeidsmarkt als niet-sociaal gezien moeten worden, geldt nog altijd meer als een retorische kunstgreep dan als een feitelijk juiste omschrijving van de situatie.

Wie investeert in wie en op welke manier, dat is de vraag. In het geval van het verborgen talent investeerde de overheid via het onderwijs in de kansen van talentvolle kinderen uit milieus waar de onderwijscarrières traditioneel kort waren – te kort voor de moderne samenleving en de hoogwaardige economie die Nederland wilde worden. De investering was een uitnodiging, op het hoogste niveau van onderwijs aantrekkelijk gemaakt door een aanvankelijk steeds genereuzer systeem van studiefinanciering. Later bleek een vermindering van de studiefinanciering geen effect te hebben op de geneigdheid te gaan studeren: de gezinnen waren gemiddeld welvarender geworden en gaan studeren was vanzelfsprekend voor wie daarvoor de talenten had. Investeren in de toekomst van de kinderen en, nog wat later, ook door de kinderen zelf in hun eigen toekomst – bijvoorbeeld door studieleningen of bijbaantjes – was een zaak van de individuele burger geworden. De WRR pleit nu opnieuw voor een versterkte financiële inzet van de kant van de overheid – en gebruikt daarvoor ook het begrip ‘investeren’ in relatie tot de ‘verheffingsfunctie’ van de verzorgingsstaat – om tot een verdere verhoging van het kwalificatieniveau van de Nederlandse samenleving te komen. De internationale concurrentie maakt het opnieuw noodzakelijk het ‘studeren maximaal te bevorderen’ en ‘bijbaantjes te ontmoedigen’

(WRR 2006). Anders gezegd, er is weer een nationaal belang om het individu aan te moedigen om uit welbegrepen eigenbelang sterker in zichzelf te investeren.

De beperkingen van en bezuinigingen op de sociale zekerheid zijn moeilijk te zien als een uitnodiging of een verleiding. In feite gaat het hier juist om het tegengaan van de verleiding de samenleving verantwoordelijk te maken voor het eigen individuele bestaansonderhoud. Het is een verleiding die zeker niet alleen gevoeld wordt door de burgers, maar ook door werkgevers en de poortwachters van het socialeverzekeringsstelsel. De mogelijkheid om de lasten en de kosten af te wentelen op een anoniem collectief is voor alle partijen altijd de gemakkelijkste oplossing. De herziening van de sociale zekerheid heeft dan ook voor een belangrijk deel de vorm aangenomen van een terugwenteling van de verantwoordelijkheid naar de meest betrokken partijen: burgers, werkgevers, beoordelende en uitkerende instanties. De overheid heeft geïnvesteerd in hun belang bij een beperkt beroep op de uitkeringen en een snelle terugkeer naar de arbeidsmarkt.

De verleiding van vertrek is een uitnodiging tot deelname geworden. De enige echte onzekerheid is of er ook iets valt deel te nemen, zowel in het algemeen als in het individuele geval. Jaren achtereenvolgende zijn de vacatures aanzienlijk kleiner in aantal geweest dan het aantal werkzoekenden. In de komende jaren zal het probleem eerder zijn in kwalitatieve zin de afstand tussen vraag en aanbod te verkleinen. Zijn de werkzoekenden inhoudelijk in staat de vacatures ook te vervullen? Voor zover de vacatures op een hoger niveau van kwalificatie liggen dan de werkzoekenden kunnen bieden, zal dat resulteren in een roep om meer investeringen in het onderwijs. Voor veel van de werkzoekenden zal dat echter geen soelaas meer bieden. De terugkeer naar het onderwijs is in Nederland niet gemakkelijk en als de jaren in de schoolbanken in de herinnering bitter zijn gebleven, is ook de motivatie gering om weer te gaan leren.

De meer dan volledige participatie van vrouwen in het onderwijs – meisjes doen het gemiddeld beter dan jongens en halen ook eerder hun examens – is een investering gebleken die maar geleidelijk een vervolg heeft gevonden in een hogere en blijvende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Hoewel steeds meer vrouwen de zorg voor huishouden en kinderen combineren met betaald werk, is werken in deeltijd voor vrouwen in Nederland nog altijd de standaard. Meer dan 70% van de werkende vrouwen heeft een baan in deeltijd. Dat drukt ook bij een relatief hoog participatiecijfer het gemiddelde aantal gewerkte uren per persoon. In dit Sociaal en Cultureel Rapport is er in het bijzonder aandacht voor de moeders met een volledige baan (hoofdstuk 6). Hoe doen ze dat en zijn ze een voorbeeld voor of ook voorloper van komende generaties?

1.7 Gelijkheid en vrijheid

Investeren in economische zin vraagt om vermogen, om geld dat ingezet kan worden om uiteindelijk weer geld mee te verdienen. Kun je nu ook investeren in vermogen? In de sociale en overdrachtelijke zin is dat vooral het geval wanneer vermogen wordt

gedefinieerd in termen van competentie en prestatie. Dat maakt meteen ook duidelijk dat sociologisch gezien 'vermogen' niet hetzelfde is als 'kapitaal'. In navolging van de Franse socioloog Bourdieu (1992) heeft het begrip 'kapitaal' als economische metafoor ook ingang gevonden als aanduiding voor vooral klassegebonden verschillen in bezit aan sociale contactmogelijkheden en aan culturele bagage. 'Sociaal kapitaal' en 'cultureel kapitaal' zijn statischer begrippen dan 'vermogen', dat een dynamischer karakter heeft. Het kapitaal kan ingezet worden wanneer dat nodig is, het vermogen moet eerst worden opgebouwd en toont pas zijn waarde in het gebruik van de verworven competenties. De zekerheid die het sociaal en cultureel kapitaal biedt, ontbreekt bij het vermogen.

In zeker opzicht is vermogen ook minder specifiek dan kapitaal. Een begrip als 'cultureel kapitaal' verwijst naar de vanzelfsprekende beheersing van een canon, een ontwikkeling van wat als een goede smaak geldt (en het is, zoals de Franse uitdrukking 'bon chic, bon genre' aangeeft, vanzelfsprekend dat in de eigen smaak de goede smaak als gedeeld oordeel ook tot uitdrukking komt) en een van thuis meegekregen toegang tot de wereld van kunst en cultuur. Sociaal kapitaal is vooral belangrijk als het gaat om de verwerving van toegang tot terreinen van het sociale leven waar men belang bij heeft, zonder er ook meteen toe te behoren. Mensen die alleen met en in hun eigen kring verkeren, hebben daar wel een sterke band mee, maar missen het gemak van de mogelijkheid om ook daarbuiten verbindingen te leggen en bindingen aan te gaan.

Investeren in vermogen is in veel opzichten wel degelijk ook bedoeld om sociaal en cultureel kapitaal op te bouwen, maar het is toch meer te zien als het scheppen van de mogelijkheden daartoe dan als de realisering ervan. Het gaat om de verwerving door eigen toedoen of hulp van anderen, van mogelijkheden om de toekomst opener te maken en dus ook meer te laten bepalen door eigen keuzes. Investeren in vermogen houdt ook een geleidelijke verschuiving in van de aandacht voor vraagstukken van maatschappelijke ongelijkheid en de opheffing daarvan naar de verhoging van de kansen op vrijheid. Voor politiek en beleid is dat niet altijd gemakkelijk. Waar meer gelijkheid is bereikt, verdwijnt meestal geleidelijk ook de beleidsaandacht. In het onderwijs is te zien dat het opheffen van achterstanden en tekorten vanzelfsprekender onderwerp van beleid is dan het bevorderen van voorsprong en het koesteren van bijzonder talent. Dat wordt eerder als een zaak van particulier en ook persoonlijk belang gezien. De stimulering van activiteit op dit gebied heeft dan ook vaak een weinig systematisch karakter. Eerder zal de overheid zich afvragen of het bevorderen van talent niet tot een ongewenste vergroting van ongelijkheid zal leiden. Beperkt de bevordering van kansen aan de bovenkant niet juist de ruimte voor verbetering van de situatie aan de onderkant?

In principiële zin zijn deze vragen nog zelden gesteld. In een verzorgingsstaat als de Nederlandse ziet de overheid als eerste doel het verzachten en opheffen van vormen van ongelijkheid en onvrijheid die als ongerechtvaardigd worden gezien. Het versterken en het stimuleren van wat al goed is en nog beter kan of de kans moet krijgen beter te worden, is misschien wel voor het eerst een thema geworden

in het beleid voor de topsport en in het kunstenbeleid. Inmiddels – en het Innovatieplatform heeft daar zeker een bijdrage aan geleverd – is ook de bevordering van excellentie in wetenschap en techniek herkend als een nationaal belang, niet zozeer uit overwegingen van nationaal prestige als wel van overleving in de internationale concurrentieslag op economisch gebied. Nu is ook het inzicht doorgebroken dat ondernemerschap steun en stimulans behoeft, in het bijzonder ondernemerschap dat zich ook richt op innovatie en doorbraaktechnologieën.

1.8 De wereld winnen

Investeren in vermogen moet ook gezien worden in het perspectief van de modernisering van Nederland. In veel opzichten is Nederland modern geworden in de zin dat de starre verhoudingen tussen klassen en standen zijn doorbroken, democratische opvattingen algemeen aanvaard worden en burgers zeer geneigd zijn hun leven op eigen gezag en met een eigen perspectief op de toekomst vorm te geven. Dat proces is zeker nog niet voltooid, en de komst van grote aantallen migranten heeft het proces zelfs in veel opzichten in een versnelde herhaling gebracht. Omdat de geschiedenis zich nooit echt herhaalt, zijn de thema's ook niet hetzelfde gebleven. Aan achterstanden in onderwijsniveau en arbeidsparticipatie moet en kan gewerkt worden volgens redelijk beproefde formules, maar de verschillen in normen, waarden en omgangsvormen vragen om een benadering die nog allerminst zijn definitieve vorm heeft gevonden. In mindere mate geldt hetzelfde voor de veranderingen in leefstijl die zich in de verschillende groepen van de bevolking in verschillende mate voltrekken.

De richting van de modernisering is aan het begin van de eenentwintigste eeuw wel duidelijk, omdat deze ook onvermijdelijk is. Nederland en de Nederlandse samenleving zullen de aansluiting moeten zien te houden met de ontwikkelingen die internationaal gaande zijn op economisch, sociaal, politiek en cultureel gebied. Dat zal niet altijd gemakkelijk zijn, omdat op een aantal gebieden desinvesteringen nodig zullen zijn, die des te moeilijker zijn naarmate de verworvenheden verder geïnstitutionaliseerd zijn en ook affectief zo hoog geladen zijn dat er met pijn afstand van zal worden gedaan. Voor een deel is dat al het geval gebleken bij het beperken van de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Internationale ontwikkelingen, maar ook een verandering op nationaal niveau in de houding ten opzichte van het gebruik van deze voorzieningen, maakte het nodig daar vrij fundamentele wijzigingen in aan te brengen.

Het zijn vooral ook de zich snel wijzigende internationale economische en politieke verhoudingen die Nederland dwingen anders te gaan werken en ander werk te gaan doen. De belangrijkste natuurlijke hulpbron van het land is – het is al zo vaak gezegd – zijn bevolking, beter gezegd, het opleidingsniveau en de werk- en ondernemingsgerichte houding van de bevolking. Op beide punten zijn er in Nederland nog werelden te winnen alvorens de wereld zelf weer gewonnen kan worden.

Literatuur

- Ahmad, N. c.s. (2003). *Comparing Labour Productivity Growth in the OECD Area: The Role of Measurement*. Parijs: OECD (29th CEIES seminar, Alpbach, Austria, 22-24 August 2005).
- Bourdieu, Pierre (1992). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennepe.
- Castells, M. en P. Himanen (2002). *The Information Society and the Welfare State. The Finnish Model*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalm, R. van (2006). 'De creatieve welvaartsstaat'. Interview met Pekka Himanen. In: *Het Financieele Dagblad*, 27 mei, p. 6-8.
- Desain, E.J.P. c.s. (2006). *Opvattingen van Nederlanders over werk, inkomen en uitkering*. Amsterdam: Regioplan.
- Heek, F. van (1968). *Het verborgen talent. Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*. Meppel: Boom.
- Huizinga, J. (1934). 'Nederland's Geesteswerk'. In: J. Huizinga (red.) (1960), *De Nederlandse natie. Vijf opstellen*. Haarlem: Tjeenk Willink.
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (eerdere edities in 2003 en 2001).
- WRR (2006). *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Op weg naar een hogeronderwijsdiploma

2.1	Meer hogeropgeleiden	21
2.2	De sprong naar het hoger onderwijs	22
2.3	Studenten uit het autochtone laagopgeleide milieu en uit de minderheden	25
2.4	Het traject naar het hoger onderwijs	29
2.5	De studieloopbaan in het hoger onderwijs	35
2.6	Voorzieningen voor allochtone studenten	41
2.7	Conclusie: aangrijpingspunten voor beleid	42
	Bijlage B2: gepubliceerd op http://www.scp.nl/SCR2006	
	Noten	47
	Literatuur	49

Samenvatting

Dit hoofdstuk richt zich op de groei van de hogeronderwijsdeelname van jongeren uit het laagopgeleide autochtone milieu en van jongeren van niet-westerse allochtone herkomst.

Het percentage jongeren uit het laagopgeleide autochtone milieu dat deelneemt aan het hoger onderwijs nam in de twintigste eeuw toe bij opeenvolgende geboortecohorten, maar ligt nog altijd op een relatief laag niveau. De sleutel tot grotere deelname aan het hoger onderwijs van deze groep ligt vooral in het voorafgaande traject: betere leerprestaties in het basisonderwijs, een passende advisering en schoolkeuze bij de overgang van het basis- naar het voortgezet onderwijs en aansluitend meer deelname aan havo en vwo. Verder zijn leerlingen uit het autochtone laagopgeleide milieu gebaat bij een positieve herwaardering van het 'stapelen' van opleidingen in het voortgezet onderwijs (van mavo naar havo, van havo naar vwo) en bij meer doorstroom in de beroepskolom (vmbo-mbo-hbo). De hogeronderwijsdeelname van niet-westerse allochtone jongeren, vooral van Turkse en Marokkaanse herkomst, is de afgelopen jaren duidelijk toegenomen. In bezit van een havo- of vwo-diploma kiezen allochtone jongeren in overgrote meerderheid voor een vervolgopleiding in het hoger onderwijs. Door de loopbaan in het voorafgaande onderwijs te verbeteren, kan het aantal allochtone jongeren met toegang tot het hoger onderwijs verder omhoog.

In het hoger onderwijs zelf verloopt de studie van allochtone studenten minder goed: ze studeren minder vlot en vallen vaker uit. Een betere studiekeuze, aandacht voor taal- en studievaardigheden en het bevorderen van de sociale integratie van allochtone studenten kunnen naar verwachting bijdragen aan betere studieloopbanen in het hoger onderwijs.

2 Op weg naar een hogeronderwijsdiploma

Lex Herweijer

2.1 Meer hogeropgeleiden

Een verhoging van het aantal hogeropgeleiden is een van de doelstellingen van het onderwijsbeleid van het kabinet. Om te kunnen blijven voldoen aan de vraag naar hogeropgeleiden en om de succesvolle omslag naar een kennissamenleving te kunnen maken, moet het aantal hogeropgeleiden groeien. Weliswaar begint inmiddels meer dan 50% van de jongeren aan een opleiding in het hoger onderwijs (Takkenberg 2006), maar met dat cijfer behoort Nederland slechts tot de Europese middenmoot. In vergelijking met landen als Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland ligt de Nederlandse hogeronderwijsdeelnamen op een hoog peil, maar ten opzichte van Zweden, Finland en Noorwegen, waar 60% à 70% een hogeronderwijsopleiding begint, blijft Nederland duidelijk achter (OECD 2005).

Het kabinet heeft de ambitie om in 2010 bij Europese koplopers te horen, en streeft dan ook naar een verdere groei van de hogeronderwijsdeelnamen (OCW 2004). Om deze doelstelling te realiseren is het nodig om ook groepen te bereiken die tot op heden nog weinig deelnemen aan het hoger onderwijs. In het verleden ging de aandacht daarbij met name uit naar de achterblijvende onderwijsdeelnamen van jongeren uit de lagere sociaaleconomische milieus. De groeiende behoefte aan hogeropgeleiden was in de jaren zestig van de vorige eeuw een van de redenen om gelijke onderwijskansen hoog op de beleidsagenda te zetten. Het aanboren van 'verborgen talent' (Van Heek 1968) uit de lagere sociaaleconomische milieus was niet alleen een kwestie van sociale rechtvaardigheid, maar ook een economische noodzaak.

Vanaf de jaren tachtig verschoof de aandacht naar de snel groeiende groep van jongeren uit de minderheden. De onderwijsprestaties van jongeren uit de minderheden bleven sterk achter bij die van de autochtone jeugd, en het vermoeden bestond dat er veel talent onbenut bleef. Inmiddels heeft zo'n 15% van de leerlingen in het basisonderwijs een niet-westerse allochtone achtergrond. De afgelopen jaren hebben jongeren uit de minderheden op een aantal punten vooruitgang geboekt in het onderwijs; hun prestaties in het basisonderwijs gingen vooruit, hun deelname aan het havo/vwo nam toe en hun instroom in het hoger onderwijs groeide (Herweijer 2003; Gijsberts en Hartgers 2005). De doelstelling van gelijke prestaties en een evenredige onderwijsdeelnamen is echter nog lang niet bereikt.

De ruimte voor vergroting van de deelname aan het hoger onderwijs is, in ieder geval in theorie, het grootst bij die groepen die tot op heden weinig doordringen tot het hoger onderwijs. Bezien vanuit de sociale en culturele dimensie zijn dat autochtone

jongeren uit de lagere sociaaleconomische milieus en jongeren uit de minderheden. In dit hoofdstuk brengen we de ontwikkeling van de hogeronderwijsdeelname van deze twee groepen in kaart. Hoe ontwikkelt zich de hogeronderwijsdeelname van beide groepen, welke factoren zijn daarop van invloed en wat zijn aangrijpingspunten voor het bevorderen van de hogeronderwijsdeelname van de lagere sociaaleconomische milieus en jongeren uit de minderheden?

De uitgangssituatie van beide groepen is verschillend. Als gevolg van de algehele stijging van het onderwijspeil is het autochtone laagopgeleide milieu de afgelopen decennia in omvang afgenomen. In het basisonderwijs is inmiddels nog maar iets meer dan 10% van de leerlingen afkomstig uit het laagopgeleide autochtone milieu (de autochtone doelgroep van het onderwijsachterstandenbeleid, zie OCW 2006). Tegelijkertijd is de samenstelling van de resterende groep laagopgeleide autochtone volwassenen eenzijdiger geworden. Deelname aan een vervolgopleiding is steeds meer de norm geworden, en de groep volwassenen die desondanks maar beperkt onderwijs heeft gevolgd, zal meer dan vroeger een negatieve selectie vormen. Zo constateren Gesthuizen en Kraaykamp (2002) dat de spreiding in verbale capaciteiten onder recente generaties laagopgeleiden geringer is dan onder oudere generaties; met andere woorden, positieve uitschieters onder de laagopgeleide autochtonen worden schaarser.

In de herkomstlanden van de minderheden is de onderwijsexpansie nog veel minder ver gevorderd. Zij staan nog aan het begin van het proces, dat bij de autochtone bevolking al decennia geleden van start is gegaan. Het lage opleidingspeil van veel ouders uit de minderheden heeft daardoor vooral te maken met een beperkte kansenstructuur, en is minder dan bij autochtone laagopgeleiden een indicatie voor de schoolse mogelijkheden van hun kinderen. Om die reden is bij kinderen uit de minderheden nog een reserve aan talenten te verwachten (Tesser et al. 1999), net zoals dat eerder in de twintigste eeuw bij autochtone jongeren uit lagere milieus nog op ruimere schaal het geval was. Waar het proces van groei van hogeronderwijsdeelname bij de autochtone bevolking zich echter in een aantal decennia voltrok, en vaak verschillende generaties vergde, zullen de minderheden dit traject in versneld tempo moeten afleggen. Vanwege het verschil in uitgangssituatie kunnen we de ontwikkeling van de hogeronderwijsdeelname van beide groepen niet op dezelfde manier beoordelen. Terwijl voor de jongeren uit de minderheden groei van hogeronderwijsdeelname een reële optie is, moeten de verwachtingen voor jongeren uit het autochtone laagopgeleide milieu waarschijnlijk minder hooggespannen zijn.

2.2 De sprong naar het hoger onderwijs

De groei van onderwijsdeelname in de loop van de twintigste eeuw is gepaard gegaan aan een sterke opwaartse opleidingsmobiliteit. Veel jongeren, aanvankelijk vooral jongens, later ook meisjes, volgden meer onderwijs dan hun ouders, en het aantal middelbaar en hogeropgeleiden nam sterk toe. De groei van onderwijsdeel-

name ging gepaard met een vermindering van de ongelijkheid van onderwijskansen; de samenhang tussen het opleidingsniveau van ouders en dat van hun kinderen werd in de loop van de twintigste eeuw minder sterk (De Graaf en Ganzenboom 1993).

De stijging op de onderwijsladder verliep doorgaans stapsgewijs. Wie ongeschoolde ouders had, kwam zelf meestal niet verder dan het lager beroepsonderwijs, of hooguit de mulo. Een volgende generatie zette dan weer een stap verder en haalde een diploma in een hogere vorm van middelbaar onderwijs, of in het hoger onderwijs. De overgang van een ongeschoold naar een hooggeschoold milieu vergde vaak meer dan één generatie; slechts zelden lukte het om vanuit een ongeschoold milieu binnen een generatie de sprong naar het hoger onderwijs te maken. Dit is op te maken uit gegevens over het aantal volwassenen dat vanuit verschillende herkomstmilieus aan het hoger onderwijs heeft deelgenomen (tabel 2.1). Bij de generatie geboren vóór 1935 wist slechts 8% van de mannen uit het ongeschoolde milieu (ouders die alleen lager onderwijs hadden gevolgd) een hogeronderwijsdiploma te halen. Voor mannen uit het laaggeschoolde milieu (ouders lbo afgerond) was de stap naar het hoger onderwijs destijds al een stuk minder uitzonderlijk: rond een kwart van de mannen uit dit milieu wist een hbo/wo-opleiding af te ronden. Daarbij moeten we bedenken dat een gezin met ouders geschoold op lbo-niveau in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog een relatief gunstige positie innam; van driekwart van de generatie geboren vóór 1935 hadden beide ouders alleen lager onderwijs gevolgd.

Tabel 2.1
Percentage hoger opgeleide autochtone volwassenen, personen van 25 jaar en ouder, naar geboortegeneratie en naar opleidingsniveau^a van hun ouders

	voor 1935	1935-1944	1945-1954	1955-1964	1965-1974
mannen					
ouders lager onderwijs	8	11	14	16	12
ouders lbo	23	20	22	20	16
ouders mulo/mavo	21	42	40	28	29
ouders avo/vwo/hbs/mbo	37	38	41	40	39
ouders hbo/wo	62	66	65	64	53
vrouwen					
ouders lager onderwijs	3	3	8	10	12
ouders lbo	8	9	11	16	18
ouders mulo/mavo	13	16	21	22	24
ouders avo/vwo/hbs/mbo	17	28	27	33	33
ouders hbo/wo	27	47	55	55	60

a Opleidingsniveau van de hoogstopgeleide ouder.

Bron: SCP (AVO'95-'03)

Het contrast tussen aan de ene kant het ongeschoolde en laaggeschoolde milieu, en aan de andere kant het hooggeschoolde milieu was scherp: zes op de tien mannen met hoogopgeleide ouders voltooiden ook zelf een hogeronderwijsopleiding. Ondanks dit grote verschil in kansen op het halen van een hogeronderwijsdeelname, waren zogenaamde eerstegeneratie hogeropgeleiden (hogeropgeleiden die de eersten waren in hun familie) bij de vooroorlogse geboortecohorten in de meerderheid; driekwart van de hoogopgeleide mannen was afkomstig uit een lager of middelbaar geschoold milieu. In die zin was het hoogopgeleide milieu dus geen gesloten groep.

Ook bij vrouwen uit de vooroorlogse generatie hing de hogeronderwijsdeelname duidelijk samen met het scholingsniveau van hun ouders. Wel lag het deelnameniveau van de vrouwen over de hele linie een stuk lager dan dat van de mannen: van de vrouwen uit het hoogopgeleide milieu volttooide maar een kwart zelf een hogeronderwijsopleiding.

Het aantal mannen dat met succes uit het ongeschoolde milieu de sprong naar het hoger onderwijs maakte, nam aanvankelijk toe tot 16%, maar bij de cohort 1965-1974 is het hoogste punt inmiddels weer gepasseerd. Bij mannen uit enkele andere opleidingsmilieus (ouders ten hoogste lbo, ouders geschoold op mulo/mavo, niveau ouders hbo/wo) ligt de hogeronderwijsdeelname bij de meest recente cohort eveneens op een wat lager peil. Dit kan te maken hebben met de nog relatief jonge leeftijd van deze cohort; met het stijgen der jaren zou het aantal hogeropgeleiden nog enigszins kunnen toenemen.

Bij vrouwen zijn geen neerwaartse tendensen zichtbaar. Als onderdeel van hun emancipatie nam de onderwijsdeelname van vrouwen sterk toe: uit alle opleidingsmilieus is het aantal hoger opgeleide vrouwen bij elke volgende geboortecohort hoger dan bij de voorgaande. Bij de meest recente cohort is het verschil met mannen voor de meeste opleidingsmilieus nog maar klein, of omgeslagen in een voorsprong.

De verschillen in hogeronderwijsdeelname tussen lager en hoger opgeleide milieus zijn slechts weinig veranderd bij opeenvolgende geboortecohorten. De uitzondering daarop is de hogeronderwijsdeelname van jongeren uit het ongeschoolde milieu; bij zowel mannen als vrouwen is de achterstand van het ongeschoolde milieu (alleen lager onderwijs) op het hoogopgeleide milieu verminderd. Bij de overige opleidingsmilieus fluctueren de verhoudingen tussen de opeenvolgende geboortecohorten, maar doen zich geen eenduidige ontwikkelingen voor. Dat blijkt uit een analyse waarin is gezocht naar rechte lijnige trends in de verschillen tussen de onderscheiden opleidingsmilieus bij achtereenvolgende cohorten (zie bijlage B2.1).

Tegen de achtergrond van de expansie van onderwijsdeelname, het toegenomen belang van onderwijsdiploma's en de verruiming van het onderwijsaanbod, is het opmerkelijk dat de hogeronderwijsdeelname vanuit de diverse opleidingsmilieus bij de mannen weinig of niet is toegenomen. Verwacht zou worden dat steeds meer mannen vanuit het lage en middelbare milieu de sprong naar het hoger onderwijs

zouden hebben weten te maken. Dat de percentages in de praktijk weinig of niet zijn toegenomen, en bij de meest recente cohort zelfs lijken af te nemen, heeft waarschijnlijk te maken met veranderingen in de sociale gelaagdheid van de samenleving. Dankzij de opwaartse mobiliteit werd het autochtone ongeschoolde milieu niet alleen steeds kleiner, de samenstelling van resterende groep lageropgeleiden werd eenzijdiger. Het werd een minderheid van achterblijvers met daarin vermoedelijk weinig onbenut potentieel – steeds meer aangewezen op banen op de lagere functieniveaus (Conen et al. 1983; Huigen 1989; Batenburg et al. 2003), en met een toenemend risico werkloos te worden (Gesthuizen 2004). Eerder is al gewezen op het steeds uniformere niveau van de verbale capaciteiten van laagopgeleiden. Een lage opleiding valt dus steeds meer samen met andere ongunstige kenmerken. Dit werkt vermoedelijk negatief door in het opvoedingsklimaat, de onderwijsambities die ouders voor hun kinderen koesteren, de mogelijkheid ze te steunen in het onderwijs en in de sociale en culturele bagage die ouders hun kinderen meegeven (Vogels en Bronneman-Helmers 2003). Was de geringe hogeronderwijsdeelname vanuit de lager opgeleide milieus in het verleden mede een kwestie van externe factoren (bv. een gebrek aan faciliteiten zoals studiefinanciering), bij de recente generaties ligt de oorzaak waarschijnlijk steeds meer binnen de gezinnen zelf.

2.3 Studenten uit het autochtone laagopgeleide milieu en uit de minderheden

Van de meer recente geboortecohorten (geboren na 1975) staat het bereikte opleidingsniveau nog niet vast. Wel kunnen we de stand opmaken van de deelname aan het hoger onderwijs van jongeren uit verschillende opleidingsmilieus, en van autochtone en allochtone herkomst.

Volgens gegevens uit het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO) bedroeg de hogeronderwijsdeelname van jongvolwassenen (19-24 jaar) uit het autochtone laagopgeleide milieu (in dit geval hooguit lbo voltooid) in 2003 ongeveer 10%, terwijl dat cijfer voor jongvolwassenen met hoger opgeleide ouders opliep tot rond de 45%. Ook de schoolloopbaangegevens die het CBS heeft verzameld bij jongeren die in 1993 in het voortgezet onderwijs van start gingen en die rond 1999/00 toe waren aan het hoger onderwijs, wijzen op aanzienlijke verschillen in de hogeronderwijsdeelname (zie tabel B2.2).¹ Daarbij zijn de kansen op het volgen van een opleiding in het hoger beroepsonderwijs aanzienlijk minder scheef verdeeld dan die op het volgen van een opleiding in het wetenschappelijk onderwijs: het hoger beroepsonderwijs is relatief toegankelijk voor jongeren uit het ongeschoolde en laaggeschoolde milieu (zie ook Frenk 2005).

Vergelijking met eerdere edities van beide onderzoeken wijst niet op een groeiende hogeronderwijsdeelname van autochtone jongvolwassenen met laagopgeleide ouders (zie tabel B2.2).²

Voor het hbo trekt een substantieel aantal autochtone *eerste-generatie* hogeronderwijsstudenten; bijna zes van de tien autochtone hbo-studenten komen uit gezinnen waar geen van beide ouders hoger onderwijs heeft gevolgd. Omdat de deelname aan het wetenschappelijk onderwijs sterker is gebonden aan het sociaal milieu zijn eerste-generatie studenten daar in de minderheid; ruim zes van de tien autochtone studenten komen uit een hbo/wo-milieu (tabel 2.2).

Als gevolg van de ongelijke kansen op hogeronderwijsdeelname en de geleidelijke krimp van het autochtone laagopgeleide milieu, telt de studentenpopulatie van het hoger onderwijs niet erg veel autochtone studenten met laagopgeleide ouders. Indien we de grens trekken bij ouders die hooguit lager beroepsonderwijs hebben voltooid, dan blijft het aandeel autochtone studenten uit het laag opgeleide milieu in het hbo steken op 6%, en in het wetenschappelijk onderwijs op 4% (tabel 2.2). In absolute aantallen gaat het om tegen de 15.000 studenten in het hbo, en een kleine 7000 in het wetenschappelijk onderwijs.

Tabel 2.2

Autochtone studenten hbo en wetenschappelijk onderwijs (voltijdonderwijs), naar opleidingsniveau van de ouders, 2003/'04 (in procenten)

	hbo	wo
t/m lbo	6	4
mavo/mulo	23	14
havo/vwo/mbo	29	20
hbo	29	32
wo	14	31
totaal	100	100

Bron: ITS (Studentenmonitor 2004) SCP-bewerking

Wel is er een redelijk omvangrijke groep autochtone studenten met ouders geschoold op mavo/mulo-niveau. Indien we het begrip 'lager opgeleid' wat ruimer definiëren en deze groep meetellen, heeft bijna 30% van de autochtone hbo-studenten en 18% van de wo-studenten lager opgeleide ouders. Als gevolg van de krimp van het autochtone laagopgeleide milieu liggen deze aantallen thans iets lager dan in het tweede deel van de jaren negentig (vgl. De Jong et al. 2002b).

Het *deeltijd*-hoger onderwijs telt een aanzienlijk groter aantal autochtone studenten uit het laagopgeleide milieu. In het *deeltijd*-hbo heeft een op de vijf autochtone studenten ouders die niet meer dan lbo hebben afgerond, ruim drie keer zoveel als het *voltijd*-hbo. Tellen we ook studenten mee met ouders die niet meer dan mavo of mulo hebben afgerond, dan loopt het aandeel autochtone studenten uit het laagopgeleide

milieu op tot 45%. In het deeltijd-wetenschappelijk onderwijs liggen deze cijfers op een wat lager niveau, maar ook daar zijn er relatief veel autochtone studenten met laagopgeleide ouders; 15% van de autochtone deeltijd-wo-studenten heeft ouders met niet meer dan lbo, 36% heeft ouders met ten hoogste mavo of mulo (cijfers afkomstig uit het gegevensbestand Studentenmonitor 2004). Het deeltijd-hoger onderwijs vervult dus nog steeds een belangrijke tweede-kansfunctie voor autochtone volwassenen uit de lagere opleidingsmilieus.

Studenten uit de minderheden

Waar het aantal autochtone studenten uit laagopgeleide milieus de laatste jaren enigszins lijkt te verminderen, of in ieder geval niet toeneemt, groeit het aantal studenten met een niet-westerse allochtone achtergrond snel. Had midden jaren negentig nog maar 6% van de eerstejaarsstudenten in het hbo en wetenschappelijk onderwijs een niet-westerse allochtone achtergrond, tien later is dat aantal verdubbeld tot 12% à 13% (CBS StatLine). Deze groei is niet alleen het gevolg van de toename van het aantal niet-westerse allochtonen in de jongvolwassen bevolking, maar ook van een toegenomen kans op hogeronderwijsdeelname onder niet-westerse allochtone jongvolwassenen. Dat wordt duidelijk als we de instroom in het hoger onderwijs relateren aan de omvang van de relevante leeftijdsgroep. (tabel 2.3).³

Voor al in het hbo is de instroom van allochtone jongeren het afgelopen decennium sterk gestegen; in een periode van tien jaar is de proportie Turken en Marokkanen die van start gaat in het hbo toegenomen van 11% tot respectievelijk 24% en 27%, meer dan een verdubbeling! Daarnaast nam ook de instroom van Surinaamse jongeren sterk toe. Het instroompercentage van Antilliaanse jongeren is lastig te interpreteren, omdat nogal wat jongeren van de Antillen naar Nederland komen om een opleiding te volgen.⁴ Beperken we ons tot de Antilliaanse jongeren van de in Nederland geboren tweede generatie, dan zien we dat de instroom van deze groep niettemin op een vrij hoog peil ligt.

Voor al bij Turken, maar ook bij Marokkanen neemt de hier geboren tweede generatie meer deel aan het hbo dan jongeren van de eerste generatie. Bij de Turken is dit verschil veel groter dan bij Marokkanen.

In het wetenschappelijk onderwijs ligt de toestroom van Turkse en Marokkaanse studenten op een veel lager niveau, maar ook daar is er sprake van een duidelijk stijgende lijn. Datzelfde geldt in meer bescheiden mate ook voor Surinamers en Antillianen, welke beide groepen midden jaren negentig al op een hoger deelnamepeil zaten. Bij Turken en Marokkanen is er in het wetenschappelijk onderwijs nauwelijks verschil tussen de instroom van de eerste en tweede generatie. Bij Antillianen is er wel een duidelijk verschil zichtbaar; de deelname van de hier opgegroeide tweede generatie is een stuk hoger dan die van de eerste.⁵

Ook bij de minderheden hangt de deelname van jongeren aan het hoger onderwijs overigens samen met het opleidingsniveau van hun ouders. Dit verklaart mede de

verschillen in deelname tussen de verschillende minderheden; de Turkse en Marokkaanse bevolkingsgroepen zijn lager opgeleid dan de Surinaamse en de Antilliaanse (Gijsberts en Hartgers 2005). Het aantal Surinaamse en Antilliaanse studenten met laagopgeleide ouders is daardoor ook geringer dan bij studenten van Turkse en Marokkaanse origine.

Tabel 2.3

Eerstejaarsstudenten voltijd-hoger onderwijs, naar herkomst, 1995-2005 (in procenten van het gemiddelde aantal 18-20-jarigen)

	1995/'96	2000/'01	2005/'06
hbo			
autochtonen	31	34	37
Turken	11	17	24
1 ^e generatie	10	14	17
2 ^e generatie	12	18	27
Marokkanen	11	20	27
1 ^e generatie	10	18	25
2 ^e generatie	14	22	28
Surinamers	20	26	31
1 ^e generatie	22	29	31
2 ^e generatie	19	25	31
Antillianen/Arubanen	39	44	40
1 ^e generatie	40	49	44
2 ^e generatie	37	38	36
wetenschappelijk onderwijs			
autochtonen	15	16	19
Turken	4	5	9
1 ^e generatie	4	5	9
2 ^e generatie	4	5	10
Marokkanen	4	6	7
1 ^e generatie	4	6	7
2 ^e generatie	5	7	8
Surinamers	11	12	13
1 ^e generatie	11	16	16
2 ^e generatie	10	10	12
Antillianen/Arubanen	16	16	18
1 ^e generatie	14	15	14
2 ^e generatie	19	18	23

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

Antilliaanse jongeren nemen in vergelijking met de overige minderheden veel deel aan het hoger onderwijs. De beeldvorming rond Antilliaanse jongeren wordt de laatste jaren sterk beïnvloed door jongeren met weinig opleiding die hun heil in Nederland komen zoeken en vervolgens betrokken raken bij allerlei problemen en overlast veroorzaken. Daartegenover staat dus een aanzienlijke groep die bezig is met een opleiding in het hoger onderwijs.

Het studiekeuzepatroon van allochtone studenten wijkt af van dat van autochtone studenten. In het hbo kiezen ze vaak voor een economische studierichting, in het wetenschappelijk onderwijs kiezen ze behalve voor economie ook vaak voor rechten (Gijsberts en Hartgers 2005). Dit heeft te maken met de voorkeur van veel studenten uit de minderheden voor studierichtingen die opleiden tot beroepen met een zekere status. Het arbeidsmarktperspectief van deze studierichtingen is in het algemeen vrij goed, maar er zit ook een keerzijde aan een studiekeuze waarbij niet de inhoud van de studie centraal staat. In paragraaf 2.5 komen we hierop terug.

2.4 Het traject naar het hoger onderwijs

Een hogeronderwijsdiploma is de uitkomst van een lang traject. Al in de eerste fase van het voortgezet onderwijs worden leerlingen op basis van hun capaciteiten in verschillende trajecten geplaatst. Leerlingen in het havo/vwo-traject worden voorbereid op doorstroom naar het hoger onderwijs, voor leerlingen in het vmbo is een vervolgopleiding in het mbo de aangewezen optie. Vanuit de lange opleidingen in het mbo (niveau 4) is er de mogelijkheid om alsnog de overstap naar het hbo te maken.

De hogeronderwijsdeelname van jongeren uit verschillende bevolkingsgroepen is de uitkomst van hun verdeling over de verschillende trajecten in het voortgezet onderwijs, en van het percentage dat vanuit die trajecten de overstap naar het hoger onderwijs maakt. Op beide punten kunnen zich verschillen voordoen tussen jongeren uit lagere en hogere milieus, en tussen jongeren uit autochtone en allochtone kring. Het gaat hierbij om het onderscheid tussen de zogenaamde primaire en secundaire effecten van het milieu van herkomst (Boudon 1974). Het primaire effect verwijst naar de invloed van het milieu van herkomst op het prestatieniveau van leerlingen. Het secundaire effect van het milieu van herkomst manifesteert zich met name bij overgangen in de schoolloopbaan, wanneer leerlingen voor de keuze van een vervolgopleiding staan. Er is sprake van een secundair effect indien jongeren uit verschillende herkomstmilieus bij een gelijk prestatieniveau en gelijke geschiktheid toch verschillende keuzen maken. Via subsidies en studiefinanciering beoogt de overheid de financiële toegankelijkheid van het hoger onderwijs te waarborgen. Volgens Boudon (1974) gaat het echter niet alleen om financiële overwegingen, maar ook om sociale kosten. Terwijl een jongere uit een lagestatusgroep zich door de keuze voor een academische studie vervreemdt van zijn thuismilieu, geldt voor jongeren uit hogestatusgroepen precies het omgekeerde. Neerwaartse mobiliteit vormt voor jongeren uit het hoog-

opgeleide milieu een sociale kostenpost (Need en De Jong 2001; Van de Werfhorst 2005).⁶

Uit de levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders die Brands (1992) optekende, is op te maken dat een universitaire studie voor hen inderdaad bepaalde sociaalpsychologische kosten met zich meebracht. De studenten bleven weliswaar loyaal aan hun laagopgeleide ouderlijk milieu, maar beseften terdege dat ze buitenstaander werden. Aan de andere kant voelden ze zich ook niet echt geworteld in hun nieuwe studie- en werkomgeving, onder andere vanwege een gebrek aan sociale vaardigheden en culturele vorming.

De invloed van het milieu van herkomst is in het begin van de schoolloopbaan relatief groot, maar neemt daarna af bij successieve stappen in de schoolloopbaan (De Graaf en Ganzenboom 1993). Voor een goed begrip van de hogeronderwijsdeelname van jongeren uit het laagopgeleide milieu en uit de minderheden, is daarom inzicht in het voortraject belangrijk. De basis voor verschillen wordt al in een vroege fase van de schoolloopbaan gelegd. Wel neemt de invloed van de vroege fase van de schoolloopbaan op het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau af, naarmate de onderwijsdeelname over de hele linie groeit.

Deelname aan het havo/vwo-voortraject

De traditionele ‘koninklijke’ route naar het hoger onderwijs verloopt via het havo (hbo) en het vwo (wetenschappelijk onderwijs). De deelname aan het havo/vwo-traject hangt sterk samen met het opleidingsmilieu en de herkomst van jongeren. Dat wordt duidelijk als leerlingen in het derde leerjaar van het voortgezet onderwijs zijn verdeeld over de diverse vormen van voortgezet onderwijs. Zo volgen bijna zeven op de tien kinderen van hoogopgeleide ouders het havo of vwo, terwijl maar een op de vier leerlingen van autochtone laagopgeleide ouders daar is te vinden (tabel 2.4).

Ook kinderen uit de etnische minderheden zijn ondervertegenwoordigd in het havo/vwo, mede omdat veel ouders uit de minderheden laag zijn opgeleid. Volgt 47% van de autochtone jongeren havo of vwo, bij jongeren van niet-westers allochtone herkomst is dat zo’n 26%. Daarbij zijn er nog aanzienlijke verschillen tussen etnische minderheden; de Turkse en Marokkaanse jeugd is met een deelnamepercentage van ongeveer 20 het minst vertegenwoordigd, Surinaamse en Antilliaanse jongeren staan er beter voor, maar weer niet zo goed als jongeren met een Afghaanse of Iraanse achtergrond, die weinig of geen achterstand hebben op hun autochtone leeftijdsgenoten (Gijsberts en Hartgers 2005: 67). Het betreft in veel gevallen kinderen van relatief goed opgeleide vluchtelingen uit deze landen.

In het verdere verloop van het voortgezet onderwijs kunnen nog verschuivingen optreden. Aan de ene kant kunnen jongeren door het ‘stapelen’ van opleidingen alsnog doorstromen naar een hogere vorm van onderwijs (van mavo naar havo, van havo naar vwo). Het stapelen van opleidingen bood van oudsher vooral een tweede kans aan jongeren uit de laagopgeleide milieus (Herweijer 2002). Door de nadruk

Tabel 2.4

Deelname aan havo en vwo in leerjaar 3 van het voortgezet onderwijs, naar opleidingsniveau van ouders en naar herkomst, 2001/'02 en 2004/'05 (in procenten)

	havo (incl. havo/vwo)	vwo	totaal havo en vwo
opleidingsniveau van de ouders ^a (omstreeks 2001/'02)			
basisonderwijs	13	11	24
vbo/mavo	17	9	26
havo/vwo/mbo	24	18	42
hbo/wo	29	40	69
herkomst (2004/'05)			
autochtonen	25	22	47
Turken	14	7	21
Marokkanen	14	7	21
Surinamers	18	12	30
Antillianen/Arubanen	17	13	30
overig niet-westers	21	19	40

a Autochtone leerlingen.

Bron: CBS/GION (VOCL'99); Gijsberts en Hartgers (2005)

op doelmatigheid kwam het stapelen in de jaren negentig in een negatief daglicht te staan, en liep het aantal stapelaars terug. De laatste jaren lijkt het aantal gediplomeerden van de vmbo-theoretische leerweg dat doorstroomt naar het havo, echter weer wat toe te nemen (OCW 2006: 79), het meest nog bij Turkse en Marokkaanse vmbo'ers (Gijsberts en Hartgers 2005).

Aan de andere kant zijn er ook jongeren die in de loop van het voortgezet onderwijs afstromen naar een lagere schoolsoort, of die de eindstreep niet halen. Mulder et al. (2006) laten zien dat de achterstand van jongeren waarmee jongeren uit het autochtone laagopgeleide milieu van de basisschool komen in de loop van het voortgezet onderwijs verder toeneemt.⁷ Verder is de uitval onder leerlingen uit de minderheden en onder leerlingen met laagopgeleide ouders relatief groot, terwijl allochtone leerlingen ook vaker zakken voor het examen. Op weg naar het diploma nemen de verschillen tussen beide groepen en de overige leerlingen dus nog wat verder toe

De overstap naar het hoger onderwijs

(Zelf)selectie bij de overgang van het voortgezet naar het hoger onderwijs kan de verschillen tussen groepen leerlingen die al in het voortraject zijn ontstaan, verder versterken. In de praktijk echter speelt selectie naar sociaal milieu geen grote rol bij de overgang van havo en vwo naar het hoger onderwijs. Dit is zeker het geval wanneer we dat vergelijken met de omvang van de verschillen die al in het voortgezet onderwijs zijn ontstaan (zie nogmaals tabel 2.4). Eenmaal in het bezit van een havo-

of vwo-diploma stromen jongeren uit laagopgeleide milieus niet veel minder door naar het hoger onderwijs dan jongeren uit de hoogopgeleide milieus. De verschillen in doorstroom naar het hoger onderwijs die in het verleden nog bestonden, zijn in de loop van de jaren negentig steeds kleiner geworden, hoewel nog niet geheel verdwenen (Webbink et al. 1993; De Jong et al. 1998). Hier valt dus nog enige winst te boeken. Bovendien heeft het sociaal milieu nog invloed op het niveau van de gekozen vervolgopleiding. Jongeren met hoogopgeleide ouders kiezen wat vaker voor de hoogst mogelijke vervolgopleiding, jongeren uit het laaggeschoolde milieu maken eerder een wat voorzichtige keuze. Vanuit het havo kiezen ze wat vaker voor het mbo in plaats van het hbo, en vanuit het vwo gaan ze wat vaker naar het hbo in plaats van naar het wetenschappelijk onderwijs (De Jong et al. 2001). Wanneer de prestaties in het voorafgaande onderwijs (zittenblijven, eindexamencijfers) en motivatie, inzet en verwachtingen van de aanstaande studenten worden verdisconteerd, verdwijnen de verschillen in keuzegedrag van vwo'ers uit verschillende sociale lagen (Korteweg et al. 2003; De Jong et al. 2002b).

De doorstroom van allochtone gediplomeerden naar het hoger onderwijs is opvallend groot. Ondanks de drempels die jongeren uit minderheden mogelijk ervaren – het niet bekend zijn met het hoger onderwijs, het opzien tegen de kosten van een hogeronderwijsopleiding – maken zij in overgrote meerderheid de overstap naar een vervolgopleiding in het hbo of het wetenschappelijk onderwijs. De herkomst blijkt uiteindelijk geen belemmering te vormen voor havo- en vwo- gediplomeerden uit de minderheden. Eerder is het tegendeel het geval; ze kiezen niet alleen vaker dan autochtone havo/vwo'ers voor een direct aansluitende vervolgopleiding in het hoger onderwijs, ze kiezen ook meer voor de hoogst mogelijke vervolgopleiding. Zo stroomt bijna een op de vijf autochtone vwo-leerlingen door naar een vervolgopleiding in het hbo, maar kiezen gediplomeerden uit de meeste minderheden in vrijwel alle gevallen voor een universitaire vervolgstudie (tabel 2.5). De Antilliaanse jongeren zijn de uitzondering binnen de minderheden.

Ook uit de doorstroom van havo-gediplomeerden uit de minderheden spreekt veel ambitie. Vaker dan autochtone jongeren kiezen ze voor een vervolgopleiding in het hbo. De hoe dan ook in onbruik geraakte overgang van het havo naar het mbo, is onder de allochtone jongeren nog minder gangbaar dan onder autochtone havisten.

Tabel 2.5

Doorstroom^a van havo- en vwo-geslaagden naar vervolgopleidingen, 2003 (in procenten)

	havo			vwo	
	mbo (bol)	vwo	hbo	hbo	wo
Turken	1	2	88	1	91
Marokkanen	1	1	92	6	80
Surinamers	2	1	86	6	80
Antillianen	3	2	77	13	68
overige niet-westerse allochtonen	3	3	78	6	80
totaal niet-westerse allochtonen	2	2	84	6	80
autochtonen	5	3	77	18	66

a Alleen direct aansluitende doorstroom naar voltijdse vervolgopleidingen.

Bron: Gijsberts en Hartgers (2005: 71)

De 'beroepskolom' als alternatief

Naast het 'koninklijke' havo/vwo-traject, zijn alternatieve routes via het beroeps-onderwijs het afgelopen decennium steeds belangrijker geworden. Ongeveer de helft van de gediplomeerden van de lange mbo-opleidingen stapt inmiddels over naar het hbo (OCW 2006). Omdat de leerlingenpopulatie van het mbo veel meer dan die van het havo en vwo een afspiegeling is van de bevolking, biedt het traject via de beroepskolom (vmbo → mbo → hbo) kansen aan met name jongeren uit de minderheden en uit de lager opgeleide milieus.

In totaal arriveert 20 tot 25% van de hbo-studenten via de mbo-route (Hofman et al. 2003; Van den Broek et al. 2004 en 2005), maar voor hbo'ers uit het laagopgeleide milieu ligt dit percentage op een aanzienlijk hoger niveau dan voor hbo-studenten met hoogopgeleide ouders. De laatsten zijn juist wat vaker afkomstig uit het vwo (tabel 2.6). Ook voor hbo-studenten uit de minderheden is het mbo-voortraject relatief belangrijk.

Tabel 2.6

Vooropleiding van studenten voltijd-hoger onderwijs, naar opleiding van de ouders en haar herkomst, 2003/'04 (in procenten)

	instroom via beroepsonderwijs ^a	instroom via havo	instroom via vwo	totaal
opleiding ouders hbo-studenten ^b				
basisonderwijs/lbo/mavo	30	54	16	100
havo/vwo/mbo	24	58	18	100
hbo	18	63	19	100
wo	15	62	22	100
herkomst hbo-studenten				
autochtoon	23	59	18	100
allochtoon	29	58	12	100
opleiding ouders wo-studenten ^b				
basisonderwijs/lbo/mavo	19	.	81	100
havo/vwo/mbo	14	.	86	100
hbo	11	.	89	100
wo	7	.	93	100
herkomst wo-studenten				
autochtoon	12	.	88	100
allochtoon	14	.	86	100

a In hbo instroom via mbo, in wetenschappelijk onderwijs instroom via hbo.

b Autochtone studenten.

Bron: ITS (Studentenmonitor 2004) SCP-bewerking

In het wetenschappelijk onderwijs vormt de toegangsroute via het hbo een alternatief voor een vwo-traject. Het kan daarbij gaan om studenten met een hbo-propedeuse, of om studenten met een voltooide hbo-opleiding. Analooq aan de mbo-route in het hbo, is in het wetenschappelijk onderwijs de hbo-route relatief belangrijk voor de student uit het autochtone laagopgeleide milieu: een op de vijf wo-studenten uit dat milieu heeft een vooropleiding in het hbo. Studenten uit het autochtone hoogopgeleide milieu hebben daarentegen vrijwel altijd een vwo-vooropleiding.

Er is in het wetenschappelijk onderwijs weinig verschil in voortraject tussen autochtone studenten en studenten uit de minderheden. De route via het hbo wordt door allochtone studenten nauwelijks méér gebruikt dan door autochtone studenten. Dit heeft te maken met de voorkeur van allochtone vwo-gediplomeerden voor een direct vervolg op het hoogst mogelijke niveau.

2.5 De studieloopbaan in het hoger onderwijs

Hoe voorspoedig verloopt de studie van studenten uit het autochtone laagopgeleide milieu en van studenten van allochtone herkomst? De cohortstudies en monitoronderzoeken onder studenten in het hoger onderwijs geven inzicht in het verloop van de studie in het hbo en wetenschappelijk onderwijs.

Op basis van gegevens over het eerste deel van de jaren negentig constateerden De Jong et al. (1997) dat het socialeherkomstmilieu van studenten weinig of geen invloed heeft op de studievoortgang in het hbo en wetenschappelijk onderwijs. Het percentage uitvallers onder studenten uit verschillende sociale milieus verschilde niet, en er was weinig of geen verschil in studievoortgang. Wel waren studenten met lager opgeleide ouders in het wetenschappelijk onderwijs onzekerder over hun studiesucces en moesten ze zich meer inspannen om dezelfde resultaten te halen. Wo-studenten van hoger opgeleide ouders hadden een groter vertrouwen in de goede afloop en veroorloofden zich een geringere inzet, zonder dat dit ten koste ging van hun studieresultaten.

Ook gegevens over het tweede deel van de jaren negentig wijzen niet op een ongunstig studieverloop bij studenten uit het laagopgeleide milieu. In het hbo was het beeld eerder omgekeerd: studenten met hoogopgeleide ouders haalden het minste studiepunten en vielen vaker uit (De Jong et al. 2000; Roeleveld en De Jong 2000). Uitzondering op dit beeld zijn de uitkomsten van Frenk (2005), die wijzen op een geringere slaagkans in het hbo van leerlingen uit het laagste opleidingsmilieu.

Studievoortgang

Recente gegevens over studievoortgang in het hoger onderwijs, afkomstig uit de Studentenmonitor 2004 (Van den Broek et al. 2005), bevestigen het beeld dat het ouderlijk opleidingsmilieu nauwelijks invloed heeft op studieresultaten en studievoortgang. Om studievoortgang te meten ontwikkelden Van den Broek et al. (2005) een maatstaf die het aantal behaalde studiepunten uitdrukt als percentage van het totaal aantal punten dat zou zijn behaald indien studenten precies op schema zouden liggen. Gemiddeld genomen hebben voltijd-hbo-studenten 86% van de geplande studiepunten gehaald. Studenten in het wetenschappelijk onderwijs lopen met 80% gerealiseerde studiepunten iets meer achter op het schema (tabel 2.7). Verschillen in studievoortgang tussen studenten met lager en hoger opgeleide ouders blijken er ook nu nauwelijks te zijn. Verder laat ook het gemiddelde tentamencijfer (niet in tabel 2.7) maar heel weinig verschil zien tussen studenten uit de diverse opleidingsmilieus. De verschillen tussen autochtone en allochtone studenten zijn wat meer uitgesproken; zowel in het hbo als in het wetenschappelijk onderwijs halen allochtone studenten in dezelfde tijd een lager percentage van hun studiepunten dan autochtone studenten. Ook het gemiddelde tentamencijfer van allochtone studenten ligt een tiende (hbo) tot twee tiende punt (wetenschappelijk onderwijs) lager.

Tabel 2.7

Studievoortgang^a van voltijdstudenten in hbo en wetenschappelijk onderwijs, naar opleidingsniveau van de ouders en naar herkomst, 2003/'04 (in procenten)

	studenten hbo	studenten wo
opleidingsniveau van de ouders ^b		
t/m mavo/mulo	86	82
havo/vwo/mbo	85	83
hbo	88	80
wo	89	81
herkomst		
autochtoon	87	81
allochtoon	81	74
allen	86	80

a Percentage van de studiepunten dat is behaald.

b Autochtone studenten.

Bron: ITS (Studentenmonitor 2004) SCP-bewerking

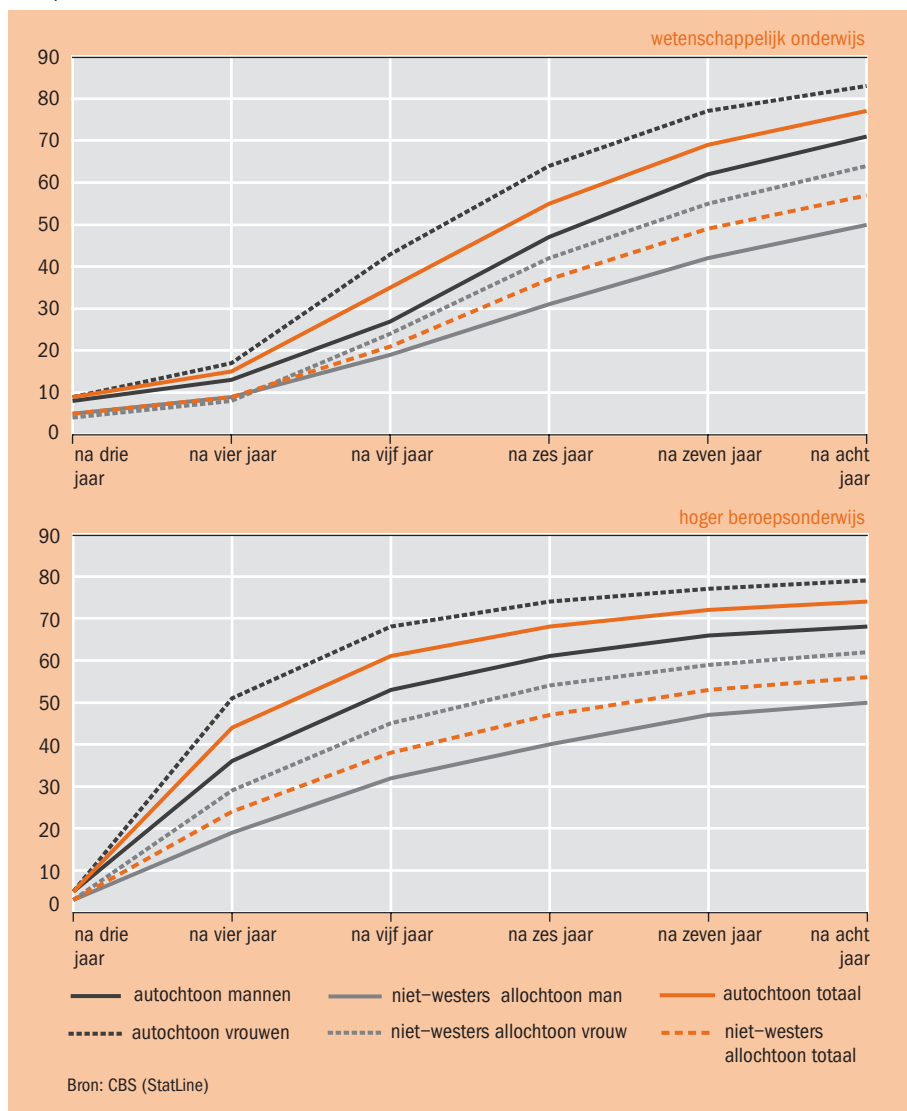
Diplomarendement en uitval

Volgens de cijfers uit de Studentenmonitor verloopt de studieloopbaan van studenten uit de minderheden niet zoveel minder voorspoedig; het percentage gehaalde studiepunten is weliswaar wat lager, maar het verschil is niet al te groot. Deze cijfers hebben echter de beperking dat ze betrekking hebben op nog aanwezige studenten; reeds vertrokken studenten blijven buiten beeld. Uit CBS-cijfers over het diplomarendement en de uitval van studenten uit de minderheden, komt een minder rooskleurig beeld naar voren. Onder diplomarendement verstaan we het percentage van de instroom in het hoger onderwijs dat daar een diploma haalt.

Terwijl het diplomarendement van autochtone studenten na acht jaar richting 75% à 80% gaat, ligt dat van allochtone studenten ongeveer 20 procentpunten lager (55% hbo, 57% wetenschappelijk onderwijs, figuur 2.1). De rest is zonder diploma uit het hoger onderwijs vertrokken of is na acht jaar nog steeds bezig met het afronden van de opleiding. Het diplomarendement van het wetenschappelijk onderwijs is overigens berekend inclusief studenten die zijn gestart aan de universiteit, maar een diploma halen in het hbo. Dit betreft een op de tien studenten, en in die zin zijn de rendementscijfers voor het wetenschappelijk onderwijs dus geflatteerd.

Figuur 2.1

Diplomarendement in het voltijd-hbo en voltijd-wetenschappelijk onderwijs, studenten gestart in 1997/'98



De groep die na acht jaar nog bezig is aan een opleiding omvat niet meer dan 5% (hbo) à 10% (wetenschappelijk onderwijs) van de autochtone studenten, maar bij allochtone studenten loopt dat op tot 10% (hbo) à 22% (wetenschappelijk onderwijs). Het verschil in uitvalpercentage na acht jaar studie is daardoor minder groot (21% versus 33% in het hbo, en 12% versus 21% in het wetenschappelijk onderwijs). Als het

allochtone studenten die na acht jaar nog steeds bezig zijn met hun studie uiteindelijk toch nog lukt een diploma te halen, kan het grote verschil in diplomarendement van 20 procentpunten nog verminderen.

Het diplomarendement van vrouwelijke allochtone studenten ligt een stuk hoger dan dat van de mannelijke (een verschil van 12% in het hbo en 15% in het wetenschappelijk onderwijs). Het diplomarendement van allochtone vrouwen is daarmee niet zoveel geringer dan dat van de autochtone mannen, maar tussen de twee uitersten – autochtone vrouwen en allochtone mannen – gaapt een kloof van wel 30 procentpunten.

In het wetenschappelijk onderwijs zijn er nog verschillen in rendement tussen diverse groepen allochtone studenten. Het rendement van Surinaamse studenten is het laagst, terwijl dat van de ‘overige niet-westerse’ allochtone en Antilliaanse studenten gunstig afsteekt bij dat van de overige allochtone groepen. Surinaamse studenten zijn vaker dan andere minderheden na acht jaar nog steeds bezig met hun studie. Ook in het hbo studeren Surinaamse studenten wat minder vlot dan studenten uit de andere minderheden. Het is onduidelijk wat hiervan de oorzaak is. Op het gebied van de Nederlandse taal zijn zij bijvoorbeeld in het voordeel ten opzichte van allochtone studenten met een andere thuistaal.

Crul en Wolf (2002) constateren een verband tussen de leeftijd en uitval. In het algemeen is de uitval groter onder studenten die op wat latere leeftijd van start gaan. Dat heeft vermoedelijk te maken met de andere voorgeschiedenis van oudere studenten (bv. vertraging in het voorafgaande onderwijs). Het verschil in leeftijd bij aanvang van de studie zou de hogere uitval onder allochtone studenten verklaren (allochtone studenten zijn vaker al wat ouder bij aanvang van de studie).

Determinanten van studievoortgang

Welke factoren zijn verantwoordelijk voor verschillen in studievoortgang en wat verklaart de hoge uitval onder allochtone studenten? Het zogenaamde Amsterdamse studieloopbanenmodel ziet studievoortgang als de uitkomst van een keten van factoren. Het gaat daarbij niet alleen om objectieve factoren zoals de sociale herkomst en de capaciteiten van de student bij aanvang van de studie, maar vooral ook om ‘subjectieve’ factoren zoals de motivatie, de inzet, het studiegedrag en de mate waarin de opleiding past bij de student. De invloed van objectieve factoren verloopt deels via subjectieve factoren; studenten met goede cijfers en een onvertraagde loopbaan in het voortgezet onderwijs tonen doorgaans meer inzet en hebben minder moeite zich aan te passen aan de nieuwe omgeving, en dat vertaalt zich in een voorspoediger verloop van de studie (De Jong et al. 1997). De invloed van subjectieve factoren op de studievoortgang is over het geheel gezien groter dan die van de objectieve. Inzet en houding zijn belangrijker dan de achtergrond van de student.

De bevindingen van Van den Broek et al. (2005) bevestigen de invloed van subjectieve factoren op de studievoortgang. Studenten die vooral de inhoud van de studie

centraal stelden bij hun studiekeuze, studeerden bijvoorbeeld vlotter dan studenten die meer hebben gelet op zaken als de aanwezige faciliteiten, het gebouw waarin de opleiding is gevestigd, de beschikbaarheid van een kamer, het studentenleven in de studiestad enzovoort. Maar uiteindelijk is vooral de mate waarin studenten zich inzetten voor hun studie bepalend voor de studievoortgang; hoe meer inzet, hoe beter de resultaten. Studenten met minder studievoortgang oordelen over het geheel genomen ook minder positief over de 'studeerbaarheid' van hun opleiding en over de toegankelijkheid van de docenten. Dit zegt niet alleen iets over de opleidingen, maar ook over de grotere behoefte aan hulp en begeleiding van studenten die meer moeite hebben met hun opleiding. Het doen van betaald werk heeft geen negatieve invloed op de studievoortgang, zolang het aantal gewerkte uren niet te groot wordt (Van den Broek et al. 2005)

Net als De Jong et al. (1997) eerder constateerden, onderscheiden studenten uit het laagopgeleide milieu zich door een grotere inzet voor hun studie en, in het verlengde daarvan, door een hogere ervaren werkdruk. Met hun grotere inzet slagen ze er echter wel in hun iets lagere eindexamenniveau te compenseren; zoals gezegd verloopt hun studie vrijwel even voorspoedig als die van studenten uit het hoger opgeleide milieu.

Succesvolle allochtone studenten

Ook allochtone hbo-studenten tonen relatief veel inzet. Anders dan studenten uit het laagopgeleide milieu lukt het allochtone studenten echter niet om door meer inzet een vergelijkbare studievoortgang te boeken als autochtone studenten. Daarbij zij nogmaals aangetekend dat het verschil in score op de voortgangsmaat niet dramatisch groot is. In het verlengde van de geringere studievoortgang zijn allochtone studenten minder tevreden over de studeerbaarheid van de opleiding, ervaren ze een hogere werkdruk en zijn ze minder tevreden over de toegankelijkheid van hun docenten. Verder valt op dat allochtone studenten bij de studiekeuze wat minder op de inhoud van de studie letten en meer op de aanwezige faciliteiten en bijkomende zaken. De kans dat de studie goed past bij de student is dan minder groot, met alle gevolgen van dien voor de studievoortgang.

De Lange en Dronkers(2006) wijzen verder op een zekere overschatting van het niveau van havo- en vwo-gediplomeerden uit de minderheden. Dit is een gevolg van de relatief hoge cijfers voor het schoolexamen op scholen met veel allochtone leerlingen. Meer dan op andere scholen wordt het cijfer voor het centrale examen op deze scholen gecompenseerd door het hoger gewaardeerde schoolexamen.⁸ Mogelijk heeft deze overwaardering negatieve gevolgen voor de studieloopbaan in het hoger onderwijs.

Het vergelijken van het gemiddelde studiesucces van allochtone en autochtone studenten beneemt het zicht op de grote verschillen tussen allochtone studenten onderling. Studeren gemiddeld gezien allochtone studenten minder vlot, bij een deel van

hen verloopt de studie wel degelijk voorspoedig. Zo heeft in het voltijd-hbo 38% en in het voltijd-wetenschappelijk onderwijs 35% van de allochtone studenten een voor-
sprong in studiepunten op de gemiddelde student (allochtoon en autochtoon).

Volgens de gegevens uit de Studentenmonitor gaat het in het wetenschappelijk onderwijs om allochtone studenten die:

- een relatief hoog eindexamencijfer haalden op het vwo,
- zich bij de studiekeuze hebben laten leiden door hun interesse,
- een hoge inzet voor hun studie vertonen.

Van deze factoren is de inzet het belangrijkste.

Ook in het hbo onderscheiden vlot sturende allochtone studenten zich door een studiekeuze die meer door interesse en minder door praktische overwegingen (studentenleven, beschikbaarheid van woonruimte, leuke stad) is gestuurd. Een hoge inzet is echter, net als in het wetenschappelijk onderwijs, de belangrijkste voorspeller van een voorspoedig studieverloop in het hbo.⁹ Het gaat hier in feite om dezelfde factoren als die van invloed zijn op het studiesucces van autochtone studenten, zij het dat allochtone studenten gemiddeld toch minder vlot studeren dan autochtone studenten.

Het kwalitatieve onderzoek van Wolff en Crul (2003) geeft nadere inkleuring van de factoren die van invloed zijn op het studiesucces van allochtone studenten. Een eerste belangrijk stap is de studiekeuze. Succesvolle allochtone studenten hebben vaker een bewuste studiekeuze gemaakt, en daar meer hulp bij gekregen vanuit hun omgeving (familie, vrienden, het voortgezet onderwijs). Dit bevordert de keuze van een passende studie, waarin men zich thuis voelt. Studenten die zijn uitgevallen hebben doorgaans weinig of geen steun uit hun omgeving ondervonden bij het kiezen van een studie, en hebben vaker een slecht beredeneerde keuze gemaakt.

Eenmaal begonnen aan de studie is een belangrijke factor de mate waarin studenten in staat zijn een netwerk te ontwikkelen, van waaruit ze steun kunnen krijgen als dat nodig is. Studenten die minder goed zijn in het mobiliseren van hulp en ondersteuning, en die meer moeite hebben met het leggen van contact met studiebegeleiders, lopen het risico in een negatieve spiraal te belanden. Ze slagen er niet in eventueel tekortschietende vaardigheden te compenseren, bouwen geen zelfvertrouwen op, ontwikkelen onvoldoende binding met de opleiding, en vallen uiteindelijk uit.

Specifieke problemen voor allochtone studenten zijn recente migratie en, in samenhang daarmee, taalproblemen. Dit laatste speelt ook bij eerstegeneratiestudenten afkomstig van de Nederlandse Antillen, die weliswaar op de Antillen een havo- of vwo diploma hebben gehaald, maar voor wie het Nederlands in veel gevallen niet de thuistaal is. Verder vormt de vaak lage sociaaleconomische status van het gezin waaruit de student afkomstig is een handicap. Allochtone studenten zijn daardoor van huis uit vaak minder bekend met de wereld van het hoger onderwijs, zullen daardoor meer moeite hebben met een passende studiekeuze en kunnen tijdens hun studie minder rekenen op effectieve steun vanuit het ouderlijk milieu.

Een aparte categorie zijn studenten met een vluchtelingenstatus. Zij kunnen een beroep doen op financiële ondersteuning en begeleiding door de Stichting voor Vluchteling-Studenten UAF. UAF begeleidde in 2004/'05 ongeveer 2250 vluchtelingen bij de studie of de voorbereiding daarop. De uitval onder studenten met een vluchtelingenstatus heeft vooral te maken met persoonlijke problemen en praktische obstakels (Hulsker 2001).

2.6 Voorzieningen voor allochtone studenten

Veel hogescholen en universiteiten proberen via verschillende voorzieningen en activiteiten de deelname van jongeren uit de minderheden te bevorderen en hun studiesucces te vergroten. Voor studenten uit het laagopgeleide autochtone milieu voeren de instellingen voor zover bekend geen specifiek beleid. Op landelijk niveau ondersteunt de organisatie ECHO de instellingen bij het vormgeven van hun beleid voor allochtone studenten.¹⁰ Er is via ECHO 4,5 miljoen euro beschikbaar gekomen voor projecten van hogescholen en universiteiten gericht op het stimuleren van allochtoon talent. Verder is er jaarlijks een prijs voor vijf uitblinkende allochtone studenten (ECHO-award).

Het Mozaïekprogramma van NWO en OCW heeft tot doel de doorstroom van allochtone afgestudeerden naar een wetenschappelijke carrière te bevorderen. Het programma stelt promotieplaatsen ter beschikking aan talentvolle allochtone afgestudeerden. Er is budget voor ongeveer twintig promotieplaatsen. De belangstelling voor het programma is veel groter dan het aantal beschikbare plaatsen.

Het navolgende beknopte overzicht geeft een indruk van het beleid en de voorzieningen op het niveau van de universiteiten en hogescholen. Het is gebaseerd op informatie van een aantal instellingen in de Randstad, maar heeft niet de pretentie volledig te zijn.

Een eerste terrein waarop de instellingen actief zijn, is dat van de werving van studenten en begeleiding van de studiekeuze. De instellingen onderkennen de ondervertegenwoordiging van allochtone jongeren en willen meer studenten uit die kring aantrekken. Om dat te bereiken zoeken ze contact met scholen in het voortgezet onderwijs en het mbo. Door middel van voorlichting, waarbij studenten uit de minderheden als rolmodel worden ingezet, worden allochtone scholieren gestimuleerd de overstap naar het hoger onderwijs te maken. Hierbij wordt in een aantal gevallen samengewerkt met allochtone studentenverenigingen, die zich eveneens bezighouden met voorlichting aan scholieren en ouders.

Een tweede terrein is dat van de taal- en schakelcursussen. Voor studenten die geen voorgezet onderwijs in Nederland hebben gevolgd, organiseren instellingen cursussen om de kloof met het Nederlandse hoger onderwijs te overbruggen. Het aanbod omvat niet alleen Nederlands, maar ook wiskunde, Engels, ICT-gebruik en studievoordigheden. Schakeljaren worden op elf plaatsen in Nederland aangeboden (informatie Platform schakeljaren). Volgens de overigens beperkte gegevens heeft deelname aan een schakeljaar een sterk positieve invloed op het verdere verloop van de opleiding (Inspectie van het onderwijs 2003). Afgaande op een schatting van enkele jaren geleden (Inspectie van het onderwijs 2002) maakt slechts een kwart van de ongeveer 1000 studenten die jaarlijks vanuit een niet-westers land als zij-instromer aan het hoger onderwijs beginnen, gebruik van de schakelroute. De capaciteit van de schakeljaren is beperkt en de financiering wordt door de instellingen als knelpunt ervaren. Een specifiek aandachtspunt zijn de Antilliaanse studenten die een havo- of vwo-diploma op de Antillen hebben gehaald, maar niet altijd over voldoende taalvaardigheid beschikken. Naast aanbod voor zij-instromers zijn er ook taalcursussen voor allochtone studenten die een vooropleiding in Nederland hebben gevolgd, maar voor wie het Nederlands niet de eerste taal is.

Een derde terrein waarop de instellingen actief zijn, is dat van de begeleiding tijdens de studie. Naast de algemene begeleiding – bedoeld voor alle studenten – wordt er wel gewerkt met ‘peercoaching’ van allochtone studenten door ervaren studenten uit de hogere jaren. Ook allochtone studentenverenigingen kunnen een belangrijke rol vervullen bij de integratie van allochtone studenten in het hoger onderwijs. Ze helpen hun leden de kloof tussen het thuismilieu en het hoger onderwijs te overbruggen en bieden de leden een netwerk waarbinnen ze steun kunnen vinden en vaardigheden kunnen opdoen. De Erasmus Universiteit Rotterdam onderkent het belang van allochtone studentenverenigingen, stimuleert het lidmaatschap, stelt de verenigingen faciliteiten ter beschikking en heeft een koepelorganisatie opgezet die projecten van de verenigingen coördineert.

Een laatste terrein is hulp en begeleiding voor allochtone afgestudeerden bij hun overgang naar de arbeidsmarkt (sollicitatietraining, contacten met bedrijven enz.). Allochtone studentenverenigingen zijn eveneens actief op dit gebied.

2.7 Conclusie: aangrijpingspunten voor beleid

De groei van de hogeronderwijsdeelname die bij de autochtone bevolking al decennia aan de gang is, is bij de minderheden nog maar kort geleden gestart. Binnen de minderheden is de deelnamegroei van Turken en Marokkaanse jongeren van nog weer recenter datum dan die van de Surinaamse en Antilliaanse jeugd. De deelname vanuit het autochtone laag opgeleide milieu nam toe in de loop van de twintigste eeuw, maar ligt nog altijd op een veel lager niveau dan dat van jongeren uit middelbaar en hogeropgeleide milieus.

De snelle groei van hogeronderwijsdeelname van de minderheden weerspiegelt de nog minder ver gevorderde onderwijsexpansie van deze bevolkingsgroep. In versneld tempo proberen zij nu het traject af te leggen dat de autochtone bevolking decennia eerder is gestart. Een deel van hen loopt daarbij echter kleerscheuren op.

Verschillende patronen

Het behalen van een hogeronderwijsdiploma is op te vatten als het resultaat van een aantal opeenvolgende stappen: het zich kwalificeren voor het hoger onderwijs, het maken van de overstap naar het hoger onderwijs en het met succes doorlopen van de opleiding in het hoger onderwijs. De manier waarop jongeren uit het autochtone laagopgeleide milieu dit traject doorlopen, past in het algemene beeld dat de invloed van het milieu van herkomst afneemt naarmate de schoolloopbaan verder is gevorderd. Door de selectie in de opeenvolgende fasen van de schoolloopbaan resteert een steeds meer homogene groep, en wordt de invloed van het milieu van herkomst op het verdere verloop van de schoolloopbaan steeds kleiner. Zijn jongeren uit het autochtone laagopgeleide milieu eenmaal in het bezit van een havo- of vwo-diploma, dan is de drempel naar het hoger onderwijs voor hen grotendeels geslecht. Het sociale milieu speelt bij de doorstroom vanuit het havo en vwo naar het hoger onderwijs geen grote rol meer, ook al valt daar nog wel enige winst te boeken. Bovendien maken jongeren uit het laagopgeleide milieu na het vwo wat vaker de voorzichtige keuze voor het hbo, in plaats van voor de universiteit. Ook binnen het hoger onderwijs zelf heeft het sociaal milieu weinig of geen invloed op het studieverloop. Dankzij hun extra inzet weten studenten uit de lagere milieus dezelfde studieresultaten te realiseren als die uit de hogere milieus.

Bij jongeren uit de minderheden tekent zich een ander patroon af, waarbij het milieu van herkomst ook in de laatste fase van het traject naar het hoger onderwijsdiploma van invloed blijft. Als jongeren uit de minderheden zich met een havo- of vwo-diploma hebben weten te kwalificeren voor het hoger onderwijs, stromen ze in ruime mate – meer nog dan autochtone gediplomeerden – door naar het hoger onderwijs. Bovendien kiezen ze meer dan autochtonen voor de hoogste mogelijke vervolgopleiding, hoewel hun eindexamencijfers wat lager zijn dan die van de autochtone leerlingen.

In het hoger onderwijs zelf verloopt de studie echter weer minder goed: allochtone studenten boeken minder studievoortgang en lopen een grotere kans uit te vallen. De winst die de minderheden boeken bij overgang van het voortgezet naar het hoger onderwijs wordt weer deels tenietgedaan in het hoger onderwijs zelf. Het minder goede verloop van de studie in het hoger onderwijs lijkt de keerzijde te vormen van de ambitieuze doorstroom vanuit het voorafgaande onderwijs.

Kansen voor jongeren uit het autochtone laagopgeleide milieu

Uit het voorgaande volgt dat voor jongeren uit het laagopgeleide autochtone milieu de sleutel tot vergroting van de hogeronderwijsdeelname voor het overgrote deel in

het voortraject ligt. In het hoger onderwijs zelf is het belangrijk dat de toegankelijkheid gehandhaafd blijft, en dat geen nieuwe financiële drempels worden opgeworpen. Bekend is dat jongeren uit de lagere sociale milieus zich eerder later afschrikken door financiële risico's, bijvoorbeeld in de vorm een hoge studieschuld (Biermans et al. 2003). Ouders uit de lagere sociaal-economische milieus staan vaker negatief tegenover het aangaan van een studielening (Van den Broek en Welling 2005). Een aflossingsregeling voor studieschulden die rekening houdt met de hoogte van het later verdiende inkomen (sociaal leenstelsel) kan het risico van een hoge studieschuld afdekken (Jacobs en Canton 2003).¹¹

In het voortgezet onderwijs valt de beslissing over havo/vwo-deelname, als gevolg van de vroege selectie en de toegenomen tweedeling tussen het vmbo en havo/vwo, al tot op grote hoogte bij de overgang van het basis- naar het voortgezet onderwijs. In principe kunnen leerlingen in een latere fase alsnog de overstap naar hogere vormen van voortgezet onderwijs maken, maar door de nadruk op efficiënte leerwegen gebeurt dat nu veel minder dan een à twee decennia geleden. Vooral leerlingen uit de lagere milieus profiteerden van de mogelijkheid om via het stapelen van opleidingen in het voortgezet onderwijs alsnog een toegangsbewijs tot het hoger onderwijs te halen. Zij zijn dan ook het meest gebaat bij een positieve herwaardering van het stapelen in het voortgezet onderwijs, waarbij dat niet meer in de eerste plaats als ondoelmatig wordt aangemerkt (vgl. Onderwijsraad 2005).

Vmbo-leerlingen met hogeronderwijsaspiraties zijn nu vooral aangewezen op doorstroom via de beroepskolom (vmbo → mbo → hbo). De mbo-route naar het hbo blijkt in de praktijk met name voor leerlingen uit het laagopgeleide milieu een belangrijk alternatief. Vanuit het oogpunt van een meer evenredige hogeronderwijsdeelname is het belangrijk de doorstroom vanuit het mbo naar het hbo verder te bevorderen. De kans op uitstroom naar de arbeidsmarkt zal vanuit het mbo echter groter blijven dan via het havo-traject.

De oorzaak van de geringe havo/vwo-deelname van jongeren uit het autochtone achterstandsmilieu ligt voor een belangrijk deel al in het basisonderwijs. Een hogere havo/vwo-deelname van deze groep leerlingen begint dus bij een verbetering van de prestaties waarmee ze van de basisschool komen. Dat vraagt echter wel om trendbreuk; in de achterliggende jaren hebben leerlingen uit het autochtone achterstandsmilieu hun achterstand niet weten in te lopen, eerder lijkt hun achterstand iets toe te nemen (Vogels en Bronneman-Helmers 2003). Jungbluth (2003) constateert dat leerkrachten het onderwijsaanbod op scholen met veel autochtone achterstandsleerlingen aanpassen aan de lage verwachtingen die ze van deze groep hebben. Ook bij de overgang van het basis- naar het voortgezet onderwijs spelen lage verwachtingen een rol. Leerlingen uit het laagopgeleide autochtone milieu krijgen bij gelijke prestaties een lager advies voor het voortgezet onderwijs, zodat de achterstand opgelopen in het basisonderwijs bij de overgang naar het voortgezet onderwijs in feite nog verder toeneemt (Mulder et al. 2005). Bij gelijke prestaties gaan goed presterende kinderen van laagopgeleide ouders dan ook minder vaak naar het vwo dan kinderen van hoog-

opgeleide ouders (CBS 2005). In het voortgezet onderwijs verloopt de loopbaan van leerlingen uit het laagopgeleide autochtone milieu minder goed.

Het verbeteren van de prestaties van autochtone achterstandsl leerlingen vraagt om meer aandacht voor deze groep in het achterstandenbeleid. Dankzij de herziening van de gewichtenregeling van het onderwijsachterstandenbeleid, komt de komende jaren meer geld beschikbaar voor scholen met autochtone achterstandsl leerlingen.¹² De keerzijde is dat scholen in de grote steden met veel allochtone leerlingen een deel van hun middelen verliezen (TK2005/2006). Hoewel leerlingen uit de minderheden vooruitgang boeken, presteren ze nog altijd minder goed dan de autochtone achterstandsl leerlingen.

Investeren in allochtone jongeren

Ook voor jongeren uit de minderheden is het nodig dat de prestaties in het voorafgaande traject verbeteren. Van belang daarbij is dat de achterstand die veel allochtone leerlingen in de eerste jaren van het basisonderwijs al hebben, sterk doorwerkt in hun verdere loopbaan in het basis- en voortgezet onderwijs (Mulder et al. 2005). Het ligt dus in de rede om te proberen achterstanden in een zo vroeg mogelijk stadium te verminderen, en in het beleid van de laatste jaren wordt dan ook zwaar ingezet op voor- en vroegschoolse educatie (vve). Het streven is om het aanbod van vve snel uit te breiden, in 2007 moet 70% van de doelgroep leerlingen worden bereikt. Landelijke gegevens over het bereik van de vve zijn niet beschikbaar, maar volgens een beredeneerde schatting werd in 2005 ongeveer de helft van de doelgroep bereikt (Van Kampen et al. 2005). Belangrijk voor het realiseren van effecten is dat de uitvoeringscondities van de vve goed zijn, maar in de praktijk wordt niet altijd aan die eis voldaan. Zo worden er deels programma's gebruikt die niet voldoen aan de criteria voor effectieve programma's, terwijl ook de uitvoering van programma's die wel effectief zijn problemen oplevert (Van Kampen et al. 2005). Dat verklaart waarschijnlijk mede de wisselende resultaten die het Nederlandse onderzoek naar de effecten van vve laat zien.¹³ Het is de opgave een goede balans te vinden tussen een groter bereik van de vve en een betere kwaliteit van de uitvoering van de programma's.

Betere prestaties in het basisonderwijs zullen in het voortgezet onderwijs doorwerken in grotere deelname aan het havo en vwo van jongeren uit de minderheden. Aandachtspunten in het voortgezet onderwijs zijn verder het terugdringen van de hoge uitval onder leerlingen uit de minderheden, en een verhoging van hun slaagpercentage bij de examens. Leerlingen uit de minderheden zullen bovendien, net als autochtone achterstandsl leerlingen, kunnen profiteren van een herwaardering van het stapelen van opleidingen in het voortgezet onderwijs, en van meer doorstroom in de beroepskolom.

Anders dan bij jongeren uit het autochtone achterstandsmilieu doen zich bij allochtone jongeren ook knelpunten voor bij aansluiting van het voortgezet onderwijs op het hoger onderwijs, en in het studieverloop van in het hoger onderwijs. Zoals eerder

is opgemerkt stromen allochtone gediplomeerden in overgrote meerderheid door naar het hoger onderwijs, maar verloopt hun studie daar minder goed.

Een eerste knelpunt is de studiekeuze van allochtone studenten. Een bewuste, goed gemotiveerde keuze is een belangrijke voorwaarde voor een goed studieverloop, maar in de praktijk verloopt de studiekeuze van allochtone studenten niet optimaal, doordat zij vaak meer letten op bijkomende zaken als beschikbaarheid van een kamer dan op de inhoud van de studie. Dit vraagt om meer en ook betere begeleiding van de studiekeuze van aspirant-studenten uit de minderheden. Gezien de hoge doorstroomcijfers van allochtone havo- en vwo-gediplomeerden, lijkt het niet in de eerste plaats nodig hen aan te moedigen om verder te studeren in het hoger onderwijs. Belangrijker is dat ze een goed passende keuze maken. De aanpak waarbij studenten uit de minderheden worden ingezet bij de ondersteuning van de studiekeuze van leerlingen in het voortgezet onderwijs, wordt in projecten beproefd en kan bij succes op ruimere schaal worden toegepast.

Een tweede aandachtspunt zijn de taal- en studievaardigheden van beginnende allochtone studenten. Vooral zij-instromers – studenten die niet in Nederland voortgezet onderwijs hebben gevolgd – hebben op dit punt te kampen met problemen. Schakelcursussen voor zij-instromers blijken een positieve invloed op de studieresultaten te hebben, maar slechts een minderheid neemt eraan deel, mede vanwege de beperkte capaciteit. De onderwijsinspectie pleitte enkele jaren geleden er al voor om na te gaan of uitbreiding van de capaciteit nodig is. Zij-instromers van de Antillen verdienen specifieke aandacht. Zij hebben op grond van een op de Antillen behaald havo- of vwo-diploma toegang tot het Nederlandse hoger onderwijs, maar het Nederlands is vaak niet hun eerste taal. Ook maken ze hun keuze op grote afstand van de opleiding en kunnen ze na overkomst te maken krijgen met aanpassingsproblemen. De aandacht voor taalvaardigheid zou overigens niet beperkt moet blijven tot zij-instromers. Ook onder-instromers voor wie het Nederlands niet de eerste taal is, kunnen baat hebben bij taalvaardigheidcursussen.

Een derde punt, ten slotte, is de begeleiding van allochtone studenten. Aanvullend op de reguliere studieloopbaanbegeleiding vanuit de instelling, is het belangrijk te bevorderen dat studenten een netwerk ontwikkelen, waarop ze kunnen terugvallen voor ondersteuning. Sociale integratie vergroot de kans op studiesucces. Dat kan door middel van bijvoorbeeld *peer coaching* door oudere, meer ervaren studenten, maar ook allochtone studentenverenigingen kunnen hierin een functie vervullen.

- 1 De indicatoren die op basis van het AVO'03 en VOCL'93 zijn berekend zijn niet helemaal vergelijkbaar. De gegevens uit het AVO hebben betrekking op het percentage 19-24 jarigen dat deelneemt aan het hoger onderwijs. De gegevens uit het VOCL'93 hebben betrekking op het percentage jongeren dat is ingestroomd in het hoger onderwijs.
- 2 De AVO-cijfers hebben betrekking op de periode 1995-2003. De schoolloopbaangegevens van het CBS bestrijken een langere periode (leerlingen gestart in het voortgezet onderwijs in 1977, 1983, 1989 en 1993). De edities 1977 en 1983 bevatten echter geen informatie over de herkomst (autochtoon of allochtoon). Aangezien het aantal allochtone leerlingen in 1977 en 1983 nog niet erg groot zal zijn geweest, zullen de deelnamepercentages voor de autochtone jongeren niet veel afwijken van die voor totale leerlingpopulatie. Het verloop van de deelnamepercentages in de opeenvolgende edities van het schoolloopbanenonderzoek is grillig, maar de deelnameverschillen tussen de lagere opleidingsmilieus en het hoogopgeleide milieu nemen niet af. Dat blijkt uit analyses analoog aan die gepresenteerd in tabel B2.1 in de bijlage bij dit hoofdstuk.
- 3 Het aldus berekende percentage is een benadering van de proportie van een generatie jongeren die in de desbetreffende opleiding van start gaat (Kuhry 1998).
- 4 De hier gebruikte CBS-cijfers wijken af van eerdere cijfers, eveneens van het CBS, die zijn gebruikt in Herweijer (2003) en Gijsberts en Hartgers (2005). De op basis van eerdere CBS-cijfers berekende instroompercentages van Antillianen lagen op een lager peil.
- 5 Dit is tegenstelling tot het hbo, waar juist de deelname van de eerste generatie het grootst is. Mogelijk kiezen studenten die van de Antillen naar Nederland komen om hoger onderwijs te volgen vooral voor het hbo.
- 6 Van de Werfhorst (2005) toetst op indirecte wijze de veronderstelling dat de wens om sociale daling te voorkomen van invloed is op de doorstroom naar vervolgopleidingen. Zijn conclusie is dat de uitkomsten van zijn analyse voor een groot deel in lijn zijn met zijn voorspellingen.
- 7 De achterstand van leerlingen uit het autochtone laagopgeleide milieu op leerlingen met middelbaar of hoogopgeleide ouders in leerjaar vier van het voortgezet onderwijs is voor ongeveer eenderde deel in de loop van het voortgezet onderwijs ontstaan (Mulder et al. 2006).
- 8 Er wordt niet beweerd dat dit een bewuste strategie is. Een mogelijke verklaring is dat leerkrachten geneigd zijn rekening te houden met de omstandigheden waarin leerlingen verkeren, en daarom leerlingen uit de minderheden wat meer het voordeel van de twijfel gunnen. Ook kan meespelen dat leraren hun oordeel onbewust aanpassen aan het algehele niveau van de klas.
- 9 De voorspellende kracht van studie-inzet voor het studieverloop blijkt uit multi-variate analyses waarbij de score op de maat voor studievoortgang stapsgewijs wordt voorspeld uit achtergrondkenmerken (herkomst, opleidingsniveau ouders), de vooropleiding en het eindexamencijfer in het voorafgaande onderwijs (alleen bij de voorspelling voor de studievoortgang in het wetenschappelijk onderwijs gebruikt), de studiekeuzemotieven en de inzet voor de studie. Na toevoeging van de factor 'inzet' in de laatste analysestap neemt de voorspelkracht van het model aanzienlijk toe. Bovendien verzwakken in dat geval de effecten van de studiekeuzemotieven en van de behaalde cijfers in het vwo. De invloed van de studiekeuzemotieven op studievoortgang verloopt kennelijk deels via de inzet voor de studie.

- 10 ECHO staat voor Expertisecentrum Allochtonen Hoger Onderwijs.
- 11 Op basis van ervaringen in Australië concluderen het CBP en CHEPS (2001) dat de invoering van een sociaal leenstelsel waarbij de aflossing van de studieschuld is gekoppeld aan de hoogte van het verdiende inkomen geen negatieve gevolgen heeft voor de toegankelijkheid van het hoger onderwijs voor de lagere sociaal-economische milieus.
- 12 In de tot voor kort geldende regeling was een drempel opgenomen, waardoor veel scholen met autochtone achterstandsleerlingen geen achterstandsmiddelen ontvingen. In de nieuwe regeling is die drempel lager, zodat scholen met autochtone achterstandsleerlingen eerder in aanmerking komen voor extra middelen. Bovendien is op een deel van de autochtone leerlingen met laagopgeleide ouders een veel zwaarder gewicht van toepassing (TK 2005/2006). De nieuwe regeling wordt de komende jaren stapsgewijs doorgevoerd.
- 13 Veen et al. (2000) constateren op basis van een evaluatie van experimenten met de programma's Kaleidoscoop en Piramide dat de effecten van beide programma's overwegend positief zijn te noemen, ook al zijn de effecten bescheiden en wisselend. Ook Goede en Reezigt (2001) constateren zwakke tot matige effecten van de Amsterdamse voorscholen, met name bij kinderen die al in de peuterleeftijd met het programma zijn gestart. Tesser en Iedema (2001) en Driessen en Doesborgh (2003) vinden daarentegen geen positieve effecten van vve programma's. De bevindingen Roeleveld en Veen (2004) onderstrepen het belang van een goede uitvoering van de programma's; bij leerlingen die gedurende een langere periode intensief een programma hebben gevolgd treden positieve effecten op. Ook Reezigt (2003) wijst op het belang van een goede implementatie, maar waarschuwt ook voor te hoog gespannen verwachtingen. Met name de dubbele bezetting – twee leidsters per groep – levert in de praktijk problemen op, terwijl ook de basisinfrastructuur van de peuterspeelzalen vaak onvoldoende is om de programma's goed uit te voeren (Van Kampen et al. 2005: 9).

Literatuur

- Batenburg R. et al. (2003). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel V. Trends in beroepsniveau en overscholing in de periode 1987 – 2000* (OSA-publicatie A196).
- Biermans, M. et al. (2003). *Leengedrag van studenten in het hoger onderwijs*. Amsterdam: SEO Stichting voor economisch onderzoek/SCO-Kohnstamm Instituut.
- Boudon, R. (1974). *Education, Opportunity, and Social Inequality. Changing Prospects in Western Society*. New York/London/Sydney/Toronto: Wiley.
- Brands, J (1992). 'Die hoeft nooit meer wat te leren'. *Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders* (proefschrift). Nijmegen: SUN.
- Broek, A. van den, en N. Welling (2005). *Last(en) van studerende kinderen. De bijdrage van ouders in de studiefinanciering en hun invloed op het leengedrag van studerende kinderen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Broek, A. van den et al. (2004). *Studeren in het hoger onderwijs. Studentenmonitor 2003*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen
- Broek, A. van den et al. (2005). *Studentenmonitor 2004. Net dat beetje extra. Studeren in Nederland: kernindicatoren, determinanten van studievoortgang en de gedreven student*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- CBS (2005). *Jaarboek Onderwijs in Cijfer 2005*. Voorburg/Heerlen: Kluwer/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Conen, G.J.M., F. Huijgen en B.J.P. Riesewijk (1983). 'De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland in 1961, 1970 en 1977 I, II en III'. In: *Economisch Statistische Berichten* (68) p. 361-369, p. 416-422, p. 464-469.
- CPB en CHEPS (2001). *Higher Education Reform: Getting the Incentives Right*. Den Haag/ Enschede: Centraal Planbureau/ Centre for Higher Education Policy Studies.
- Crul, M. en D. Wolf (2002). *Talent gewonnen. Talent verspild?*. Utrecht: ECHO.
- Driessen, G. en J. Doesborgh (2003). *Voor- en Vroegschoolse Educatie en cognitieve en niet-cognitieve competenties van jonge kinderen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Frenk, M. (2005). 'Instroom en slagingspercentages in het hoger onderwijs'. In: *Sociaal Economische Trends*, 4e kwartaal, p. 38-40.
- Gesthuizen (2004). *The Life Course of the Low Educated in the Netherlands. Social and Economic Risks* (proefschrift). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen/ICS.
- Gesthuizen, M. en G. Kraaykamp (2002). 'Ontwikkelingen in verbale capaciteiten van laagopgeleiden in Nederland. De keerzijde van onderwijsexpansie'. In: *Mens en Maatschappij* (77) 4, p. 361-380.
- Goede, D. de, en G. Reezigt (2001). *Implementatie en effecten van de Voorschool in Amsterdam*. Groningen: Gronings Instituut voor onderzoek van het onderwijs, opvoeding en ontwikkeling.
- Graaf, P.M. de en H.B.G. Ganzenboom (1993). 'Family Background and Educational Attainment in the Netherlands for 1891-1960 Birth Cohorts'. In: Y. Shavit en H.P. Blossfeld (red.), *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries* (p. 75-99). Boulder: Westview Press.
- Gijsberts, M. en M. Hartgers (2005). 'Minderheden in het onderwijs'. In: SCP/WODC/CBS (red.), *Jaarrapport Integratie 2005* (p.57-78). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Heek, F. van (1968). *Het verborgen talent. Milieu schoolkeuze en prestatie*. Meppel: Boom.

- Herweijer, L.J. (2002). 'Schoolloopbanen en leerlingstromen'. In: H.M. Bronneman-Helmers, L.J. Herweijer en H.M.G. Vogels (red.), *Voortgezet onderwijs in de jaren negentig* (p. 91-136). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2002/3).
- Herweijer, L. (2003). 'Voortgezet onderwijs, beroepsonderwijs en hoger onderwijs'. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. van Praag (red.), *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie* (p. 111-142). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/13).
- Hofman, A. et al. (2003). *Studentenmonitor 2002. Studenten in het hoger onderwijs*. Zoetermeer: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (Beleidsgerichte studies Hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek 94).
- Hulsker, J. (2001). *Uitval is geen toeval. Een onderzoek naar de uitval onder vluchteling-studenten*. Utrecht: UAF.
- Huijgen, F. (1989). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel III. Bevolking in loondienst en functiestructuur in 1977 en 1985*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA-voorstudie V33).
- Inspectie van het Onderwijs (2002). *Onderwijsverslag over het jaar 2001*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2003). *Allochtone studenten in het hoger onderwijs. Portretten van de Hogeschool Holland en de Universiteit Utrecht*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Jacobs, B. en E. Canton (2003). *Effecten van invoering van een sociaal leenstelsel in het hoger onderwijs*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document no.39).
- Jong U. de, J. Roeleveld en D. Webbink (1997). *Verder studeren in de jaren negentig. Studiekeuze en studieloopbaan over de periode 1991-1995*. Eindrapport. Zoetermeer: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Jong U. de et al. (1998). *Deelname aan hoger onderwijs. Studiekeuze, studiedeelname en sociaal milieu*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut/SEO Stichting voor Economisch Onderzoek.
- Jong, U. de, M. van Leeuwen en J. Roeleveld (2000). *Deelname aan hoger onderwijs, deel 5. Studievoortgang van eerstejaarsstudenten cohort 1997/98*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut/SEO Stichting voor Economisch Onderzoek.
- Jong, U. de et al. (2001). *Deelname aan hoger onderwijs. Toegankelijkheid in beweging. Kiezen voor hoger onderwijs 1995-2000*. Zoetermeer: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (Beleidsgerichte studies Hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek 81).
- Jong, U. de et al. (2002a). *Studentenmonitor 2001. Aanvullende analyse over motivatie en sociaal milieu*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut/SEO Stichting voor Economisch Onderzoek.
- Jong, U. de et al. (2002b). *Studentenmonitor 2001. Trends in de jaren 1996-2001*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut/SEO Stichting voor Economisch Onderzoek.
- Jungbluth, P. (2003). *De ongelijke basisschool. Etniciteit, sociaal milieu, sekse, verborgen differentiatie, segregatie onderwijskansen en schooleffectiviteit*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Kampen, A. van, et al. (2005). *Voor- en Vroegschoolse zorg en Educatie. De toekomst verkend*. Utrecht: Sardes.
- Korteweg, J.A. et al. (2003). 'Sociaal milieu en keuze tussen hbo en wo'. In: *Tijdschrift voor Hoger Onderwijs* (21) 1, p. 2-16.
- Kuhry, B. (1998). *Trends in onderwijsdeelname: van analyse tot prognose*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Vuga (Sociale en Culturele Studie 25).
- Lange, M. de, en J. Dronkers (2006). *Hoe gelijkwaardig blijft het eindexamen tussen scholen? Discrepanties tussen de cijfers voor het schoolonderzoek en het centraal examen in het voortgezet onderwijs tussen 1998 en 2005*. Nijmegen/San Domenico di Fiesole: Radboud Universiteit/ Europees Universitair Instituut.

- Mulder, L. et al. (2005). *Onderwijsachterstanden tussen 1988 en 2005. Ontwikkelingen in het basis-onderwijs en voortgezet onderwijs*. Nijmegen/Amsterdam: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen/SCO-Kohnstamm Instituut.
- Need, A. en U. de Jong (2001). 'Educational Differentials in the Netherlands. Testing Rational Action Theory'. In: *Rationality and Society* (13) 1, p. 71-98.
- OCW (2004). *Hoger onderzoek en onderwijsplan 2004*. Den Haag: ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2006). *Kerncijfers 2001-2005 Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2005). *Education at a Glance. OECD Indicators 2005*. Paris: OECD Publishing.
- Onderwijsraad (2005). *De helft van Nederland hoogopgeleid. Talenten optimaal ontwikkelen en benutten. Advies*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Reezigt, G. (2003). 'Voor- en vroegschoolse educatie'. In: W. Meijnen (red.), *Onderwijsachterstanden in basisscholen* (p.79-96). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Roeleveld, J. en U. de Jong (2000). *Deelname aan het hoger onderwijs. Deel 6. Uitval uit het hoger onderwijs*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Takkenberg, D. (2006). *Belangstelling voor hoger onderwijs neemt fors toe*. Geraadpleegd 2 maart 2006 via www.cbs.nl.
- Tesser, P.T.M., J.G.F. Merens en C.S. van Praag (1999). *Rapportage minderheden 1999*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Cahier 160).
- Tesser, P.T.M. en J. Iedema (2001). *Rapportage minderheden. Deel I Vorderingen op school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001/17a).
- TK (2005/2006). *Aanpak onderwijsachterstanden*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 27020, nr.50.
- Veen, A., J. Roeleveld en P. Leseman (2000). *Evaluatie van Kaleidoscoop en Piramide*. Eindrapportage. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Vogels, R. en R. Bronneman-Helmerts (2003). *Autochtone achterstandsl leerlingen: een vergeten groep*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Signalement).
- Webbink, H.D. et al. (1993). *Studiekeuze van scholieren en studenten in 1991. Een panelstudie onder scholieren en studenten*. Den Haag: Sdu (Verder studeren deel 2).
- Werfhorst, H.G. van de (2005). 'Diploma-inflatie en onderwijsongelijkheid'. In: *Mens en Maatschappij* (80) 1, p. 25-47.
- Wolff, D. en M. Crul (2003). *Blijvers en uitvallers in het hoger onderwijs. Een kwalitatief onderzoek naar de academische en sociale integratie van allochtone studenten*. Utrecht: ECHO.

3

Investeren in getalenteerde jeugd

3.1	Achtergronden van de toenemende aandacht voor talent	55
3.2	Intellectuele en andere talenten	56
3.3	Onderwijsinvesteringen in getalenteerde jongeren	59
3.3.1	Voorzieningen in het basisonderwijs	59
3.3.2	Voorzieningen in het voortgezet onderwijs	61
3.3.3	Voorzieningen in het beroeps- en hoger onderwijs	68
3.3.4	Activiteiten en programma's buiten het reguliere onderwijs	74
3.4	Slotbeschouwing	76
3.4.1	Aandacht voor getalenteerde jeugd neemt duidelijk toe	76
3.4.2	De leeromgeving en docent zijn cruciaal	78
3.4.3	Naar een mentaliteitsverandering?	79
3.4.4	Investeren in talent	81
	Noten	84
	Literatuur	87

Samenvatting

Het Nederlandse onderwijs richt zich van oudsher sterk op het verkleinen van verschillen. Er is veel aandacht voor kinderen die vanwege leerachterstanden of gedragsproblemen extra zorg nodig hebben. Sinds de eeuwwisseling lijkt hierin verandering te komen. De ontwikkeling van toptalent staat momenteel hoog op de agenda. Op excellentie en selectie rust niet langer een taboe. Welke veranderingen zijn er hierdoor momenteel in de onderwijspraktijk?

In het basisonderwijs is er nog steeds betrekkelijk weinig aandacht voor (hoog)begaafde kinderen. De zorg voor achterblijvers staat er centraal. De naar schatting 40.000 hoogbegaafde kinderen redden zich toch wel, zo wordt vaak gedacht. Het beleid rekent hoogbegaafde kinderen, net als kinderen met dyslexie, autisme of ADHD, tot de categorie leerlingen in risicosituaties, waarbij de nadruk ligt op de problemen die een deel van hen ervaart.

Leerlingen met de hoogste Cito-scores gaan in het voortgezet onderwijs meestal naar het gymnasium. Dat schooltype zit al jaren in de lift. Tussen 1998 en 2005 kwamen er binnen scholengemeenschappen maar liefst 24 gymnasiale afdelingen bij. Daarnaast zijn er de afgelopen jaren tal van initiatieven ontwikkeld voor leerlingen die wat meer aankunnen, zoals het technasium, bèta-profiel scholen, tweetalig onderwijs en pre-universityprogramma's.

Het hoger beroepsonderwijs heeft met name binnen de kunstsector opleidingen die tot de wereldtop behoren. Universiteiten bieden excellente studenten honoursprogramma's aan. In 1998 opende het eerste van drie University Colleges zijn poorten.

Bij veel van de initiatieven gaat de aandacht vooral uit naar de ontwikkeling van bètatalent. Speciale programma's voor getalenteerde studenten hebben gemeen dat er sprake is van selectie, kleinschaligheid en een intensief contact tussen (deels buitenlandse) studenten en hooggekwalficeerde docenten. Het egalitaire denken en de zesjescultuur lijken duidelijk op hun retour.

3 Investeren in getalenteerde jeugd

Ria Bronneman-Helmers

Nederland zou hét land van talenten moeten worden, volgens de subtitel van de Kennisinvesteringsagenda 2006-2016, die in mei 2006 door een werkgroep van het Innovatieplatform werd uitgebracht. ‘Talent, talent, talent’ zou het motto moeten zijn voor de komende periode, in aanvulling op ‘werk, werk, werk’. Het huidige onderwijsaanbod doet volgens de werkgroep geen recht aan verschillen. Er is teveel eenvormigheid en dat belemmert de talentontwikkeling op alle niveaus. Goede prestaties worden bovendien onvoldoende beloond (Innovatieplatform 2006: 10).

Dit hoofdstuk richt zich niet op het brede talentenspectrum dat het Innovatieplatform voor ogen heeft en dat het activeren en ontwikkelen van alle talenten uit alle lagen van de bevolking omvat. Aan de talentontwikkeling van kinderen uit achterstandsmilieus besteedde het SCP altijd al veel aandacht. Aansluitend op die traditie werd in hoofdstuk 2 gekeken naar de jongeren die ondanks hun afkomst toch tot het hoger onderwijs weten door te dringen.

Dit hoofdstuk gaat vooral over het intellectuele toptalent onder de jeugd. Sportieve en muzikale talenten komen slechts zijdelings aan bod, net als uitblinkers in vakmanschap. Worden intellectuele toptalenten in het Nederlandse onderwijs voldoende (h)erkend en ontwikkeld? Domineert het egalitaire denken nog steeds of is er langzaam maar zeker een andere cultuur en mentaliteit aan het ontstaan? Op selectie en excellentie lijkt in ieder geval niet langer een taboe te rusten. Waardoor komt dat en welke veranderingen zijn er zichtbaar in de huidige onderwijspraktijk?

3.1 Achtergronden van de toenemende aandacht voor talent

Het Nederlandse onderwijsbestel kent van oudsher veel extra voorzieningen voor leerlingen met leer- en/of gedragsproblemen. Zo zijn er bijvoorbeeld speciale onderwijsvoorzieningen voor leerlingen met lichamelijke of geestelijke beperkingen en leerwegondersteunende onderwijsvoorzieningen voor jongeren met leerachterstanden of sociaal-emotionele problemen. De afgelopen jaren ontstond echter vanuit verschillende invalshoeken en groeperingen steeds meer druk om ook aan de bovenkant van het talentenspectrum meer diversiteit en niveaudifferentiatie toe te staan. Dat gebeurde allereerst vanuit maatschappelijke en economische overwegingen. Alle inwoners van Nederland moeten worden gestimuleerd het beste uit zichzelf te halen. Dat is niet alleen van belang voor de economie (innovatie van producten, processen en diensten) maar ook voor de samenleving (het bieden van oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken), aldus de eerdergenoemde Kennisinvesteringsagenda.

De toenemende aandacht voor talentontwikkeling hangt in de tweede plaats samen met de vraag van leerlingen en hun ouders. Zij wensen onderwijs op maat en gaan steeds vaker op zoek naar scholen of voorzieningen die iets extra's te bieden hebben, hetzij in de vorm van meer aandacht voor cultuur, sport of vreemde talen, hetzij in de vorm van een hoger niveau. Die ontwikkeling heeft niet alleen te maken met de individualisering en welvaarts groei maar ook met de behoefte onder jongeren om zich van anderen te onderscheiden. Als gevolg van de onderwijsexpansie van de afgelopen decennia heeft inmiddels immers al 34% van de 25-34-jarigen een hbo- of wo-diploma op zak (waarvan 13% op universitair doctoraal/masterniveau) (CBS StatLine).

Een groeiende behoefte aan differentiatie is ook waarneembaar bij de onderwijsinstellingen. Als gevolg van de toegenomen onderwijsdeelname zijn de verschillen in capaciteiten, motivatie, inzet en maatschappelijke herkomst van studenten groter geworden. Dat vraagt om meer variëteit in de inhoud en het niveau van het onderwijsaanbod. Basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs profileren zich steeds meer, bijvoorbeeld als brede school met extra activiteiten na schooltijd, als school met een speciale pedagogisch-didactische aanpak, of als school met extra aandacht voor sport, cultuur, vreemde talen of bètavakken en techniek. Die trend naar profilering werd mogelijk doordat scholen van overheidswege meer ruimte kregen om hun onderwijsaanbod naar eigen inzicht vorm te geven. Daarnaast spelen ook concurrentieoverwegingen een rol, zoals het vergroten van het eigen markt-aandeel of behoud van een vwo-afdeling binnen de scholengemeenschap.

3.2 Intellectuele en andere talenten

Cognitieve, meervoudige en emotionele intelligentie

Het intelligentiequotiënt (IQ) is een veelgebruikte maat voor cognitieve intelligentie. Bij cognitieve intelligentie gaat het om aanleg en vaardigheden als analytisch denken, logisch denken, abstractievermogen, hoofd- en bijzaken kunnen onderscheiden en samenhangen en verbanden zien. Het IQ wordt vastgesteld via een test die verschillende aspecten van verbale en non-verbale intelligentie meet. Mensen die op deze gebieden hoog scoren, doen dat over het algemeen ook op andere intelligentiegebieden, die niet getest worden.

De Amerikaanse psycholoog Howard Gardner keerde zich in 1983 in *Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligences* tegen de beperkte, onveranderlijke standaardnotie van intelligentie (IQ), door te stellen dat er niet één vorm van intelligentie is, maar dat de mens over een breed spectrum van wel zeven intelligenties beschikt, waarvan sommige meer zijn ontwikkeld dan andere. Naast intellectuele, academische aanleg (in de bekende vorm van taalkundige en logisch-wiskundige aanleg) onderscheidde hij ruimtelijke, muzikale, lichamelijke en motorische aanleg, en twee persoonlijke intelligenties: de interpersoonlijke (empathie, relaties kunnen aangaan, organiseren en leidinggeven) en de intrapersonlijke (zelfkennis, reflectie). De eerste twee intelligenties komen vooral op school aan bod, de volgende drie

hebben meer met een artistieke en sportieve aanleg te maken, terwijl de twee laatste persoonlijke intelligenties zijn. Ieder mens beschikt volgens Gardner over een unieke combinatie van intelligenties. De meervoudige-intelligentietheorie sloeg sterk aan in het Amerikaanse onderwijs, waarin de toetspraktijk een hoge vlucht had genomen. Ook in Nederland wordt er met enige regelmaat aan de theorie van Gardner gerefereerd, met name door personen of instanties die van mening zijn dat er niet zozeer moet worden gekeken naar wat iemand op het cognitieve vlak tekortkomt, als wel naar wat die persoon wél kan, en vooral goed kan, zowel in cognitief als in niet-cognitief opzicht (zie bv. Rinnooy Kan et al. 2006).

In 1995 introduceerde de Amerikaan Daniel Goleman, hoogleraar psychologie aan Harvard, het begrip ‘emotionele intelligentie’, dat gemeten wordt met de index EQ (Goleman 1995). Bij EQ gaat het om een combinatie van persoonlijke vaardigheden als zelfbewustzijn, motivatie, beheersing van eigen emoties, inlevingsvermogen in andermans gevoelens, communicatievermogen en andere sociale vaardigheden. Volgens Goleman is emotionele intelligentie net zo meetbaar als de intellectuele, waarin iemands analytische en rationele vermogens worden uitdrukt. Anders dan de aangeboren cognitieve intelligentie kan emotionele intelligentie worden (bij)geleerd. Bedrijven die geleid worden door managers met een hoog EQ behalen volgens Goleman 20% betere resultaten dan bedrijven met emotioneel minder intelligente managers. In het bedrijfsleven vervult het EQ bij de selectie van managers inmiddels bijna net zo’n belangrijke functie als het IQ (Versteeg 2000). De populariteit van het EQ-begrip is ook aan het onderwijs niet voorbijgegaan. Het denken in termen van competenties – een combinatie van kennis, vaardigheden en houdingen – dat in het beroepsonderwijs steeds meer centraal komt te staan, is er vermoedelijk mede door beïnvloed.

‘Nature’ versus ‘nurture’

Hoogbegaafdheid wordt meestal omschreven als een combinatie van een drietal persoonlijkheidskenmerken: een groot intellectueel vermogen (waarbij meestal een IQ van 130 als ondergrens wordt gehanteerd), creativiteit (bij het oplossen van problemen) en taakgerichtheid (doorzettingsvermogen om een taak te volbrengen) (Renzulli 1978). Alleen een samenspel van deze drie kenmerken kan tot de uitzonderlijke prestaties leiden die kenmerkend zijn voor hoogbegaafdheid.

Volgens Mönks (1985) komt hoogbegaafdheid pas tot ontplooiing in een stimulerende en motiverende sociale omgeving van gezin, school en vrienden. In een omgeving die te weinig uitdaging biedt, stagneert de cognitieve ontwikkeling. Indien hoogbegaafden in het onderwijs te weinig op hun eigen niveau worden aangesproken, lopen ze het risico gedemotiveerd te raken. Dat kan tot allerlei problemen leiden, zoals onder het eigen niveau presteren, verveling en daarmee samenhangend probleemgedrag, perfectionisme en faalangst, of sociale problemen (gepest worden of geïsoleerd raken).

Deze in onderwijskringen inmiddels breed gedeelde opvatting wordt echter niet door iedereen gedeeld. Zo ziet A.D. de Groot hoogbegaafdheid veel meer als een persoonlijke dispositie, een complex en grotendeels aangeboren mentaal programma. De invloed van belemmerende omgevingsfactoren, zoals sociale afkeuring of een te weinig uitdagende omgeving, is volgens De Groot betrekkelijk gering (De Groot 1985; zie ook Guldemon 2003). De Groot gaat er, net als veel anderen, van uit dat een hoogbegaafde jongere er vanzelf wel komt, terwijl Mönks en anderen veel meer gewicht toekennen aan de invloed van de sociale omgeving, en met name de school.

Onderzoek naar de invloed van erfelijkheid op de ontwikkeling van intelligentie, zoals dat bij de Vrije Universiteit op basis van het Nederlands Tweelingenregister wordt uitgevoerd, laat zien dat de invloed van de erfelijke component met de leeftijd toeneemt, terwijl de invloed van de omgeving afneemt naarmate het kind ouder wordt.¹ Op 5-jarige leeftijd wordt intelligentie voor 26% door erfelijke factoren bepaald, op 7-jarige leeftijd voor 40%, op 12-jarige leeftijd voor 60% en op 18-jarige leeftijd zelfs voor 82% (Posthuma 2002; Bartels 2003).

Tijdens de vroege jeugd en basisschoolperiode is de invloed van de omgeving nog aanzienlijk en kan er door gezin en school dus nog heel wat worden gedaan aan de intelligentie- en daarmee samenhangende prestatieontwikkeling. In het voortgezet onderwijs wordt dat al moeilijker. Bovendien neemt dan ook de invloed van populaire klasgenoten of vrienden op de leerprestaties toe (Guldemon 1994; Harris 1998).

Een belangrijke bron van nieuwe inzichten in de ontwikkeling van cognitieve vermogens is het hersenonderzoek. Wetenschappers die gebruikmaken van hersenscans, stelden vast dat zo'n 15% van de variatie in intelligentie bij mensen is toe te schrijven aan de grootte van hun hersenen. De rest wordt kennelijk door andere factoren bepaald. Daarbij kijkt men recentelijk vooral naar de eigenschappen van afzonderlijke hersendelen. Volgens de nieuwste inzichten rijpt de hersenschors, waarin ons denkvermogen zetelt, bij slimme kinderen langer dan bij normaal intelligente kinderen. Intelligentie hangt dus niet alleen samen met de hersenomvang, maar ook met de dynamiek van het zich ontwikkelende brein (Korteweg 2006). De ontwikkelingspsychologe Karmiloff-Smith, die onderzoek doet naar ontwikkelingsstoornissen bij kinderen, stelde vast dat de verschillende hersengebieden bij jonge kinderen intensief met elkaar in verbinding staan. Pas na verloop van tijd krijgt ieder hersengebied zijn eigen functie, bijvoorbeeld taalvermogen of wiskundig ruimtelijk inzicht. De specialisatie en lokalisatie binnen de hersenen vindt heel geleidelijk plaats. 'De genen bepalen de uitgangssituatie en scheppen de mogelijkheid tot ontwikkeling, maar de omgeving zorgt voor de fijne nuances van de specialisatie' (Karmiloff, geciteerd in: Beintema 2006). Zo bepaalt de omgeving, bijvoorbeeld de interactie met de moeder, hoe snel een kind onderscheid leert te maken tussen klanken. Die invloed van de omgeving geldt ook voor andere hersengebieden.

Erfelijkheid en omgeving spelen allebei een rol bij de menselijke ontwikkeling, daarover zijn alle deskundigen het wel eens. Wanneer, waar en hoe de interactie tussen erfelijkheid en omgevingsfactoren precies plaatsvindt, is echter nog grotendeels onbekend.

Het is voor het onderwijs bepaald niet zonder betekenis van welke, veelal impliciete intelligentietheorie wordt uitgegaan. De inrichting van ons onderwijsbestel gaat ervan uit dat het intelligentieniveau op 12-jarige leeftijd wel zo'n beetje vaststaat. Bij de overgang naar het voortgezet onderwijs wordt, mede aan de hand van Cito-eindtoets voor het basisonderwijs, vastgesteld welk schooltype het meest geschikt is. De selectie die dan plaatsvindt, heeft belangrijke consequenties voor de verdere schoolloopbaan.

Ook leerkrachten handelen, vaak onbewust, vanuit hun persoonlijke opvatting over intelligentie. Leerkrachten die het als een aangeboren, min of meer vaststaand persoonlijkheidskenmerk zien, zullen geneigd zijn sturend op te treden en de leerling met kleine stapjes vooruit te helpen, om de kans op falen zo klein mogelijk te houden. Leerkrachten die het beschouwen als een veranderbare grootheid, zullen eerder een begeleidende rol aannemen en uitdagende opdrachten aanbieden waarbij de kans bestaat dat het kind fouten maakt. Ze zullen de nadruk leggen op het 'leren van fouten' en de inzet belonen (Bras en Minnaert 2006).

3.3 Onderwijsinvesteringen in getalenteerde jongeren

3.3.1 Voorzieningen in het basisonderwijs

Zo'n 2,5% van de bevolking beschikt over een IQ van 130 of hoger. Bij een totale populatie van ruim 1,5 miljoen basisschoolleerlingen komt dat neer op ongeveer 40.000 kinderen. Indien de IQ-score tussen de 120 en 129, ligt wordt over het algemeen gesproken van begaafdheid. Bijna 10% van alle kinderen en jongeren vertoont kenmerken van hoogbegaafdheid of begaafdheid (Hulsbeek en De Boer 2001).

Versnelling en verrijking

In het basisonderwijs wordt grofweg op twee verschillende manieren geprobeerd het onderwijs beter te laten aansluiten bij de behoeften van (hoog)begaafde kinderen: versnelling en verrijking.

Bij versnelling doorlopen (hoog)begaafde leerlingen het onderwijsprogramma sneller dan gebruikelijk, meestal door een klas over te slaan, waardoor ze eerder overstappen naar het voortgezet onderwijs. Deze aanpak wordt door leerkrachten en ouders vaak als noodoplossing gezien, omdat men bang is dat leerlingen van 10 of 11 jaar het in sociaal en emotioneel opzicht niet zullen redden in het voortgezet onderwijs. 'Voorlijke' leerlingen (meer meisjes dan jongens) blijken op alle onderdelen van de Cito-toets hoger te scoren dan de overige leerlingen (Cito 2006).

Volgens gegevens van het CBS zaten er in het schooljaar 2004/'05 een kleine 1800 leerlingen van 11 jaar of jonger in het voortgezet onderwijs. Op een totaal van bijna 209.000 leerlingen in het eerste leerjaar is dat minder dan 1% (0,9%). Het fenomeen

van de jonge leerling in het voortgezet onderwijs nam de afgelopen tien jaar wel iets toe; in 1994/'95 ging het nog om 840 leerlingen (0,5%) (CBS StatLine).

Bij verrijking gaat het om aanvullende activiteiten, die tot doel hebben (hoog)begaafde leerlingen een uitdagender programma te bieden. Die aanvullende activiteiten vinden plaats in de tijd die vrijkomt doordat de gebruikelijke leerstof wordt ingedikt door het weglaten van oefen- en herhalingsstof. Dat kan gebeuren binnen de klas, waarbij de leerkracht het lesprogramma aanpast, via plusklassen buiten de eigen klas, waarbij leerlingen samen met andere (hoog)begaafde kinderen een extra programma volgen, maar ook via programma's die buitenschools worden aangeboden. Een voorbeeld van dat laatste is het Vooruitwerkclub van het Centrum voor Begaafdheidsonderzoek in Nijmegen, waarin hoogbegaafde kinderen uit het basis- en voortgezet onderwijs gedurende tien bijeenkomsten in een groep samen een aantal opdrachten uitvoeren (Kuijpers 2006).

Onbekend is hoeveel van de ruim 7000 Nederlandse basisscholen hun (hoog)begaafde leerlingen passend onderwijs proberen te geven. Volgens een schatting van deskundigen is men op de helft van de scholen in ieder geval bekend met het fenomeen (hoog)begaafdheid, stuurt 10% van die scholen leerkrachten eropuit om er meer over aan de weet te komen, en gebeurt in een deel van de laatstgenoemde categorie in de praktijk daadwerkelijk iets (Van Eijl et al. 2005).

Beleid ten aanzien van (hoog)begaafden in het basisonderwijs

In het basisonderwijs is er de laatste jaren steeds meer aandacht voor de groep (hoog)begaafde leerlingen, zij het vooral vanwege de eerdergenoemde problemen die een deel van hen in het onderwijs ervaart. Het onderwijsbeleid rekent hoogbegaafde kinderen tot de categorie leerlingen in risicosituaties. Daarmee vallen ze, net als kinderen met dyslexie, autisme of ADHD, onder het beleidsprogramma Weer samen naar school.

Die problematisering van hoogbegaafdheid doet op het eerste gezicht merkwaardig aan, omdat binnen de groep hoogbegaafde leerlingen slechts een minderheid (naar schatting 20 à 30%) problemen ondervindt. In de praktijk blijkt hoogbegaafdheid echter nogal eens samen te gaan met een vorm van autisme of met hyperactiviteit. Het beeld dat hoogbegaafdheid soms wel synoniem lijkt te zijn met kommer en kwel, wordt in belangrijke mate gevoed door een actieve lobby van organisaties die opkomen voor de belangen van het hoogbegaafde kind.²

In het jaar 2000 zijn twee informatiepunten voor onderwijs aan hoogbegaafden van start gegaan, een voor het basisonderwijs (Stichting Leerplanontwikkeling) en een voor het voortgezet onderwijs (Christelijk Pedagogisch Studiecentrum). Uit een inventarisatie van mogelijke knelpunten blijkt dat docenten of directies (hoog)begaafdheid van leerlingen vaak niet of te laat herkennen en erkennen. De identificatie van hoogbegaafdheid is, zo blijkt uit een meta-analyse van internationaal onderzoek, ook niet eenvoudig. In de praktijk wordt naar een breed scala aan variabelen gekeken (intelligentie, prestaties, motivatie, gedragskenmerken) en worden er veel verschillende methoden gebruikt om hoogbegaafdheid vast te stellen

(Hoogeveen et al. 2004). Andere knelpunten zijn een gebrek aan visie en beleid bij scholen, waardoor de juiste attitude, kennis en vaardigheden bij docenten ontbreken. Hoogbegaafden worden vaak niet beschouwd als leerlingen aan wie extra aandacht moet worden besteed (die redden zichzelf toch wel). Bovendien is er vaak geen goed lesmateriaal voor de verschillende niveaus en vakgebieden. De communicatie tussen ouders en school verloopt ook lang niet altijd naar wens. Leerkrachten zijn nogal eens van mening dat ouders ten onrechte claimen dat hun kind hoogbegaafd is. Ouders vinden vaak dat ze weinig gehoor krijgen als zij aangeven dat hun kind hoogbegaafd is en om die reden extra aandacht nodig heeft (Onderwijsraad 2004).

3.3.2 Voorzieningen in het voortgezet onderwijs

De overgang van het basisonderwijs naar de verschillende schooltypen in het voortgezet onderwijs (vbo, mavo, havo, vwo, gymnasium) vormt een belangrijk selectiemoment. Daarbij spelen niet alleen de leerprestaties, veelal vastgesteld via de Cito-eindtoets, en het advies van de basisschool een rol, maar ook het toelatingsbeleid van de scholen voor voortgezet onderwijs. Ouders willen ook nog wel eens druk uitoefenen om hun kind in een bepaald schooltype – een categoriaal gymnasium of een populaire havo/vwo-scholengemeenschap – geplaatst te krijgen. Hoewel de onderwijsinhoud in de eerste twee leerjaren van het voortgezet onderwijs nog grotendeels gemeenschappelijk is, is er al wel duidelijk sprake van niveauverschillen. Vanaf het derde leerjaar neemt de differentiatie verder toe, niet alleen naar niveau, maar ook naar inhoud (opleidingssectoren in het vmbo en vakkenprofielen in het havo/vwo).

Hoe doen (hoog)begaafde kinderen het in het voortgezet onderwijs?

De afgelopen decennia is er tweemaal onderzoek gedaan naar de schoolloopbanen van (hoog)begaafde leerlingen in het voortgezet onderwijs (Guldemon en Meijnen 1985; Guldemon 2003). In beide gevallen ging het om de vraag in hoeverre (hoog)begaafde leerlingen problemen ondervinden in het voortgezet onderwijs. Komen ze bij de overgang van het basis- naar het voortgezet onderwijs inderdaad in het vwo terecht, en verloopt hun schoolloopbaan daar vervolgens succesvol, dat wil zeggen zonder vertraging in de vorm van zittenblijven of afstroom naar een lager schooltype?³

Uit beide onderzoeken komt naar voren dat de 2,5% meest intelligente (hoogbegaafde) leerlingen lang niet allemaal een onverdeeld vwo-advies krijgen van de basisschool: van de leerlingen die in 1977 aan het voortgezet onderwijs begonnen, kreeg slechts 68% een vwo-advies, bij het cohort dat in 1999 in het voortgezet onderwijs startte, was dat 64%. Van de begaafde leerlingen, die in IQ-termen nog altijd tot de beste 10% behoren, kreeg in 1999 slechts 37% een onverdeeld vwo-advies.

Het advies van de basisschool is niet gebaseerd op de (latente) capaciteiten van leerlingen, maar op het gerealiseerde prestatieniveau aan het eind van de basisschool (de Cito-score). Voor een vwo-advies is niet alleen een hoge score op de Cito-toets nodig; ook andere overwegingen, zoals studiehouding en herkomstmilieu, spelen een rol.⁴

Bijna een op de tien hoogbegaafde leerlingen blijkt in de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs te blijven zitten of af te stromen naar een lager schooltype: 3% zit na drie jaar in het vmbo, 6% bevindt zich op dat moment in havo-3. Vergeleken met de groep begaafde leerlingen is een score van 90% succesvolle leerlingen nog een goede score. Van de begaafde leerlingen (7,2% van het totaal aantal leerlingen) zat na drie jaar niet meer dan 74% in de derde klas van het vwo.⁵ Van de meest begaafde leerlingen blijkt in de praktijk dus een aanzienlijk percentage niet aan de verwachtingen (onvertraagd naar leerjaar 3 van het vwo) te voldoen (Guldemond 2003).

De vraag welke factoren van doorslaggevend belang zijn voor een succesvolle schoolloopbaan, valt op basis van deze onderzoeken helaas niet te beantwoorden. Het zou aan de school kunnen liggen of aan de samenstelling van de klas, aan de sociale omgeving van het kind (sociaal milieu, vrienden), maar ook aan andere persoonskenmerken dan intelligentie, zoals motivatie of inzet.

Aanbod voor (hoog)begaafde leerlingen in het havo en vwo

Het voortgezet onderwijs is sterk naar niveau gedifferentieerd. Het vmbo kent vier niveaus; binnen het havo/vwo zijn er drie: havo, atheneum en gymnasium. Naast het gymnasium, dat als een afzonderlijk schooltype wordt erkend, ontstaat er in het kader van de profilering van scholen ook binnen het overige vwo steeds meer aanbod voor scholieren die wat meer uitdaging aankunnen.

Het gymnasium

De best presterende leerlingen op de Cito-eindtoets basisonderwijs gaan na de basisschool naar het gymnasium. Van alle schooltypen hanteren de categorale gymnasia bij de toelating van nieuwe leerlingen deze toets ook het vaakst (96%) (Van der Lubbe et al. 2005).

Tabel 3.1 geeft een beeld van het (gymnasiale) aanbod in het voortgezet onderwijs en van het aantal leerlingen dat in de jaren 1998 en 2005 centraal schriftelijk eind-examen aflegde in de vakken Latijn en/of Grieks.

Tabel 3.1

Het gymnasiale aanbod en het aantal leerlingen dat eindexamen doet in Latijn en/of Grieks, 1998 en 2005

	1998	2005
aantal vestigingen van scholen voor voortgezet onderwijs	1.036	1.074
aantal vestigingen met vwo	491	498
aantal vwo-vestigingen met kandidaten Latijn en/of Grieks)	332	356
aantal eindexamenkandidaten vwo	29.884	29.091
aantal eindexamenkandidaten Latijn en/of Grieks ^a	6.720	7.535

a Het aantal gymnasiasten wordt enigszins overschat doordat een (klein en afnemend) deel van de kandidaten in beide klassieke talen examen doet.

Bron: Inspectie van het Onderwijs (Kwaliteitskaart 1998 en 2005) SCP-bewerking

Het gymnasium zit de laatste jaren duidelijk in de lift, zo leren de gegevens uit de tabel. De groei zit niet zozeer in het aanbod aan categorale gymnasia (dat bleef de afgelopen jaren met 39 scholen constant), als wel in het aantal gymnasiale afdelingen binnen scholengemeenschappen. Het aanbod aan gymnasiale afdelingen binnen havo/vwo-scholengemeenschappen nam tussen 1998 en 2005 toe van 67 naar 86; in brede scholengemeenschappen (vbo t/m vwo) groeide het aantal gymnasiale afdelingen wat minder, namelijk van 226 naar 231.⁶

In 2005 deed 17% van alle scholieren in het voortgezet onderwijs eindexamen vwo (Alberts 2005). Van de vwo-eindexamenkandidaten deed 26% examen in Latijn en/of Grieks (in 1998 was dat 22%); daarvan zat 44% (in 1998 45%) op een categoriaal gymnasium en 56% (in 1998 55%) op een scholengemeenschap. Gymnasiasten behalen gemiddeld hogere cijfers op hun eindexamen dan andere vwo-leerlingen. Op categorale gymnasia liggen de gemiddelde examencijfers altijd een paar tienden hoger dan op de athenea, zo blijkt uit de jaarlijkse publicatie van schoolprestaties (Trouw 2005). Dat wil nog niet zeggen dat gymnasiasten over de hele linie goed scoren. Het percentage onvoldoendes voor de vakken Latijn en Grieks is relatief hoog: in 2005 scoorde voor het vak Latijn maar liefst 39% een onvoldoende en voor Grieks 26% (Cito 2005). Gymnasiumleerlingen in scholengemeenschappen behalen op het eindexamen zelfs betere cijfers voor de vakken Latijn en Grieks dan gymnasiasten van categorale gymnasia.⁷ Dat komt waarschijnlijk doordat gymnasiasten op categorale gymnasia in ten minste een van de twee klassieke talen verplicht examen moeten doen, terwijl leerlingen in scholengemeenschappen die weinig affiniteit hebben met klassieke talen, vermoedelijk al eerder naar het atheneum zijn overgestapt.

De gemiddeld genomen hogere examencijfers van gymnasiasten zijn, gezien hun betere cognitieve uitgangspositie bij de start van het voortgezet onderwijs, nauwelijks verrassend. De vraag of een gymnasiumopleiding wel voldoende uitdaging en toegevoegde waarde levert, kan op basis van examencijfers dan ook niet worden beantwoord.

In het hoger onderwijs doen gymnasiasten het in ieder geval beter dan atheneumleerlingen. Ze kiezen vaker voor een universitaire opleiding en hun studieprestaties in het eerste studiejaar zijn duidelijk beter. Dat laatste valt niet zozeer te verklaren uit hun milieu van herkomst (vaker academisch) en hun betere prestaties in het basis- en voortgezet onderwijs, maar veel meer vanuit hun houding en motivatie. Gymnasiasten zijn vergeleken met atheneumleerlingen meer intrinsiek en minder extrinsiek gemotiveerd. Zij zijn ook vaker van plan om na hun studie door te gaan in de wetenschap (De Jong 2000).

Scholen met een speciaal profiel

Scholen voor voortgezet onderwijs gaan zich steeds vaker profileren. Niet alleen kwam er de afgelopen jaren voor scholen meer ruimte om het onderwijs naar eigen inzicht in te richten, ook neemt de concurrentie tussen scholen toe. Het aantal leerlingen in het voortgezet onderwijs daalt: tussen 2005 en 2010 zal het aantal leerlingen in de eerste twee leerjaren met 19.000 (ruim 5%) afnemen (OCW 2005a). Scholen

voor voortgezet onderwijs gaan zich steeds meer als marktorganisaties gedragen; de eerste communicatiemedewerkers zijn al gesignaleerd. Scholen profileren zich op verschillende onderwerpen: op vernieuwing van leerprocessen in het algemeen (het nieuwe leren), op bètavakken en techniek, cultuur, sport, tweetaligheid, en ook op speciale programma's voor hoogbegaafde leerlingen.

Speciale aandacht voor bèta/techniek

Nederland streeft al jaren naar een groeiende deelname aan bèta- en techniekopleidingen in het onderwijs. Tot dusver zonder veel succes. Het meest exacte profiel dat havo/vwo-leerlingen kunnen kiezen (Natuur en Techniek) wordt het minst gekozen. Met name meisjes kiezen weinig voor een N&T-profiel. In 2004 constateerde de Inspectie van het Onderwijs nog dat er op havo/vwo-scholen meestal geen bewust beleid wordt gevoerd om de keuze voor exact vanaf het eerste leerjaar te stimuleren (Inspectie van het Onderwijs 2004). Sinds kort lijkt daar echter verandering in te komen.

Het *technasium* is een nieuw onderwijsconcept voor bèta- en techniekonderwijs voor vwo en havo. Het is volgens de bedenkers van het concept een formule voor beter bèta-onderwijs. Vijf scholen in Groningen zijn er in 2004 mee gestart. Zij bieden een havo- of vwo-opleiding met veel aandacht voor technische vakken. Dat gebeurt in de vorm van een nieuw vak in de onderbouw (voorheen basisvorming): het vak onderzoeken en ontwerpen (O+O). Leerlingen die het vak volgen, krijgen per jaar vier onderzoeks- of ontwerp opdrachten, waaraan ze zeven weken werken. Het is de bedoeling dat leerlingen zelf de theoretische kennis verzamelen om de opdracht te kunnen uitvoeren. Leraren in de bètavakken worden geacht enige afstand te nemen van hun eigen vak en vervullen vooral een rol als begeleider (Hagers 2005).

Scholen kunnen alleen technasiumschool worden binnen een netwerk van ongeveer vijf scholen, die nauw samenwerken met de overheid, het bedrijfsleven en het hoger onderwijs in de omgeving. Deze contractpartijen leveren een bijdrage aan de realisatie van het vak, bijvoorbeeld aan de inrichting van een speciale werkplaats. Scholen die blijf geven van voldoende draagvlak en motivatie kunnen toetreden tot de Stichting Technasium, die het predikaat 'technasium' verleent en toeziet op de kwaliteit en herkenbaarheid.

De formule verspreidt zich inmiddels snel over Nederland. Komend schooljaar starten tien scholen in Overijssel en Midden-Nederland met de eerste technasiumklassen. Daarmee komt het aantal technasiumscholen op vijftien. Zes scholen in Midden-Brabant oriënteren zich momenteel.

In het kader van het Universumprogramma van het Platform Bèta Techniek profileren inmiddels ongeveer zestig scholen zich als *bètaprofiel*school. Daaronder bevinden zich ook de meeste technasiumscholen en enkele categorale gymnasia. De profilering houdt in dat de school extra aandacht besteedt aan de exacte vakken (biologie, natuurkunde, scheikunde en wiskunde). Dat kan in de vorm van didactische

vernieuwing (bv. nieuw, competentiegericht, probleemgericht of onderzoekend leren), door inhoudelijke vernieuwing van het bèta-onderwijs, via een andere organisatie van het onderwijs, praktijkgerichte beroepsoriëntatie, binnen- en buitenschools leren, en door regionale samenwerking met hoger onderwijs.

Het is de bedoeling dat de scholen hun kennis, ervaring en ontwikkelde producten delen met andere scholen, en daarnaast met een volgschool samenwerken. Bovendien moeten ze werk maken van de doelstellingen van het Deltaplan Bèta/techniek om de instroom in de twee bètaprofielen ('natuur en techniek' en 'natuur en gezondheid') met 15% te verhogen, of de doorstroom naar het bèta/technisch hoger onderwijs met eenzelfde percentage te vergroten. In het kader van het Universum-programma ontvangen de scholen een stimuleringssubsidie. In 2005 bedroeg de startsubsidie 30.000 euro per school.

Tweetalig onderwijs⁸

Het tweetalig onderwijs (tto) in Nederland vindt zijn oorsprong in het internationaal georiënteerd voortgezet onderwijs (igvo) dat door een beperkt aantal scholen in Nederland wordt aangeboden. Igvo is met name bedoeld voor buitenlandse leerlingen die tijdelijk in Nederland wonen of voor kinderen van ouders die langere tijd in het buitenland hebben gewerkt of daar binnenkort heen gaan. De opleiding trok ook de aandacht van Nederlandse ouders en leerlingen, die echter niet aan de toelatingseisen⁹ konden voldoen. Om aan hun behoefte tegemoet te komen besloot een van de internationale scholen, het Alberdingk Thijm College in Hilversum, in 1989 een tweetalige onderwijsstroom voor Nederlandse leerlingen op te zetten.

Tweetalig onderwijs houdt in dat bij andere vakken dan de talen (bv. biologie, geschiedenis of aardrijkskunde) een andere taal dan de moedertaal als instructie- en communicatietaal wordt gehanteerd. Doel is niet alleen het vergroten van de taalvaardigheid; ook het bieden van een internationaal perspectief is belangrijk. Leerlingen worden geacht aan het eind van de onderbouw fase aantoonbaar enige kennis te hebben verworven over ontwikkelingen in Europa, en moeten aan het eind van hun opleiding via een essay, presentatie of werkstuk (in het Engels) hun kennis over een internationaal of Europees thema demonstreren. Een uitwisselingsprogramma of een studiebezoek maakt onderdeel uit van het tto-programma in de bovenbouw.

Het aantal scholen dat tweetalig onderwijs aanbiedt, is vooral na 2000 sterk gegroeid. Waren er in 2000 nog 25 tto-scholen en in 2004 64, dit schooljaar (2006/07) bieden maar liefst 90 scholen Engelstalig vwo-onderwijs aan en één school tweetalig vwo Duits. Categoriele gymnasia bieden geen tto; enkele scholengemeenschappen met gymnasiumafdelingen doen dat wel.

Volgens de (kwaliteits)standaard zijn scholen verplicht in de onderbouw 50% van de lessen in het Engels te geven. Het is de bedoeling dat de tweetaligheid een doorlopend traject is van klas 1 tot en met klas 6 van het vwo (of klas 5 van het havo). Van de 4800 studielasturen in de bovenbouw moeten er 1150 Engelstalig zijn. Profielwerkstukken, presentaties en dergelijke worden, waar mogelijk, in het Engels

gedaan. De meeste scholen bereiden hun leerlingen voor op een taalcertificaat van het International Baccalaureate.¹⁰

In 2002 volgden bijna 4400 leerlingen een tweetalige stroom Nederlands/Engels, anno 2006 zijn dat er naar schatting tegen de 10.000. Leerlingen die tweetalig vwo willen volgen, worden meestal geselecteerd op basis van de Cito-eindtoets basisonderwijs (met als richtlijn een score van 545 of een eenduidig vwo-advies), een advies van de basisschool, een motivatiegesprek met de leerling en soms ook nog een testje.

Over het effect van het tweetalig onderwijs is nog weinig bekend. Begin jaren negentig is er onder vijf van de toen zes tto-scholen onderzoek gedaan naar effecten en didactiek van het tto (Huibregtse 2001). Daaruit kwam naar voren dat tto-leerlingen zich qua taalvaardigheid in het Engels sneller ontwikkelen dan hun leeftijdsgenoten in het reguliere onderwijs. Voor de andere eindexamenvakken (Nederlands, aardrijkskunde en geschiedenis) werden geen verschillen geconstateerd.

Tweetalig onderwijs is een zaak van particulier initiatief. In 1999 is door het Europees Platform en de tto-scholen gezamenlijk het Landelijk Netwerk voor Tweetalig Onderwijs opgericht. Het Netwerk en het Europees Platform hebben samen een (kwaliteits)standaard ontwikkeld. Het Europees Platform is belast met de coördinatie van het tto en ontvangt daarvoor een bescheiden subsidie van het ministerie van ocw. Ook de scholen dragen bij aan de kosten van het netwerk.

De bekostiging van het tto vindt plaats uit de reguliere middelen.¹¹ De extra kosten (incl. buitenlandse reizen) komen voor rekening van de ouders en variëren tussen de 250 en 750 euro per jaar. De meeste scholen vragen rond de 400 euro per jaar (VOO 2005). Veel scholen hebben een schoolfonds om minder draagkrachtige ouders te ondersteunen.

Profielscholen voor hoogbegaafden

Volgens het Informatiepunt (Hoog)begaafdheid Voortgezet Onderwijs waren er in 2004 veertig tot vijftig scholen actief in het aanpassen van het onderwijs aan de groep hoogbegaafden (Onderwijsraad 2004). Daarnaast worden er op initiatief van het ministerie van OCW de komende jaren twintig profielscholen hoogbegaafdheid geselecteerd: scholen voor voortgezet onderwijs die zich specialiseren in het begeleiden van kinderen met een hoge intelligentie. Het is de bedoeling dat er een landelijk dekkend netwerk komt van scholen die extra zorg en aangepast onderwijs bieden aan hoogbegaafde leerlingen en die ook advies kunnen geven aan andere scholen in de omgeving over de begeleiding van hoogbegaafde leerlingen (OCW 2005b).

Scholen met speciale aandacht voor artistiek of sportief toptalent

Voor jongeren met speciale talenten op het gebied van muziek en dans bestaan er al geruime tijd speciale (top)voorzieningen, waarbij wordt samengewerkt tussen het voortgezet onderwijs en het kunstvakonderwijs (conservatoria in het hbo). Tijdens de zogenoemde vooropleidingen voor dans en muziek kunnen getalenteerde jongeren al vanaf 16 jaar tot de (eventuele) start van de conservatoriumopleiding intensief kennismaken met het vak. Zij krijgen daartoe vrijstellingen voor een aantal

onderdelen van het havo/vwo-programma. In 2003 waren er twaalf scholen met dergelijke vooropleidingen. De vooropleiding zelf valt onder de regie van de hbo-instelling (opleiding kunstvakonderwijs). Als gevolg van een verandering in de financieringssystematiek, waardoor hogescholen meer vrijheid krijgen bij de invulling van de vooropleiding, staat de positie van de vooropleidingen voor toptalenten onder druk (Van Breugel 2006).

Voor jongeren met topsportaspiraties bestaan er sinds het eind van de jaren tachtig speciale voorzieningen in het voortgezet onderwijs: de zogenoemde LOOT-scholen (waarbij LOOT staat voor landelijk overleg onderwijs en topsport). Het lesprogramma op deze scholen wordt zodanig aangepast dat onderwijs en topsport te combineren zijn. Er vindt selectie plaats alvorens de jongere wordt toegelaten. De betreffende leerling moet behoren tot de top in zijn of haar sport.

Momenteel zijn er twintig LOOT-scholen, verspreid over het land. Mogelijk vindt er de komende jaren nog een uitbreiding met vijf scholen plaats (Herweijer en Breedveld 2006).

Pre-universityprogramma's

In 2004 gingen twee projecten van start waarbij een geselecteerde groep van getalenteerde en gemotiveerde scholieren uit de leerjaren vijf en zes van het vwo, alvast een onderwijsprogramma op universitair niveau kunnen volgen.

De Universiteit Utrecht startte in dat jaar met een intensief tweejarig bètaprogramma, het *Junior College Utrecht* (JCU), waarin vwo-scholieren, vwo-docenten en universitaire docenten met vergelijkbare interesses en talenten bij elkaar komen. De leerlingen volgen twee dagen per week les in de bètavakken aan de universiteit; de overige vakken volgen ze op hun eigen school. Het programma vervangt de bètavakken in de profielen Natuur en Techniek (N&T) en Natuur en Gezondheid (N&G) en beslaat daarmee ongeveer 40% van de studieomvang. Het schoolexamen wordt afgelegd op het Junior College, het centraal schriftelijk eindexamen wordt door de school afgenomen. De extra prestaties aan het Junior College worden gewaardeerd met een certificaat van de Universiteit Utrecht. In het eerste jaar werd gestart met een groep van 25 leerlingen; in 2005/'06 was er plaats voor 50 scholieren. Er doen inmiddels 26 scholen voor voortgezet onderwijs mee aan dit programma.

Het Junior College is tevens bedoeld als laboratorium voor onderwijsvernieuwing. De resultaten zullen zowel in het voortgezet onderwijs als in het bachelorprogramma van de universiteit worden gebruikt. Het programma biedt bovendien vwo-docenten de gelegenheid om in aanraking te komen met nieuwe ontwikkelingen in hun vakgebied en te experimenteren met nieuwe onderwijsvormen.

De Universiteit Leiden begon, eveneens in 2004, met het *Pre-University College*. Dat is een tweejarig programma voor getalenteerde leerlingen met een brede interesse uit de klassen 5 en 6 van het vwo. Zij volgen één dagdeel per week onderwijs aan de universiteit. In het eerste jaar, het studiejaar 2004/'05, selecteerden de 17 vwo-scholen die in het Pre-University College participeren 53 van hun beste leerlingen.

Het Pre-University College is een aanvulling op het al langer bestaande Lapp-Top-programma (Leiden Advanced Pre-University Programme for Topstudents). Dat is een programma waarin getalenteerde leerlingen, die vooraf worden geselecteerd, gedurende vier tot acht weken één dagdeel per week onderwijs volgen op een door hen gekozen vakgebied. In het voorjaar van 2006 werden 16 programma's aangeboden. De programma's worden begeleid door hoogleraren, docenten en studenten van de universiteit. Wie het programma afrondt, krijgt een certificaat van de universiteit. De bedoeling van het Lapp-Topprogramma is disciplines onder de aandacht te brengen die niet, of op een heel andere manier op het vwo worden gedoceerd.

Beleid ten aanzien van getalenteerde jongeren in het voortgezet onderwijs

Behalve in het kader van het zorgbeleid wordt er van overheidswege geen gericht beleid gevoerd om scholen te bewegen meer aandacht te schenken aan toptalent. De overheid probeert scholen zoveel mogelijk ruimte te geven om zelf keuzes te maken. De meeste programma's zijn nog maar kort geleden van start gegaan, waardoor er nog weinig bekend is over de resultaten.

3.3.3 Voorzieningen in het beroeps- en hoger onderwijs

Omdat het onderwijs zich vanouds vooral richt op de ontwikkeling van intellectuele talenten, zijn er binnen het (middelbaar en hoger) beroepsonderwijs naar verhouding weinig speciale voorzieningen voor heel goede studenten. Dat wil echter niet zeggen dat er helemaal geen aandacht is voor uitblinkers en toptalent.

Middelbaar beroepsonderwijs: geen speciaal onderwijsaanbod, wel prijzen en beroepenwedstrijden

Het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) is, net als het voortgezet onderwijs, sterk naar niveau gedifferentieerd. Het onderscheidt maar liefst vier niveaus, die via twee leerwegen kunnen worden bereikt (voltijds onderwijs met stages, en duale opleidingen die overwegend in de beroepspraktijk zelf plaatsvinden). Het hoogste niveau (de vierjarige mbo-opleiding) bereidt scholieren voor op een positie op de arbeidsmarkt of op een vervolgopleiding in het hbo.

Het mbo kent geen speciale voorzieningen voor toptalent in vakmanschap. Uitblinkers worden wél in het zonnetje gezet. Ieder jaar ontvangen ongeveer 50 scholieren die aan het begin van hun beroeps carrière of vervolgopleiding staan, tijdens de landelijke opening van het nieuwe schooljaar een prijs. Zij zijn door hun eigen instelling tot winnaar gekozen, omdat ze een bijzondere prestatie hebben geleverd in hun leerbedrijf. Er wordt bij deze uitblinkers niet alleen gekeken hoe goed ze kunnen leren, er wordt ook gelet op andere kwaliteiten, zoals doorzettingsvermogen.

Daarnaast worden er jaarlijks tal van beroepenwedstrijden georganiseerd, internationaal, maar ook landelijk of vanuit de branches of bedrijfstakken waarin de scholieren stage lopen of werkzaam zijn. In 2002 is daarvoor vanuit verschillende brancheorganisaties een landelijke organisatie opgericht – Skills Nederland – die

het imago van het vakmanschap wil verbeteren en de instroom van jongeren in het beroepsonderwijs wil helpen vergroten.

Een nieuwe ontwikkeling in het mbo is de aandacht voor ondernemerschap. Mogelijk ontstaat daaruit op termijn een speciale voorziening voor toptalent. Toppers in vakmanschap manifesteren zich na verloop van tijd namelijk vaak als succesvolle ondernemers.

Enkele onderwijsinstellingen kennen, net als de LOOT-scholen in het voortgezet onderwijs, ook een voorziening voor jongeren met een speciaal talent op sportgebied. Een daarvan is het *Johan Cruijff College*, dat onderdeel uitmaakt van het ROC van Amsterdam. Talentvolle sporters krijgen daar via aangepaste lesprogramma's de kans krijgen om trainingen en wedstrijden te combineren met een mbo-opleiding.

Hoe doen de best presterende vwo-scholieren het in het hoger onderwijs?

Jaarlijks doet het ITS in opdracht van het ministerie van OCW onderzoek onder studenten in het hoger onderwijs. In 2005 verscheen de *Studentenmonitor 2004*, waarin de resultaten van een onderzoek onder ruim 13.000 studenten zijn weergegeven (Van den Broek et al. 2005). Door middel van een secundaire analyse op dit database-stand kan worden nagegaan hoe de best presterende scholieren uit het vwo (met een gemiddeld eindexamencijfer van 7,5 of hoger¹²) het in het hoger onderwijs doen, in vergelijking tot de vwo'ers die met minder hoge eindexamencijfers aan het hoger onderwijs (hbo of wo) begonnen.¹³

Uit tabel 3.2 kan worden afgeleid dat slechts 8% van de 11% meest begaafde scholieren (examencijfer 7,5 of hoger) naar het hbo gaat; de slimste scholieren kiezen bijna allemaal voor het wetenschappelijk onderwijs. In het wetenschappelijk onderwijs kiezen de meeste hoogpresterende leerlingen voor techniek (20%) en gezondheid (17%). Naar verhouding trekken de bètastudies de meeste toptalenten uit het vwo (23%), gevolgd door de technische (18%) en de medische studierichtingen (17%)¹⁴ (niet in de tabel).

In de *Studentenmonitor 2004* is door het ITS uitvoerig aandacht besteed aan een aantal aspecten van het studiegedrag van studenten. Indien we die gegevens uitsplitsen naar het prestatieniveau bij de start in het hoger onderwijs, blijkt dat de slimmere studenten naar eigen zeggen meer inzet tonen, vaker tevreden zijn over het contact met hun docenten, een hoger gemiddeld tentamencijfer behalen, een betere studievoortgang boeken, meer uren per week aan hun studie besteden en minder tijd achter de computer doorbrengen. Tegelijkertijd zijn ze tevredener over de studeerbaarheid en klagen ze minder over werkdruk.

Tabel 3.2

Studiekeuze en studiegedrag in het hoger onderwijs van studenten, naar gemiddeld eindexamencijfer in het vwo, 2004

	< 6,5	6,5 tot 7,5	≥ 7,5
aandeel studenten (in %)	50	39	11
keuze voor hbo (in %)	32	18	8
keuze voor wo (in %)	68	82	92
inzet ^a	3,02	3,21	3,49
studeerbaarheid ^a	3,35	3,46	3,58
toegankelijkheid docenten ^a	3,13	3,21	3,37
werkdruk ^a	2,34	2,13	1,96
gemiddeld tentamencijfer	6,7	7,0	7,5
studievoortgang (in %) ^b	75	83	89
uren studie per week	26,7	29,1	31,3
uren werk per week	9,4	9,5	9,5
uren computer per week	9,0	8,2	7,3

a Het gaat hierbij om variabelen die op basis van factoranalyses zijn geconstrueerd (zie Van den Broek 2005: 255-256)

b Het aantal behaalde studiepunten uitgedrukt als percentage van het totaal aantal punten dat zou zijn behaald indien studenten precies op schema zouden liggen.

Bron: ITS (databestand Studentenmonitor 2004) SCP-bewerking

De meest gedreven studenten (in termen van studievoortgang, tijdsbesteding aan de studie, gemiddeld tentamencijfer, motivatie en inzet) zitten overigens in het hbo, met name in de sector 'kunst', en niet in het wetenschappelijk onderwijs. In het wetenschappelijk onderwijs zijn de studenten in de sector 'gezondheid' het meest gedreven. Beide sectoren kennen selectieprocedures (Van den Broek et al. 2005).

Sterke deelnamegroei in het hoger onderwijs leidt tot roep om meer differentiatie

Het hoger onderwijs biedt weliswaar heel veel verschillende opleidingen aan, maar onderscheidt officieel maar twee niveaus: het hoger beroepsonderwijs (hbo) en het wetenschappelijk onderwijs. Door de enorme groei van het aantal studenten in het hoger onderwijs – met name in het hbo – zijn de verschillen in capaciteiten, motivatie en inzet sterk toegenomen. In de media verschenen de afgelopen jaren steeds vaker klachten over het geringe aantal contacturen, afwezige en middelmatige docenten, overvolle collegezalen en ongeïnteresseerde studenten die meer tijd aan bijbanen zouden besteden dan aan hun studie. In dat klimaat verscheen eind 2003 de notitie *Ruim baan voor talent* (OCenW 2003). In die notitie werd aangekondigd dat er experimenten zouden worden gestart met selectie en collegegeldverhoging voor

opleidingen met 'erkende evidente meerwaarde'. Wat onder die meerwaarde wordt verstaan, blijkt uit de voorstellen die hogescholen en universiteiten hebben ingediend om voor subsidie in aanmerking te komen.

Honoursprogramma's in het hbo en wetenschappelijk onderwijs

Het hoger beroepsonderwijs besteedt naar verhouding betrekkelijk weinig aandacht aan getalenteerde studenten. Daar komt de laatste tijd echter duidelijk verandering in. Het ambitieniveau van de sector is de afgelopen jaren sterk gestegen. Het hbo wil niet alleen een forse bijdrage leveren aan de maximale participatie in het hoger onderwijs, zowel in de vorm van korte hbo-opleidingen als door uitbreiding van het aantal hbo-masteropleidingen, maar wil daarnaast door middel van toegepast onderzoek ook een belangrijke rol spelen als kenniscentrum voor het regionale bedrijfsleven. Met het oog daarop zijn er de afgelopen jaren al 270 lectoren aangesteld, die tot taak hebben kennis te ontwikkelen in interactie met de beroepspraktijk, met kennisinstituten (zoals de universiteiten) en het beroepsonderwijs (docenten en studenten) zelf.

Honoursprogramma's voor getalenteerde hbo-studenten zijn er nog nauwelijks.¹⁵ In het kader van de eerste ronde van experimenten met speciale onderwijsprogramma's met 'erkende evidente meerwaarde' startten er in september 2005 uiteindelijk drie hogescholen met drie programma's, waaraan in totaal 259 studenten deelnemen. De meerwaarde blijkt volgens de voorstellen van de hogescholen met name te zitten in de intensievere begeleiding van studenten, in de hogere kwaliteit van de docenten die worden ingezet, in een grotere aandacht voor praktijkgericht onderzoek waarbij ook lectoren een rol spelen, en soms ook in Engelstaligheid van het programma en/of een studieperiode in het buitenland. Voor de tweede ronde van experimenten zijn zeven programma's bij zeven hogescholen geselecteerd (Commissie ruim baan voor talent 2006).

Het feit dat het hbo naar verhouding weinig speciale programma's voor getalenteerde studenten verzorgt, laat onverlet dat de sector wel degelijk opleidingen kent die internationaal tot de wereldtop behoren. Dat is met name in de kunstsector het geval, waar selectie op talent bij de toelating van oudsher gebruikelijk is. Een goed voorbeeld is de Design Academy in Eindhoven, die toonaangevend is in de vormgevingswereld. Het geheim van die opleiding ligt in de eerste plaats in een eigenzinnige organisatie die erop gericht is 'docenten hun werk te laten doen en het beste uit studenten te halen'. Topdocenten uit binnen- en buitenland werken er in deeltijd en zijn geen van allen in vaste dienst. De inrichting van het studieprogramma staat in het teken van het leggen van dwarsverbanden tussen de verschillende disciplines. Studenten werken niet alleen heel hard, maar doen naar verhouding ook lang, dat wil zeggen vijf en een half jaar, over hun studie (Metz en Ribbens 2006).¹⁶

In het wetenschappelijk onderwijs bestaat het honoursprogramma al langer. In 1993 startte het eerste programma; tien jaar later waren er 25 programma's bij tien universiteiten. Waar er aanbod is, ligt het deelnamepercentage tussen de 1 en 5%.

Er zijn grote verschillen qua vormgeving, duur, jaar waarin men start, onderwijsvorm en toetsing. Soms gaat het om programma's met een duidelijk andere inhoud of aanpak, in andere gevallen zijn het reguliere programma's met één of twee extra vakken. Voor de toelating (selectie) gelden eisen met betrekking tot het cijfergemiddelde en de motivatie (Van Eijl et al. 2005). Het aantal studenten dat eraan deelneemt, is beperkt. In 2005 gingen er aan vijf universiteiten in totaal tien programma's met 'erkende evidente meerwaarde' (waarvan zeven masterprogramma's) van start, waaraan in totaal 538 studenten deelnamen. Voor 2006 zijn er zeven programma's geselecteerd (Commissie ruim baan voor talent 2006).

University Colleges

De University Colleges vormen een verhaal apart. Het University College Utrecht (UCU) was het eerste dat in 1998 zijn poorten opende. Kenmerkend voor de programma's van het UCU zijn de duur (drie jaar, dat wil zeggen de gehele bachelorfase), het brede aanbod (liberal arts and sciences), de kleinschaligheid (groepen van maximaal 15 studenten), de hooggekwaliificeerde docenten, de intensieve begeleiding (tutors), de hoge studie-inzet (ruim 50 uur per week), de internationale studentenpopulatie (in 2004 was 42% afkomstig uit het buitenland) en het residentiële karakter (de studenten wonen op een campus).

De University Colleges selecteren hun studenten uit een ruim aanbod aan kandidaten; in 2005 waren dat er in Utrecht 310 (bij 681 aanmeldingen). De selectie vindt niet alleen plaats op grond van goede studieresultaten, er wordt ook gekeken naar een brede belangstelling en naar motivatie, ambitie, sociale vaardigheden en leiderschapskwaliteiten. De selectieprocedure vindt voorafgaand aan de opleiding plaats. Toch is er officieel geen sprake van selectie aan de poort, omdat alle aangemelde studenten worden ingeschreven bij de Universiteit Utrecht. Degenen die afvallen, gaan gewoon aan de universiteit studeren. Het onderwijsrendement is hoog: na drie jaar behaalt meer dan 90% de bachelorgraad.

De kosten zijn voor Nederlandse (en Europese) studenten nauwelijks hoger dan bij een gewone opleiding. Het collegegeld is even hoog als voor een gewone studie.

Inmiddels zijn er ook University Colleges van start gegaan in Middelburg (de Roosevelt Academy, eveneens onderdeel van de Universiteit Utrecht, met 142 geselecteerde studenten in 2005) en Maastricht (in een wat andere opzet).

De Universiteit Utrecht loopt op het punt van voorzieningen voor getalenteerde studenten duidelijk voorop. In september 2005 startte de universiteit in de strijd tegen de massaliteit van de rechtenfaculteit met het *Utrecht Law College*, een programma dat eveneens de gehele bacheloropleiding beslaat, en dat de juridische praktijk (oefenrechtbank en stages) combineert met het wetenschappelijk perspectief. Voor het Law College werden 75 studenten geselecteerd uit meer dan 200 eerstejaars. Ze krijgen in vaste werkgroepen van 25 studenten college van een vast docententeam. Het is de bedoeling om in 2006 met twee nieuwe Law Colleges van start te gaan (De Lange 2006).

Toegevoegde waarde en ranking

Het is de afgelopen jaren gebruikelijk geworden om lijsten te publiceren waarin scholen voor voortgezet onderwijs worden vergeleken op grond van de prestaties van hun leerlingen (zie bv. Trouw 2005). Soms wordt daarbij gecorrigeerd voor het herkomstmilieu van de leerlingen. Leerlingprestaties bieden echter geen goed zicht op de prestaties van de school. Het herkomstmilieu indiceert de omgevingsfactor maar ten dele. Naast erfelijke aanleg spelen ook motivatie en inzet een rol. Een vergelijking van scholen zou idealiter moeten plaatsvinden op grond van de toegevoegde waarde die scholen en opleidingen leveren, niet alleen in termen van leerlingprestaties, maar ook in *outcome* (resultaten en positie in het vervolgonderwijs of op de arbeidsmarkt).

In het hoger onderwijs worden alle opleidingen geaccrediteerd. Daarbij worden ze beoordeeld op een basiskwaliteit. Dat betekent dat de verschillende facetten van de opleiding minimaal de score 'voldoende' moeten hebben. Het is de bedoeling dat hogescholen en universiteiten zich voor bijzondere kwaliteiten ook als 'excellent' kunnen laten beoordelen. De beoordelende instantie moet in dat geval bekijken of de opleiding waarmaakt wat ze belooft. Met zo'n bijzonder kwaliteitskenmerk kunnen opleidingen zich ten opzichte van elkaar gaan onderscheiden (NVAO 2006).

In het Nederlandse, van overheidswege bekostigde initiële onderwijs is ranking voorsnog taboe. Bij particuliere (postinitiële) mba-masteropleidingen daarentegen zijn ranglijsten op basis van studententevredenheid, carrièrekansen en salaris heel gebruikelijk (Elsevier 2006). Datzelfde geldt voor internationale rankings van universiteiten, zoals die bijvoorbeeld worden gepubliceerd door *The Times Higher Education Supplement* (THES).

Waar komen de meest getalenteerde afgestudeerden terecht?

De betere scholier uit het voortgezet onderwijs heeft meer kans op een goede arbeidsmarktpositie dan de minder goed presterende, zo werd in de wo-monitor 2002-2003 nog eens nadrukkelijk vastgesteld. Jaarlijks krijgt ongeveer 10% van de afgestudeerden een functie als assistent of onderzoeker in opleiding (aio of oio). Het gemiddelde eindexamencijfer heeft een positief effect op de kans om aio of oio te worden, op het niveau van de functie, op de kans op werk met een R&D-component (*research and development*) en op het uurloon.¹⁷ 'Dit duidt erop dat de capaciteiten van individuen een blijvende werking hebben in de studie- en beroepsloopbaan' (De Jong et al. 2005: 68).

Er is weinig bekend over de plek waar zogenoemde *high potentials* (de beste 5% van de hoger opgeleiden in termen van IQ, motivatie, ervaring en karaktereigenschappen) uiteindelijk terechtkomen. Eind jaren negentig werd in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties onderzoek gedaan naar de vraag of er bij de instroom van hoger opgeleiden een kwaliteitsverschil was tussen de overheid en de marktsector (Berkhout en Zijl 2000). Uit dat onderzoek kwam naar voren dat de overheid gemiddeld intelligentere, minder ambitieuze (in termen van verhuysbereidheid, omvang werkweek, overwerk, en werkervaring)

en meer introverte jonge academici aan zich wist te binden dan de marktsector. De onderwijssector zou qua IQ verreweg de beste jonge academici werven (met name als onderzoekers in opleiding).

Het is natuurlijk de vraag of die vaststelling anno 2006 nog steeds geldt. In tijden van hoogconjunctuur zijn de overwegend private buitenuniversitaire kennisinstituten (organisatieadvies, consultancy) waarschijnlijk geduchte concurrenten van de onderwijs- en onderzoeksinstellingen in de collectieve sector. Enkele jaren geleden (in 2001) liep de onderwijssector qua gemiddeld bruto-uurloon al flink achter op de marktsector¹⁸ (ROP 2006). Met name hoger opgeleiden, fulltimers en mannen lopen bij de overheid in de loop van hun carrière een achterstand op (Heyma et al. 2005). De beloningsverschillen met de marktsector zijn de afgelopen jaren vermoedelijk eerder toe- dan afgenomen.

De slechte loopbaanperspectieven van promovendi en postdocs (gepromoveerde onderzoekers) zijn al meerdere malen in kaart gebracht (Hoffius en Surachno 2006). Binnen de wetenschap is er nauwelijks sprake van loopbaanbeleid, waardoor gepromoveerden genooddaakt zijn de ene tijdelijke aanstelling op de andere te stapelen. Buiten de wetenschap is er weinig vraag naar gepromoveerden, niet alleen vanwege de achterblijvende investeringen in *research en development*, maar ook omdat er maatschappelijk weinig waarde aan de promotie wordt gehecht. Er zijn al diverse malen voorstellen gedaan om verandering te brengen in de positie van promovendi en postdocs (OCW 2005c), maar de problematiek is hardnekkig en de universiteiten hebben tot dusver weinig verbeteringen weten te realiseren.

Het is op zijn minst merkwaardig dat er met het oog op de wenselijke versterking van onze kenniseconomie, buitengewoon veel belang wordt gehecht aan R&D, maar dat er in de praktijk weinig van is terug te vinden in de vorm van goede loopbaanperspectieven en beloningen voor onderzoekers.

3.3.4 Activiteiten en programma's buiten het reguliere onderwijs

Buitenschoolse programma's en activiteiten

Terwijl er over de ontwikkeling van taalvaardigheid bij jonge kinderen (3- tot 6-jarigen) inmiddels het nodige bekend is, weten we nog erg weinig over de ontwikkeling van logisch wiskundige talenten, zoals probleemoplossen, argumenteren, tellen, ruimtelijk inzicht of patroonherkenning. Volgens de hoogleraar mathematische fysica Dijkgraaf ligt dat aan het feit dat bètadenken vanouds gezien wordt als iets moeilijks, dat maar voor weinigen is weggelegd. De neurowetenschappen en de psychologie leveren de laatste jaren echter steeds meer informatie op over hersenprocessen en ontwikkelingsstadia bij jonge kinderen. Zo ontwikkelt het getalbegrip zich veel eerder dan we dachten en bestaat er ook zoiets als een kinderlogica. Veel kinderlijke nieuwsgierigheid gaat echter in het onderwijs weer verloren. Daarom heeft een aantal wetenschappers uit verschillende disciplines het project *TalentenKracht* ontwikkeld, een onderzoeksproject¹⁹ dat een antwoord wil vinden op de vraag welke

talenten, mogelijkheden en kwaliteiten jonge kinderen hebben, hoe die talenten op verschillende gebieden onderling verweven zijn en op welke manier ze verder kunnen worden ontwikkeld. Het project, dat zich niet op de bollebozen, maar op alle kinderen richt, wil ouders, crècheleidsters en docenten leren hoe ze om moeten gaan met de nieuwsgierigheid van kinderen. Op lange termijn zou het de belangstelling voor bèta- en techniekvakken moeten versterken (Van Raaij 2006).

De *weekendschool* voor gemotiveerde nieuwsgierige jongeren tussen de 10 en 14 jaar is een ander particulier initiatief. De weekendschool richt zich met name op jongeren uit achterstandswijken. Op zondagmiddag krijgen zij les van enthousiaste professionals uit allerlei vakgebieden. Sinds de start, in 1998 in Amsterdam-Zuidoost, is het aantal vestigingen inmiddels uitgebreid tot acht.

Particulier onderwijs

In Angelsaksische landen gaan begaafde kinderen vaak naar particuliere scholen, die veelal hoge ouderbijdragen vragen. In Nederland is dat niet het geval. Ook hier bestaan er particuliere scholen, maar die worden vooral bezocht door kinderen die aanvankelijk naar een gewone school gingen (86%), maar daar niet genoeg aandacht kregen of bij hun (leer)problemen onvoldoende werden ondersteund. Dit blijkt uit een recent onderzoek onder 34 particuliere scholen voor basis- en voortgezet onderwijs, met in totaal 921 leerlingen (Van der Wel en Van der Ploeg 2005). In dat onderzoek zijn de particuliere (commerciële) scholen voor voortgezet onderwijs die van overheidswege erkend zijn, zoals instituut Blankestijn of het Luzac College, niet meegenomen. Ook die scholen richten zich echter vooral op jongeren die veel aandacht en begeleiding nodig hebben (Hagers 2006). In totaal bezoekt nog overigens geen 0,5% van het totaal aantal leerlingen een school voor particulier onderwijs.

Studeren in het buitenland

Er zijn voor talentvolle studenten die tijdens of na hun studie in het buitenland (verder) willen studeren, verschillende beurzen beschikbaar, bijvoorbeeld van het Fullbright Center of in het kader van het zogenoemde Talentenprogramma. Jaarlijks studeren er ongeveer 1500 Nederlands studenten in de Verenigde Staten, het land met verreweg de meeste prestigieuze universiteiten, zoals de bekende Ivy League universiteiten Harvard, MIT, Stanford en Berkeley. Op die universiteiten weet overigens slechts een beperkt aantal Nederlandse studenten een plaats te veroveren: in het studiejaar 2004/05 ging het om 83 studenten. Het meeste Nederlandse toptalent gaat naar Oxford en Cambridge, de twee beste universiteiten in het Verenigd Koninkrijk (106 studenten in 2004/05) (THES 2005, ontleend aan Jansz 2006).

Onlangs verrichtte het Centraal Planbureau een verkennend onderzoek naar de opbrengsten van het studeren in het buitenland²⁰ (Oosterbeek en Webbink 2006). Uit dat onderzoek blijkt dat de toekenning van een beurs niet alleen het studeren in het buitenland bevordert, maar ook de duur van de studie in het buitenland doet toenemen. Een zeven tot negen maanden langere studieduur verhoogt bovendien de kans

om in het buitenland te blijven wonen met 30 tot 39 procentpunten. In hoeverre het vertrek van talentvolle studenten naar het buitenland nadelig is voor de Nederlandse economie, valt op basis van dit onderzoek niet te zeggen.²¹ Het zou ten koste kunnen gaan van de productiviteitsgroei, maar daar staat tegenover dat Nederland ook kan profiteren van de nieuwe relaties met het buitenland die erdoor ontstaan. Ongeveer 20% van degenen die zich elders gevestigd hebben onderhoudt namelijk intensieve contacten met Nederlandse bedrijven.

3.4 Slotbeschouwing

3.4.1 Aandacht voor getalenteerde jeugd neemt duidelijk toe

Sinds de eeuwwisseling zijn er in Nederland tal van initiatieven ontwikkeld om het onderwijs uitdagender te maken voor getalenteerde scholieren en studenten. Nederland staat daarin zeker niet alleen. Bijna alle landen in Europa besteden inmiddels aandacht aan (hoog)begaafdheid in het basis- en voortgezet onderwijs. Daarbij gaat het om uiteenlopende zaken als wetgeving, waarin de noodzaak van speciale aandacht voor het (hoog)begaafde kind wordt erkend, criteria en procedures om talent te identificeren, speciale voorzieningen, scholing van leerkrachten en onderzoeksactiviteiten.

Finland, dat de laatste tijd nogal eens als richtinggevend voorbeeld wordt genoemd, schenkt al sinds het begin van de jaren negentig aandacht aan de begaafde leerling. In Zweden is daarentegen op politiek niveau pas sinds kort sprake van het besef dat ook hoogbegaafde leerlingen behoefte hebben aan speciale voorzieningen (Van Eijl et al. 2005; Mönks en Pflüger 2005).

In Nederland verschilt het beeld sterk per onderwijssector. In het basisonderwijs wordt (hoog)begaafdheid vaak nog niet (h)erkend. De identificatie ervan staat er nog in de kinderschoenen, en van voldoende speciale voorzieningen is al helemaal geen sprake. De zorg voor achterblijvers staat er centraal.

In het voortgezet onderwijs zijn de afgelopen jaren diverse initiatieven ontwikkeld om iets extra's te bieden aan leerlingen die meer aankunnen. De schaal waarop dat gebeurt, is echter nog beperkt. Er is met name aandacht voor (latent) bèta- en techniek talent. De teruglopende belangstelling voor de bètaprofielen in het havo/vwo, en met name het N&T-profiel, baart al geruime tijd zorgen.²² Er zijn in het verleden tal van activiteiten ontplooid om jongens, en vooral ook meisjes, te bewegen meer voor bèta en techniek te kiezen. Tot dusver zonder al te veel succes. Sinds kort probeert men de belangstelling te vergroten door het bètaonderwijs zelf aantrekkelijker en uitdagender te maken. De tijd zal leren of dat op termijn wel tot de beoogde groei van het aantal studenten in bèta- en techniekrichtingen in het hoger onderwijs leidt. Veelbelovend is ook de samenwerking tussen universiteiten en scholen voor voortgezet onderwijs, met name varianten waarin niet alleen leerlingen, maar ook hun docenten bij pre-universityprogramma's zijn betrokken.

In het beroepsonderwijs is de aandacht voor cognitief talent begrijpelijkerwijs wat minder ontwikkeld. In het mbo probeert men het vakmanschap in de schijnwerpers

te zetten. In het hbo beperkt de aandacht voor talent zich vooralsnog voornamelijk tot de kunstsector, waar selectie voor toptalent traditioneel gebruikelijk is. Mogelijk worden er in de toekomst ook aparte universitaire doorstroomprogramma's en specifiek op ondernemerschap gerichte opleidingsvarianten ontwikkeld.

Het wetenschappelijk onderwijs kent sinds het begin van de jaren negentig honoursprogramma's voor getalenteerde studenten. De deelname eraan is echter beperkt. De University Colleges hebben meer te bieden, niet alleen omdat er meer studenten aan deelnemen, maar ook omdat de duur van het programma langer, en de inhoud breder is. Ze laten duidelijk zien aan welke kenmerken goed onderwijs voor (getalenteerde) studenten moet voldoen (zie § 3.4.2).

Vooraf aandacht voor bètatalent

Bij eerdergenoemde vormen van cognitieve intelligentie worden aanleg en prestaties in de bètavakken verreweg het hoogst gewaardeerd. Omdat de concurrentiepositie van de Nederlandse economie in belangrijke mate wordt bepaald door het technologisch en organisatorisch innovatievermogen van het bedrijfsleven, wordt er al jaren aangedrongen op meer aandacht voor de ontwikkeling van al het aanwezige bètatalent. Ouders, leerlingen en leraren beschouwen de bètavakken als de moeilijkste. Terwijl het N&T-profiel, dat vooral op natuur- en technische wetenschappen voorbereidt, doorstroommogelijkheden geeft naar vrijwel alle studierichtingen in het hoger onderwijs, biedt het C&M-profiel (Cultuur en Maatschappij) slechts toegang tot een beperkt aantal opleidingen in het hoger onderwijs. Binnen het vwo-niveau bestaat traditioneel een zekere hiërarchie tussen het atheneum en gymnasium; echter, in de praktijk is, in termen van toekomstige studie- en beroepsmogelijkheden, het verschil tussen de vakkenprofielen – aflopend van N&T en N&G naar E&M en C&M – veel groter.

Door de eenzijdige (beleids)aandacht voor wiskunde en techniek is de ontwikkeling van talenten in de alfa- en gammasfeer de afgelopen jaren sterk onderbelicht gebleven. Nederlanders denken vaak dat ze in het internationale zakenleven een vanzelfsprekende voorsprong hebben omdat ze hun talen zo goed beheersen. Recent onderzoek wijst echter uit dat Nederlanders hun beheersing van vreemde talen, en zelfs van hun eigen moedertaal, sterk overschatten.²³ Talen van belangrijke handelspartners zoals Duits, Frans of Spaans, worden door hoger opgeleiden nauwelijks (meer) beheerst. Voor een internationale handelsnatie als Nederland is inzicht in sociale verhoudingen en andere culturen van buitengewoon groot belang. Voor dit alles is een rol weggelegd voor universitaire letterenfaculteiten. De afgelopen jaren zijn zij echter sterk in omvang afgenomen.

Eerder werd de vraag opgeworpen of er in het vwo, en de gymnasia in het bijzonder, nog wel voldoende uitdaging zit voor de meer getalenteerde scholieren. Er zijn, naast signalen van plafondeffecten,²⁴ voldoende argumenten om de twee maatschappijprofielen, Economie en maatschappij (E&M) en Cultuur en maatschappij (C&M), in het vwo zwaarder te maken.

3.4.2 De leeromgeving en docent zijn cruciaal

Topopleidingen voor getalenteerde studenten hebben de volgende kenmerken gemeen.²⁵

- Er vindt selectie plaats bij de toegang; deze richt zich niet alleen op hoge cijfers, maar ook op een brede belangstelling, op motivatie en inzet voor de studie en op kwaliteiten op het sociale vlak.
- De organisatie is kleinschalig en de groepen zijn klein.
- Er is sprake van hooggekwalificeerde docenten (veelal met tijdelijke aanstellingen) en gastdocenten.
- Er is intensief contact tussen studenten en docenten.
- Studenten én docenten zijn zeer gedreven.
- Er is veel aandacht voor internationalisering, Engels als voertaal, buitenlandse studenten en gastdocenten.
- De opleiding is apart gehuisvest; soms is er sprake van een campus.
- Er is een toereikende financiering.

Opvallend in dit lijstje is de dominantie van inputfactoren:²⁶ een geselecteerde homogene groep studenten, gekwalificeerde en gemotiveerde docenten, een goede organisatie en aantrekkelijke huisvesting, en voldoende geld. Kennelijk resulteert die combinatie in een uitstekende output. Een veel minder belangrijke rol lijkt weggelegd voor kenmerken van het (onderwijs)proces, uitgerekend de aspecten waarop het huidige onderwijsdebat over het nieuwe dan wel competentiegericht leren zich zo sterk concentreert.

Onderbenutting van talenten en onderwaardering van docenten

In de onderwijsinput en de leeromgeving doen zich in de praktijk enkele zorgelijke ontwikkelingen voor. Een eerste bron van zorg zijn de matige studieresultaten van de meest getalenteerde leerlingen en studenten. In het voortgezet onderwijs slaagt bijna een kwart van de (hoog)begaafde leerlingen er niet in om onvertraagd het derde leerjaar van het vwo te bereiken. Het studierendement van de slimste leerlingen uit het vwo – de bètatalenten die kiezen voor een opleiding aan een technische universiteit – is het laagst van allemaal: na vijf jaar studie (de nominale studieduur) heeft niet meer dan 10% een masterdiploma dan wel doctoraalexamen behaald. Na zeven jaar studie heeft nog steeds niet meer dan 41% de studie met succes afgerond. Studenten in de natuurwetenschappen behalen betere resultaten: daar bereikt na vijf jaar 27% en na zeven jaar 58% de eindstreep (CBS 2005: 124).

Een tweede bron van zorg betreft het leraarschap. In het voortgezet onderwijs is er sinds 2001 sprake van een afname van het aantal eerstegraads (academisch, mo-b) docenten, niet alleen in absolute zin, maar ook in verhouding tot het aantal onderwijsgevend met lagere opleidingsniveaus.²⁷ Tegelijkertijd nam het aantal leerlingen in de bovenbouw van het vwo tussen 2001 en 2005 met 17% toe (OCW 2006). Het voert hier te ver om nader in te gaan op de verschillende achtergronden van die ontwikkeling (zie daarvoor Vogels en Bronneman-Helmerts 2006). Voorbereidend wetenschappelijk onderwijs zou zeker in de bovenbouw toch door academisch

gevormde docenten moeten worden gegeven. In Finland, dat in internationale vergelijkingen de hoogste scores op onderwijsprestaties laat zien, zijn alle docenten in het basis- en voortgezet onderwijs academisch gevormd. Het beroep van leraar heeft daar status, wordt maatschappelijk hoog gewaardeerd en van een lerarentekort is er geen sprake.²⁸

In het wetenschappelijk onderwijs gaat de sterke nadruk op wetenschappelijk onderzoek ten koste van het onderwijs. Bij de verdeling van financiële middelen binnen universiteiten wordt meestal gesproken over ‘onderwijslast’ en ‘onderzoeksruimte’. Wetenschappelijk medewerkers ontleen hun status onder vakgenoten niet aan het geven van excellent onderwijs, maar aan hun onderzoeksprestaties en het aantal publicaties in gerenommeerde buitenlandse tijdschriften.²⁹

Excellent onderwijs staat of valt uiteindelijk met de interactie tussen hooggekwalificeerde, enthousiaste docenten en gemotiveerde, hardwerkende studenten.

3.4.3 Naar een mentaliteitsverandering?

Nederland kent, anders dan de Verenigde Staten of de Aziatische landen, vanouds een weinig prestatiegerichte onderwijsmentaliteit (Hofstede 1997). Ouders hechten bij de schoolkeuze meer waarde aan een school met goede sfeer en een kindgerichte aanpak dan aan een school die veel aandacht besteedt aan leerprestaties³⁰ (Herweijer en Vogels 2004). Basisscholen zijn over het algemeen ook meer leerling- en zorggericht dan prestatiegericht. Toch zijn de leerprestaties aan het eind van de basisschool in de afgelopen jaren in toenemende mate bepalend geworden voor de verdere schoolloopbaan: vmbo of havo/vwo. ‘Schoolkeuze’ bij de overgang van basis- naar voortgezet onderwijs is feitelijk een eufemisme voor een ‘bindend negatief studieadvies’(Terwel 2006). Daarmee vergeleken is de overgang van het havo/vwo naar het hoger onderwijs nagenoeg drempelloos. Eenmaal in het havo/vwo neemt bovendien de kans om een diploma te behalen toe.³¹

Afgaande op de populariteit van examencursussen voor havisten en vwo’ers, lijkt de zesjescultuur enigszins op haar retour, althans bij een deel van de scholieren in het voortgezet onderwijs. Deze door universiteiten verzorgde cursussen mogen zich in een enorme populariteit verheugen. De examencursus van de Universiteit Leiden startte tien jaar geleden met twintig belangstellenden en telde er dit jaar meer dan duizend. Dat zijn lang niet allemaal scholieren die een voldoende moeten halen om te kunnen slagen; 40% volgt de cursus om een hoger cijfer te halen of om te worden toegelaten tot een opleiding waarvoor een numerus fixus geldt (Van Zweden 2006). Onduidelijk is in hoeverre deze ontwikkeling samenhangt met de toename van het aantal opleidingen met een toegangsselectie. Een dergelijke samenhang is goed mogelijk, zo leren ervaringen in landen met meer selectieve stelsels van hoger onderwijs. Van meer niveaudifferentiatie in het hoger onderwijs gaat vermoedelijk een voorafschaduwend effect op het voortgezet onderwijs uit.

Overwegingen rond selectie

Selectie is vanouds een gevoelig thema. Het wordt vrijwel onmiddellijk geassocieerd met ongelijke kansen voor kinderen en jongeren uit de verschillende achterstands-groepen. Gymnasia zijn elitair, omdat er naar verhouding veel kinderen uit de hogere sociale milieus naar toe gaan. Om diezelfde reden worden er ook al snel kritische kanttekeningen geplaatst bij extra voorzieningen (bv. het tweetalig onderwijs) die extra ouderbijdragen vragen, waardoor ze mogelijk niet voor iedereen toegankelijk zijn. In het reguliere onderwijs is er studiefinanciering om financiële drempels weg te nemen; voor particuliere voorzieningen gelden die regelingen niet.

Aan de traditionele functie van selectie – de vorming van een intellectuele maatschappelijke elite – wordt in de publieke discussie nauwelijks aandacht besteed. Een enkele keer wordt zorg uitgesproken over het ontbreken van een elite die, zoals in het verleden, haar normen ten voorbeeld stelt aan de rest van de samenleving. Onderwijs en cultuur vormden lange tijd belangrijke instrumenten in het beschavingsoffensief. Door de democratiseringsgolf en het postmodernisme zijn elites echter steeds meer aan zichzelf gaan twifelen. Onlangs beschuldigde de Engelse socioloog Furedi in zijn boek *Waar zijn de intellectuelen?* de huidige elite zelfs van anti-elitaire sentimenten en ‘omgekeerd snobisme’, omdat ze geen eisen meer durven te stellen uit angst voor elitair te worden versleten. Infantilisering en verdomming zouden het gevolg zijn (Furedi 2006). Eerder uitte Zeeman een vergelijkbare kritiek op de culturele, politieke en journalistieke elite in Nederland. Opinieonderzoek en kijk- en lezersonderzoek zouden de koers bepalen (Zeeman 2002). Het in 2004 gesignaleerde gebrek aan inspirerend perspectief en leiderschap lijkt de roep om een gezaghebbende en richtinggevende elite te ondersteunen (SCP 2004).

Het Nederlandse onderwijsbestel is, vergeleken met andere landen, uiterst selectief, niet zozeer bij de toegang tot het hoger onderwijs, als wel bij de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs. Die selectie op twaalfjarige leeftijd staat overigens steeds meer ter discussie, met name vanwege de sterk afgenomen mogelijkheden om de gevolgen van een foutieve selectie of een late roeping in een latere fase van de schoolloopbaan te corrigeren. Daarnaast kent het voortgezet onderwijs ter afsluiting een landelijk examen. Met een dergelijke selectie in het secundair onderwijs valt op het eerste gezicht de roep om selectie bij de toegang tot het hoger onderwijs moeilijk te rijmen. Daaraan ligt echter niet alleen de toegenomen massaliteit van het hoger onderwijs en daarmee samenhangende variëteit in capaciteiten, motivatie en inzet onder studenten ten grondslag. De roep om selectie hangt ook samen met het afnemen van de voorspellende waarde van het examen. Scholen voor voortgezet onderwijs gaan steeds meer van elkaar verschillen; het gaat niet alleen meer om overdracht van kennis (die via het centraal schriftelijk eindexamen getoetst wordt), maar ook om vaardigheden (die door de school zelf getoetst worden). Daardoor verandert de signaalfunctie van het eindexamen en ontstaat in het hoger onderwijs steeds meer behoefte aan nadere selectie, hetzij bij de toegang, hetzij in de loop van de opleiding. Die ontwikkeling wordt nog versterkt doordat er in het hoger onderwijs zelf even-

eens een proces van profilering en differentiatie plaatsvindt, niet alleen met het oog op de in dit hoofdstuk geschetste profilering op getalenteerde studenten, maar ook uit expansie- en emancipatieoverwegingen.

Het thema 'selectie' is duidelijk niet langer taboe. De discussie erover richt zich momenteel vooral op het wanneer, waarop en hoe van de selectie. Daarover bestaat nog lang geen consensus.

3.4.4 Investeren in talent

Met een nieuwe kabinetsperiode in het verschiet verschijnen er, zoals gebruikelijk, tal van publicaties over noodzakelijke en wenselijke investeringen in het onderwijs. Eerder in dit hoofdstuk is al gerefereerd aan een tweetal publicaties van het Innovatieplatform. De Onderwijsraad bracht recentelijk een advies uit met de veelzeggende titel *Doelgericht investeren in onderwijs*, waarna het Centraal Planbureau in Kansrijk kennisbeleid nog eens uiteenzette welke beleidsinterventies op grond van empirisch onderzoek kansrijk geacht kunnen worden (Onderwijsraad 2006; CPB 2006). De verschillende belangengroepen laten vanzelfsprekend ook van zich horen.

In de diverse adviezen en wensenlijstjes gaat het uiteraard niet alleen om versterking van de onderwijsinspanningen voor de bovenkant van het talentenspectrum. Er is ook de nodige aandacht voor het extra investeren in leerlingen met individuele leer- en gedragsproblemen dan wel milieugebonden achterstanden. Gemeenschappelijke aandachtspunten zijn de noodzaak van extra financiële middelen voor onderwijs, publiek dan wel privaat, en de zorg over toenemende kwantitatieve en kwalitatieve tekorten onder leraren.

Bij het investeren in getalenteerde jeugd kan niet worden volstaan met een inzet op stimulering en ondersteuning van talentontwikkeling. Tegelijkertijd moet een verdere verlaging van het opleidingsniveau van onderwijsgegenden met kracht worden tegengegaan. Daarnaast verdienen de volgende vier punten extra aandacht.

Zo vroeg mogelijk beginnen

Het belang van extra aandacht voor (hoog)begaafde leerlingen en studenten wordt niet in alle onderwijssectoren even sterk onderkend. In het basisonderwijs domineert de zorg voor het groeiende aantal kinderen met leer- en gedragsproblemen en handicaps. De algemene houding is dat hoogbegaafden zichzelf wel redden. Veel scholen hebben bovendien te weinig (hoog)begaafde leerlingen in huis om echt werk te maken van extra voorzieningen. Taakverdeling tussen scholen, specialisatie binnen schoolteams, en buitenschoolse activiteiten lijken mogelijke opties, naast de gebruikelijke versnelling en verrijking.

Met de identificatie en ontwikkeling van talent moet zo vroeg mogelijk worden begonnen. Bij voorkeur al in het gezin en in de kinderopvang, maar zeker in het basisonderwijs.

Meer aandacht voor talent in het beroepsonderwijs

De beeldvorming rond het middelbaar beroepsonderwijs wordt sterk bepaald door een aantal hardnekkige problemen: het voortijdig, zonder diploma van school gaan en het niet behalen van een startkwalificatie. Tegelijkertijd wordt aangedrongen op een vergroting van de doorstroom van het middelbaar naar het hoger beroepsonderwijs, om zo de deelname aan het hoger onderwijs te vergroten. De zogenoemde Lissabon-doelstellingen drukken onmiskenbaar een stempel op het beleid. Wellicht is er daarom vanuit het beleid zo weinig aandacht voor scholieren die op mbo-niveau excelleren. Dat valt te betreuren. Meer aandacht voor ambachtelijk talent vormt niet alleen een stimulans voor scholieren om zich extra in te spannen, maar onderstreept ook het economische belang van de mbo-sector.

In het hoger beroepsonderwijs is excellentie vooral zichtbaar in het kunstonderwijs. Dat betekent uiteraard niet dat er in andere onderwijssectoren geen uitblinkers zijn. Er zou in het hbo best wat meer aandacht kunnen worden geschonken aan studenten die het in hun studie uitstekend doen of het na hun studie ver schoppen. De onlangs gestarte honoursprogramma's vormen een eerste aanzet. Daarna kunnen professionele masteropleidingen de nodige uitdaging bieden aan getalenteerde afgestudeerden.

Niet alleen bèta, maar ook alfa en gamma

Er is veel aandacht voor de ontwikkeling van bètatalent, vanuit het beleid en sinds kort ook vanuit het (wetenschappelijk) onderwijs zelf. Onze internationale concurrentiepositie is sterk afhankelijk van technologische innovatie. Daarnaast speelt op de achtergrond wellicht ook de gedachte mee dat bètatalenten in de regel breed inzetbaar zijn, niet alleen in *research and development* of de industrie, maar ook in de dienstensector, waar de innovatie vergeleken met andere West Europese landen achterblijft (CPB 2006). De sterk in omvang toegenomen dienstensector is echter niet alleen gebaat met bètadeskundigheid; andere toptalenten (economie, organisatiekunde, vreemde talen en culturen) zijn evenzeer van belang. Alfa- en gammatalenten krijgen in het voortgezet en hoger onderwijs over het algemeen veel minder aandacht dan bètatalenten. Daarin zou verandering moeten komen, niet alleen vanuit economische overwegingen, maar ook met het oog op de vorming van een intellectuele elite. Niet alleen de economie, ook het intellectuele klimaat verdient een flinke impuls.

Kosten en baten

Intensief onderwijs in kleine homogene groepen van geselecteerde studenten met hooggekwalificeerd en gemotiveerd personeel is kostbaar. Daar staan wel baten tegenover, zoals een hoog prestatieniveau in combinatie met een hoog rendement (hoog slagingspercentage, kortere studieduur). Een neveneffect van de sterke internationale oriëntatie van de meeste programma's voor toptalent is vertrek naar het buitenland na afloop van het programma. Het is de vraag in hoeverre dit weglekken van talent tijdelijk is.

De aandacht voor toptalent is van recente datum. Bovendien gaat het nog om kleine aantallen scholieren en studenten. Tot op heden zijn er voor deelnemers (met uitzondering van het tweetalig onderwijs) nauwelijks extra kosten aan de verschillende programma's verbonden.

Aan een grootschaliger aanpak van (top)talentontwikkeling hangt uiteraard een prijskaartje. Daar staan in principe echter de nodige positieve externe effecten tegenover: een toename van het innovatief vermogen, productiviteitsgroei en een aantrekkelijker vestigingsklimaat voor bedrijven en studenten uit het buitenland. In het funderend onderwijs en het beroepsonderwijs zullen de extra kosten primair voor rekening van de overheid moeten zijn. Voor het hoger onderwijs zullen op den duur nieuwe financieringsarrangementen moeten worden ontworpen, waarbij de mogelijkheid van hogere collegegelden, in combinatie met private bijdragen in de vorm van (fiscaal aftrekbare) beurzen en donaties, nadrukkelijk moet worden betrokken (zie ook Onderwijsraad 2006: 45-47).

- 1 In dat onderzoek wordt gebruik gemaakt van het zogenaamde klassieke tweelingen design. Daarin wordt de overeenkomst tussen kinderen van eenenige tweelingen (genetisch identiek) vergeleken met de overeenkomst tussen kinderen van twee-eiige tweelingen (net zo verwant als gewone broertjes of zusjes). Bij de invloeden uit de omgeving wordt een onderscheid gemaakt tussen omgevingsinvloeden die gedeeld worden door kinderen uit hetzelfde gezin en omgevingsinvloeden die uniek zijn voor het individu (Bartels 2003).
- 2 In 2003 werd de koepel Hoogbegaafdheid opgericht, waarin drie belangenverenigingen voor ouders van hoogbegaafde kinderen zijn vertegenwoordigd: Pharos, Hint en CooChem. Daarnaast zijn er nog tal van groeperingen en organisaties die de belangen van hoogbegaafde kinderen en volwassenen behartigen, zoals de Terecht Bezorgde Ouders, de Stichting Plato, Mensa, de stichting Facta, de stichting Talent Support, het Centrum voor Begaafdheidsonderzoek en vele onderwijskundige en pedagogische instituten, adviesbureaus en begeleidingsdiensten (Hijmans en Van den Tweel 1996).
- 3 Het eerste onderzoek had betrekking op een steekproef van leerlingen die in 1977 begonnen in de eerste klas van het voortgezet onderwijs (SMVO'77-cohort), het tweede onderzoek op een vergelijkbare steekproef van leerlingen die in 1999 begon (VOCL'99-cohort). In beide onderzoeken is op basis van toetsgegevens een onderscheid gemaakt tussen hoogbegaafde leerlingen (hoogste 2,5% in de IQ-verdeling), begaafde leerlingen (iets meer dan 7%) en bovengemiddelde leerlingen (rond de 16%). Het gaat dus om manifeste begaafdheid, gemeten aan het begin van het voortgezet onderwijs via de GIVO-test.
- 4 De Cito-toets heeft een scorebereik van 501 tot 550. Voor een onverdeeld vwo-advies had de groep hoogbegaafde leerlingen (de hoogste 2,5%) in 1999 een score nodig van 548,3, de groep begaafde leerlingen (7,2%) een score van 547,6 en de groep bovengemiddeld (16,6%) een score van 546,7. Bovengemiddeld begaafde leerlingen kregen dus eerder een vwo-advies dan hoogbegaafde leerlingen. Bovendien bleek dat de groep hoogbegaafde leerlingen in absolute zin nauwelijks meer toppresterders (score van 550) leverde dan de groep bovengemiddeld begaafde leerlingen.
- 5 Dat is dan nog een optimistische schatting, waarbij leerlingen die in het derde leerjaar nog in gemengde klassen zitten als succesvol worden beschouwd. Indien die groep niet wordt meegerekend, daalt het percentage succesvolle hoogbegaafde leerlingen naar 86 en het percentage succesvolle begaafde leerlingen naar 68.
- 6 Die ontwikkeling wordt zelden signaleerd. Bij het gymnasium wordt altijd gedacht aan de categorale gymnasia, die ook het meest van zich doen horen en hun krachten hebben gebundeld in een Landelijk Steunpunt Zelfstandige Gymnasia.
- 7 In 1998 lag volgens gegevens van de Inspectie van het Onderwijs (Kwaliteitskaarten) het gemiddelde cijfer voor Latijn op het centraal schriftelijk indexamen voor categorale leerlingen op 6,7 en voor leerlingen op een havo/vwo-scholengemeenschap op 6,9. Bij Grieks was het verschil nog iets groter: 6,2 (categoraal) versus 6,6 (scholengemeenschap).
- 8 Informatie ontleend aan www.netwerktto.europeesplatform.nl en aan mondelinge informatie van mevrouw A. Maljers (coördinator van het netwerk).
- 9 Igvo is alleen bedoeld voor buitenlandse leerlingen die tijdelijk in Nederland wonen of voor kinderen van ouders die langere tijd in het buitenland hebben gewerkt of daar binnekort heengaan (bv. kinderen van diplomaten of van werknemers van internationale bedrijven).

- 10 Bij de behandeling van de begroting 2005 van het ministerie van OCW is er bij motie vanuit de Tweede Kamer (D66) op aangedrongen om het internationale baccalaureaat (IB) binnen het bereik te brengen van gewone Nederlandse kinderen, en scholen de ruimte te geven om het IB in het reguliere onderwijs aan te bieden. De minister gaf aan een aantal bezwaren te hebben tegen de motie. In de eerste plaats is het van belang dat de positie van de Nederlandse taal als dominante instructietaal overeind blijft. Een tweede bezwaar is dat bij een IB-examen de IB-organisatie te Genève andere eisen kan gaan stellen aan het curriculum en de personele en materiële voorzieningen dan de Nederlandse overheid. De inhoud van het Nederlandse onderwijs zou dan door een andere organisatie dan de Nederlandse overheid worden bepaald. Bovendien zou het onderwijs bijna twee keer zo duur als het gewone Nederlandse onderwijs worden. In de derde plaats zou er een precedentwerking naar andere wereldtalen van kunnen uitgaan (waarom geen onderwijs in het Spaans of Arabisch?). Inmiddels heeft de minister kenbaar gemaakt dat ze van plan is om enkele pilots te starten.
- 11 Scholen kunnen via het subsidieprogramma Piton van het Europees Platform wel een bescheiden bijdrage in de aanvangskosten ontvangen (maximaal 7500 euro gedurende maximaal drie jaar); daarnaast zijn er ook subsidies mogelijk voor nascholingsactiviteiten van docenten.
- 12 Omdat slechts 5% (n = 191) van alle vwo-scholieren in het ITS-databestand een gemiddeld eindexamencijfer had van 8 of hoger, is gekozen voor een lagere ondergrens, namelijk 7,5 (11%); dat levert een groep op van 429 studenten.
- 13 Voor een nadere uiteenzetting over het databestand Studentenmonitor 2004 en de door het ITS geconstrueerde schalen wordt verwezen naar de Studentenmonitor 2004 (Van den Broek et al. 2005).
- 14 Het relatief hoge percentage vwo'ers met een hoog gemiddeld eindexamencijfer dat medicijnen studeert, kan te maken hebben met de huidige numerus-fixusregeling, waarin aankomende studenten met een gemiddeld examencijfer van 8 of hoger direct worden toegelaten en niet hoeven te loten voor een studieplaats.
- 15 Er zijn soms wel versnelde programma's voor studenten met een vwo-vooropleiding en aparte programma's voor studenten die na het hbo willen doorgaan met een universitaire masteropleiding (Van Eijl et al. 2005).
- 16 De opleiding lijkt zich buitengewoon weinig aan te trekken van, ja zelfs in te gaan tegen bekende beleidsprikkeles (m.b.t. organisatie, personeelsbeleid, rendement). Die eigen-zinnigheid ligt vermoedelijk mede ten grondslag aan het succes.
- 17 Ook elders is een samenhang vastgesteld tussen hogere scores op cognitieve toetsen en hogere lonen later (Hanushek 2006).
- 18 De bruto-uurlonen lagen in het onderwijs in 2001 gemiddeld 7,3% (bve), 8,8% (po), 9,8% (hbo), 12,9% (vo) en 15,5% (wo) lager dan in de marktsector (ROP 2006).
- 19 Zo gaan onder andere vier onderzoeksgroepen het 'natuurlijke experimenteel gedrag' van kinderen observeren op crèches, kleuterscholen en bij mensen thuis. Het ministerie van OCW heeft begin 2006 voor het onderzoek vier ton subsidie toegezegd (Ros 2006) (zie www.talentenkracht.nl)
- 20 Daarin zijn de uitkomsten van studenten die de beurs van het Talentenprogramma net wel kregen, vergeleken met de uitkomsten van studenten die de beurs net niet kregen. In de periode 1997 tot en met 2002 vroegen 637 studenten een beurs aan, van wie 229 er daadwerkelijk één ontvingen.
- 21 In het geval dat studentenmobiliteit binnen Europa tot arbeidsmobiliteit leidt, betekent dat dat het ene land voor de opleiding betaalt, terwijl een ander land ervan profiteert. Volgens Thissen en Ederveen (2006) zou dat op den duur reden kunnen zijn voor coördinatie op EU-niveau.

- 22 In 2004 werd door de Inspectie van het Onderwijs vastgesteld dat de uitstroom met een natuurprofiel in het vwo in 2003 met de helft was gedaald ten opzichte van begin jaren negentig; in het havo bedroeg de daling een kwart (Inspectie van het Onderwijs 2004). In 2005 stelde de Inspectie vast dat de manier waarop het exacte onderwijs wordt aangeboden mede bijdraagt aan de gebrekkige belangstelling ervoor (Inspectie van het Onderwijs 2005).
- 23 Dit blijkt uit een recent onderzoek van Van Onna en Jansen van de Radboud Universiteit Nijmegen (persbericht Radboud Universiteit d.d. 31 juli 2006).
- 24 Bijvoorbeeld leerlingen die in meerdere profielen tegelijk eindexamen doen.
- 25 Dit lijstje wijkt enigszins af van de kenmerken die genoemd worden in de publicatie *Topkwaliteit in het hoger onderwijs* (Van den Broek et al. 2006). Daar werd echter vooral gekeken naar onderwerpen die bij de accreditatie aan de orde komen, zoals doelstellingen, programma, inzet personeel, voorzieningen, interne kwaliteitszorg en resultaten.
- 26 Uit een sterkte-zwakteanalyse van vier opleidingen in het Nederlandse hoger onderwijs bleek eveneens dat de excellentie en internationale reputatie van een opleiding vooral worden bepaald door goede inputs: goede staf, goede studenten, genoeg geld. Reputatie en topkwaliteit worden kennelijk niet afgemeten aan kenmerken van het primaire proces (Berger en De Jonge 2003).
- 27 In 2003 vertrokken er meer eerstegraads docenten uit het voortgezet onderwijs dan er werden aangesteld. Terwijl 35% van de zittende leraren in het voortgezet onderwijs een eerstegraads bevoegdheid had (academisch of mo-b), gold dat voor 29% van de instromers en voor 39% van de uitstromers.
- 28 Volgens PISA-projectleider van de OESO Andreas Schleicher kennen de Finnen hun leerkrachten een hoge status toe vanwege hun academische scholing (El Ayadi 2005).
- 29 Een enkele instelling (Universiteit Maastricht) probeert via haar interne allocatiemodel ook goed docentschap te honoreren (gebaseerd op een mededeling tijdens een op 31 mei 2006 door de Inspectie voor het hoger onderwijs georganiseerd symposium).
- 30 Laagopgeleide ouders leggen bij de schoolkeuze meer de nadruk op prestatiegerichtheid van de school, terwijl hoogopgeleide ouders sterker hechten aan individuele aandacht voor het kind (Herweijer en Vogels 2004).
- 31 Het zittenblijven is afgenomen en de slagingspercentages zijn, mede als gevolg van de relatief hoge cijfers bij schoolexamens, hoger geworden.

- Alberts, R.V.J. (2005). *Examencampagne voortgezet onderwijs 2005*. Arnhem: Cito-groep.
- Bartels, M. (2003). *Behavior Problems, Cognition and Hormones. A Longitudinal Genetic Study in Childhood* (proefschrift). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Beintema, N. (2006). 'Het kinderebrein is anders. De klassieke hersenindeling geldt alleen voor volwassenen'. In: *NRC Handelsblad*, 15 juli 2006.
- Berger, J.H.J. en J.F.M. de Jonge (2003). *Kern van de kenniseconomie. Een sterkte-zwakteanalyse van vier opleidingen in het Nederlandse hoger onderwijs*. Zoetermeer: EIM.
- Berkhout, P.H.G. en M. Zijl (2000). *Een kwestie van kwaliteit. Kenmerken van hoger opgeleide starters bij de overheid*. Amsterdam: SEO.
- Bras, M. en A. Minnaert (2006). 'Slim lesgeven. Opvattingen over intelligentie bepaalt handelen van leerkracht'. In: *Didaktief*, april 2006, p. 8-9.
- Breugel, K. van (2006). 'Dreigende teloorgang Nederlands dansonderwijs'. In: *Over onderwijs*, februari 2006, p. 8-9.
- Broek, A. van den et al. (2005). *Studentenmonitor 2004. Net dat beetje extra*. Nijmegen: ITS/Radboud Universiteit.
- Broek, A. van den et al. (2006). *Topkwaliteit in het hoger onderwijs. Een verkennend onderzoek naar kenmerken van topkwaliteit in het hoger onderwijs*. Nijmegen: ITS/IOWO.
- CBS (2005). *Jaarboek onderwijs in cijfers 2005*. Voorburg/Heerlen: Kluwer/CBS.
- Cito (2005). *Examenverslag 2005*. Arnhem: Cito-groep.
- Cito (2006). *Eindtoets basisonderwijs. Terugblik en resultaten eindtoets basisonderwijs 2006*. Arnhem: Cito-groep.
- Commissie ruim baan voor talent (2006). *Tussenrapportage 2005*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- CPB (2006). *Kansrijk kennisbeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB-document 124).
- El Ayadi, M. (2005). 'Hoe Finland het flikt. Finse leerlingen gedijen onder vrije leraar met status'. In: *NRC Handelsblad*, 26 maart 2005.
- Elsevier (2006). 'De beste MBA's ter wereld'. In *Elsevier Thema Carrière*, juni 2006, p. 66-67.
- Eijl P.J. van et al. (2005). 'Het uitdagen van talent in onderwijs'. In: *Onderwijs in thema's*. Den Haag: Onderwijsraad (p. 117-152).
- Furedi, F. (2006). *Waar zijn de intellectuelen?* Amsterdam: Meulenhoff (Nederlandse vertaling).
- Gardner, H. (1983). *Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
- Goleman, D. (1995). *Emotionele intelligentie. Emoties als sleutel tot succes*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Groot, A.D. de (1985). 'Over algemene begaafdheid: begrip, manifestaties, verdeling'. In: F.J. Mönks en J. Span (red.), *Hoogbegaafden in de samenleving* (p. 33-60). Nijmegen: Dekker van de Vegt.
- Guldemond, H. (1994). *Van de kikker en de vijver. Groepseffecten op individuele leerprestaties*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Guldemond, H. (2003). *Hoogintelligente leerlingen in het vo*. Groningen: GION.
- Guldemond, H. en G.W. Meijnen (1985). 'Hoogbegaafden in het voortgezet onderwijs'. In: F.J. Mönks en P. Span (red.), *Hoogbegaafden in de samenleving* (p. 158-189). Nijmegen: Dekker van de Vegt.
- Hagers, M. (2005). 'Pientere knutselaars. Technasium onderwijst slimme scholieren met aanleg voor techniek'. In: *NRC Handelsblad*, 10/11 december 2005.

- Hagers, M. (2006). 'Te koop: aandacht voor uw kind. Commerciële scholen winnen snel aan populariteit'. In: *NRC Handelsblad*, 17 mei 2006.
- Hanushek, E.A. (2006). 'Alternative School Policies and the Benefits of General Cognitive Skills'. In: *Economics of Education Review* 25, p. 447-462.
- Harris, J.R. (1998). *The Nurture Assumption. Why Children Turn Out the Way They Do*. New York: The Free Press.
- Herweijer, L. en K. Breedveld (2006). 'Sport en onderwijs'. In: *Rapportage sport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Herweijer, L. en R. Vogels (2004). *Ouders over opvoeding en onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Heyma, A. et al. (2005). *De aantrekkelijkheid van de collectieve sector als werkgever. Een vergelijking van beloningsprofielen tussen collectieve sector en marktsector*. Amsterdam: SEO.
- Hoffius, R. en S. Surachno (2006). *Tussen wens en werkelijkheid. Carrièreperspectieven van jonge onderzoekers. Eindrapport*. Leiden: Research voor Beleid.
- Hofstede, G. (1997). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Hoogbergen, M., K. Hoogeveen en K. Broekhof (2003). *Cultuur maakt school. Praktijk en toekomst van cultuurscholen in het voortgezet onderwijs*. Utrecht: Sardes
- Hoogeveen, L. et al. (2004). *Onderwijsaanpassingen voor hoogbegaafde leerlingen. Meta-analyses en overzicht van internationaal onderzoek*. Nijmegen: ITS.
- Huibregtse, W.P. (2001). *Effecten en didactiek van tweetalig voortgezet onderwijs in Nederland*. Utrecht: WCC.
- Hulsbeek, M. en G. de Boer (2001). *(Hoog)begaafde leerlingen in het po en vo. Een inventarisatie van knelpunten*. Enschede: SLO en CPS.
- Hijmans, A. en H. van den Tweel (1996). 'Een wonder of een total loss. De hype rond het hoogbegaafde kind'. In: *Skepter* (9) 4, december.
- Innovatieplatform (2006). *Kennisinvesteringensagenda 2006-2016. Doel: Nederland, hét land van talenten!* (Discussienotitie van de werkgroep Kennisinvesteringensagenda). Den Haag: Innovatieplatform.
- Inspectie van het Onderwijs (2004). *Onderwijsverslag 2002/2003*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2005). *Onderwijsverslag 2003/2004*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Jansz, M. (2006). 'Met cum laude ben je nummer zoveel'. In: *NRC Handelsblad*, 19 april 2006.
- Jong, U. de (2000). *Het verschil mag er zijn. Een vergelijking tussen gymnasiasten en atheneïsten*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Jong, U. de, F. Verbeek, m.m.v. H. Zandbergen (2005). *Afgestudeerden en de kennissamenleving. Rapport wo-monitor 2002-2003*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Korteweg, N. (2006). 'Waar zit mijn IQ?' In: *NRC Handelsblad*, 22/23 april 2006.
- Kuijpers, J. (2006). 'Het hoofd moe maken'. In: *NRC Handelsblad*, 29/30 april 2006.
- Lange, W. de (2006). 'We zijn allemaal wel een beetje streberig'. In: *U-Blad*, 2 februari 2006, p. 18-20.
- Lubbe, M. van der et al. (2005). *Verslag van een onderzoek naar de toelating van leerlingen in het voortgezet onderwijs*. Arnhem: Cito-groep.
- Metz, T. en A. Ribbens (2006). 'Het best in vorm'. In: *NRC Handelsblad*, M Magazine 3 juni 2006.
- Mönks, F.J. (1985). 'Hoogbegaafden: een situatieschets'. In: F.J. Mönks en P. Span (red.), *Hoogbegaafden in de samenleving* (p. 17-32). Nijmegen: Dekker van de Vegt.
- Mönks, F.J. en R. Pflüger (2005). *Gifted Education in 21 European Countries. Inventory and Perspective*. Nijmegen: CBO (Centrum voor Begaafdheidsonderzoek).

- NVAO (2006). *Nieuwe beleidslijnen bijzondere kwaliteitskenmerken*. Geraadpleegd op 7 augustus 2006 via www.nvao.nl.
- OCenW (2003). *Notitie Ruim baan voor talent*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- OCW (2005a). *Referentieraming 2005. Methodiek en tabellen*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2005b). *Beleidsreactie op advies van de Onderwijsraad 'Hoe kan onderwijs meer betekenen voor jongeren?'* Den Haag: ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2005c). *Onderzoekstalent op waarde geschat*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2006). *Kerncijfers 2001-2005. Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Onderwijsraad (2004). *Hoe kan onderwijs meer betekenen voor jongeren?* Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2005). *De stand van educatief Nederland*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2006). *Doelgericht investeren in onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Oosterbeek, H. en D. Webbink (2006). *Assessing the Returns to Studying Abroad*. Den Haag: CPB (CPB discussion paper no. 64).
- Posthuma, D. (2002). *Genetic Variation and Cognitive Ability* (proefschrift). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Raaij, B. van (2006). 'Niet alleen voor kleine Einsteins'. In: *de Volkskrant*, 11 maart 2006.
- Renzulli, J. (1978). 'What Makes Giftedness? Reexamining a Definition'. In: *Phi Delta Kappan* (60) 3, p. 180-184.
- Rinnooy Kan et al. (2006). *Leren excelleren. Talenten maken het verschil* (rapport van de werkgroep Leren excelleren). Den Haag: Innovatieplatform.
- ROP (2006). 'Naar een krachtig publiek werkgeverschap'. *Arbeidsmarktnelpunten overheid en onderwijs*. Den Haag: CAOP (Advies van de Raad voor het Overheidspersoneelsbeleid, nr. 28).
- Ros, B. (2006). 'Talentenkracht gaat op zoek naar de sprankelcoëfficiënt van jonge kinderen'. In: *Didaktief*, april 2006 (special bèta en techniek), p. 8-9.
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Terwel, J. (2006). *Is de school een sorteermachine? Schoolkeuze en schoolloopbaan van leerlingen van 10-16 jaar* (rede uitgesproken ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Thissen, L. en J.P. Ederveen (2006). *Higher Education; Time for Coördination on a European Level?* Den Haag: Centraal Planbureau.
- Trouw (2005). 'Schoolprestaties 2005'. In: *Trouw*, 14 december 2005.
- Versteeg, F. (2000). 'Echt carrière maken vergt emotionele intelligentie'. In: *NRC Handelsblad*, 1 april 2000.
- Vogels, R. en R. Bronneman-Helmerts (2006). *Wie werken er in het onderwijs?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- VOO (2005). *Ouderbijdragen tweetalig onderwijs*. Almere: Vereniging voor Openbaar Onderwijs.
- Wel, J.J. van der en S.W. van der Ploeg (2005). *Particulier onderwijs in Nederland. Over leerlingenaantallen en keuzemotieven*. Amsterdam: Regioplan.
- Zeeman, M. (2002). 'De elite moet zijn taak weer op zich nemen'. In: *NRC Handelsblad*, 19 april 2002.
- Zweden, P. van (2006). 'Hoger cijfer met cursus van 260 euro. Universiteit bereidt leerlingen vwo en havo voor op eindexamens'. In: *NRC Handelsblad*, 17 mei 2006.

4

Informatievaardigheden in een kennissamenleving

4.1	Vragen over vaardigheden	93
4.2	De kennissamenleving nader geduid	94
4.3	Omgaan met internet: een typologie	97
4.4	Jongeren, ICT en onderwijs	101
4.5	Informatiewerkers, arbeidsmarkt en arbeidsproductiviteit	103
4.6	Vrije tijd en sociale kwaliteit	105
4.7	Conclusie: het nut van investeren in informatievaardigheden	108
	Noten	111
	Literatuur	113

Samenvatting

Nederland ontwikkelt zich in de richting van een kennissamenleving. Dit vergroot het belang van informatie- en communicatievaardigheden. In dit hoofdstuk wordt onderzocht wie de koplopers in de kennissamenleving zijn, hoe en in welke mate zij ICT gebruiken bij studie, werk en in de vrije tijd en welke consequenties dat voor hen heeft in termen van maatschappelijk gewin.

Op basis van een analyse van het ICT-gebruik komen twee groepen naar voren als koplopers in de kennissamenleving. De eerste groep, die ongeveer 9% van de bevolking omvat, bestaat voornamelijk uit schoolgaande of studerende jongeren, die zich vooral onderscheiden door 'fungebruik' als langdurig online gamen en chatten. De tweede groep betreft 'informatiewerkers': personen die ook een intensief ICT-gebruik kennen maar bij wie dit vooral functioneel van aard is. Deze groep wordt in omvang eveneens geschat op 9% van de bevolking en bestaat vooral uit hoogopgeleide werkenden. In beide groepen zijn mannen sterk oververtegenwoordigd.

Naast de koplopers zijn er achterblijvers. Een vrij omvangrijke groep van 36% van de bevolking heeft moeite om de ontwikkelingen op ICT-gebied bij te benen. Eind 2006 is deze achterstand nog deels toe te schrijven aan de afwezigheid van de benodigde apparatuur (vooral een computer met internetaansluiting), maar door de te verwachten voortgaande verspreiding zullen duurzame problemen vooral betrekking hebben op de omgang met ICT.

Gelijke toegang tot informatie betekent nog geen gelijke benutting. Mogelijk zullen hoogopgeleide Nederlanders die vaardig zijn met nieuwe technologie extra voordelen halen uit hun ICT-gebruik. Individuele voordelen als hogere leerwinst in het onderwijs of hoger inkomen op de arbeidsmarkt zijn gerelateerd aan maatschappelijke voordelen. Vaardigheden van werknemers dragen bij aan de productiviteitsgroei die door middel van ICT is gerealiseerd.

4 Informatievaardigheden in een kennissamenleving

Jos de Haan en Frank Huysmans

4.1 Vragen over vaardigheden

De term ‘kennissamenleving’ werd voor het eerst in de jaren zestig gebruikt door Robert Lane (1966: *knowledgeable society*) en door Peter Drucker (1969: *knowledge society*), maar kreeg pas in de jaren negentig bredere bekendheid, mede onder invloed van studies van Stehr (1994) en van Mansell en Wehn (1998) (vgl. WRR 2002). Het is niet het genereren en toepassen van kennis wat kennissamenlevingen onderscheidt van andere (eerdere) samenlevingstypen, maar de ongekeerde versnelling in de productie en verspreiding van kennis, alsmede de groeiende gelijkheid in de toegang tot deze kennis. Desondanks gaat vandaag, net als in het verleden, de controle over kennis hand in hand met sociale ongelijkheid, uitsluiting en conflict. Vooral op wereldschaal – verschillen tussen landen – is dat het geval, maar ook binnen landen.

Vóór de moderne tijd was kennis het exclusieve domein van een ingewijde, geletterde elite. Tijdens de Verlichting ontstond met de roep om meer democratie het verlangen naar bredere toegang tot kennis. De verspreiding ervan werd gestimuleerd door de mechanisatie van het drukproces, door het recht op onderwijs voor iedereen en door de bredere toegang tot universiteiten (Unesco 2005). De verspreiding van nieuwe technologieën en de opkomst van internet in recente jaren scheppen nieuwe mogelijkheden voor gelijke toegang tot informatie en kennisdeling op grote schaal. De opkomst van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICT) heeft gevolgen voor de inrichting van leer- en werkprocessen, en raakt daardoor aan de organisatie van onderwijs en van arbeid. Maar ook allerlei aspecten van het maatschappelijk verkeer buiten deze institutionele contexten wordt erdoor beïnvloed.

Een vlotte omgang met ICT lijkt steeds belangrijker te worden voor succesvolle maatschappelijke participatie. ICT verschaft toegang tot talloze informatiebronnen en tot sociale netwerken van personen met kennis waarnaar men op zoek is. Daarmee ontstaat een koppeling tussen een bepaald type samenleving, nieuwe technologie en menselijke vaardigheden. Die koppeling wordt in paragraaf 4.2 verder besproken.

Aannemende dat de ontwikkeling in de richting van een kennissamenleving doordat en het belang van informatie- en communicatievaardigheden blijft groeien, is de vraag aan de orde wie in het bijzonder over die vaardigheden beschikken en voor wie verdere investeringen in deze vaardigheden relevant zijn. Niet alleen de verspreiding van ICT maar ook de benutting ervan verloopt volgens een proces dat voorlopers en achterblijvers kent. Centrale vraag in dit hoofdstuk is wie de koplopers in de kennissamenleving zijn, hoe en in welke mate zij ICT gebruiken bij studie, werk en in de vrije tijd en – voor

zover onderzoek het toelaat daarover uitspraken te doen – welke consequenties dat voor hen heeft in termen van maatschappelijk gewin. Met investeren als een centraal thema in dit rapport, is daarmee ook de vraag aan de orde wie er vooral investeren in informatievaardigheden en ook op welke wijze dit menselijk kapitaal wordt verworven.

In paragraaf 4.3 wordt de Nederlandse bevolking op basis van verschillen in ICT-gebruik ingedeeld in vijf groepen. Twee van deze groepen kunnen aangemerkt worden als de koplopers in de kennissamenleving.

De beschikking over informatievaardigheden heeft op verschillende maatschappelijke terreinen uiteenlopende uitkomsten. Daarom worden hier drie maatschappelijke terreinen onderscheiden, te weten het onderwijs, de arbeidsmarkt en de vrije tijd. Jongeren gelden als dragende krachten achter het intensieve ICT-gebruik. In paragraaf 4.4 gaat de aandacht uit naar jongeren en het onderwijs. De uitkomsten van de inzet van ICT betreffen hier in belangrijke mate de bijdrage aan de leerprestaties. Daarnaast vraagt de arbeidsmarkt steeds meer om werknemers die vaardig zijn met computers en internet. De informatievaardigheden van werkenden worden in paragraaf 4.5 besproken. Op de arbeidsmarkt hebben uitkomsten van de inzet van ICT vooral betrekking op de toegevoegde waarde voor de arbeidsproductiviteit.

Ondanks de vooraanstaande positie van Nederland bij de verspreiding van ICT in internationaal perspectief, zijn er in ons land groepen die achterblijven met hun ICT-gebruik. In belangrijke mate betreft dit personen die geen onderwijs volgen en niet actief zijn op de arbeidsmarkt. Paragraaf 4.6 gaat nader in op personen die in hun vrije tijd in meer of mindere mate ICT gebruiken. In de vrije tijd is een uitkomst minder eenduidig te omschrijven. Onder de meer generieke term ‘sociale kwaliteit’ gaan we nader in op de samenhang tussen burgers, hun maatschappelijke participatie en de leefbaarheid in lokale gemeenschappen. In paragraaf 4.7 wordt ten slotte samengevat wie op welk terrein met welke gevolgen heeft geïnvesteerd in informatievaardigheden.

4.2 De kennissamenleving nader geduid

Kennisintensivering in de samenleving begon al vóór de ICT-doorbraken die na 1980 het medialandschap zouden veranderen en reeds bestaande ontwikkelingen zouden versnellen. In de jaren vijftig en zestig werd groeiende productie en verspreiding van wetenschappelijke kennis al in verband gebracht met de opkomst van een kennissamenleving. Daarbij werd in het bijzonder de impact op de economische productie belicht (Stehr 1994). Ook de verlenging van de onderwijsloopbanen en vooral de explosieve groei van de deelname aan hoger onderwijs en de navenante instroom van hoger opgeleiden op de arbeidsmarkt, zijn kenmerkend voor het ontstaan van kennissamenlevingen. Verder is de groei van het aantal werknemers in de dienstensector, onder verschillende etiketten zoals ‘postindustriële samenleving’ (Bell 1973), in verband gebracht met het ontstaan van kennissamenlevingen (Webster 2002). Internet heeft de impact van deze ontwikkelingen hooguit vergroot.

De democratisering van kennis is een breder proces dan het middels ICT vergroten van toegang tot die kennis. Massamedia als boeken, dag- en weekbladen, radio, film (denk aan de Polygoonjournaals) en televisie hebben in vorige eeuwen al aan dat proces bijgedragen, net als voor iedereen toegankelijke bibliotheken, archieven en musea. Daarnaast was de waardering van verschillende soorten kennis aan verandering onderhevig. Tot in de jaren zestig stonden wetenschappers en wetenschappelijk geschoolden als experts in hoog aanzien. Vanaf dat decennium echter werd de wetenschappelijke autoriteit, evenals andere vormen van gezag, ter discussie gesteld. Het maatschappelijk aanzien van wetenschappers en de legitimiteit van wetenschappelijk kennis is niet verdwenen, maar wel gerelativeerd. Wetenschappelijke kennis en niet-wetenschappelijke kennis kwamen meer op voet van gelijkheid te staan, en hetzelfde geldt voor gecodificeerde kennis (in documenten vastgelegd) en niet-gecodeerde kennis (in menselijk geheugen aanwezig).

ICT vergroot de impact van ontwikkelingen die dus al lang gaande waren. De combinatie van steeds meer hoogopgeleide werknemers en het gebruik van ICT leidt nu tot een kennisintensivering op de arbeidsmarkt en tot een kwalitatieve verschuiving van een diensteneconomie naar een kenniseconomie. De WRR (2002: 209) constateerde daarbij dat het moeilijker wordt een scherp onderscheid te maken tussen kennis en (beroeps)vaardigheden. Ook het onderscheid tussen kennis die uitsluitend voor experts toegankelijk is en kennis die voor leken bereikbaar is, vervaagt verder door ICT. Volgens de WRR (2002: 22-23) gaat de democratisering van kennis zelfs gepaard met een 'professionalisering van de leek'.

ICT zorgt niet alleen voor versnelling, maar ook voor vernieuwing. De interactiviteit van het medium maakt het voor steeds meer mensen mogelijk om zelf informatie aan het web toe te voegen. Het gemak waarmee via internet gepubliceerd kan worden, heeft ervoor gezorgd dat niet alleen traditionele kennisinstellingen publiceren, maar dat ook veel privé-kennis in het publieke kennisdomein terechtkomt. We leven dan ook in een tijdperk van technologische innovatie en versnelde kennisproductie, door Castells (1996) aangeduid als 'a cumulative feedback loop between innovation and the uses of innovation'. Juist deze versnelling in de productie en verspreiding van kennis is kenmerkend voor kennissamenlevingen.

Internet heeft zich in korte tijd ontwikkeld tot een enorme kennisbron. Het World Wide Web telt inmiddels 14,3 miljard webpagina's, waarvan er 291 miljoen tot het Nederlandse web behoren (De Kunder 2006). De totale hoeveelheid nieuw geproduceerde en opgeslagen informatie groeit met 2% per maand. Alleen al in 2002 kwam er wereldwijd 5 exabytes (5 miljard gigabytes) aan informatie bij. Die hoeveelheid informatie staat gelijk aan 500.000 maal het boekenbezit van de grootste bibliotheek ter wereld, de Amerikaanse Library of Congress.¹ Hoewel lang niet al deze informatie via internet toegankelijk is, is het onmiskenbaar dat het collectieve kennisbestand aanzienlijk is vergroot.²

De centrale positie van kennis heeft ook morele implicaties. Volgens Unesco (2005) is toegang tot kennis voor iedereen, de hoeksteen van de kennissamenleving. Een kennissamenleving zou in staat moeten zijn om alle leden te betrekken

en nieuwe vormen van solidariteit te stimuleren. Niemand zou in een kennissamenleving uitgesloten moeten zijn van toegang tot kennis, aangezien kennis een publiek goed is. Naast toegang tot informatie beschouwt Unesco vrijheid van meningsuiting als een tweede steunpilaar van een mondiale kennissamenleving. Ook de verspreiding van (potentiële) kennis valt daarmee onder genoemde morele implicaties.

Voor de benutting van ICT-mogelijkheden moet aan een aantal voorwaarden voldaan zijn. De eerste daarvan is de aanleg van technische infrastructuur: de netwerken waar informatie 'doorheen stroomt'. Vervolgens is internettoegang een tweede voorwaarde. Mensen moeten thuis, op school, op het werk en op andere plaatsen de beschikking hebben over een pc of andere apparatuur met een internetaansluiting. Een derde voorwaarde vormen de informatie- en communicatievaardigheden van gebruikers. In Nederland is de infrastructuur goed op orde (OECD 2005). Amsterdam heeft zich ontwikkeld tot het belangrijkste knooppunt (internethub) in het Europese dataverkeer en laat andere belangrijke knooppunten zoals Londen, Frankfurt en Stockholm inmiddels achter zich (OenS 2006). Bij de verspreiding van internet in huishoudens neemt Nederland na Zweden, Denemarken en Luxemburg in Europees verband een vooraanstaande positie in.³ Bij het percentage huishoudens met een internetaansluiting hoeft het alleen Denemarken voor te laten gaan (EZ 2006). Met ICT-voorzieningen in scholen lag Nederland bij een meting uit 2002 achter op de koplanden (EZ 2003). Vooral in het basisonderwijs lagen de hardwarevoorzieningen (veel oude computers) nog niet op het gewenste niveau.⁴ Het percentage bedrijven dat gebruikmaakt van computers en internet lag in 2005 tussen de 90 en 95%, met een evenredige verspreiding over de verschillende bedrijfstakken. Het gebruik neemt echter toe naarmate het bedrijf groter is (OECD 2005). Van de vaardigheden om van ICT gebruik te maken is moeilijker een internationaal vergelijkend beeld te geven. Wat moet eigenlijk onder die vaardigheden verstaan worden?

Informatie is een kennisgenererend hulpmiddel, en dus niet op zichzelf al kennis (Unesco 2005). Beschikbare informatie heeft duiding, oftewel integratie in de bestaande kennis, nodig om betekenisvolle kennis te worden. Die vertaling is een vaardigheid die verder gaat dan het kunnen bedienen van technologische apparatuur (knoppenkennis). Deze instrumentele vaardigheden zullen volgens Steyaert (2000) aangevuld moeten worden met vaardigheden die betrekking hebben op de omgang met de structuur van het nieuwe medium, bijvoorbeeld hypertext (het via trefwoorden springen naar andere informatiebronnen), zoekmachines en discussielijsten. Verder acht hij het van belang dat mensen informatie toe kunnen passen in de eigen leefsituatie, door actief op zoek te gaan naar informatie, die te beoordelen en beslissingen te nemen op basis van die informatie. Aangezien het web veel onjuiste of gemanipuleerde informatie bevat, die soms afkomstig is uit verdachte bron, is het nodig om de feitelijke juistheid van de gegevens in te kunnen schatten en de betrouwbaarheid van de bronnen op waarde te schatten (vgl. Vedder 2003). Tal van sites, bijvoorbeeld de sterk in opkomst zijnde weblogs, doen weinig tot niets aan redactie van informatie. Boeken, kranten, tijdschriften, televisie en radio, die wel

een redactionele kwaliteitscontrole in zich bergen, blijven daarom nodig voor een goede informatievoorziening.⁵

Het veelal ontbreken van een redactieslag op veel websites doet een extra beroep op het eigen oordeelsvermogen. Recente technische ontwikkelingen dragen bij aan een kennisintensivering en daardoor aan een toenemend belang van informatievaardigheden. Informatievaardige mensen zijn volgens de American Library Association (1989) ‘(...) able to recognize when information is needed and [they] have the ability to locate, evaluate, and use effectively the needed information. (...) [I]nformation literate people are those who have learned how to learn. They know how to learn because they know how knowledge is organized, how to find information, and how to use information in such a way that others can learn from them. They are people prepared for lifelong learning, because they can always find the information needed for any task or decision at hand.’ Informatievaardigheid is dus meer dan het kunnen zoeken van informatie op internet. Vooropgesteld dat mensen in staat zijn informatie op waarde te schatten, geeft het goed met internet kunnen omgaan – digitale informatievaardigheid – wel een voorsprong, gezien de snelheid waarmee men verschillende bronnen kan vinden.

Door de opkomst van internet en het web zijn niet alleen informatievaardigheden nodig, maar ook communicatievaardigheden. Het interactieve internet schept immers de mogelijkheid om zelf te publiceren en te communiceren. Individuen kunnen via het formeren van sociale netwerken (*virtual communities*) informatie aan het web toevoegen en door onderlinge communicatie kennis genereren. De eerste netwerkvorming op internet betroffen nieuws- en discussiegroepen. De snelle groei van het fenomeen ‘weblog’ is een recenter voorbeeld van zelfpublicatie. Maar ook de online encyclopedie Wikipedia illustreert de mogelijkheid om door gezamenlijke inspanning kennis te genereren. Waar in het vervolg van dit hoofdstuk over digitale informatievaardigheden wordt gesproken, worden ook deze communicatievaardigheden bedoeld.

4.3 Omgaan met internet: een typologie

Informatievaardigheid is een complex en moeilijk meetbaar begrip. Voor zover bekend zijn er in Nederland nog geen data beschikbaar die een directe meting bevatten van informatievaardigheden. Of er groepen voorlopers zijn, kunnen we daarom alleen langs indirecte weg nagaan. Gezien het belang dat in beleidsdiscussies wordt gehecht aan digitale vaardigheden, is dat toch de moeite waard. Er is voor gekozen om op basis van het gebruik van vijftien internettoepassingen de repertoirebreedte te beschouwen als een indicator voor deze vaardigheden. Naarmate iemand meer verschillende dingen doet met de computer en/of op internet, ligt het immers voor de hand dat die persoon ook over meer vaardigheden zal beschikken. Op basis van een clusteranalyse van het gebruik van die vijftien toepassingen kunnen vijf groepen internetgebruikers onderscheiden worden (zie tabel 4.1).

Tabel 4.1

Typologie van thuisgebruikers van computer en internet in Nederland, personen van 12 jaar en ouder, 2005

	1 achter- blijvers	2 matige gebruikers functioneel	3 matige gebruikers fun	4 allround- gebruikers functioneel	5 allround- gebruikers fun	alle personen ≥ 12 jaar
pc-uitrusting (%)						
computer(s) thuis	63	100	100	100	100	87
internet thuis	32	100	100	100	100	75
breedbandaansluiting thuis	20	76	92	94	94	61
meerdere malen per week pc-gebruik thuis voor: (%)						
gericht zoeken	4	60	67	94	82	45
funsurfen	1	16	34	50	85	22
e-mail	2	53	40	14	21	26
nieuwsgroepen	1	1	1	74	21	10
chatten	0	1	24	9	73	10
MSN, ICQ etc.	1	0	82	32	94	22
eigen weblog bijhouden	0	1	3	3	16	2
posten op weblogs anderen	0	1	3	6	20	3
downloaden software	0	7	17	27	42	11
downloaden muziek, streaming audio	0	4	19	15	71	11
downloaden films	0	1	1	7	19	3
online gamen	1	4	14	11	37	8
telebankieren	1	19	15	48	17	15
teleshoppen	0	1	0	3	1	1
kaartjes reserveren	0	0	1	1	1	0
gebruik thuis-pc voor: (%)						
werk	4	34	13	44	12	19
studie	3	7	31	24	44	13
club, vereniging, vrijwilligerswerk	1	8	5	11	5	5
privédoeleinden	18	79	90	90	95	61
pc/internetgebruik in TBO-dagboekweek						
intensiteit (uren per week) ^a	1,2	3,1	6,5	6,1	11,7	3,8
diversiteit (van max. 14 act.) ^a	0,6	2,2	2,9	3,4	3,4	1,9
informatie-interesse en gebruik						
breedte informatie-interesse ^b	10,5	12,9	10,4	13,4	10,8	11,6
aantal thema's volgen op internet ^b	0,3	1,6	1,9	4,1	3,2	1,5
aantal thema's volgen in dagblad ^b	5,3	7,7	4,5	6,8	3,8	6,0

a Dagboekmeting computer- en internetgebruik in onderzoekswEEK Tijdbestedingsonderzoek.

b Aantal van in totaal 17 thema's die men via informatiebronnen volgt.

Bron: SCP (TBO'05)

Deze vijf groepen laten zich op twee manieren indelen. Op basis van verschillen in vooral omvang en diversiteit van gebruik, zijn twee groepen koplopers onderscheiden (in tabel 4.1 aangeduid met 4 en 5), twee zijn middengroepen (2 en 3) en er is een groep achterblijvers (1). Gebaseerd op verschillen in het soort gebruik valt binnen de koplopers en de middengroepen een nader onderscheid te maken tussen functionele gebruikers (2 en 4) en fungebruikers (3 en 5).

De koplopers bij het internetgebruik zijn twee groepen allroundgebruikers, die langdurig en veelzijdig met het medium opgaan. De twee groepen hebben echter een wat verschillend gebruiksprofiel. Groep 4 kenmerkt zich vooral door functioneel gebruik: het gericht zoeken naar informatie, deelname aan nieuwsgroepen en telebankieren. Groep 5 onderscheidt zich vooral door 'fungebruik': funsurfen, chatten, MSN'en, online gamen en downloaden van software en muziek. Het bijhouden van een weblog en het posten op een weblog van anderen komt niet heel veel voor, maar bij deze groep wel veel vaker dan onder andere groepen. Deze groep onderscheidt zich verder door de duur van het internetgebruik. Deze gebruikers zitten maar liefst 12 uur van de vrije tijd achter de computer. Verder onderscheiden ze zich door een iets lager dan gemiddelde breedte in informatie-interesse. De onderwerpen waarin ze zijn geïnteresseerd, volgen ze bijna net zo vaak op internet als in een dagblad. De groepen aangeduid met 2 en 3 maken beide minder frequent gebruik van internet voor de genoemde toepassingen dan hun respectieve tegenhangers 4 en 5. Vandaar dat we ze aanduiden met 'matige gebruikers'. Groep 2 gebruikt het internet nagenoeg uitsluitend voor het gericht zoeken naar informatie, e-mailen en telebankieren. Groep 3 toont een meer op 'fun' gericht profiel. Haar internetgebruik is wat minder gevarieerd en minder intens dan dat van groep 5.

Ongeveer een derde van de Nederlandse bevolking kan als 'achterblijver' gekarakteriseerd worden. Tabel 4.1 maakt duidelijk dat hun achterstand relatief is. Eind 2005 had twee derde van deze groep thuis de beschikking over een personal computer en een derde over een internetaansluiting. Het geringe gebruik in deze groep wijst mogelijk op een tekort aan vaardigheden om van de apparatuur gebruik te maken. Toch noemde in 2004 maar 9% van de niet-bezitters onder de gehele Nederlandse bevolking een gebrek aan deze instrumentele vaardigheden als reden voor het niet-bezit (CBS StatLine). De meest genoemde reden is een gebrek aan interesse (34%), waarachter evenwel een gebrek aan vaardigheden schuil zou kunnen gaan. Om de toegang tot internet onder deze groep te vergroten zijn niet alleen investeringen in de infrastructuur (apparatuur en aansluiting) nodig, maar ook investeringen in digitale vaardigheden.

Niet alleen verschillen de vijf groepen in hun internetgebruik, maar ook zijn de sociodemografische verschillen naar sekse, leeftijd en opleidingsniveau tussen de groepen aanzienlijk (tabel 4.2).

Tabel 4.2

Sociodemografische beschrijving van de typologie van thuisgebruikers van computer en internet in Nederland, personen van 12 jaar en ouder, 2005 (in procenten)

	1 achter- blijvers	2 matige gebruikers functioneel	3 matige gebruikers fun	4 allround- gebruikers functioneel	5 allround- gebruikers fun	alle personen ≥ 12 jaar
in % van bevolking ≥ 12 jaar	34	33	16	9	9	100
aantal personen (x mln)	4,7	4,6	2,2	1,3	1,2	13,9
mannen	42	49	43	70	72	49
vrouwen	58	51	57	30	28	51
12-19 jaar	4	2	39	4	52	12
20-34 jaar	13	19	34	41	38	22
35-49 jaar	21	42	16	32	7	27
50-64 jaar	28	26	9	20	2	22
≥ 65 jaar	33	10	2	4	1	16
gemiddelde leeftijd (jaren)	54	46	28	39	23	44
lo, lbo, mavo ^a	53	18	25	20	29	33
havo, vwo, mbo ^a	28	35	48	34	41	34
hbo, wo ^a	19	47	27	46	29	33
inwonend kind	7	4	52	15	66	17
alleenwonend	22	10	10	14	10	15
samenwonend	42	36	18	26	12	33
gezin	29	51	20	45	11	35
schoolgaand, studerend	4	3	43	12	58	14
werkend	38	70	43	73	24	51
huishouden	17	8	6	5	0	10
werkloos, arbeidsongeschikt	10	7	4	7	15	8
VUT, gepensioneerd	31	13	4	4	3	17

a Hoogste voltooid of huidige opleiding.

Bron: SCP (TBO'05)

Mannen behoren vaker tot de koplopers dan vrouwen: zo'n zeven op de tien leden van beide allroundgroepen zijn man. In het onderscheid naar functioneel en functiegebruik zijn leeftijd en opleiding onderscheidende factoren. De allround-functiegebruikers (met een gemiddelde leeftijd van 23 jaar) en de matige functiegebruikers (28 jaar) zijn

duidelijk jonger dan de functionele gebruikers, hetzij allround (39 jaar) hetzij functioneel (46 jaar). Daarnaast hebben ze minder vaak een hogere opleiding. De achterblijvers vormen met gemiddeld 54 jaar de oudste groep en zijn van alle vijf groepen het laagst opgeleid. Opvallend is dat slechts 38% van deze achterblijvers een betaalde baan heeft.

Gebruik van internet is in het bijzonder moeilijk voor de groep functioneel ongeletterden. De omvang van deze groep in Nederland is door de OECD (2000) geschat op anderhalf miljoen personen (500.000 allochtonen en 1 miljoen autochtonen; van deze anderhalf miljoen zijn er 250.000 vrijwel geheel ongeletterd). Deze mensen kunnen onvoldoende lezen en schrijven om volwaardig aan een kennissamenleving te kunnen deelnemen of hun eigen doelen te kunnen realiseren. Het is aannemelijk dat deze groep slecht vertegenwoordigd is in het hier geanalyseerde gegevensbestand en om aparte aandacht vraagt. De participatie van deze groep aan een kennissamenleving vraagt primair om investeringen in leesvaardigheid.⁶

Het onderscheid tussen functioneel en fungebruik hangt in belangrijke mate samen met het onderscheid tussen jongeren en ouderen en daarmee tussen schoolieren en studenten enerzijds en werkenden anderzijds. Dat jongeren oververtegenwoordigd zijn onder de fungebruikers, bevestigt de uitkomsten van eerder onderzoek dat zij een groot deel van hun vrije tijd besteden aan digitale communicatie en aan online gamen (De Haan en Van 't Hof 2006). Het sociale profiel van de groep koplopers onder jonge internetgebruikers laat zien dat het vooral om jongens gaat en dat er geen grote verschillen zijn tussen de onderscheiden opleidingsniveaus. Op de rol van ICT en informatievaardigheden in het onderwijs gaan we in paragraaf 4.4 nader in. De groep functionele allroundgebruikers staat centraal in paragraaf 4.5, waarin de relatie tussen werk en ICT wordt belicht.

4.4 Jongeren, ICT en onderwijs

Van jongeren wordt vaak gezegd dat zij een belangrijke rol spelen bij de acceptatie van nieuwe technologie. Zij zouden vaak de eerste gebruikers van de nieuwe mogelijkheden zijn en anderen de weg wijzen naar een vertrouwde inpassing van die technologie in het dagelijks leven. Vrijwel alle jongeren beschikken tegenwoordig inderdaad over e-mail, internet en een mobiele telefoon. Ze zijn spelenderwijs vertrouwd geraakt met nieuwe media en beschikken over het algemeen over veel digitale vaardigheden (De Haan en Huysmans 2002). Ze investeren net zo spelenderwijs in vaardigheden; dit 'investeren' moet dan ook niet worden gezien als een bewuste planmatige activiteit in georganiseerd verband. In hoeverre klopt dit beeld echter van jongeren als koplopers in de kennissamenleving?

Digitale communicatie maakt van jongeren nog geen competente informatieverwerkers. Over de betrouwbaarheid van informatie maken zij zich over het algemeen weinig zorgen, zo bleek onlangs uit een onderzoek in opdracht van een educatieve uitgeverij (die overigens geld hoopt te verdienen aan de oplossing van het probleem).

⁷ Dit is ernstig, aangezien schattingen aangeven dat ongeveer de helft van de infor-

matie op internet niet correct of ten minste onnauwkeurig is (Unesco 2005: 47). Het benadrukt de noodzaak om informatie te kunnen beoordelen en te selecteren. Scholen hebben er daardoor naast hun traditionele taak als kennisverschaffers een taak bij gekregen als begeleiders of coaches in het zoekproces naar nieuwe kennis. Ondersteuning van leerlingen bij het verwerven van informatievaardigheden ontbreekt echter meestal (Ten Brummelhuis 2006). De Raad voor Cultuur heeft deze vaardigheden aangeduid met het begrip ‘mediawijsheid’.⁸ Daaronder verstaat hij ‘het geheel van kennis, vaardigheden en mentaliteit waarmee burgers zich bewust, kritisch en actief kunnen bewegen in een complexe, veranderlijke en fundamenteel gemedialiseerde wereld’ (Raad voor Cultuur 2005: 2). Mediawijsheid is volgens de raad belangrijk voor alle burgers en dient onderdeel te worden van het onderwijscurriculum.

Het internetgebruik van jongeren is vooral gericht op communicatie en gamen; dit fungebruik vormt geen afdoende garantie voor het tot stand brengen van mediawijsheid van leerlingen. Toch opent de handigheid met de technologie wel mogelijkheden voor de didactische toepassing van ICT in het onderwijs. De inzet van ICT als didactisch hulpmiddel zou kunnen bijdragen aan het verbeteren van hun leerprestaties. De toename van het ICT-gebruik voor onderwijstoepassingen wijst al in de richting van een groeiende toepassing van nieuwe technologie in leerprocessen. De computer werd, zowel online als offline, in 2005 vaker gebruikt om huiswerk te maken dan vier jaar eerder. Het aandeel leerlingen dat de computer minimaal een keer per week voor huiswerk gebruikt, nam toe van 29% in 2001 tot 61% in 2005. Deze groei omvat ook het toenemend gebruik van de interactieve mogelijkheden van internet. Tekenend is dat 88% van de jongeren anno 2005 aangeeft MSN Messenger (een programma waarmee ze met vrienden kunnen chatten) wel eens te gebruiken om over huiswerk, proefwerken of ander schoolwerk te praten. Havo- en vooral vwo-leerlingen gebruiken de computer vaker voor huiswerk dan vmbo-leerlingen. Van deze laatste groep maakte in 2005 49% minstens een keer per week huiswerk met de computer tegenover 65% en 70% van de havo- en vwo-leerlingen. Ook het gebruik van de computer op school binnen en vooral ook buiten de les voor vakken zoals vreemde talen of rekenkundige vakken nam toe tussen 2001 en 2005.⁹ In 2005 werd de computer het meest bij de taalvakken gebruikt. De computer raakt dus steeds meer ingeburgerd als hulpmiddel in het onderwijs. Hoewel het dominante fungebruik van jongeren niet direct bevorderlijk lijkt voor hun schoolprestaties, kan hun handigheid met ICT hiervoor wel gunstig uitpakken.

De inzet van ICT blijkt inderdaad meerwaarde te hebben voor de leerprestaties van leerlingen. Diverse meta-analyses wijzen op de waarde van ICT bij het verwerven van kennis en vaardigheden (voor een overzicht zie www.ictopschool.net/onderzoek). Uit een inventariserende studie van OCenW (2002a) blijkt dat de effecten van ICT-gebruik bij leerlingen tot uitdrukking komt in meer leren, sneller leren, met meer plezier leren en zichzelf succesvoller voelen. Meta-analyses in de Verenigde Staten wijzen ook op positieve effecten van de inzet van ICT op de leerresultaten van leer-

lingen (Waxman et al. 2002, 2003; Kulik 2003). Meta-analyses uit Engeland wijzen op een vergelijkbaar beeld van de impact van ICT in het onderwijs (Cox et al. 2004; Becta 2005). De OECD wijst er in een internationaal vergelijkende studie op dat leerlingen die vertrouwd zijn met ICT beter presteren op het gebied van taal en wiskunde (OECD 2006). Een kritisch tegengeluid komt van het CPB (2006: 50) dat op basis van vijf studies concludeert dat de inzet van extra ICT in het onderwijs tot dusver geen garantie is voor de verbetering van de leerprestaties.

Die onderzoeken stellen niet alleen een verbetering van de leerprestaties vast, maar wijzen ook op de condities waaronder deze tot stand komen. Toename van ICT-vaardigheden bij leerlingen is gunstig voor het bereiken van die verbetering. Andere condities die het rendement van ICT vergroten, zijn de verbeterde kwaliteit van computerprogramma's, betere computervoorzieningen in het onderwijs en grotere deskundigheid van leraren. Naarmate leraren beter in staat zijn ICT in de eigen onderwijsaanpak te integreren, leidt dat tot betere prestaties van leerlingen (voor een uitgebreide literatuurbespreking zie Ten Brummelhuis 2006).

4.5 Informatiewerkers, arbeidsmarkt en arbeidsproductiviteit

De ontwikkeling in de richting van een kennissamenleving valt af te lezen aan het groeiende aantal werknemers voor wie de omgang met informatie belangrijk is. De grotere informatiestromen verhogen de druk op de capaciteit om die informatie te verwerken; dit omvat het vinden, selecteren, interpreteren en bewerken van informatie (Castells 2001). Aan die groeiende vraag naar informatievaardigheden wordt in belangrijke mate tegemoetgekomen door de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau van Nederlandse werknemers in de afgelopen decennia (De Grip en Dijkman 2004). De toename van het informatiegebruik houdt echter ook verband met de opkomst van ICT. De gelijktijdige groei van het internet, mobiele telefonie en digitale technologieën stimuleert verwerving, verwerking en verspreiding van kennis langs digitale weg. Daarbij spelen uiteraard informatievaardigheden een rol. Programma's om deze vaardigheden te versterken zijn echter nauwelijks aanwezig. Deze versterking van het menselijk kapitaal is vooral een kwestie van 'al doende leert men' ('learning by doing').

De informatiewerkers zijn in de tabellen 4.1 en 4.2 te herkennen in groep 4, die opvalt door het gericht zoeken naar informatie, deelname aan nieuwsgroepen en telebankieren. Deze groep omvat ongeveer 9% van de bevolking en bestaat voor driekwart uit werkenden, vooral in de leeftijd van 20 tot 50 jaar. Dat kenniswerk vaak samengaat met een hoog opleidingsniveau, bewijst het grote aandeel hoogopgeleiden, maar ook middelbaar opgeleiden zijn goed vertegenwoordigd. De gebruiksduur van deze groep is ongeveer de helft van die van de andere groep allrounders. Daarbij dient echter aangetekend te worden dat het ICT-gebruik op het werk bij de constructie van de typologie niet is meegeteld (het ging daar alleen om het gebruik in de vrije tijd). Het is aannemelijk dat als de computertijd op het werk meegeteld wordt, de gebruiksduur veel hoger ligt. Van alle werkenden brengt ongeveer de helft van de

werknemers 80% of meer van de werktijd achter het computerscherm door. Anders dan deze intensiteit van het ICT-gebruik, zijn de diversiteit (aantal verschillende toepassingen) en de complexiteit ervan eerder kenmerkend voor informatiewerkers. Ongeveer een derde van de werknemers kent een complex ICT-gebruik en eveneens een derde een divers ICT-gebruik (Van Damme et al. 2005: 48-49).

De technologische ontwikkeling gaat samen met een taakverbreding van functies (Den Boer en Hövels 2002). Belangrijk onderdeel van die taakverbreding vormen niet-vaktechnische competenties zoals communicatieve vaardigheden en het vermogen tot leren (Van der Laan en De Haan 2005). Door de opkomst van de computer lijken vaardigheden als algemene kennis, plannen, coördineren en organiseren, economisch denken en mondelinge communicatievaardigheden belangrijker te worden, waarbij interdisciplinair denken, accuratesse en oog voor details aan belang inboeten (Borghans en Ter Weel 2002). Dit soort bevindingen suggereert dat het type opleiding, bijvoorbeeld geschiedenis of informatica, er maar beperkt toe doet: juist algemene vaardigheden lijken belangrijker te worden. Dit valt te verklaren uit het feit dat eenmaal opgedane vakspecifieke vaardigheden snel zullen verouderen (Gelderbloom en De Koning 2005). Het onderwijs zal steeds minder in staat zijn werknemers te leveren met up-to-date kennis, maar eerder een rol krijgen leerlingen en studenten te leren leren. Dat neemt overigens niet weg dat het onderwijs leerlingen kennis moet bijbrengen (vgl. hoofdstuk 3 van dit Sociaal en Cultureel Rapport). Vervolgens zullen werknemers manieren moeten vinden om bij te blijven en via sociale netwerken tijdig kennisbronnen te mobiliseren (Van Est et al. 2006).

Net als in het onderwijs bestaan er in arbeidsorganisaties complementaire relaties tussen technologische innovaties, organisationele verandering en de ontwikkeling van menselijk kapitaal (Steijn 2003). De kennisverwerving is mede mogelijk geworden doordat binnen organisaties vooruitgang is geboekt met kennismanagement. Vanuit het idee dat productiviteitsstijging vooral voortkomt uit horizontale kennisuitwisseling, werden manieren bedacht om dat proces te stimuleren. Vooral grote multinationals zagen winst in het virtueel bijeenbrengen van hun experts. Er bleek echter weerstand te zijn tegen deze manier van werken. De meeste werknemers wilden hun waardevolle kennis liever niet delen (Van 't Hof 2005). Die mentaliteit werpt een belangrijke barrière op bij het komen tot kennisdeling (Van Est et al. 2006).

Het toegenomen belang van informatievaardigheden draagt op de arbeidsmarkt bij aan het vergroten van de sociale ongelijkheid. In de eerste plaats bestaan er verschillen in vaardigheden tussen werkenden en niet-werkenden (werklozen, arbeidsongeschikten en personen die voor het huishouden zorgen). Dit lijkt een extra drempel op te werpen voor arbeidsdeelname (Van Damme et al. 2005). Opmerkelijk is echter in tabel 4.2 dat werklozen en arbeidsongeschikten relatief goed vertegenwoordigd zijn in de allroundgroep die veel tijd steekt in de fun- en communicatietoepassingen. (Deze hoge score wordt overigens niet veroorzaakt doordat die groep uit

relatief veel mannen of jongeren bestaat; vrouwen en mannen zijn gelijk vertegenwoordigd.)

In de tweede plaats doet zich onder werkenden mogelijk een ontwikkeling voor waarbij de hoogopgeleide informatiewerkers zich onderscheiden van de werknemers die in minder kennisintensieve beroepen werken. Tabel 4.2 laat niet alleen zien dat werkenden goed vertegenwoordigd zijn in de groep 'allroundgebruikers' maar ook in de grote groepen 'niet-gebruikers' en 'puur functionele gebruikers'. Mogelijk gaat divers en complex ICT-gebruik samen met de beschikking over andere competenties en is deze koppeling gunstig voor het verwerven van inkomen. Het bestaan van een dergelijke computerpremie op het loon is echter omstreden. Sommige onderzoeken wijzen wel op een positief effect van ICT op inkomen (DiNardo en Pischke 1996; Nahuis en De Groot 2003) en ander onderzoek niet (Van Damme et al. 2005).

In de derde plaats moet continu in vaardigheden geïnvesteerd worden en zou veroudering van vaardigheden de kans op verlies van werk kunnen vergroten. Volgens Allen en De Grip (2006) compenseren werknemers deze veroudering door cursussen te volgen. Wie deze investering niet meer doet, riskeert eerder het verlies van de arbeidsplek. Oudere werknemers geven relatief vaak aan moeite te hebben met computergebruik. De lage arbeidsparticipatiegraad onder oudere werknemers zou wel eens versterkt kunnen worden door een geringe affiniteit met digitale technologie. Mogelijk draagt dit bij aan hun vervroegde uittreding (De Koning en Gelderblom 2004).

Informatiewerkers worden alom gezien als dragende krachten in de kennis-economie. Hun bijdrage aan het arbeidsproces zou een vliegwiel zijn voor innovatie, verhoging van productiviteit en uiteindelijk economische groei. Lange tijd zag het er echter niet naar uit dat de nieuwe technologie inderdaad tot productiviteitsverhoging kon leiden. Bekend werd de in 1987 door Bob Solow geformuleerde productiviteitsparadox: 'je ziet computers overal behalve in de statistieken'. Destijds was productiviteitsverhoging niet in de arbeidsstatistieken terug te vinden. Sindsdien zijn er tal van onderzoeken gedaan die wel op een positief verband wijzen tussen technologische innovatie en productiviteitsstijging (o.a. Triplett 1999; Van der Wiel en Van Leeuwen 2003; ESB 2006). Dat dit verband zo moeilijk valt waar te nemen, komt mede doordat er nog wat doorkruisende factoren aan het werk zijn. Alleen *technology push* is niet voldoende om de gewenste productiviteitsgroei te bereiken. Daarvoor zijn ook investeringen in onderwijs, kennis en organisatorische veranderingen nodig. Vooral op het gebied van investeringen in onderwijs bleek een inhaalslag nodig. Maar de opbrengsten van onderwijsinvesteringen laten lang op zich wachten en zijn onzeker, zolang de productiviteitsgroei van de onderwijssector zelf achterblijft (Van Ark 2001).

4.6 Vrije tijd en sociale kwaliteit

Nieuwe technologie speelt niet alleen bij de economische ontwikkeling een rol, maar ook bij de menselijke ontwikkeling (UNDP 2001). Ook buiten de domeinen van onderwijs en arbeidsmarkt is het zoeken, verwerken en verspreiden van infor-

Tabel 4.3

Bijdrage van typologie internetgebruikers aan de verklaring van aspecten van deelname aan het maatschappelijk leven (gecontroleerde *odds ratios*)^{a b}

	samenhang				leefbaarheid	
	gemedieerde contacten		directe contacten		actieve inzet voor gemeente	
	odds	p	odds	p	odds	p
2) matige gebruiker, functioneel	1,62	0,000	1,15	0,233	0,85	0,281
3) matige gebruiker, fun	1,43	0,035	1,09	0,571	0,72	0,136
4) allroundgebruiker, functioneel	1,43	0,048	1,14	0,461	1,12	0,579
5) allroundgebruiker, fun	1,65	0,019	1,25	0,273	1,03	0,900
bijdrage typologie aan verklaring (Wald)	16,41		2,14		4,99	
p (df = 4)	0,003		0,711		0,288	
Nagelkerke's R ²						
volledig model incl. typologie	0,165		0,047		0,035	
model excl. typologie	0,155		0,046		0,032	

a Gecontroleerd voor verschillen in sekse, leeftijd, opleidingsniveau (hoogst behaalde of huidige), gezinspositie, arbeidsmarktpositie en urbanisatiegraad van de woongemeente.

b Referentiecategorie is groep 1 'Achterblijvers'.

Bron: SCP (TBO'05)

matie aan de orde van de dag. Het is dan ook de vraag in hoeverre het beschikken over informatievaardigheden tegenwoordig nuttig of zelfs noodzakelijk is bij het deelnemen aan het maatschappelijk leven in de vrije tijd. Over het belang van informatie literacy voor de sociale kwaliteit in de vrije tijd is veel minder bekend dan voor het onderwijs en de arbeid. In deze paragraaf wordt gepoogd die lacune enigszins te vullen. We gaan na of mogelijke verschillen in informatievaardigheid tussen de eerder onderscheiden vijf typen internetgebruikers bijdragen aan verschillen in deelname aan het maatschappelijk leven. We onderscheiden daarbij drie dimensies die van belang zijn voor de sociale kwaliteit: de *samenhang* tussen burgers, hun maatschappelijke participatie en de *leefbaarheid* in lokale gemeenschappen (vgl. NIZW 2003; Klumper en De Haan 2004).

Samenhang komt tot uitdrukking in de mate waarin men in de vrije tijd met anderen buiten het eigen huishouden in contact komt. Dat kunnen directe, *face-to-face*-contacten zijn op bijvoorbeeld feesten en etentjes, maar ook gemedieerde contacten via de telefoon (via internet verlopende contacten zijn met opzet buiten de analyse gelaten). Leefbaarheid uit zich bijvoorbeeld in de mate waarin men zich verbonden voelt met de lokale gemeenschap en of men zich op straat wel veilig voelt. Uitingen van participatie ten slotte betreffen de mate waarin men zich als vrijwilliger inzet voor maatschappelijke organisaties en een interesse heeft in politiek.

	leefbaarheid		participatie			
	veiligheid op straat		onbetaald werk		interesse in politiek	
	odds	p	odds	p	odds	p
2) matige gebruiker, functioneel	0,90	0,417	1,30	0,032	2,05	0,000
3) matige gebruiker, fun	0,77	0,116	1,10	0,597	1,31	0,125
4) allroundgebruiker, functioneel	0,62	0,008	1,37	0,083	2,48	0,000
5) allroundgebruiker, fun	0,72	0,115	1,03	0,900	1,52	0,064
bijdrage typologie aan verklaring (Wald)	8,26		5,93		34,92	
p (df = 4)	0,083		0,204		0,000	
Nagelkerke's R ²						
volledig model incl. typologie	0,055		0,103		0,263	
model excl. typologie	0,048		0,098		0,243	

Als het inderdaad zo is dat ICT-gebruik in de hedendaagse maatschappelijke werkelijkheid noodzakelijk is om mee te kunnen komen, mag worden verwacht dat de eerder onderscheiden groepen allroundgebruikers op deze drie dimensies sterker participeren dan de twee groepen matige gebruikers, en de laatsten weer meer dan de groep achterblijvers. Met logistischeregressieanalyses is getoetst of dat ook het geval is. In tabel 4.3 worden de kansverhoudingen weergegeven: de mate waarin de betreffende groep een grotere of kleinere kans heeft om een bepaald gedrag te vertonen dan de groep niet-internetgebruikers (de referentiecategorie).¹⁰

In de analyses is steeds gecontroleerd voor verschillen in de achtergrondkenmerken waarop de vijf typen van elkaar bleken te verschillen (zie tabel 4.2): sekse, leeftijd, opleidingsniveau, gezinspositie en arbeidsmarktpositie. Vanwege te verwachten verschillen tussen dorpen en grote steden bij verbondenheid met de gemeente en de veiligheid op straat, is ook voor verschillen in urbanisatiegraad gecontroleerd.

Na deze controle draagt de typologie van ICT-gebruikers nog bij aan de verklaring van verschillen in deelname van twee van de zes onderzochte kenmerken: gemedieerde contacten en interesse in politiek. Alle groepen internetters hebben een grotere kans op telefonisch contact met anderen dan de groep achterblijvers. Internet lijkt daarmee sociaal contact te bevorderen, mogelijk doordat het psychologische drempels verlaagt.¹¹ Deze positieve invloed beperkt zich wel tot gemedieerde contac-

ten, aangezien de groepen internetters geen grotere (maar zeker geen kleinere!) kans op *directe* sociale contacten blijken te hebben.

De interesse in politiek is ook groter onder functionele internetgebruikers (matig en allround) dan onder de achterblijvers. Het is niet zeker dat dit ook betekent dat het internetten zelf leidt tot grotere betrokkenheid bij de politiek. Mogelijk verklaart een derde factor, bijvoorbeeld een algemene interesse in nieuws, zowel de interesse in politiek als het gebruiken van internet (per slot van rekening een actueel nieuws-medium). Internetters blijken niet actiever in het onbetaald werk in de vrije tijd. Toch zijn de functionele, matige gebruikers wel significant actiever en zijn de andere groepen in elk geval niet minder actief dan de achterblijvers.

Alles bij elkaar genomen blijken informatievaardigheden, voor zover deze schuilgaan achter de typologie van internetgebruikers en niet-gebruikers, geen wonderolie voor de sociale kwaliteit. Aan de ene kant lijkt het internet drempels voor geme-dieerd contact weg te nemen, zonder dat het ten koste gaat van het directe contact buiten de eigen familiekring. Ook de interesse in politiek is groter bij hen die internetten dan bij de niet-internetters. Aan de andere kant lijkt het veiligheidsgevoel op straat er iets onder te lijden te hebben: functionele allroundgebruikers voelen zich minder veilig dan degenen die nauwelijks of niet internetten (ook bij de andere groepen internetters is dat het geval, zij het niet significant). Wat dit betekent voor de wenselijkheid van investeren in internetvaardigheden, behandelen we in de slotpara-graaf.

4.7 Conclusie: het nut van investeren in informatievaardigheden

Nederland onderschrijft de Europese missie om van Europa in 2010 de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie ter wereld te maken. Ons land behoort in Europa niet tot de top van de kenniseconomieën. Met de verspreiding van (breedband)internet in huishoudens behoort Nederland nog wel tot de koplopers, maar het niveau van digitale vaardigheden is voor verbetering vatbaar. In scholen is het aantal computers toegenomen, maar Nederland loopt met de leerling-computer-ratio wel achter op het Verenigd Koninkrijk; buiten Europa gaan vooral Canada, de Verenigde Staten en Zuid-Korea ons voor. Het aandeel studenten dat een bètastudie volgt is relatief laag. Ook met de investeringen in het onderwijs als percentage van het BBP blijft Nederland achter en hetzelfde geldt voor de investeringen in R&D (CBS/ EZ 2005; OECD 2005; EZ 2006). Op de *summary innovation index* scoort Nederland net iets boven het gemiddelde van de EU15 (zie hoofdstuk 7).

Het debat over de kenniseconomie wordt gedomineerd door wetenschap en technologie. Deelname aan die kenniseconomie lijkt een elitaire bezigheid, waarbij het vooral gaat om toptalent en excellent onderzoek (Van den Steenhoven et al. 2006). De doelen van de Lissabon-agenda vragen echter om een *information society for all*. In lijn hiermee moeten in een kennissamenleving de vaardigheden van brede lagen van de

bevolking vergroot worden. Investeren in digitale vaardigheden is iets wat bij grote groepen in de bevolking ‘vanzelf’ gaat. Veel vaardigheden worden in informele leerprocessen verworven, en de vraag is of deze vaardigheden voldoende zijn. Om zicht te krijgen op de informatievaardigheden van de Nederlandse bevolking, is in dit hoofdstuk een typologie met vijf groepen gepresenteerd. In vier van deze groepen, tezamen twee derde deel van de Nederlandse bevolking, is de verspreiding van internet volledig, dat wil zeggen dat alle personen in deze groepen thuis over internet beschikken, en veelal ook over breedband. In de meeste gevallen maken zij er gebruik van en voor meerdere doelen gebruik van. Twee groepen kunnen als koplopers in of dragers van de kennissamenleving worden aangeduid: jonge ICT-gebruikers van funtoepassingen en werkenden met vooral een functioneel ICT-gebruik.

De eerste groep, een kleine 9% van de bevolking van 12 jaar en ouder (1,2 miljoen personen), bestaat vooral uit schoolgaande of studerende jongeren die zich onderscheiden door langdurig gebruik van online gaming, downloaden van software, muziek en films, en diverse internetcommunicatietoepassingen. Hun vertrouwdeheid met nieuwe technologie draagt blijkens ander onderzoek bij aan betere leerprestaties. Desondanks kunnen er vraagtekens gezet worden bij het niveau van hun informatievaardigheden waar het gaat om de evaluatieve component. Zijn zij in staat informatie kritisch te beoordelen en in te passen in reeds bestaande kennis? Het lijkt erop dat verdere investeringen nodig zijn om deze informatievaardigheden te versterken. Juist deze vaardigheden zijn nodig om goed te kunnen functioneren in de arbeidssituatie. Het ligt in de rede te verwachten dat het aandeel van de beroepsbevolking waarvoor het zoeken, beoordelen en selecteren van informatie belangrijke competenties zijn, verder zal toenemen. Om de positie van Nederland in een mondiale kenniseconomie te handhaven of te versterken, zijn dan ook verdere investeringen in informatievaardigheden nodig. Er ligt voor het onderwijs zeker een taak om hieraan bij te dragen en om daarmee de mediawijsheid van leerlingen en studenten te vergroten.

De tweede groep betreft de ‘informatiewerkers’ en is in omvang geschat op iets meer dan 9% van de bevolking (1,3 miljoen personen). Deze groep bestaat vooral uit de hoogopgeleide werkenden. Hun vaardigheden in het omgaan met ICT dragen mede bij aan de productiviteitsgroei die blijkens ander onderzoek door middel van ICT is gerealiseerd. Opvallend is dat in beide groepen de mannen sterk oververtegenwoordigd zijn. Alle bijdragen over het sluiten van de *gender gap* in het ICT-gebruik ten spijt, blijkt dat mannen in de twee groepen voorlopers de toon zetten.

Het onderscheiden van groepen koplopers en achterblijvers – een relatieve maat – zegt uiteraard niets over het absolute niveau van hun ICT-vaardigheden. Hier betreedt de overheid als investeerder het speelveld. In het onderwijs kan het rendement van de inzet van ICT verder omhoog als een aantal knelpunten wordt weggenomen. De vaardigheid van docenten om nieuwe technologie een functionele plaats te geven in het didactisch proces, is daarvan een van de belangrijkste. Het onderscheid tussen de twee groepen koplopers lijkt vooral te liggen in het vermogen om met informatie om te gaan. Gezien het belang van informatievaardigheden bij het ken-

niswerk, is mogelijk de mediawijsheid van leerlingen een ander punt van aandacht. Het voeden van de arbeidsmarkt met flexibele informatiewerkers geldt als een knelpunt voor het functioneren van de kenniseconomie.

In het arbeidsproces valt er met ICT nog veel te winnen door knelpunten weg te nemen op het gebied van kennisdeling in organisaties. Hoewel veel bedrijven en instellingen over software beschikken waarmee kennisdeling mogelijk is, blijkt het rendement hiervan in de praktijk wat tegen te vallen. Enerzijds ontbreekt bij medewerkers nogal eens de motivatie om bestaande werkpatronen te doorbreken. Anderzijds nodigt of daagt de beschikbare software daartoe ook niet genoeg uit. Training van medewerkers, waarin de voordelen voor hun eigen werkzaamheden centraal staan, zou barrières weg kunnen nemen. Een dergelijke aanzet om vaardigheden te versterken, sluit aan bij beleid van het ministerie van Economische Zaken om de ICT-vaardigheden van werknemers te verbeteren. In eerste instantie wordt daarbij gedacht aan het stimuleren van het aantal studenten met een bèta-achtergrond. Het Deltaplan bèta-techniek moet een toekomstig tekort aan deze studenten voorkomen. In aansluiting op het rapport van PwC (2004) wil EZ ook investeren in bredere strategieën om tot *skills for all* te komen.

De uitdaging voor een kennissamenleving is dat iedereen eraan mee kan doen. In dit hoofdstuk is gewezen op een vrij omvangrijke groep, een derde deel van de bevolking groot, die moeite heeft de ontwikkelingen op ICT-gebied bij te benen. Hun afwezigheid in het digitale domein is deels toe te schrijven aan de afwezigheid van de benodigde apparatuur. Maar onder de groepen achterblijvers gaat de verspreiding van pc's en internetaansluitingen door. Te verwachten is dan ook dat niet-bezit een tijdelijk probleem zal zijn. Duurzame problemen doen zich vooral voor bij de omgang met ICT, die niet vanzelf spreekt zolang de motivatie ertoe ontbreekt. Het is daarom niet waarschijnlijk dat een gelijke toegang tot informatie ook resulteert in een gelijke benutting ervan. Een kenniskloof zou het resultaat kunnen zijn, doordat sommige groepen al vroeg een voorsprong opbouwen bij de benutting van nieuwe media. De combinatie van een hoge opleiding, informatievaardigheden en toegang tot informatie heeft mogelijk cumulatieve effecten, waardoor de achterstand verder toeneemt. Ervaringen in het verleden hebben echter geleerd dat dergelijke kloven na verloop van tijd ook weer kleiner kunnen worden (Bonfadelli 2000).

De overheid heeft een taak om in het publieke domein te zorgen voor voldoende toegang tot informatie. In bibliotheken en elders in het publieke domein zijn inmiddels voldoende op internet aangesloten computers voorhanden om geïnteresseerde burgers toegang tot een oceaan aan informatie te bieden. Dat is zonder twijfel een enorme verworvenheid. Nooit eerder was zoveel kennis te raadplegen. Waar kennis en motivatie ontbreken om met die mogelijkheid om te gaan, en dat is bij ten minste een derde deel van de bevolking nog steeds het geval, blijft er een taak voor de overheid bestaan. Scholen, bibliotheken, educatieve omroepen en maatschappelijke organisaties hebben al de handen ineengeslagen om achterblijvers bij het aanhaken te assisteren. Structurele overheidssteun blijft bij deze lastige taak wenselijk.

Noten

- 1 Lyman en Varian (2003); www2.sims.berkeley.edu/research/projects/how-much-info-2003/printable_report.pdf; Library of Congress, www.loc.gov.
1 exabyte is gelijk aan 1 miljard gigabytes, oftewel 1 miljard keer 1 miljard bytes. Naast de 5 exabytes aan opgeslagen informatie zijn er naar schatting in 2002 18 exabytes aan informatie door elektronische kanalen gestroomd (televisie, radio en vooral telefoon).
- 2 Van die nieuwe informatie was 92% op magnetische informatiedragers opgeslagen, grotendeels op harddisks.
- 3 www.internetworldstats.com/stats9.htm, geraadpleegd op 23 september 2006.
- 4 Sindsdien is die situatie verbeterd (Van Gennip en Braam 2005), maar een latere internationale vergelijking is niet beschikbaar.
- 5 Dit laat uiteraard onverlet dat die kwaliteitscontrole ook in de 'oude' media wel eens achterwege blijft. Genoemde vaardigheden zijn dus zeker niet uitsluitend gekoppeld aan digitale media, maar zijn net zo relevant voor het gebruik van oude media.
- 6 De overheid levert daaraan een bijdragen met het Meerjarenplan alfabetisering 2003-2006 (OCenW 2002b) en met Aanvalsplan laaggeletterdheid 2006-2010. Van A tot Z betrokken (OCW 2005). Ook de in 2004 gelanceerde Stichting Lezen & Schrijven (L&S) zet zich in om analfabetisme en functioneel laaggeletterdheid te helpen voorkomen en verminderen door betrokken partijen – van alfabetiseringsorganisaties tot overheidsinstellingen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven – bijeen te brengen. Het onderzoeksproject Muishulp, een initiatief van de Sociale Verzekeringsbank (svb), Cisco Systems en Fluency in samenwerking met Stichting Lezen & Schrijven, wil helpen om internet op een bijzondere manier toegankelijk te maken voor ongeletterden. Uiteindelijk moet Muishulp voor ongeletterden aangeboden worden op zo veel mogelijk websites met de herkenbare button van het Unesco-logo voor alfabetisering (zie www.svb.org/internet/nl/kennisbank/persberichten/alfabetiseringsdag.jsp, geraadpleegd op 23 september 2006).
- 7 www.malmberg.nl/nieuws/20060418zoekgedrag.htm, geraadpleegd op 6 juli 2006.
- 8 www.cultuur.nl/files/pdf/advies/200507140938420.med-2005.02498-1.pdf, geraadpleegd op 6 juli 2006.
- 9 Het gaat hier om gegevens van onderzoeken in Nederland uit 2001 en 2005 over respectievelijk 1200 en 1500 leerlingen van de schooltypen vmbo, havo en vwo in de leeftijd van 14 tot 18 jaar.
- 10 De afhankelijke variabelen zijn als volgt geoperationaliseerd.
 - *Gemedieerde sociale contacten* geeft aan of de respondent in de onderzoekswEEK van het Tijdbestedingsonderzoek minimaal één kwartier (code: 1) heeft besteed aan het onderhouden van contacten via vaste of mobiele telefoon (incl. sms en mms). Was dat niet het geval, dan kreeg de respondent code 0.
 - *Directe sociale contacten* geeft aan of de respondent in de onderzoekswEEK van het Tijdbestedingsonderzoek minimaal één kwartier (code: 1) heeft besteed aan het onderhouden van contacten op feesten en/of bij het uit eten gaan. Waren deze activiteiten niet geregistreerd, dan werd code 0 toegekend.
 - *Actieve inzet voor de woongemeente* geeft aan of respondenten het (helemaal) eens waren met de stelling 'ik zet me actief in voor de gemeente waarin ik woon'. Stonden zij neutraal of afwijzend tegenover deze stelling, dan kregen zij code 0.
 - *Veiligheid op straat* heeft code 1 wanneer respondenten aangaven dat zij zich niet onveilig voelen op straat. Respondenten die aangaven zich 'zelden', 'soms' of 'vaak' onveilig te voelen op straat kregen code 0.

- *Onbetaald werk* geeft aan of respondenten zich inzetten op ten minste een van zestien maatschappelijke velden (code 1) of dat zij dit niet doen (code 0).
 - *Politieke interesse* geeft aan of respondenten tamelijk of zeer geïnteresseerd zeggen te zijn in politiek (code 1) of niet geïnteresseerd (code 0).
- 11 Diverse onderzoeken in een aan deze thematiek gewijd nummer van het online tijdschrift *IT&Society* (1) 1, 2002, rapporteren eensluidende bevindingen (zie www.stanford.edu/group/siqss/itandsociety/vol101.html).

- Allen, J. en A. de Grip (2006). 'Kennisveroudering, levenslang leren en het risico op verlies van werk'. In: Mens en Maatschappij (81) 2, juni.
- American Library Association (1989). *Presidential Committee on Information Literacy. Final Report*. Washington, DC: American Library Association. (<http://www.ala.org/ala/acrl/acrlpubs/whitepapers/presidential.htm#importance>, geraadpleegd 7 september 2006).
- Ark, B. van (2001). *Productiviteit, technologie en groei: een zaak van investeren?* (oratie 10 april 2001). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Becta (2005). *The Becta Review 2005. Evidence on the Progress of ICT in Education*. Coventry: British Educational Communications and Technology Agency.
- Bell, D. (1973). *The Coming of the Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Boer, P. den en B. Hövels (2002). 'Technologie en veranderingen in competentie-eisen'. In: R.S. Batenburg et al. (red.). *Arbeid en ICT in onderzoek* (p.181-200). Utrecht: Lemma.
- Bonfadelli, H. (2000). *Die Wissenskluft-Perspektive. Massenmedien und gesellschaftliche Information*. Konstanz: UVK.
- Borghans, L. en B. ter Weel. (2002). 'De computer, upgrading en het verschuivende belang van vaardigheden in elf Europese landen'. In: R. Batenburg et al. (red.), *Arbeid en ICT in onderzoek*. Utrecht: Lemma.
- Brummelhuis, A. ten, 'Aansluiting onderwijs en digitale generatie'. In: J. de Haan en C. van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT & Samenleving 2006. De digitale generatie* (p. 125-141). Amsterdam: Boom.
- Castells, M. (1996). *The Information Age. Economy, Society and Culture, part 1. The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2001). *The Internetgalaxy. Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- CBS/EZ (2005). *De digitale economie 2005*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cox, M. et al. (2004). *A Review of the Research Literature Relating to ICT and Attainment*. London: British Educational Communications and Technology Agency.
- CPB (2006). *Kansrijk kennisbeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB-document nr. 124).
- Damme, M. van et al. (2005). *Verzonken technologie. ICT en de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- DiNardo, J. en J. Pischke (1996). *The Returns to Computer Use Revisited. Have Pencils Changed the Wage Structure Too?* Cambridge: National Bureau of Economic Research (NBER Working Papers 5606).
- Drucker, P. (1969). *The Age of Discontinuity. Guidelines to our Changing Society*. New York: Harper & Row.
- ESB (2006). 'ICT en economische groei'. In: ESB dossier (91) september, 4494 S.
- Est, R. van et al. (2006). 'De sociale dynamiek van de digitale generatie'. In: J. de Haan en C. van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT & Samenleving 2006. De digitale generatie*. Amsterdam: Boom.
- EZ (2003). *Internationale ICT-toets 2002. De meso-toets*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- EZ (2006). 'ICT in Nederland: feiten en cijfers'. In: *Factor ICT* (8) 3. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- Gelderblom, A. en J. de Koning (2005). 'Scholing van werkenden via ICT'. In: J. de Haan en L. van der Laan (red.), *Jaarboek ICT en Samenleving 2005*. Amsterdam: Boom.

- Gennip, H. van en H. Braam (2005). 'Leren en ICT'. In: J. de Haan en L. van der Laan (red.). *Jaarboek ICT & Samenleving 2005* (p. 129-146). Amsterdam: Boom.
- Grip, A. de en S. Dijkman (2004). 'Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt 1995-2000. Naar een kenniseconomie'. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* (20) 2, p. 169-180.
- Haan, J. de en C. van 't Hof (red.) (2006). *Jaarboek ICT & Samenleving 2006. De digitale generatie*. Amsterdam: Boom.
- Haan, J. de en F. Huysmans (2002). *Van huis uit digitaal*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2002/2).
- Hof, C. van 't. (2005). 'The Practice of Managing Knowledge. Balancing between Information Systems and Talking Humans.' In: *The International Journal of Knowledge, Culture and Change Management* (p. 960-975). Altona, Australia: Common Ground.
- Klumper, O. en J. de Haan (2004). 'Beleid in praktijk'. In: J. de Haan en O. Klumper (red.). *Jaarboek ICT & Samenleving 2004. Beleid in praktijk* (p. 9-27). Amsterdam: Boom.
- Koning, J. de en A. Gelderblom (2004). 'ICT op de werkvloer en oudere werknemers'. In: *Surfende senioren. Kansen en bedreigingen van ict voor ouderen*. Den Haag: Academic service.
- Kulik, J. (2003). *Effects of Using Instructional Technology in Elementary and Secondary Schools. What Controlled Evaluation Studies Say*. Arlington: SRI-International.
- Kunder, M. de (2006). *Geschatte grootte van het geïndexeerde World Wide Web* (ongepubliceerde Master's afstudeerscriptie, juli 2006, Universiteit van Tilburg).
- Laan, L. van der en J. de Haan (2005). 'ICT in de kennis- en netwerkeconomie'. In: J. de Haan en L. van der Laan (red.). *Jaarboek ICT & Samenleving 2005. Kennis in netwerken* (p. 9-32). Amsterdam: Boom.
- Lane, R. (1966). 'The Decline of Politics and Ideology in a Knowledgeable Society'. In: *American Sociological Review* 31, p. 649-662.
- Lyman, P. en H.R. Varian (2003). *How Much Information 2003* (http://www2.sims.berkeley.edu/research/projects/how-much-info-2003/printable_report.pdf). The Library of Congress (www.loc.gov).
- Mansell, R. en U. Wehn (1998). *Knowledge Societies. Information Technology for Sustainable Development*. New York: United Nations Commission on Science and Technology for Development/Oxford University Press.
- Nahuis, R. en H.L.F. de Groot (2003). *Rising Skill Premia. You Ain't Seen Nothing Yet?*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Discussion Paper 20).
- NIZW (2003). *Sociale infrastructuur*. Geraadpleegd op 30 november 2003 via www.nizw.nl/thesaurus/00009760.htm.
- OCenW (2002a). *Meerjarenplan alfabetisering 2003-2006*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28760, nr. 1.
- OCenW (2002b). *Zin en onzin over het rendement van ICT in het onderwijs*. Zoetermeer: ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschappen.
- OCW (2005). *Van A tot Z betrokken. Aanvalsplan laaggeletterdheid 2006-2010*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2000). *Literacy in an Information Age. Final Report of the International Adult Literacy Survey*. Paris: OECD.
- OECD (2005). *ICT Diffusion to Business. The Netherlands*. Paris: OECD.
- OECD (2006). *Are Students Ready for a Technology-Rich World?* Paris: OECD.
- OenS (2006). *Regio Amsterdam in beeld 2006. Feiten en cijfers over het RSA-gebied*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam/dienst Onderzoek en statistiek.
- PwC (2004). *Rethinking the European ICT Agenda. Ten ICT-Breakthroughs for Reaching Lisbon Goals*. The Hague: PriceWaterhouseCoopers.

- Raad voor Cultuur (2005). *Mediawijsheid: de ontwikkeling van nieuw burgerschap*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Solow, R. (1987). 'We'd Better Watch Out'. In: *New York Times*, 12 juli, Book Review Section, p. 36.
- Steenhoven, J. van den, M. Arnoldus en H. Westerhof (2006). *Zes doorbraken voor de polder. Kenniseconomie monitor 2006*. Amsterdam: Stichting Nederland Kennisland.
- Stehr, N. (1994). *Knowledge Societies. The Transformation of Labour, Property and Knowledge in Contemporary Society*, London: Sage.
- Steyaert, J. (2000). *Digitale vaardigheden, geletterdheid in de informatiesamenleving*. Den Haag: Rathenau Instituut.
- Steijn, B. (2003). 'ICT en de organisatie van arbeid'. In: J. de Haan en J. Steyaert (red.). *ICT en samenleving. De sociale dimensie van technologie* (p. 153-173). Amsterdam: Boom.
- Triplett, J.E. (1999). 'The Solow Productivity Paradox. What Do Computers Do to Productivity?'. In: *Canadian Journal of Economics* (32) 2, p. 309-334.
- UNDP (2001). *Human Development Report 2001. Making New Technologies Work for Human Development*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Unesco (2005). *Towards Knowledge Societies*. Parijs: Unesco.
- Vedder, A. (2003). 'Betrouwbaarheid van internetinformatie'. In: J. de Haan en J. Steyaert (red.). *Jaarboek ICT & Samenleving 2003* (p. 113-131). Amsterdam: Boom.
- Waxman, H.C., M.L. Connell en J. Gray (2002). *A Quantitative Synthesis of Recent Research on the Effects of Teaching and Learning with Technology on Student Outcomes*. Naperville: North Central Regional Educational Laboratory (NCREL). Beschikbaar via <http://www.ncrel.org/tech/effects/>.
- Waxman, H.C., M.F. Lin en G.M. Michenko (2003). *A Meta Analysis of the Effectiveness of Teaching and Learning with Technology on Student Outcomes*. Naperville: Learning Point Associates. Beschikbaar via <http://www.ncrel.org/tech/effects2/waxman.pdf>.
- Webster, F. (2002). *Theories of the Information Society* (second edition). London/New York: Routledge.
- Wiel, H. van der en G. van Leeuwen (2003). *Op zoek naar productiviteitsgroei. Effecten van ICT en innovatie op bedrijfsniveau in Nederland*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB-document 41).
- WRR (2002). *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Van oude en nieuwe kennis. De gevolgen van ICT voor het kennisbeleid*. Den Haag: Sdu.

5

Minderheden in de middenklasse

5.1	Inleiding	119
5.2	Allochtonen in de middenklasse: een baan van middelbaar niveau en hoger	120
5.3	Allochtone ondernemers	132
5.4	Allochtonen met een hoger inkomen	139
5.5	Conclusies en vooruitblik	147
	Noten	149
	Literatuur	151

Samenvatting

In de politieke en maatschappelijke discussie over de integratie van minderheden domineert doorgaans grote somberheid. Deze stemming is echter eenzijdig. Aan de integratie van minderheden zijn namelijk ook gunstige kanten te ontdekken. Zo slagen steeds meer leden van minderheidsgroepen erin om op de arbeidsmarkt een gunstige positie te verwerven; de middenklasse wordt in toenemende mate bevolkt door allochtonen. Dit blijkt onder andere uit het aandeel allochtone werkenden met een baan op middelbaar en hoger niveau, het aantal etnische ondernemers en het aandeel allochtonen met een inkomen boven de mediaan. Ook vinden steeds meer allochtonen hun weg omhoog via sport, politiek en kunst en cultuur. In vergelijking met pakweg vijftien jaar geleden is het beeld fundamenteel veranderd. Toen waren in Nederland de aantallen allochtonen met een hoge positie zeer gering. In vergelijking met die tijd is bovendien het aandeel allochtone vrouwen en leden van de tweede generatie met een middenklassenpositie substantieel gestegen. Dit betekent niet dat er geen knelpunten meer zijn. Nog steeds moeten veel allochtone ondernemers hun bedrijf gedwongen beëindigen en nogal wat allochtonen slagen er niet in om hun gunstige inkomenspositie vast te houden. Ook aan de bovenkant van de arbeidsmarkt is de positie van allochtonen dus betrekkelijk kwetsbaar. De algemene trend is echter opwaarts. Het gestegen opleidingsniveau van allochtonen, het feit dat steeds meer allochtonen in Nederland zijn geboren en getogen, en de opmars van vrouwen zijn hiervoor verantwoordelijk. We mogen ervan uitgaan dat deze ontwikkelingen zich in de komende jaren zullen doorzetten, zodat we voor de toekomst een verdere groei van de allochtone middenklasse kunnen verwachten.

5 Minderheden in de middenklasse

Jaco Dagevos, Stella Hoff en Arjan Soede

5.1 Inleiding

Niet-westerse allochtonen worden doorgaans geassocieerd met achterstand en problemen. ‘Ze voeren de verkeerde rijtjes aan’, zo wordt de situatie wel samengevat. Het is inderdaad niet moeilijk om de zorgelijke kant van de integratie van etnische minderheden te benadrukken. Op veel gebieden is de achterstand groot en lijkt de kloof met autochtonen onoverbrugbaar. Toch is dit niet het hele verhaal. Wie oog heeft voor de ontwikkelingen die veel allochtonen de afgelopen jaren hebben doorgemaakt, ziet dat er ook een andere kant is aan de integratie van minderheden. Steeds meer allochtonen stromen door naar het hoger onderwijs – zie Gijsberts en Hartgers (2005) en hoofdstuk 2 van dit rapport. In vergelijking met tien jaar geleden is het aandeel minderheden met een (vaste) baan aanzienlijk gestegen en steeds meer minderheden bouwen een bestaan op als succesvol zelfstandig ondernemer (bv. Dagevos en Gesthuizen 2005). Ook aan de bovenkant van de arbeidsmarkt doen zich gunstige ontwikkelingen voor; er tekent zich onmiskenbaar een allochtone middenklasse af (zie Gijsberts 2004; Dagevos en Gijsberts 2005).

Dit hoofdstuk gaat nader in op allochtonen die tot de middenklasse mogen worden gerekend. Aan de hand van verschillende indicatoren kijken we hoe groot deze groep is, welke ontwikkelingen zich de afgelopen jaren hebben voorgedaan en welke factoren van belang zijn voor het bereiken van een dergelijke positie. Deze verklaringsvraag koppelen we aan het investeringsperspectief. Bezien wordt in hoeverre investeringen in onderwijs van belang zijn voor het realiseren van een gunstige arbeidsmarktpositie. Daarnaast richten we ons op de vraag in hoeverre investeringen in de taal, cultuur en sociale contacten van de ontvangende samenleving hierop van invloed zijn.

Het vizier in dit hoofdstuk is gericht op de allochtonen die een maatschappelijk gunstige positie hebben verworven. Daarbij gaat het niet uitsluitend om de absolute topposities. We hanteren hier dus meer een middenklasseperspectief, met niet al te stringente ondergrenzen. Daarmee is de keuze voor wie tot de middenklasse behoort nog niet gegeven. Er bestaan op voorhand geen eenduidige en onomstreden definities van de middenklasse.¹ Afbakeningen zijn bijna zonder uitzondering arbitrair en dus voor discussie vatbaar. In dit hoofdstuk geldt als leidraad dat de indicatoren een duidelijke relatie met de arbeidsmarkt dienen te hebben. Er is gekozen voor drie verschillende indicatoren en afbakeningen.

Het middenklasseperspectief komt misschien wel het meest tot uiting in de afbakening op basis van het beroepsniveau van werkenden, dat uiteengelegd kan worden in vijf niveaus (CBS 1993). Personen met minimaal een baan op middelbaar beroepsniveau rekenen we tot de middenklasse. Tevens richten we ons op zelfstandig ondernemers, en dan in het bijzonder op de allochtone ondernemers die al langer dan een jaar hun bedrijf voeren. Zij hebben het eerste, vaak precare jaar overleefd en hebben een grotere kans om hun bedrijf voort te zetten en uit te bouwen. Als laatste indicator nemen we het inkomensniveau in beschouwing, waarbij de ondergrens ligt bij het mediane inkomen.

Allochtonen boeken in allerlei domeinen succes, zoals onder meer in de (lokale) politiek, sport en cultuur. Veel van hen zijn inmiddels bekende Nederlanders en zullen voor velen fungeren als rolmodel. Hieraan besteden we afzonderlijk aandacht in een drietal kaders.

Gegevens en groepen

Dit hoofdstuk richt zich in hoofdzaak op de vier klassieke minderheidsgroepen (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen). Gegevens over het beroepsniveau van allochtone groepen zijn afkomstig uit het onderzoek Leefsituatie allochtone stedelingen (LAS) dat eind 2004, begin 2005 door het SCP is uitgevoerd (zie Schothorst 2005). Gegevens over autochtonen zijn ontleend aan de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het CBS. Inkomensgegevens zijn ontleend aan het Inkomenspanelonderzoek (IPO), eveneens van het CBS. Informatie over het aantal allochtone ondernemers is afkomstig van gegevens van de Kamers van Koophandel en bevolkingsgegevens van het CBS. Deze gegevens zijn door ITS-Nijmegen geanalyseerd en op ons verzoek geleverd (zie meer uitgebreid Dagevos en Gesthuizen 2005).

5.2 Allochtonen in de middenklasse: een baan van middelbaar niveau en hoger²

Tabel 5.1 laat zien welk aandeel allochtonen een betaalde baan heeft op ten minste middelbaar niveau. Het betreft gegevens over alle personen in de leeftijd tussen de 15 en 64 jaar, dus met inbegrip van niet-werkenden. Zeker bij de Surinamers en Antillianen is een middenklassepositie geen marginaal verschijnsel. Een derde van de Surinamers tussen de 15 en 64 jaar maakt deel uit van de middenklasse, bij de Antillianen is dit iets lager. Turken en Marokkanen blijven behoorlijk achter bij deze groepen, maar toch hebben 17% van de Turken en 14% van de Marokkanen een beroep op middelbaar niveau en hoger.

Tabel 5.1

Personen met een baan op middelbaar beroepsniveau en hoger, gehele bevolking van 15-64 jaar, naar etnische groep, geslacht, generatie en leeftijd, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
totaal	17	14	32	27	47
mannen	22	18	32	29	54
vrouwen	11	10	32	25	40
1 ^e generatie	17	14	33	27	
2 ^e generatie	16	16	29	29	
15-24 jaar	8	12	15	4	19
25-44 jaar	23	18	43	38	62
45-64 jaar	9	7	28	32	43

Bron: SCP (LAS'04/'05); autochtonen: CBS (EBB'04)

Met uitzondering van de Surinaamse groep hebben mannen vaker een baan op ten minste middelbaar niveau dan de vrouwen. Weinig Turkse en Marokkaanse vrouwen zijn erin geslaagd om een middenklassepositie te bereiken (al is het aandeel wel aanzienlijk gestegen, zoals hierna zal blijken). Bij de vaststelling van het aandeel vrouwen met een beroep op middelbaar niveau en hoger, moet bedacht worden dat dit wordt beïnvloed door de lagere arbeidsparticipatie van vrouwen: doordat zij minder vaak werken, is hun aandeel in de middenklasse lager. Verderop richten we ons uitsluitend op de werkenden (zie tabel 5.2)

Bijna een derde van de tweedegeneratie-Surinamers en -Antillianen en 16% van de tweedegeneratie-Turken en -Marokkanen kan tot de middenklasse worden gerekend. Tabel 5.1 laat zien dat dit aandeel weinig verschilt van dat bij de eerste generatie. Hieruit mag niet zonder meer worden geconcludeerd dat er bij de tweede generatie sprake is van een geringe vooruitgang. De allochtone tweede generatie is jong. Velen zijn nog schoolgaand, anderen hebben te maken met een moeizame overgang van school naar werk, waardoor de werkloosheid hoog is, en weer anderen staan aan het begin van de loopbaan.

Dat maar weinig jongeren een beroep op middelbaar niveau bekleden, laat zich vanuit de zojuist genoemde factoren verklaren. Zij zitten vaak nog op school of staan aan het begin van een loopbaan. Dit is voor allochtonen één van de redenen waarom zij minder vaak een middenklassepositie innemen als autochtonen. De allochtone bevolking is in vergelijking met autochtonen immers een jonge bevolking.³ Voor alle groepen geldt dat degenen tussen de 25 en 44 jaar het vaakst tot de middenklasse

behoren. Een groot deel van hen is actief op de arbeidsmarkt en heeft carrièrestap-
pen gezet. Bij de oudste hier onderscheiden leeftijdscategorie is het aandeel dat tot
de middenklasse behoort weer minder groot. Vooral het lage aandeel Turken en
Marokkanen valt op. Deze categorie kenmerkt zich door een hoge mate van inactivi-
teit; mannen zijn massaal arbeidsongeschikt, Turkse en Marokkaanse vrouwen van
die leeftijd zijn nauwelijks actief op de arbeidsmarkt.

Alleen werkenden

Doordat het aandeel personen in de middenklasse wordt beïnvloed door onder meer
het aandeel overwegend schoolgaande jongeren en de mate van participatie van met
name vrouwen, is het eveneens interessant om uitsluitend naar werkenden te kijken
(zie tabel 5.2). Dan blijkt dat iets meer dan de helft van de Surinamers en Antillianen
en ruim een derde van de Turkse en Marokkaanse werkenden een baan heeft op ten
minste middelbaar beroepsniveau.

Tabel 5.2

Personen met een baan op middelbaar beroepsniveau en hoger, werkzame beroepsbevolking,
15-64 jaar, naar etnische groep, geslacht, generatie en leeftijd, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
totaal	38	36	53	54	71
mannen	40	38	51	52	71
vrouwen	36	32	56	56	71
1 ^e generatie	37	34	52	53	
2 ^e generatie	40	44	58	55	
15-24 jaar	28	37	43	19	46
25-44 jaar	40	37	57	58	76
45-64 jaar	38	29	50	61	72

Bron: SCP (LAS'04/'05); autochtonen: CBS (EBB'04)

De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn nu veel kleiner of, bij Surinamers en
Antillianen, omgeslagen in het voordeel van vrouwen. Ook het beeld van de tweede
generatie verschilt sterk wanneer we alleen naar de werkenden kijken: dan bekleedt
de tweede generatie vaker een baan van middelbaar en hoger niveau dan de eerste
generatie, dit ondanks het grote verschil in leeftijdsverdeling. Zo bezien maakt de
tweede generatie duidelijk een stap voorwaarts. Jongere werkenden hebben bij de
meeste groepen minder vaak een baan op ten minste middelbaar niveau, maar de
verschillen zijn niet zo groot als in tabel 5.1.

Ontwikkelingen: steeds meer allochtonen in de middenklasse

Figuur 5.1 toont de ontwikkelingen in de omvang van de allochtone middenklasse tussen 1991 en 2004/'05.⁴ De percentages hebben nu weer betrekking op de totale groep, dus inclusief de niet-werkenden. Het blijkt dat in deze periode de middenklasse bij de verschillende allochtone groepen fors is toegenomen. Bij de Turken en de Marokkanen is de middenklasse in omvang verdubbeld. De toename bij de Antillianen ligt in dezelfde orde van grootte. Onder de Surinamers is de middenklasse met een ruime 10 procentpunten gestegen. Naar verhouding is onder allochtonen de middenklasse sterker gegroeid dan bij de autochtonen, al is hier natuurlijk wel van belang dat het aanvangsniveau van allochtonen aanzienlijk lager lag dan bij de autochtonen.

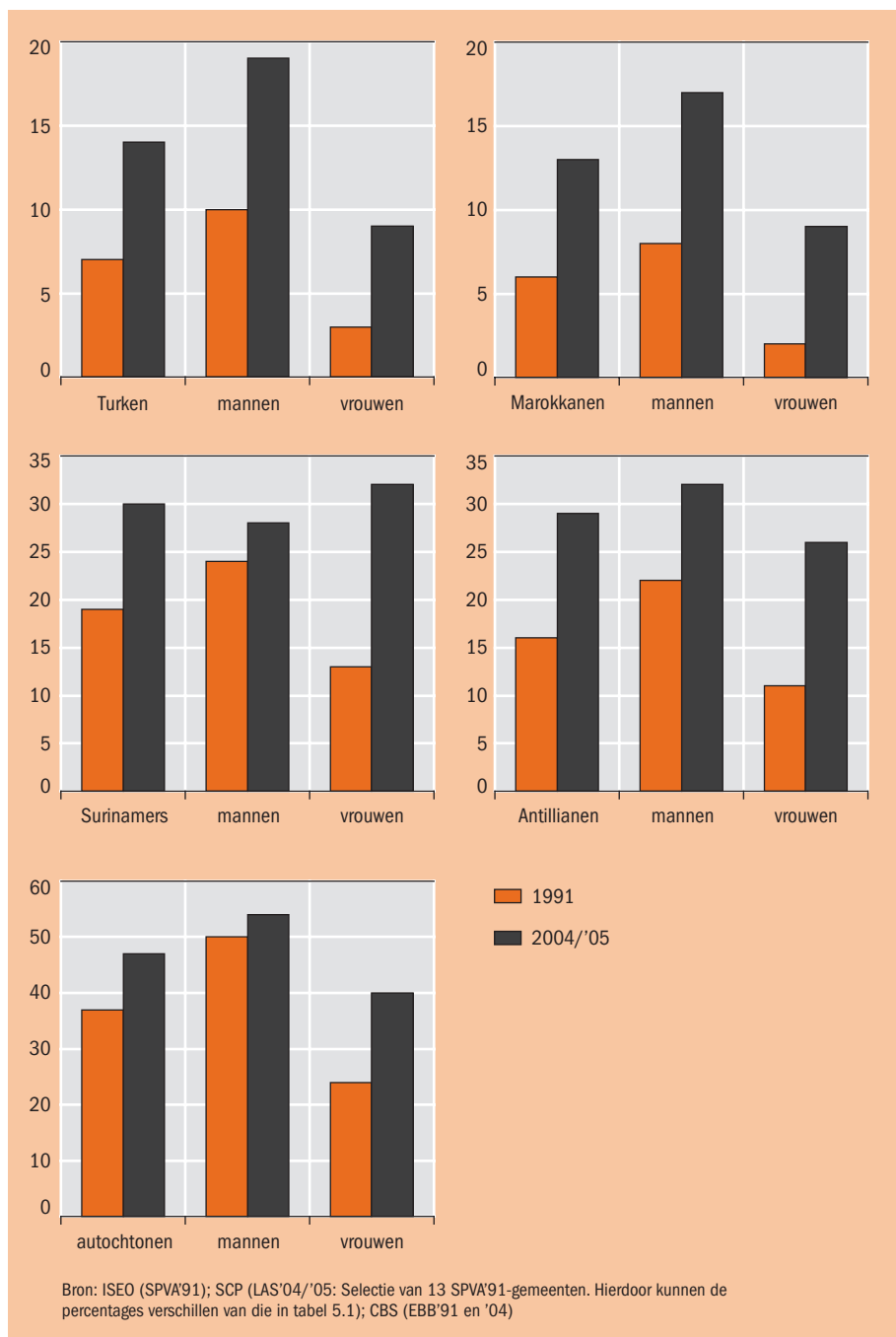
Opmerkelijk is de opmars van vrouwen in de middenklasse. Bij alle groepen is – bij een lager aanvangsniveau – de relatieve toename van vrouwen groter dan bij de mannen. Was het aandeel Turkse en Marokkaanse vrouwen in de middenklasse aan het begin van de jaren negentig praktisch nihil, aan het begin van de eenentwintigste eeuw maakt rond de 10% van de Turkse en Marokkaanse vrouwen deel uit van de middenklasse. De toename van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen in de middenklasse hogere beroepen is spectaculair. Ook bij de autochtonen zien we bij de vrouwen een sterkere toename in de middenklasse dan bij de mannen. Dit heeft in belangrijke mate te maken met de forse stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen in het afgelopen decennium.

Welke factoren zijn bepalend voor het bereiken van een middenklassepositie?

In deze paragraaf gaan we op zoek naar factoren die van invloed zijn op het bereiken van een middenklassepositie van allochtonen, met als achterliggende vraag: helpt investeren? Daarbij gaat het niet alleen om investeringen in onderwijs, maar ook om investeringen in de taal, de contacten en cultuur van de ontvangende samenleving. De Amerikaanse onderzoeker Portes (1996) heeft erop gewezen dat er verschillende integratiepatronen denkbaar zijn. Anders dan de klassieke integratieonderzoekers van de Chicago-school veronderstelden, hoeft sociaal-culturele integratie niet gelijk op te gaan met structurele integratie. Aziatische groepen in de Verenigde Staten bijvoorbeeld combineren een succesvolle arbeidsmarktpositie met een sterk op de eigen groep gericht contacten- en cultuurpatroon. Er is in hun geval niet zozeer sprake van assimilatie in de klassieke zin, maar van, zoals Portes het noemt, *enclave formation*. Voor de Nederlandse arbeidsmarkt lopen de bevindingen uiteen. Odé (2002) en Van der Laan Bouma-Doff (2005) vinden geen noemenswaardige verbanden tussen de mate van sociale contacten met autochtonen en de arbeidsmarktpositie. Dagevos en Veenman (1996), Dagevos (2001a) en Rettab (1995) daarentegen stellen wel een relatie vast tussen de mate van sociale integratie en de kansen op werk.

Figuur 5.1

Personen met een baan op middelbaar beroepsniveau en hoger, 15-64-jarigen, naar etnische groep en geslacht, 1991-2004/'05 (in procenten)



In deze paragraaf kijken we in hoeverre persoonlijke investeringen van allochtonen in onderwijs, contacten met autochtonen, de Nederlandse taal en het aanhangen van moderne opvattingen samenhangen met de kans een middenklassepositie in te nemen. We spreken met nadruk van samenhang. Bij sociale en culturele integratie is de causaliteitskwestie altijd lastig te bepalen: sociale contacten met autochtonen kunnen tot een middenklassepositie hebben geleid, maar het is evenzeer denkbaar dat de sociale contacten met autochtonen zijn toegenomen, nadat men een middenklassepositie heeft bereikt.

Een andere lastige kwestie is hoe culturele integratie kan worden gemeten. Wat kenmerkend is voor de Nederlandse cultuur, is immers voor discussie vatbaar. Hier is ervoor gekozen om uit te gaan van een set van uitspraken over de gewenste rollen van mannen en vrouwen. Achtergrond hiervan is dat waarden met betrekking tot emancipatie en individualisering onderdeel vormen van het proces van modernisering dat West-Europese staten hebben doorgemaakt en een centrale plaats innemen binnen onze cultuur.⁵

Deze analyse betreft uitsluitend allochtonen. Hierna komt de vergelijking met autochtonen in beeld. Tabel 5.3 bevat de resultaten. We lopen de belangrijkste na.

Ook wanneer is gecontroleerd voor uiteenlopende factoren als opleidingsniveau, leeftijd en taalbeheersing hebben Marokkanen een minder grote kans op een middenklassepositie dan leden van andere allochtone groepen; de kansen van Surinamers daarentegen zijn juist wat gunstiger. Het is niet eenvoudig om vast te stellen waardoor deze verschillen worden veroorzaakt. Gedacht kan worden aan bijvoorbeeld verschillen in de mate waarin groepen worden gediscrimineerd, maar ook kunnen verschillen in toegang tot sociale netwerken of in aspiraties en gerichtheid op werk een rol spelen.

Wat de analyse duidelijk maakt, is de enorme betekenis van onderwijs. De kansen op een positie in de middenklasse zijn sterk gerelateerd aan het opleidingsniveau. Voor het bereiken van een baan op ten minste middelbaar niveau is dit verreweg de belangrijkste factor. Misschien niet verrassend, maar daardoor niet minder belangrijk. Maatschappelijk succes staat of valt met het behalen van goede opleidingskwalificaties. Zeker posities in loondienst zijn in Nederland in sterke mate gebonden aan opleidingsniveaus. Het opklimmen op basis van arbeidservaring is steeds minder mogelijk. Functieladders zijn diplomaladders geworden (vgl. Steijn en De Witte 1992).

Mannen hebben betere kansen dan vrouwen op een positie in de middenklasse, ook wanneer we rekening houden met de in de analyse opgenomen factoren. Andere factoren zijn dus van invloed. Verschillen in arbeidsparticipatie spelen hier een rol. Verder kan gedacht worden aan factoren zoals ongelijke behandeling van vrouwen, het werken in deeltijd wat doorstroom belemmert, en een geringere toegang tot functionele sociale netwerken.

Tabel 5.3

Effecten van etnische groep, geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, generatie, beheersing Nederlands, culturele opvattingen en sociale contacten op de kans op een middenklassepositie, allochtonen van 15-64 jaar (excl. schoolgaanden), 2004/'05^a

etnische groepering (effecten t.o.v. gemiddelde)	
Turken	-0,00
Marokkanen	-0,30
Surinamers	0,22
Antillianen	.08
opleidingsniveau (t.o.v. geen onderwijs)	
basisonderwijs	0,99
vbo/mavo	1,65
mbo/havo/vwo	2,27
hbo/wo	3,55
mannen (t.o.v. vrouwen)	0,44
leeftijd (t.o.v. 15-24 jaar)	
25-34 jaar	0,44
35-49 jaar	0,65
50-64 jaar	0,02
eerste generatie (t.o.v. tweede)	-0,15
beheersing Nederlandse taal (1: slecht, 3: goed)	0,30
opvattingen over man/vrouwrollen(1: traditioneel, 5: modern)	0,35
contacten in de vrije tijd (1: meer met leden eigen groep, 3: meer met autochtonen)	
	0,16
constante	-5,77
Nagelkerke R ² (%)	34

a Vetgedrukte coëfficiënten zijn significant.

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Vooraf personen van 25 tot ten met 49 jaar hebben een gunstige kans op een positie in de middenklasse. Een belangrijke oorzaak hiervan is dat – om verschillende redenen – jongeren en ouderen minder vaak op de arbeidsmarkt participeren.

Tussen de eerste en tweede generatie bestaan er geen verschillen in de kans op een positie in de middenklasse. Dit is vooral het gevolg van het feit dat de tweede generatie veel jongeren telt, die aan het begin van hun loopbaan staan.

Het beheersen van de Nederlandse taal draagt bij aan de kans op een positie in de middenklasse. Verder wijzen de uitkomsten erop dat sociaal-culturele integratie samenhangt met structurele integratie. Met name het aanhangen van moderne opvattingen vergroot de kans op een middenklassepositie. Waarschijnlijk zullen

dergelijke opvattingen ertoe bijdragen dat men zich vaker op de arbeidsmarkt aanbiedt dan personen die meer traditionele opvattingen hebben. Mogelijk zijn ze ook van invloed op aannamebeslissingen. Allochtonen die meer omgaan met autochtonen hebben vaker een middenklassepositie dan allochtonen die minder of geen contacten onderhouden met autochtonen. De samenhang is niet sterk, maar wel significant, ook onder controle van de in het model opgenomen kenmerken.

Al met al laat de analyse zien dat investeren in onderwijs, in beheersing van het Nederlands, in contacten met autochtonen en het aanhangen van moderne opvattingen positief uitpakt voor de kans op een middenklassepositie. Structurele en sociaal-culturele integratie hangen met elkaar samen, maar veruit het belangrijkste zijn opleidingskwalificaties.

Verschillen autochtonen en allochtonen hangen vooral samen met opleiding

Een andere belangrijke vraag is in hoeverre de geconstateerde verschillen in vertegenwoordiging van allochtonen en autochtonen in de middenklasse zijn toe te schrijven aan onder meer verschillen in opleidingsniveau of dat daarnaast andere factoren van belang zijn. Daartoe hebben we een analyse uitgevoerd, die duidelijk moet maken of de verschillen in omvang van de middenklasse tussen allochtonen en autochtonen blijven bestaan wanneer we corrigeren voor verschillen in opleiding, leeftijdsopbouw en geslachtsverdeling. Er is een analyse uitgevoerd voor alle allochtonen tezamen en voor allochtonen die de Nederlandse taal goed beheersen.⁶ Bedacht moet worden dat het hier gaat om de kans dat een positie op middelbaar niveau en hoger wordt verworven. Boven deze ondergrens is er sprake van een brede range van posities, waarbinnen allochtonen en autochtonen nog sterk van elkaar kunnen verschillen in de mate waarin zij een aantrekkelijke positie verwerven en in hun kans op een dergelijke positie. In de analyse worden immers de middelbare, hogere en wetenschappelijke beroepen als één categorie geanalyseerd.⁷

Wanneer we geen rekening houden met verschillen in opleidingsniveau en leeftijdsopbouw, verschillen allochtone groepen en autochtonen significant van elkaar wat betreft de vertegenwoordiging in de middenklasse (tabel 5.4, model a1). Deze uitkomst weerspiegelt de bevindingen van tabel 5.1. Wanneer we vervolgens corrigeren voor verschillen in opleiding, geslachts- en leeftijdsverdeling (model a2), blijkt dat de verschillen in de kans dat allochtonen en autochtonen een middenklassepositie innemen, fors slinken. Bij Surinamers en Antillianen zijn de verschillen niet langer significant. Dit betekent dat bij deze groepen het verschil in het bekleden van een middenklassepositie te maken heeft met verschillen in leeftijds- en geslachtsverdeling en het opleidingsniveau. Het opleidingsniveau is daarbij verreweg de belangrijkste factor.⁸

Tabel 5.4

Effecten van etnische groep, geslacht, leeftijd, opleidingsniveau op de kans op een middenklassepositie, 15-64 jaar (excl. schoolgaanden), 2004/'05

	totale groep ^a		allochtonen die Nederlands goed beheersen ^a	
	model a1	model a2	model b1	model b2
etnische groepering (t.o.v. autochtonen)				
Turken	-1,21	-0,47	-.78	-0,18
Marokkanen	-1,43	-0,66	-1,00	-0,34
Surinamers	-0,42	0,07	-.43	0,02
Antillianen	-0,68	-0,16	-.52	-0,08
opleidingsniveau (t.o.v. geen onderwijs)				
basisonderwijs		1,12		1,40
vbo/mavo		1,88		1,98
mbo/havo/vwo		2,66		2,72
hbo/wo		3,95		4,08
mannen (t.o.v. vrouwen)		0,40		0,38
leeftijd (t.o.v. 15-24 jaar)				
25-34 jaar		0,30		0,42
35-49 jaar		0,44		0,52
50-64 jaar		-0,04		-0,01
constante	-0,30	-3,32	-0,30	-3,48
Nagelkerke R ² (%)	7	36	3	35

a Vetgedrukte coëfficiënten zijn significant.

Bron: SCP (LAS'04/'05)

In de analyse waarin uitsluitend allochtonen zijn opgenomen met een goede beheersing van het Nederlands (model b1 en b2), nemen ook bij de Turken en Marokkanen de verschillen verder af. Turken met hetzelfde opleidingsniveau en een goede beheersing van de Nederlandse taal, hebben dezelfde kans als autochtonen om een middenklassepositie te bereiken. Bij Marokkanen resteert nog een verschil, maar dit is niet groot meer.

De opleidingsachterstand van allochtonen, de jonge leeftijdsopbouw en de slechte beheersing van de Nederlandse taal van sommige allochtonen zijn, zo blijkt, belangrijke factoren achter de verschillen in vertegenwoordiging van allochtonen en autochtonen in de middenklasse.

Deze uitkomsten duiden op een gelijk rendement van menselijk kapitaal bij allochtonen en autochtonen. Nemen belemmeringen vanuit de directe en bredere omgeving in belang af? Om hierover iets te kunnen zeggen, blikken we kort terug op een studie naar de positieverwerving van allochtonen in hogere functies in het begin van de jaren negentig (Dagevos en Veenman 1992). Uit diepte-interviews met 227 maatschappelijk succesvolle allochtonen bleek dat velen nogal wat hobbels hadden moeten nemen bij het bereiken van een gunstige positie. De directe sociale omgeving voorzag meestal niet in toegang tot functionele netwerken, adequaat advies en informatie. Wie aan het begin van de jaren negentig als allochtoon maatschappelijk succes had geboekt, was meestal op latere leeftijd naar Nederland gekomen. Problemen met de Nederlandse taal en erkenning van buitenlandse diploma's zetten jongvolwassen migranten daardoor op achterstand. Bewuste en onbewuste discriminatie speelden naar alle waarschijnlijkheid eveneens een rol. Allochtonen in hogere functies waren in die jaren nog ongewoner dan nu. Een allochtone medisch specialist werd aangesproken als broeder, de Surinaamse beleidsmedewerker diende bij een afspraak te wachten totdat de beleidsmedewerker was gearriveerd en een Molukse advocaat moest toch zeker wel de tolk-vertaler zijn. Veel succesvolle allochtonen ervoeren in hun werk dat ze zich dubbel moesten bewijzen, geen fouten konden maken – iets wat ook een rol speelde bij doorstroombeslissingen. Typerend voor die jaren was verder de groei van een etnische arbeidsmarkt. Het tot ontwikkeling komende minderheden- en welzijnsbeleid genereerde tal van zogeheten etnische functies. Nogal wat hoger opgeleide allochtonen hebben via dit kanaal carrière gemaakt, vaak nadat zij op de Sociale Academie via de etnisch-culturele leerroutes een diploma hadden behaald.

Nu we ruim vijftien jaar verder zijn, is er wel het een en ander veranderd. Waren aan het begin van de jaren negentig maatschappelijk succesvolle tweedegeneratie-allochtonen nauwelijks te vinden, nu zijn ze duidelijk in opkomst. Problemen met de Nederlandse taal en de erkenning van buitenlandse diploma's nemen daardoor af. Het volledig doorlopen van de onderwijsloopbaan in Nederland geeft tweedegeneratie-allochtonen een enorme voorsprong. Ook is duidelijk sprake van een verbreding van de beroepsposities, onder ander vanwege de bredere spreiding van allochtonen over de verschillende opleidingsrichtingen. Etnische functies zijn bij lange na niet meer zo dominant, zoals in het begin van de jaren negentig, al zijn ze niet volledig verdwenen.

Met het vorenstaande is niet gezegd dat alle obstakels voor hoger opgeleide allochtonen uit de weg zijn geruimd (zie bv. Odé en Dagevos 1999; Klaver en Odé 2005; Van Gent et al. 2006). Vooral de arbeidsmarktintegratie van hoger opgeleide vluchtelingen verloopt problematisch en vertoont sterke parallellen met het begin van de jaren negentig, toen taalproblemen en erkenning van diploma's de toegang tot een gunstige positie blokkeerden. Tegelijkertijd, zo mogen we afgaande op de hier uitgevoerde analyse voorzichtig concluderen, vertoont de huidige positieverwerving van allochtonen in de richting van de middenklasse meritocratische

trekken, waarbij allochtonen die goed Nederlands spreken dezelfde kansen hebben als autochtonen.

Kader 5.1 Sport als stijgingskanaal

In de afgelopen jaren hebben in Nederland nogal wat allochtonen zich via de sport een weg omhoog gebaand. Sport lijkt in het bijzonder voor minderheden een stijgingskanaal te vormen. Dit zien we ook in andere landen, zoals Frankrijk – kijk naar het nationale voetbalteam – en de Verenigde Staten, waar het beurzensysteem van universiteiten zwarte en latino sporters de mogelijkheid biedt hun talenten te ontwikkelen. Het succes van de allochtone sporters in Nederland is het meest zichtbaar in het voetbal. In andere sporten zijn zij relatief minder vertegenwoordigd. Op de Olympische Zomerspelen van 2004 bijvoorbeeld, zijn alle medailles voor Nederland door autochtone sporters behaald. In de topsportindex van het NOC*NSF (www.sport.nl), waarin de belangrijkste wapenfeiten van topsporters in Nederland zijn opgenomen, domineren in de periode 2003-2006 autochtone sporters. Naast de vele autochtone sporters vinden we in de index de wereldkampioen judo Guillaume Elmont en de turner Jeffrey Wammes, beiden van Surinaamse komaf. Ook de bokser Kocabas, van Turkse origine, vinden we in de index terug. Niet in de index staan de vele allochtonen die naam maken in het thai- en kickboksen. Vooral Marokkanen zijn hierin actief. Soumia Abalhaya is een vrouw met Marokkaanse wortels en wereldkampioen thaiboksen.

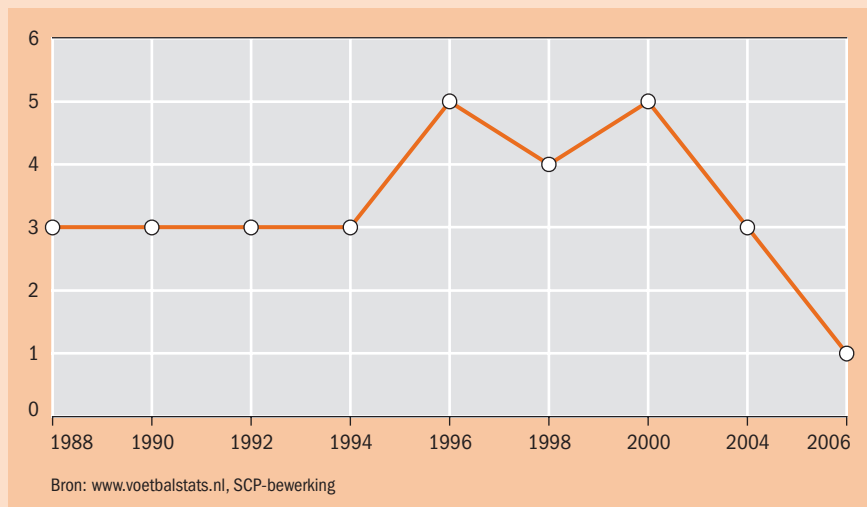
Niettemin lijkt voetbal de sport waarin de meeste allochtonen uitblinken. Misschien heeft de tamelijk eenzijdige keuze van allochtonen voor de voetbalsport te maken met de hoge toegankelijkheid: er zijn geen dure attributen nodig en er zijn vele voetbalclubs. Vaststaat dat in Turkije, Marokko en Suriname voetbal verreweg de belangrijkste sport is. De geschiedenis van allochtone (lees: Surinaamse) voetballers in Nederland gaat al behoorlijk ver terug (zie www.waterkant.net; www.threelines.nl/surinaamselegioen). Eind jaren vijftig waagden enkele Surinaamse voetballers de stap om hun talenten te tonen in de juist gestarte Nederlandse profcompetitie. Humphrey Mijnals schopte het tot het Nederlands elftal, waarin hij in 1960 debuteerde. Hij speelde uiteindelijk drie interlands. Tot de eerste lichting Surinaamse voetballers behoorden ook Herman Rijkaard en George Gullit, vaders van de latere voetbalsterren. Daarna werd het stil. Het duurde tot het midden van de jaren tachtig, toen voetballers als Gullit, Rijkaard en Vanenburg doorbraken. Met Gullit als aanvoerder won het Nederlands elftal in 1988 de EK. In de jaren negentig nam het aantal Surinaamse voetballers verder toe. In 1993 won Feijenoord het landskampioenschap met een groot aantal Surinaamse voetballers in de gelederen. In het midden van de jaren negentig was Ajax een periode haast onverslaanbaar, met als hoogtepunt het winnen van de Champions League en Wereldbeker in 1995. Rijkaard, Bogarde, Davids, Kluivert en Seedorf vormden de ruggengraat van dit elftal. Zij werden in die periode ook meestal geselecteerd voor het Nederlands elftal.

Geleidelijk aan verschenen ook voetballers uit andere allochtone groepen ten tonele. Vooral de Marokkaanse voetballers, met namen als Boulahrouz, Boukahri, Boussabon en Sektioui, zijn in opmars (zie ook VK 2006). Bij PSV spelen de jonge talenten Afellay en Aisatti, beiden eveneens van Marokkaanse komaf. Turkse topvoetballers zijn er weinig. Ugur Yildirim speelt bij Heerenveen en heeft eenmaal het Nederlands elftal gehaald. Waarom er minder Turkse topvoetballers zijn in Nederland, laat zich niet zo gemakkelijk verklaren. Misschien heeft het te maken met de relatieve geslotenheid van de Turkse groep, waardoor zij zich vooral op Turkse verenigingen richten. Türkiyeşpor is in dit verband het belangrijkste voorbeeld. Deze van oorsprong Turkse vereniging is in het afgelopen jaar landskampioen bij de amateurs geworden.

Afgaande op de vertegenwoordiging van allochtone voetballers in het Nederlands elftal, lijkt de rek er een beetje uit te zijn. Dit blijkt uit figuur 5.2, die het aantal allochtone voetballers toont die in de periode 1988-2006 in het basiseftal stonden bij de eerste wedstrijd van een EK of WK. Op het laatste WK was in het basiseftal nog maar één allochtone speler (Van Bronckhorst) geselecteerd. Dit was in de tweede helft van de jaren negentig wel anders, toen vier of vijf allochtone spelers in de basis begonnen.

Figuur 5.2

Aantal allochtone spelers in basiseftal van eerste wedstrijd op EK of WK, 1988-2006



5.3 Allochtone ondernemers

In vele landen en voor vele allochtone groepen vormt het ondernemerschap het klassieke stijgingskanaal naar maatschappelijk succes. Waar voor een hoge positie in loondienst een hoog opleidingsniveau tegenwoordig een absolute vereiste is, staat een laag opleidingsniveau succesvol ondernemerschap minder in de weg. Gezien het lage opleidingsniveau van veel allochtonen zou het ondernemerschap dan ook een belangrijke niche kunnen zijn. Maar er is ook een keerzijde. Omdat een positie in loondienst er niet in zit, lijkt het ondernemerschap bij allochtonen vaak een gedwongen keuze te zijn. Veel ondernemingen overleven niet. Vooral het eerste jaar is een struikelblok. Om die reden gaat hier speciale aandacht uit naar allochtone ondernemers van wie het bedrijf langer dan een jaar bestaat. Ook gaan we na in hoeverre het aantal allochtone ondernemers is toegenomen en welke verschuivingen zich hebben voorgedaan in de sectoren waarin ze actief zijn en in de overlevingskansen van hun bedrijf.⁹

In vergelijking met autochtonen zijn niet-westerse allochtonen minder vaak als zelfstandig ondernemer werkzaam (7,5% resp. 5% van de bevolking van 15-64 jaar).¹⁰ Van de grote allochtone groepen hebben Turken het vaakst een eigen bedrijf (6% van de 15-64-jarige bevolking). Weinig ondernemers vinden we bij de Marokkanen en de Antillianen (in beide gevallen rond de 3%). Surinamers nemen een tussenpositie in; 4% heeft een eigen onderneming.

Aantal allochtone ondernemers sterk gestegen

Het aantal niet-westerse allochtone ondernemers is toegenomen van bijna 21.000 in 1994 tot ruim 58.000 in 2004 (zie tabel 5.5). Dit is bijna een verdrievoudiging. De stijging van het aantal ondernemers dat langer dan een jaar actief is, is zelfs nog groter (meer dan driemaal zo veel). Dit is in vergelijking met autochtonen een grotere relatieve toename.

De Turkse groep telt het hoogste aantal ondernemers, gevolgd door de Surinamers. Ook in 1994 kenden de Turken en de Surinamers de grootste groepen allochtone ondernemers. Bij de Turken is de toename echter aanzienlijk sterker geweest.

Het aandeel ondernemers in de Marokkaanse bevolking is nog steeds betrekkelijk klein, maar wel is het aantal Marokkaanse ondernemers de afgelopen tien jaar fors gestegen: van ruim 1600 naar bijna 6000 (vgl. Rabobank 2006).¹¹

Tabel 5.5

Totaalaantal ondernemers en aantal ondernemers langer dan 1 jaar actief, naar etnische groep, 1994-2004 (in absolute aantallen x 1000 en relatieve toename 1994-2004)

	totaal		langer dan 1 jaar actief		verandering 1994-2004 totaal (1994 = 100)	verandering 1994-2004 langer dan 1 jaar actief (1994 = 100)
	1994	2004	1994	2004		
niet-westerse allochtonen (totaal)	20.776	58.287	14.189	45.683	281	321
Turken	4.226	14.675	2.631	11.033	347	419
Marokkanen	1.668	5.940	1.073	4.337	356	404
Surinamers	4.079	9.613	2.842	7.806	236	275
Antillianen	905	2.462	659	1.935	272	294
autochtonen	400.956	659.735	339.395	602.435	165	178

Bron: ITS/CBS/KvK (Handelsregister) SCP-bewerking

Allochtone en autochtone ondernemers actief in verschillende branches

Niet-westerse allochtone ondernemers zijn vaak in andere branches actief dan autochtone ondernemers. De allochtone ondernemers onderscheiden zich door een aanzienlijk sterkere vertegenwoordiging in de horeca, terwijl zij juist minder vaak actief zijn in de bouw en in de zakelijke dienstverlening (zie tabel 5.6). Onder de niet-westerse allochtonen zijn vooral de Chinese zelfstandigen vaak werkzaam in de horeca: van deze groep runt rond de 75% een horecabedrijf (Dagevos en Gesthuizen 2005; EIM 2004).

Allochtone groepen verschillen onderling behoorlijk wat betreft de branche waarin zij actief zijn. Surinamers en Antillianen zijn vaker actief in de zakelijke en overige dienstverlening dan Turken en Marokkanen. De detailhandel en de horeca zijn daarentegen relatief onbelangrijk voor de Surinaamse en Antilliaanse groep, net als de sector 'handel en reparatie'.

In vergelijking met de andere allochtone ondernemers valt de sterke vertegenwoordiging van Turken in de landbouwsector (overwegend de tuinbouw) op, evenals die van de Antillianen in de bouwnijverheid. De Marokkanen, tot slot, hebben naar verhouding vaak een onderneming in de detailhandel.

Tabel 5.6

Ondernemers naar branche, 2004 (in procenten)

	niet-westerse					
	autochtonen	allochtonen (totaal)	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
landbouw, visserij	5	1	4	2	0	1
industrie	5	3	5	2	3	3
bouwnijverheid	12	5	7	6	6	12
handel, reparatie consu- mentenartikelen/auto's	4	4	6	6	3	2
groothandel	10	12	9	7	11	10
detailhandel	16	17	19	26	15	11
horeca	6	25	20	17	9	6
vervoer, opslag, communicatie	4	5	6	8	6	3
financiële instellingen	4	1	1	0	2	1
handel/verhuur (on)roerende goederen	3	1	1	1	3	1
zakelijke dienstverlening	20	16	16	14	24	30
overige diensten	10	10	6	11	18	19

Bron: ITS/CBS/KvK (Handelsregister)

Toename van allochtone ondernemers in zakelijke dienstverlening

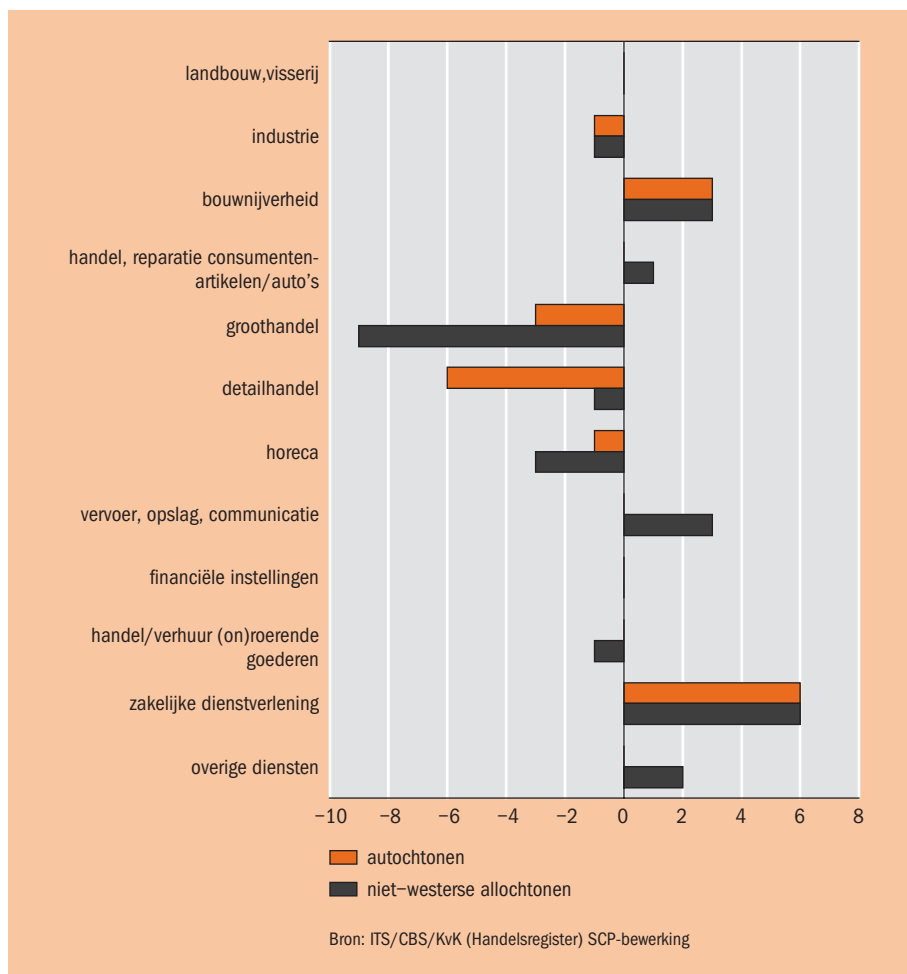
Figuur 5.3 toont de verschuivingen over de branches in de periode 1994-2004. Het betreft hier veranderingen in procentpunten. Zo is bijvoorbeeld het aandeel niet-westerse allochtone ondernemers in de industrie tussen 1994 en 2004 met 1 procentpunt afgenomen.

Uit de figuur blijkt een duidelijke verschuiving van allochtone ondernemers in de richting van de zakelijke dienstverlening. Ook zien we meer allochtone ondernemers in de bouwnijverheid en in de vervoer- en communicatiesector. In de groothandel is daarentegen het aandeel niet-westerse allochtone ondernemers sterk afgenomen, terwijl er tevens relatief gezien minder allochtone ondernemers actief zijn in de horeca. Het belang van de detailhandel is eveneens verminderd, maar dit geldt ook en in sterkere mate voor de autochtonen.

In vergelijking met tien jaar geleden kiezen niet-westerse allochtone ondernemers dus steeds vaker voor de bouw en de dienstverlening, en minder vaak voor de horeca, detail- en groothandel. Dit patroon treffen we bij de meeste groepen aan. Wel zijn er duidelijke accentverschillen tussen groepen.¹² Turken laten een bovengemiddelde toename zien in de zakelijke dienstverlening. Marokkanen kiezen steeds minder voor de horeca en detailhandel. Bij Antillianen is het aandeel ondernemers in de detailhandel sterk gedaald.

Figuur 5.3

Mutaties in vertegenwoordiging in branches, naar etnische groep, 1994-2004 (in procentpunten)

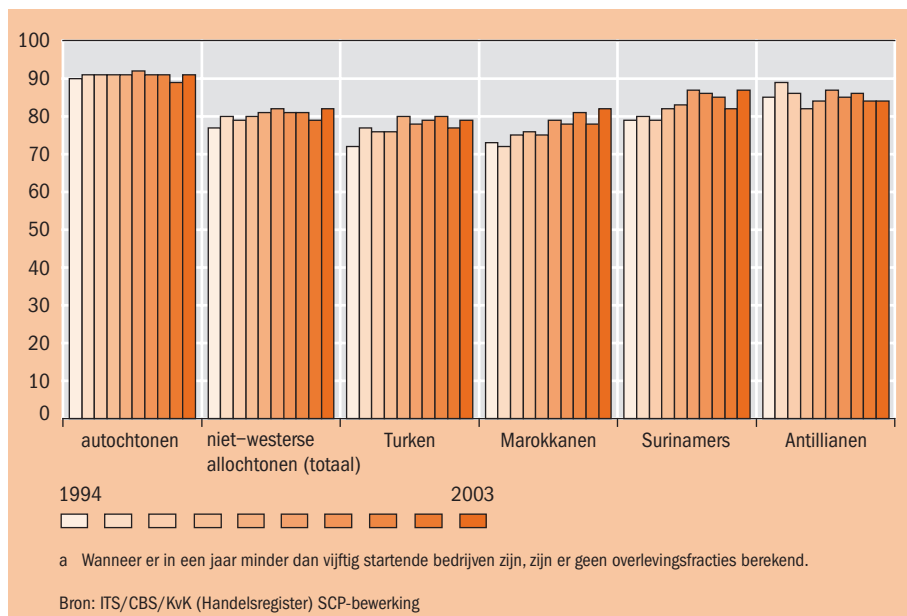


Overlevingskansen allochtone bedrijven nemen toe

In de afgelopen tien jaar is het aandeel startende allochtone bedrijven dat na één jaar nog actief is, licht toegenomen. Dit is te zien in figuur 5.4. Deze stijging doet zich het meest voor bij de Marokkanen en de Surinamers. Doordat de overlevingskansen van autochtone bedrijven in de laatste tien jaar min of meer stabiel zijn gebleven, zijn de autochtone en allochtone bedrijven op dit vlak wat naar elkaar toegegroeid. Wel is de kans van autochtone bedrijven om na een jaar actief te zijn nog steeds aanzienlijk hoger dan bij de allochtone bedrijven.

Figuur 5.4

Startende bedrijven die na 1 jaar nog bestaan, 1994-2004 (in procenten van het aantal bedrijven dat in het voorafgaande jaar is gestart)^a



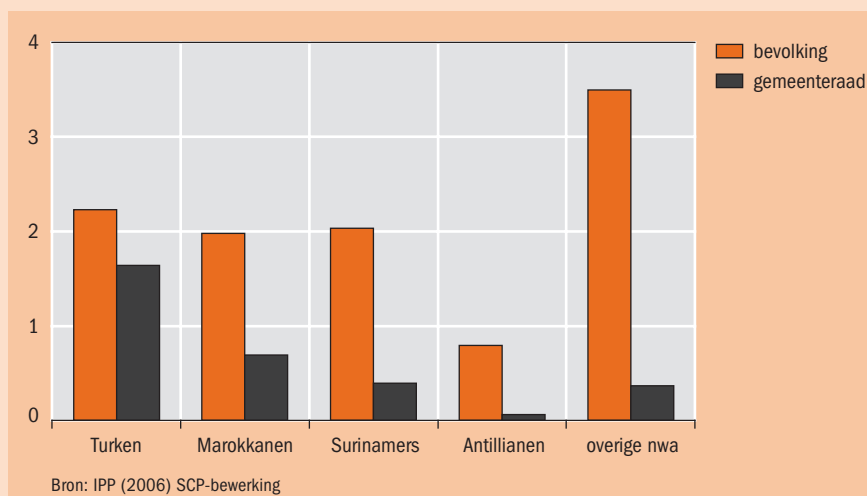
Alles bijeen genomen is het beeld tamelijk gunstig. Het aantal allochtone ondernemers is aanzienlijk toegenomen, er is sprake van een wat grotere spreiding over de branches en steeds meer allochtone ondernemers weten het eerste jaar door te komen. De minder rooskleurige kanten van het etnisch ondernemerschap zijn echter zeker nog niet verdwenen. Een gebrekkige voorbereiding, weinig binding aan brancheorganisaties, problemen rondom financiering, het lage opleidingsniveau en eenzijdige branchekeuzes zijn enkele van de redenen waarom nogal wat allochtone ondernemers een betrekkelijk marginaal bestaan leiden (EIM 2004). Hoewel het aantal bedrijven dat ophoudt te bestaan langzaam daalt, eindigt voor veel niet-westerse allochtonen het zelfstandig ondernemerschap eerder dan gewenst, met waarschijnlijk een aanzienlijke restschuld. Extra aandacht voor etnische ondernemers zoals neergelegd in het actieplan Nieuw ondernemerschap, voorziet dan ook zeker nog in een behoefte.

Kader 5.2 Allochtonen in de politiek

De deelname van niet-westerse allochtonen aan het politieke proces is de laatste decennia fors toegenomen. Dit geldt zowel op gemeentelijk als op landelijk niveau. Na de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 werden 302 van de ruim 9500 raadszetels door allochtonen bezet, wat twintig jaar eerder aan slechts 47 allochtonen was voorbehouden. Desondanks is de samenstelling van de gemeenteraad ook anno 2006 nog niet representatief voor de etnische opbouw van de samenleving: allochtonen maken net iets meer dan 3% van de gemeenteraad uit, terwijl zij ruim 10% van de bevolking vormen. Dit geldt nog het minst voor de Turken; zoals figuur 5.5 laat zien, zijn zij betrekkelijk evenredig vertegenwoordigd. Van alle 302 allochtone gemeenteraadsleden is dan ook ruim de helft van Turkse afkomst. Ook in 1986 waren de Turken al betrekkelijk sterk vertegenwoordigd, hoewel dit nog meer opging voor de Surinamers. Van de 47 allochtonen die de gemeenteraad destijds in totaal telde, had 30% een Turkse herkomst en 40% een Surinaamse (ISEO 2002; IPP 2006).

Figuur 5.5

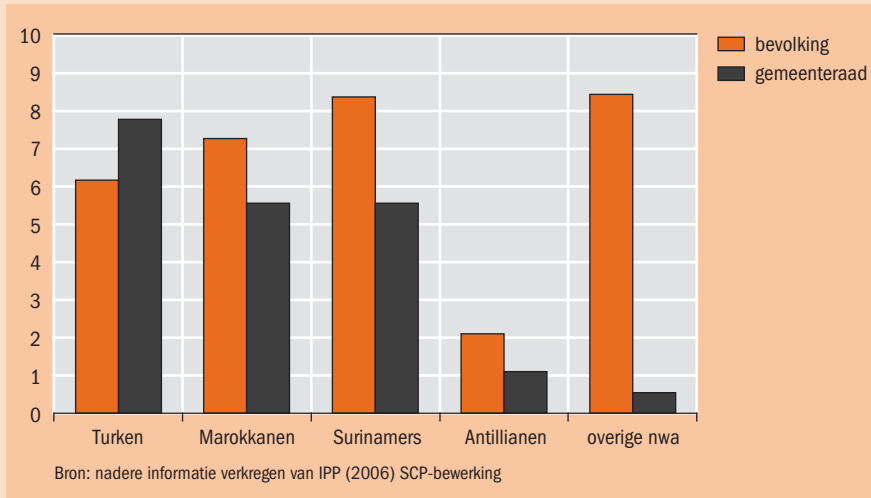
Aandeel allochtonen in de totale bevolking en in de gemeenteraad, Nederland totaal, 2006



Wanneer uitsluitend naar de vier grootste steden wordt gekeken, blijken de Turken zelfs oververtegenwoordigd te zijn: zij maken iets meer dan 6% van de bevolking van de G4 uit en bijna 8% van hun gemeenteraden (zie figuur 5.6). Ook de Marokkanen, Surinamers en Antillianen zijn in de vier grote steden beter vertegenwoordigd dan in Nederland als geheel. De 'overige niet-westerse allochtonen' komen er echter nog steeds zeer bekaaid van af: hoewel deze categorie meer dan 8% van de bevolking van de G4 vormt, bedraagt hun aandeel in de bijbehorende gemeenteraden minder dan 1%.

Figuur 5.6

Aandeel allochtonen in de bevolking en gemeenteraden van de vier grote steden, 2006



Net als het aantal allochtonen in de gemeenteraad, is ook dat in de Tweede Kamer in de laatste twintig jaar gestegen. Overigens is voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer, in tegenstelling tot dat van een gemeenteraad, vereist dat men de Nederlandse nationaliteit heeft. In 1986 was er slechts één allochtoon in de Tweede Kamer; deze was van Molukse afkomst. In de jaren negentig kreeg hij gezelschap van een tiental vertegenwoordigers uit de andere minderheidsgroepen. In 2006 zijn er 16 Tweede Kamerleden van niet-westerse afkomst, waarbij opnieuw de Turken – met 6 Kamerleden – het sterkst vertegenwoordigd zijn (ISEO 2002; IPP 2006).

In de ons omringende landen ligt het aantal allochtone volksvertegenwoordigers aanmerkelijk lager, al wordt de vergelijking bemoeilijkt door verschillen in afbakening en definiëring van allochtonen. Zowel het Belgische parlement als de Duitse Bundestag tellen op dit moment acht niet-westerse allochtonen¹³ (www.suffrage-universel.be, www.bundestag.de). Vooral voor Duitsland is dit een gering aantal, gezien het feit dat het Duitse parlement uit ruim 600 leden bestaat (tegenover 150 in België en Nederland). Ook gerelateerd aan hun aandeel in de totale bevolking zijn de niet-westerse allochtonen sterk ondervertegenwoordigd in de Bundestag. Terwijl zij naar schatting circa 3,5% van de bevolking vormen (excl. genaturaliseerden, die niet als allochtoon meetellen), maken zij slechts iets meer dan 1% uit van het parlement. Daarentegen kan voor België worden geconstateerd dat het aantal niet-westerse allochtonen onder de parlementariërs weliswaar gering is (5%), maar dat dit in verhouding is met het aantal allochtonen onder de bevolking (4% op 1 januari 2002).

5.4 Allochtonen met een hoger inkomen

Alle waar is naar zijn geld. Als deze zegswijze ook opgaat voor mensen, is eigenlijk alleen het inkomen een deugdelijke indicator voor maatschappelijk succes. Veel economen zullen dit beamen. Inkomen is natuurlijk belangrijk. Het vormt de basis voor bestaanszekerheid. Met een hoog inkomen hoeft men zich in beginsel minder zorgen te maken of men kan rondkomen en zijn de bestedingsmogelijkheden ruimer. Met een goed salaris is het ook gemakkelijker om zelf te bepalen hoe en waar men wil wonen. En niet te vergeten, het inkomen is een belangrijke indicator waaraan maatschappelijk aanzien wordt afgemeten.

Bij de afbakening van een hoger inkomen leggen we de grens bij het bruto inkomen uit werk dat hoger is dan de mediaan.¹⁴ Ook degenen met een VUT/prepensioen of een ww/WAO-uitkering kunnen boven de hier gekozen grens uitkomen en worden meegeteld. Net als in de voorgaande paragrafen richten we ons op personen in de leeftijd tussen de 15 en 64 jaar.

Tabel 5.7 geeft de absolute aantallen en percentages.

Tabel 5.7

Aantal en percentage personen met inkomen boven de mediaan, 15-64-jarigen, naar etnische groep en geslacht, 1996, 2000, 2004

	aantal (x 1000)			% in de bevolking (15-64 jaar)		
	1996	2000	2004 ^a	1996	2000	2004 ^a
totaal						
niet-westerse allochtonen	162	238	245	20	24	21
Turken	35	49	46	19	23	19
Marokkanen	24	34	39	17	20	20
Surinamers	59	77	77	30	35	33
Antillianen	12	19	21	22	25	24
overig niet-westers	32	59	62	15	20	16
autochtonen	3760	3886	3845	43	44	44
mannen						
niet-westerse allochtonen	119	174	168	29	34	29
Turken	31	42	37	31	38	29
Marokkanen	21	29	31	26	33	30
Surinamers	36	46	43	39	44	39
Antillianen	7	12	12	26	30	28
overig niet-westers	24	44	44	21	28	22
autochtonen	2929	2962	2832	65	66	63

Tabel 5.7 (vervolg)

	aantal (x 1000)			% in de bevolking (15-64 jaar)		
	1996	2000	2004 ^a	1996	2000	2004 ^a
vrouwen						
niet-westerse allochtonen	43	64	77	11	14	14
Turken	5	7	9	5	7	7
Marokkanen	3	5	8	4	6	9
Surinamers	23	30	34	22	27	27
Antillianen	5	7	9	18	19	20
overig niet-westers	8	14	18	8	11	10
autochtonen	832	924	1013	19	21	23

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (IPO'96, '00, '04) SCP-bewerking

In 2004 hebben 245.000 niet-westerse allochtonen een hoger inkomen. In absolute termen is dit een duidelijke stijging ten opzichte van 1996, toen 162.000 personen een inkomen boven het mediane arbeidsinkomen hadden. Ook gemeten als percentage van de bevolking is in de periode 1996-2000 een duidelijke stijging te zien: van 20% naar 24%. Na die periode daalde het cijfer echter weer tot 21%. Deze teruggang is onder andere toe te schrijven aan de verslechterde conjunctuur, die de maatschappelijke positie van niet-westerse allochtonen onder druk heeft gezet. De werkloosheid is na 2002 opgelopen, het aandeel werkenden gedaald en het aandeel allochtone huishoudens onder de armoedegrens gestegen (Dagevos en Bierings 2005; Dagevos en Linden 2005). Deze ontwikkelingen dempen het aandeel niet-westerse allochtonen met een hoger inkomen. Een andere oorzaak van de relatieve daling tussen 2000 en 2004 is dat getalsmatig de zogeheten overige niet-westerse allochtonen steeds belangrijker worden. Hun inkomenspositie is over het algemeen ongunstig hetgeen zich doorvertaalt in het cijfer van de totale categorie niet-westerse allochtonen.

De teruggang tussen 2000 en 2004 in het aandeel personen met een inkomen boven de mediaan doet zich vooral voor bij de Turken en de overige niet-westerse allochtonen. Dat laatstgenoemden een forse stap terug moeten doen, hangt waarschijnlijk samen met de nieuwe instroom waardoor de samenstelling van deze categorie is veranderd. Tevens heeft de laagconjunctuur deze categorie hard getroffen. Onder de overige niet-westerse allochtonen bevinden zich veel vluchtelingen. In een ruime arbeidsmarkt trekken zij vaak aan het kortste eind (Klaver en Odé 2005). De bevindingen voor Turken zijn wat verrassender. Het aandeel personen met een inkomen boven de mediaan is bij de Turken fors afgenomen, meer dan bij bijvoorbeeld de Marokkanen, die zich behoorlijk staande hebben gehouden. Waarom Turken een grotere daling laten zien dan de Marokkanen laat zich moeilijk verklaren.

Ook bij de Surinamers en Antillianen is in de periode 2000-2004 het aandeel met een hoger inkomen licht afgenomen, maar groot is de afname niet.

Onder autochtonen is het aandeel personen met een hoger inkomen tussen 2000 en 2004 stabiel gebleven. Zij hebben zich in de laagconjunctuur qua inkomen beter staande gehouden dan de niet-westerse allochtonen. Naar verhouding hebben autochtonen ruim twee keer zo vaak een inkomen boven de mediaan als niet-westerse allochtonen.

Vrouwen zijn aan een duidelijke opmars bezig. In de periode 1996-2004 is het aandeel en vooral het aantal vrouwen met een inkomen boven de mediaan toegenomen. Vrouwen hebben zich na 2000 ook beter weten te handhaven dan mannen. Bij de vrouwen is, met uitzondering van de vrouwen uit de overige niet-westerse groepen, het aandeel met een inkomen boven de mediaan stabiel gebleven of licht toegenomen, terwijl bij de mannen het aandeel met een hoger inkomen na 2000 is afgenomen. Bij de Turken en overige niet-westerse allochtonen zelfs in hoge mate. De daling na 2000 van het aandeel allochtonen met een hoger inkomen, komt dan ook op het conto van de mannen. Er is een samenhang met de ontwikkelingen in het aandeel werkenden in de periode 2000-2004. Terwijl bij de mannen de nettoparticipatie na 2002 is afgenomen, is het aandeel vrouwen met een betaalde baan in deze periode nagenoeg stabiel gebleven (Gijsberts en Dagevos 2005).

Tussen de diverse groepen zijn er nog grote verschillen. Het aandeel vrouwen met een hoger inkomen van Turkse, Marokkaanse en overige niet-westerse komaf is nog steeds betrekkelijk gering. Onder Surinaamse vrouwen daarentegen is het aandeel met een hoger inkomen zelfs groter dan bij de autochtone vrouwen.

Hogere inkomens bij eerste en tweede generatie

Bij de eerstegeneratie-Surinamers is het verschil met de autochtonen niet groot meer. Van de eerstegeneratie-Surinamers heeft in 2004 39% een hoger inkomen. Bij de autochtonen geldt dit voor 44% (tabel 5.8). Gezien de jongere leeftijd van de tweede generatie verbaast het niet dat het aandeel hogere inkomens hier lager is dan bij de eerste generatie, met uitzondering overigens van de Antillianen, waar het aandeel gelijk is.

Met uitzondering van de overige niet-westerse allochtonen neemt in de periode 2000-2004 onder de tweede generatie het aandeel met een hoger inkomen toe. Zij laten dus een gunstiger beeld zien dan de eerste generatie. Het is niet waarschijnlijk dat de tweede generatie geen nadelige effecten van de laagconjunctuur heeft ondervonden. Het lijkt er op dat de stijging van de gemiddelde leeftijd van de tweede generatie hier tegenop weegt, resulterend in een toegenomen participatie op de arbeidsmarkt.

De tweedegeneratie-Antillianen nemen de beste positie in. Dit is een categorie die ook op andere fronten succesvol is: zij zijn vaak hoog opgeleid, de werkloosheid is laag en hun aandeel in de hogere beroepsniveaus is betrekkelijk groot. De Antilliaanse tweede generatie kan men als geïntegreerd beschouwen, ook blijkend uit het

hoge aandeel gemengde huwelijken. Velen van hen zijn nakomelingen van Antillianen die in de jaren zestig en zeventig als studiemigrant naar Nederland kwamen, vaak afkomstig uit middenklassemilieus.

Tabel 5.8

Aantal en percentage personen met inkomen boven de mediaan, 15-64-jarigen, naar etnische groep en generatie 1996, 2000, 2004

	aantal (x 1000)			% in de bevolking (15-64 jaar)		
	1996	2000	2004 ^a	1996	2000	2004 ^a
1^e generatie						
niet-westerse allochtonen	149	212	207	22	27	23
Turken	33	45	38	21	26	21
Marokkanen	24	32	33	19	23	23
Surinamers	54	67	64	34	40	39
Antillianen	10	15	16	25	25	24
overig niet-westers	28	54	55	15	20	16
2^e generatie						
niet-westerse allochtonen	13	26	38	12	14	15
Turken	2	4	7	7	10	11
Marokkanen	0	2	5	1	7	11
Surinamers	5	10	13	14	18	19
Antillianen	2	4	5	18	22	24
overig niet-westers	4	5	7	18	16	15

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (IPO'96, '00, 04), SCP-bewerking

Allochtonen met een hoog inkomen behoren voornamelijk tot de eerste generatie. Slechts 38.000 van de 245.000 allochtonen met een inkomen boven de mediaan zijn tweedegeneratieallochtoon. Ook relatief gezien is dit het geval: 23% van de eerste generatie heeft een goed inkomen, bij de tweede generatie geldt dit voor 15%. Dit betekent niet automatisch dat de tweede generatie het slechter zou doen dan de eerste. De gemiddelde leeftijd van de tweede generatie is immers lager (namelijk 23 jaar tegenover 37 jaar voor de eerste generatie in 2004). Veel jongeren van tweede generatie zitten nog op school en moeten nog carrière maken. Bedrijven kennen doorgaans aanloopschalen waardoor iemand meestal pas rond zijn vijfendertigste op het maximale inkomen zit dat bij de functie hoort.

Wel is het zo dat de gemiddelde leeftijd van zowel de eerste als de tweede generatie stijgt. In het midden van de jaren negentig was namelijk de gemiddelde leeftijd van de eerste generatie 34 jaar en van de tweede generatie 21 jaar. Door dit lage gemiddelde had in 1996 vrijwel niemand van de tweedegeneratie Marokkanen een inkomen

boven de mediaan. In 2004 is dit aandeel echter 11%. Ook bij de andere tweede-generatiegroepen zijn er stijgingen te zien, die vooral het gevolg zijn van de hogere gemiddelde leeftijd. Alleen bij de overige niet-westerse allochtonen is er een daling te zien. De gemiddelde leeftijd van deze groep is in de loop der jaren nauwelijks gestegen. Dit heeft te maken met de voortgaande instroom in deze categorie.

Uit het voorgaande lijkt het alsof de tweede generatie het slechter doet dan de eerste generatie. Zoals gezegd, komt dit door het leeftijdseffect. Maken we voor beide generaties onderscheid naar leeftijdsklassen, dan ontstaat een ander beeld (tabel 5.9).

Tabel 5.9

Eerste- en tweedegeneratie niet-westerse allochtonen en autochtonen naar leeftijd en inkomen, 15-64-jarigen, 2004

	aantal (x 1000)			waarvan inkomen boven mediaan (%)		
	1 ^e generatie	2 ^e generatie	autochtonen	1 ^e generatie	2 ^e generatie	autochtonen
15-24 jaar	139	170	1488	2	3	7
25-34 jaar	245	66	1653	21	35	49
34-49 jaar	365	15	3078	31	56	54
50-64 jaar	147	3	2589	26	-	49

Bron: CBS (IPO'04) SCP-bewerking

Zoals uit de eerste kolommen van de tabel blijkt, zijn de meeste allochtonen van de eerste generatie tussen de 34 en 49 jaar oud. Bij de tweede generatie zijn het juist de 15-24-jarigen die in de meerderheid zijn. Deze tabel laat zien dat een hoger inkomen sterk afhangt van de leeftijd. De 34-49-jarigen hebben het vaakst een hoger inkomen. Bij de 15-24-jarigen is de kans op een hoog inkomen relatief het kleinst.

In alle leeftijdsklassen doet de tweede generatie het relatief beter dan de eerste generatie. Bij de 25-34-jarigen heeft 21% van de eerste generatie een inkomen boven de mediaan. Bij de tweede generatie is dit aanmerkelijk hoger, namelijk 35%. Beide generaties hebben op inkomensgebied nog wel een achterstand op de autochtonen. Bij de 34-49-jarigen zijn de percentages hoger: 31% van de eerste generatie heeft een hoger inkomen. Bij de tweede generatie is dit aandeel zelfs 56%. Dit is vrijwel gelijk aan dat van de autochtonen.

Kenmerken van allochtonen met een hoog inkomen

Wat zijn de kenmerken van deze groep met een hoog inkomen? Tabel 5.10 geeft een overzicht van enkele belangrijke karakteristieken. Helaas bevat de databron geen gegevens over het opleidingsniveau.

Tabel 5.10

Enkele kenmerken van eerste- en tweedegeneratie niet-westerse allochtonen en autochtonen naar inkomen, 2004

	inkomen boven de mediaan			totale bevolking		
	1e gen.	2e gen.	autochtonen	1e gen.	2e gen.	autochtonen
gemiddelde leeftijd (in jaren)	41	32	44	37	23	40
percentage man	71	56	74	51	50	51
percentage zelfstandigen	7	8	12	5	3	10
percentage werknemers	85	86	80	43	44	61
percentage uitkeringsgerechtigden	7	3	8	27	10	13
percentage overig	1	2	0	25	42	16
percentage wonend in stedelijk gebied	80	75	42	78	77	40

Bron: CBS (IPO'04) SCP-bewerking

Zoals al eerder gezegd, is de groep met een inkomen boven de mediaan gemiddeld ouder dan de rest van de bevolking. De gemiddelde leeftijd bij de eerstegeneratie-allochtonen is 41 jaar terwijl dit bij de gehele groep 37 jaar is. Bij de tweede generatie is het leeftijdsverschil relatief groot. Degenen met een hoog inkomen zijn gemiddeld 32 jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd van de gehele groep 23 jaar bedraagt.

Bij de eerstegeneratieallochtonen en bij de autochtonen zijn het met name mannen die een hoog inkomen hebben (71% resp. 74%). Bij de tweede generatie ligt dit anders. Daar is de sekseverhouding bij degenen met een hoog inkomen veel gelijkjer. Dit heeft te maken met het leeftijdsverschil (veel jonge vrouwen: hogere arbeidsparticipatie, meer uren) en met het bereiken van hogere beroepsniveaus door jongere allochtone vrouwen. Het grootste deel van de groep met een inkomen boven de mediaan is werknemer. Bij de allochtonen is dit nog sterker het geval: 83% bij de eerste generatie en 86% bij de tweede generatie. Een klein deel van mensen met een hoger inkomen heeft een uitkering als belangrijkste inkomensbron. Dit zijn met name VUT/prepensioen- of arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. Deze uitkeringen hangen af van het salaris dat men in de voorafgaande baan verdiende. Dat was blijkbaar dusdanig hoog dat de uitkering leidde tot een inkomen boven de mediaan. Deze situatie komt vaker voor bij autochtonen. Deze groep heeft in de loop van de jaren een goed arbeidsverleden opgebouwd, waardoor zij sneller met VUT/prepensioen kunnen gaan met een relatief hoge uitkering. Allochtone uitkeringsgerechtigden zitten veel vaker in de bijstand.

Een andere opvallende bevinding is dat de allochtonen met een hoger inkomen niet de overstap naar het platteland of de minder verstedelijkte gebieden hebben gemaakt.¹⁵

Wie komt vooruit?

Naast het schetsen van de ontwikkelingen op groepsniveau, is het eveneens interessant om individuen te volgen met als vraag wie in een bepaalde periode erin slaagt om een hoog inkomen te verwerven. Binnen het IPO-bestand wordt een categorie individuen, de zogenoemde kernpersonen, jaarlijks gevolgd. Hier kijken we naar twee perioden, te weten 1996-2000 en 2000-2004. Voor beide perioden is vastgesteld wie de overgang maakt naar van een laag inkomen naar een inkomen boven de mediaan en, omgekeerd, wie van een inkomen boven de mediaan terugvalt naar een lager inkomen. Bij wijze van voorbeeld: tabel 5.11 laat zien dat in de periode 1996-2000 13% van de Turken de overgang maakte van een laag inkomen naar een inkomen boven de mediaan. Van degenen met een inkomen boven de mediaan, viel in dezelfde periode 28% terug naar een lager inkomen. Men moet bij deze tabel in het oog houden dat de twee groepen waarop wordt gepercenteerd in omvang van elkaar verschillen: in het ene geval gaat het om (een grote groep) personen met een laag inkomen, in het andere geval om (een kleine groep) personen met een inkomen boven de mediaan.

Tabel 5.11

Opwaartse en neerwaartse inkomensmobiliteit, 1996-2004

	% opwaartse overgang		% neerwaartse overgang	
	1996-2000	2000-2004	1996-2000	2000-2004
totaal niet-westerse allochtonen	16	13	22	30
Turken	13	10	28	44
Marokkanen	11	13	25	36
Surinamers	19	19	20	21
Antillianen	19	16	17	23
overig niet-westerse allochtonen	16	10	20	34
autochtonen	19	18	12	15

Bron: CBS (IPO'96-'04)

Tabel 5.11 laat een aantal belangrijke uitkomsten zien. Autochtonen met een hoger inkomen maken veel minder een neerwaartse overgang dan allochtonen. Dit geldt voor beide onderzoeksperioden. De positie van autochtonen met een hoger inkomen is derhalve aanzienlijk stabielere dan die van allochtonen met een inkomen boven de mediaan: weinig autochtonen maken een inkomensterugval mee. Hierbij moet wel worden bedacht dat autochtonen door de bank genomen hogere inkomens hebben en daardoor 'verder' van de hier getrokken grens afstaan. Een inkomensdaling gaat om die reden minder snel gepaard met een neerwaartse overgang zoals hier gedefinieerd.

De kans op een opwaartse overgang verschilt behoorlijk tussen de groepen. Turken en Marokkanen maken het minst de overstap van een laag inkomen naar een inkomen boven de mediaan. Surinamers en Antillianen doen dit vaker; zij verschillen weinig van autochtonen. In vergelijking met de eerste onderzoeksperiode is de kans van overige niet-westerse allochtonen op een hoger inkomen aanzienlijk afgenomen. Dit hangt samen met veranderingen in de samenstelling van deze categorie en met een forse positieverslechtering als gevolg van de slechte conjunctuur.

Verder blijkt wederom de conjunctuurgevoeligheid van de positie van allochtonen. Die uit zich hoofdzakelijk in de toegenomen kans op een neerwaartse overgang in de periode 2000-2004. In vergelijking met de voorgaande periode is het aandeel allochtonen dat in de periode 2000-2004 terugvalt van een inkomen boven de mediaan naar een lager inkomen sterk toegenomen. Vooral de Turken doen na 2000 een forse stap terug – maar liefst 44% gaat van een inkomen boven de mediaan naar een lager inkomen –, ook veel Marokkanen en overige niet-westerse allochtonen maken een neerwaartse stap in hun inkomen. De Surinamers tonen zich het meest robuust in tijden van conjuncturele teruggang; het aandeel dat een hoger inkomen moest inleveren, wijkt in beide onderzoeksperiodes nauwelijks van elkaar af.

Kader 5.3 Allochtonen in kunst, cultuur en media

Kunst en cultuur, en dan vooral de luchtiger varianten ervan, lijken een belangrijke brug tussen de autochtone en allochtone bevolking te kunnen vormen. Zo blijken multiculturele films, met name komedies als *Shouf shouf habibi* en *Het schnitzelparadijs*, bij beide bevolkingsgroepen aan te slaan. Acteurs als Mimoun Oaïssa hebben daardoor ook bij de autochtone bevolking grote naamsbekendheid gekregen. Ook cabaret speelt in dit opzicht een rol, gezien de populariteit die bijvoorbeeld Najib Amhali en Jörgen Raymann onder de autochtonen genieten. Hetzelfde kan worden gesteld met betrekking tot zangeressen als Hind en Raffaëla, beiden voortgekomen uit de Idols-talentenjacht, en rappers als Ali B. en Def Rhymz.

Bovengenoemde voorbeelden geven mogelijk de indruk dat Nederland tot voor kort geen acteurs of zangers van allochtone afkomst kende. Uiteraard is dat niet het geval: te denken valt bijvoorbeeld aan Oscar Harris, Gerda Havertong en Kenneth Herdigein, die al vele jaren op hun respectieve vakgebieden actief zijn. Wel valt op dat zich onder deze ‘oudgedienden’ (vrijwel) alleen Surinamers bevinden.

Opvallend is ook dat de Antillianen en de Turken slecht vertegenwoordigd lijken te zijn in de populaire kunst- en cultuurvormen, uitzonderingen als de acteur Raymi Sambo, de klassieke zangeres Tania Kross, beiden van Antilliaanse komaf, en de cabaretière/schrijfster Nilgün Yerli daargelaten. Bij ‘serieuzere’ cultuuruitingen is dit overigens niet veel anders: zo zijn de bij het grotere publiek bekende allochtone auteurs en dichters – voor zover in leven, woonachtig in Nederland en publice-rend in de Nederlandse taal – merendeels van Surinaamse of Marokkaanse komaf. Vooral de vrij recente populariteit van jonge Marokkaanse schrijvers als Abdelkader Benali en Hafid Bouazza is daarbij opmerkelijk. Denise Jannah, van Surinaamse komaf, behoort tot de wereldtop van jazz-zangeressen.

Kader 5.3 (vervolg)

Tot slot is er nog een categorie bestaande uit programmamakers, presentatoren en columnisten, die – als het gaat om niet-westerse allochtonen – gedomineerd lijkt te worden door Surinamers. Uiteraard draagt hiertoe bij dat mensen als Prem Radhakishun, Noraly Beyers, Sylvana Simons en Umberto Tan geregeld, in enkele gevallen vrijwel dagelijks, op de landelijke televisie te zien zijn. Ook Marokkanen en – in mindere mate – Turken zijn in deze categorie vertegenwoordigd, onder meer door de journalisten/publicisten Mustapha Oukbih, Samira Abbas en Nazmiye Oral. Al met al maakt het voorgaande duidelijk dat de Turken en Antillianen zich betrekkelijk weinig profileren binnen de Nederlandse kunst, cultuur en media. De Surinamers hebben zich op deze terreinen echter een gevestigde plek veroverd, terwijl de Marokkanen wat dat betreft met een opmars bezig zijn.

5.5 Conclusies en vooruitblik

In de afgelopen jaren hebben steeds meer allochtonen een plek gevonden in de hogere regionen van de beroepenladder en is het aantal zelfstandige ondernemers onder hen spectaculair toegenomen. Ook tellen we in toenemende mate allochtonen met een hoger inkomen. Steeds meer allochtonen bevolken de arbeidsmarkt op hogere posities. De algemene trend is opwaarts, maar met de nodige turbulentie. De ontwikkeling van de allochtone middenklasse doet ook wankel aan. Zo is het aandeel niet-westerse allochtonen met een inkomen boven de mediaan in de afgelopen tien jaar nauwelijks toegenomen. Hieruit blijkt onder meer de conjunctuurgevoelige positie van allochtonen. Het hoge aandeel jongeren binnen de allochtone groepen draagt hieraan verder bij. Tegenwind op de arbeidsmarkt zet veel allochtonen terug: velen verliezen hun baan en moeten een behoorlijke teruggang in hun inkomen incasseren. Achter de groei van het zelfstandig ondernemerschap gaat een enorme dynamiek schuil van starters en bedrijfsbeëindigingen. In toenemende mate houden allochtone ondernemers het vol, maar nog steeds leggen velen voortijdig het loodje.

Tegelijkertijd is de opkomst van een allochtone middenklasse min of meer onafwendbaar. Dat komt door de continue stijging van het opleidingsniveau van allochtonen in Nederland, door de tweede generatie, die de komende jaren in groten getale de arbeidsmarkt zal betreden, en door de duidelijke opkomst van de allochtone vrouwen. Er zijn weinig aanwijzingen dat deze ontwikkelingen in de komende periode ernstig zullen stagneren. Hiermee komen allochtonen op de arbeidsmarkt die qua opleiding, oriëntatie op en contacten met de Nederlandse samenleving goed zijn toegerust. Deze vormen van economisch, sociaal en cultureel kapitaal zijn, zo blijkt uit dit hoofdstuk, een belangrijke voorwaarde voor maatschappelijk succes. Dat daarmee belemmeringen niet zijn verdwenen, is evident. En dat ook aan de bovenkant van de arbeidsmarkt en inkomensverdeling de integratie met horten en stoten

verloopt, kan misschien ook bijna niet anders. Maar dan mag niet worden vergeten dat in vergelijking met pakweg vijftien jaar geleden forse stappen zijn gezet. Toen moesten allochtonen in middelbare en hogere beroepen met een lampje worden gezocht, was de oververtegenwoordiging in het etnische circuit groot en verstikend, en vonden Turkse en Marokkaanse vrouwen nauwelijks hun weg naar hogere functies. Daarmee is het verloop van de integratie in Nederland nog geen succesverhaal, maar het kan geen kwaad om dit beeld voor ogen te houden als tegenwicht tegen al te zwartgallige analyses over de integratie in Nederland

- 1 Zie voor een aantal verschillende visies, www.pbs.org. Het Amerikaanse Censusbureau heeft geen officiële definitie van de middenklasse (zie www.census.gov). Voor een meer theoretische beschouwing over afbakening van de middenklasse, zie Abercrombie en Urry (1983).
- 2 Het betreft hier personen die tot de werkzame beroepsbevolking behoren, dat wil zeggen dat zij per week 12 uur of meer werkzaam zijn.
- 3 Onder de autochtonen is 14% van de bevolking van 15 jaar en ouder tussen de 15 en 24 jaar oud. Bij de allochtone groepen is dit aanzienlijk hoger: bij de Marokkanen (27%) en de Antillianen (28%) is het aandeel 15-24-jarigen naar verhouding ongeveer twee keer zo hoog als bij de autochtonen. De Surinamers met 23% en de Turken met 25% zitten daar niet ver vandaan. (Cijfers van 2006, afkomstig van CBS StatLine.).
- 4 De gegevens uit 1991 zijn afkomstig uit de survey Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen (SPVA) en zijn vergeleken met de cijfers uit het onderzoek Leefsituatie allochtone stedelingen (LAS). De SPVA is in 13 gemeenten uitgevoerd. In de figuur zijn de cijfers van het LAS gebaseerd op dezelfde 13 gemeenten, daardoor wijken deze LAS-cijfers enigszins af van die in tabel 5.1. Informatie over autochtonen is ontleend aan de Enquête beroepsbevolking (EBB) van 1991 en 2004.
- 5 Een meer uitgebreide toelichting op de wijze van operationalisering van culturele integratie valt buiten het bestek van dit hoofdstuk, zie daarvoor Dagevos en Schellingerhout (2003).
- 6 De analyses zijn ook nog uitgevoerd met interactie-effecten tussen opleiding en etnische groep. Deze waren echter geen van alle significant en hadden geen invloed op de gecontroleerde verschillen tussen allochtone groepen en autochtonen.
- 7 Daar kan bovendien nog aan worden toegevoegd dat binnen beroepsniveaus posities sterk van elkaar kunnen verschillen, onder meer in termen van aantrekkelijkheid en status van het werk en het inkomen dat eraan is verbonden.
- 8 Dit blijkt wanneer we in de analyse de clusters van variabelen stapsgewijs aanbieden: het verschil tussen allochtonen en autochtonen vermindert in hoge mate wanneer het opleidingsniveau in de analyse wordt opgenomen.
- 9 Een belangrijk deel van de inhoud van deze paragraaf is afkomstig van Dagevos en Gesthuizen (2005). Zoals toegelicht in de inleiding van dit hoofdstuk zijn de gegevens over ondernemers afkomstig uit de bestanden van de Kamers van Koophandel en op ons verzoek door ITS-Nijmegen verstrekt. Ook het CBS levert gegevens over het aantal allochtone ondernemers. Zij betrekken hun informatie van de Belastingdienst. Een (allochtone) ondernemer komt in de CBS-statistieken terecht wanneer de onderneming winst maakt. Tussen de gegevens van het ITS en het CBS bestaan verschillen (zie voor CBS-cijfers: www.cbs.nl). De gegevens van de Kamers van Koophandel leiden tot grotere aantallen allochtone ondernemers dan gegevens afkomstig van de Belastingdienst. Het winstcriterium zal hier voor een belangrijk deel debet aan zijn. Nogal wat allochtone ondernemers schrijven zich wel in bij de Kamer van Koophandel, maar komen niet van de grond of aan winst toe. Het aantal ingeschreven allochtone ondernemers in de Kamer van Koophandel kan dan ook als bovengrens worden beschouwd. Het aantal ondernemers dat al langer dan een jaar hun bedrijf voert en waarop in dit hoofdstuk de focus ligt, geeft waarschijnlijk een beter beeld van het aantal ondernemers dat daadwerkelijk en succesvol actief is. Daar staat tegenover dat alleen cijfers over ondernemers die winst maken veel beginnende ondernemers buiten beschouwing laten, waardoor zeker

bij allochtonen de aantrekkingskracht van het ondernemerschap wat minder goed wordt belicht. Belangrijk nog te vermelden is dat beide bronnen dezelfde rangorde van etnische groepen laten zien en wijzen op een snelle toename van het aantal allochtone ondernemers.

Een ander verschil is dat op grond van de gegevens van de Belastingdienst het aantal autochtone ondernemers aanzienlijk hoger ligt dan op grond van de Kamer van Koophandel bestanden. Eén van de redenen zou kunnen zijn is dat landbouwbedrijven zelden ingeschreven staan in de Kamer van Koophandel. Dit gaat in Nederland om ruim 80.000 bedrijven. Verder hoeven niet alle ondernemers zich in te schrijven, zoals vrije beroepsbeoefenaren. Dit zullen overwegend autochtonen zijn.

- 10 De Chinese groep vormt hierop een uitzondering. Bijna 15% van de Chinezen tussen de 15 en 64 jaar is zelfstandig ondernemer; 12,5% is al langer dan 1 jaar actief. Dit is inclusief personen afkomstig uit Hong Kong.
- 11 De gegevens over allochtone ondernemers waarover de Rabobank (2006) rapporteert, betreffen uitsluitend de eerste generatie. Deze gegevens zijn dan ook niet vergelijkbaar met de in dit hoofdstuk gerapporteerde cijfers, die ook op de tweede generatie betrekking hebben. Wel wijzen de geconstateerde ontwikkelingen in dezelfde richting.
- 12 Zie voor cijfers Dagevos en Gesthuizen (2005).
- 13 Dit is dus exclusief Zuid-Europese groepen.
- 14 Bij de berekening van het mediane inkomen uit werk, zijn de personen zonder inkomen, de zogeheten nul-inkomens, niet meegenomen. In 2004 lag de aldus berekende mediaan op € 22.921,-.
- 15 Dit zijn de gebieden met de kwalificatie 'zeer stedelijk' en 'stedelijk' in de CBS-stedelijkheidsclassificatie.

Literatuur

- Abercrombie, N. en J. Urry (1983). *Capital, Labour and the Middle Classes*. London: George Allen & Unwin.
- CBS (1993). *Standaard beroepenclassificatie 1992*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dagevos, J. (2001a). *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: WRR.
- Dagevos, J. en H. Bierings (2005). 'Arbeid en inkomen'. In: SCP/WODC/CBS. *Jaarrapport integratie 2005* (p. 91-106). Den Haag: SCP/WODC/CBS.
- Dagevos, J. en M. Gesthuizen (2005). *Niet-westerse allochtonen met een stabiele arbeidsmarktpositie. Aantallen en ontwikkelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J. en M. Gijsberts (2005). 'De opkomst van een allochtone middenklasse in Nederland'. In: *Hier en daar opklaringen. Nieuwjaarsuitgave 2005* (p. 84-88). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J. en G. Linden (2005). 'Niet-westerse allochtonen en armoede'. In: C. Vrooman et al. (red.), *Armoedemonitor 2005* (p. 84-102). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dagevos, J. en R. Schellingerhout (2003). 'Sociaal-culturele integratie. Contacten, cultuur en oriëntatie op de eigen groep'. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. van Praag (red.), *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie* (p. 317-362). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/13).
- Dagevos, J. en J. Veenman (1992). *Succesvolle allochtonen. Over de maatschappelijke carrière van Turken, Marokkanen, Surinamers en Molukkers in hoge functies*. Amsterdam: Boom.
- Dagevos, J. en J. Veenman (1996). 'Sociale netwerken en hun functionaliteit'. In: J. Veenman (red.), *Keren de kansen? De tweede-generatie allochtonen in Nederland* (p. 81-101). Assen: Van Gorcum.
- EIM (2004). *Monitor etnisch ondernemerschap 2004*. Zoetermeer: EIM.
- Gent, M.J. van et al. (2006). *Hoger opgeleide allochtonen op weg naar werk: Successen en belemmeringen*. Amsterdam: Regioplan.
- Gijsberts, M. (2004). 'Minderheden en integratie'. In: *Sociaal en Cultureel Rapport 2004. In het zicht van de toekomst* (p. 131-177). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005). 'De positie van allochtone vrouwen'. In: SCP/WODC/CBS, *Jaarrapport integratie 2005* (p. 166-188). Den Haag: SCP/WODC/CBS.
- Gijsberts, M. en M. Hartgers (2005). 'Minderheden in het onderwijs'. In: SCP/WODC/CBS, *Jaarrapport integratie 2005* (p. 57-80). Den Haag: SCP/WODC/CBS.
- IPP (2006). *Allochtone raadsleden. Gemeenteraadsverkiezingen 2006*. Geraadpleegd juli 2006 via www.publiek-politiek.nl.
- ISEO (2002). *Integratiemonitor 2002*. Rotterdam: EUR/ISEO.
- Klaver, J. en A. Odé (2005) 'Een weg vol obstakels. De moeizame integratie van vluchtelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt'. In: *Migrantenstudies* (21) 2, p. 102-117.
- Laan Bouma-Doff, W. van der (2005). *De buurt als belemmering?* Assen: Van Gorcum.
- Odé, A. (2002). *Ethnic-Cultural and Socio-Economic Integration in the Netherlands. A Comparative Study of Mediterranean and Carribean Minority Groups*. Assen: Van Gorcum.
- Odé, A. en J. Dagevos (1999). *Vreemd kapitaal. Hoger opgeleide minderheden op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Elsevier.
- Portes A. (1996). *The New Second Generation*. New York: Russel Sage Foundation.

- Rabobank (2006). *Visies op provinciale dynamiek 2006. Focus op het potentieel van allochtoon Nederland*. Geraadpleegd juli 2006 via www.rabobank.nl.
- Rettab, B. (1995). *The Economic Performance of the Immigrant Workforce. A Case Study of Moroccans in the Netherlands* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Schothorst, Y. (2005). *Veldwerkverslag Leefsituatie Allochtone Stedelingen (LAS 2004)*. Amsterdam: Veldkamp.
- Steijn, B. en M. de Witte (1992). *De januskop van de industriële samenleving. Technologie, arbeid, en klassen aan het begin van de jaren negentig*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- vk (2006). 'Talloze Mohammedjes in een oranje shirt. Welslagen van voetballers met Marokkaanse wortels heeft corrigerend effect op het negatieve stereotype'. In: *de Volkskrant*, 31 augustus 2006.
- www.census.gov. *Income Inequality (Middle Class)*. Geraadpleegd op 1 juli 2006.
- www.pbs.org. *Politics and Economy. Who Is the Middle Class? Overview*. Geraadpleegd op 1 juli 2006.

6

Voltijds werkende moeders

6.1	Uit de greep van de deeltijdnorm	155
6.2	Ontwikkelingen in arbeidsdeelname	156
6.3	Kenmerken van voltijds werkende moeders	159
6.4	Motivatie om voltijds te werken	163
6.5	Reacties uit de omgeving	166
6.6	Tijdsdruk	169
6.7	Hoe krijgen ze het voor elkaar?	171
6.8	Veranderingswensen	175
6.9	Van uitzondering naar regel?	176
	Bijlage B6: gepubliceerd op http://www.scp.nl/SCR2006	
	Noten	179
	Literatuur	180

Samenvatting

Van alle moeders met minderjarige kinderen werkt 9% ten minste 35 uur per week. Dat percentage is de afgelopen tien jaar nauwelijks veranderd. Iets meer dan de helft van hen (57%) heeft een partner die ook voltijds werkt, 20% heeft geen partner. De voltijds werkende moeders zijn relatief hoogopgeleid. Onder álle werkende moeders is 26% hoogopgeleid, bij de voltijds werkende moeders gaat het om 39%. De voltijds werkende moeders zijn vaker dan gemiddeld werkzaam op een hoger of wetenschappelijk beroepsniveau. Hun jongste kind is vaak al wat ouder: bij een derde van deze moeders is het jonger dan vier jaar, bij een derde tussen de vier en elf jaar en bij een derde tussen de twaalf en zeventien jaar. Voltijds werkende moeders lijken overigens in tal van opzichten op moeders met een baan van 28-34 uur.

Vergeleken met andere werkende moeders zijn de voltijds werkenden wat meer werkgericht. De balans tussen werk en privé staat bij hen echter meer onder druk. Bij wijze van eerste verkenning zijn voor dit hoofdstuk dertien interviews gehouden met voltijds werkende moeders, met een voltijds werkende partner of zonder partner. De meeste respondenten zijn hoogopgeleid. Zij kozen merendeels bewust voor een voltijdbaan, omdat ze in hun werk uitdaging zoeken en vinden. Ze ervaren geen schuldgevoelens (bv. over hun kinderen), hebben veel energie en een goede gezondheid. De respondenten maken allen gebruik van een of andere vorm van kinderopvang. Uit bevolkingsenquêtes blijkt overigens, opmerkelijk genoeg, dat dit lang niet voor alle voltijds werkende moeders geldt. De geïnterviewde moeders benadrukken dat flexibele werktijden voor hen cruciaal zijn om hun voltijdbaan te kunnen combineren met de zorg voor hun kinderen.

6 Voltijds werkende moeders

Saskia Keuzenkamp en Laila Faulk¹

‘Nederlandse vrouwen worden gegijzeld door de parttime-norm. Is de baby er eenmaal uit, dan gaat de hele gemeenschap zich ermee bemoeien. Hoe goed je ook bent in je werk, je moet en zal jarenlang bij je kind zitten en parttime werken. Dat is economisch niet slim, en het is een grote verspilling van talent.’
(Carmen Breeveld, *de Volkskrant* 25 juli 2006)

6.1 Uit de greep van de deeltijdnorm

Steeds meer vrouwen zijn en blijven actief op de arbeidsmarkt. Zij werken meestal en in toenemende mate in deeltijd. Van alle werkende vrouwen werkte in 2003 ruim 70% in deeltijd (minder dan 35 uur per week), in 1990 ging het nog om 60% (Portegijs et al. 2004). Deeltijdwerk is vooral onder vrouwen met jonge kinderen in trek: 90% van hen werkt minder dan 33 uur per week (Portegijs et al. 2006). Wanneer op huishoudensniveau wordt gekeken naar de invloed die het hebben van jonge kinderen heeft op de arbeidsparticipatie, blijkt dat de kans dat beide ouders voltijds werken ruim 13 keer kleiner is wanneer zij kinderen jonger dan 4 jaar hebben, dan bij paren die geen kinderen hebben (Van Gils en Kraaykamp 2004: 112).

Een speerpunt van het beleid van het kabinet-Balkenende II is vergroting van het economisch draagvlak. In dat kader heeft het kabinet aangegeven te willen bevorderen dat mensen langer en meer werken (TK 2003/2004). De discussie hierover spitst zich in belangrijke mate toe op verhoging van de pensioenleeftijd, maar ook het herstel van de 40-urige werkweek komt regelmatig ter sprake. Van burgers wordt aldus een investering gevraagd om door meer en langer te werken, de voorzieningen van de verzorgingsstaat ook op de langere termijn zeker te stellen. Het is in dat kader interessant om de blik eens te richten op de voltijds werkende vrouwen, en dan vooral op de moeders onder hen. Tegen het gangbare patroon in van verlaging van de arbeidsduur na de komst van kinderen, hebben zij immers hun voltijdbaan behouden en combineren die met de zorg voor hun kind(eren). Bezien vanuit het perspectief van het kabinet plegen deze vrouwen dus een wenselijk investering in het economisch draagvlak van de samenleving. Dat zal overigens vermoedelijk niet de motivatie van de vrouwen zelf zijn. Er is echter weinig bekend over wie die voltijds werkende moeders zijn, wat hun motieven zijn om voltijds te werken en wat voor specifieke knelpunten zij mogelijk ervaren.

In dit hoofdstuk zien we welke vrouwen er voltijds werken, waarom zij dat doen en hoe zij hun voltijdbaan met zorg combineren. Omdat de geboorte van kinderen vrouwen er in de meeste gevallen toe brengt hun arbeidsduur in te korten, richten we

de aandacht vooral op de moeders die dat niet hebben gedaan. Hebben deze voltijds werkende moeders wellicht een partner die in deeltijd werkt en zijn de rollen in feite omgedraaid? Is het voltijds werken een positieve keuze en zijn deze moeders meer arbeidsgericht dan andere moeders? Of is het vaak een negatieve keuze, die bijvoorbeeld is ingegeven door financiële redenen of omdat deeltijdwerk in hun sector niet geaccepteerd is? Hoe denken de voltijds werkende moeders over het combineren van een voltijdbaan met de zorg voor hun kinderen en hoe reageert hun omgeving op die keuze? Welke arrangementen hebben zij getroffen om arbeid en zorg te combineren? Wat voor knelpunten ervaren zij en hoe zou de overheid of zouden sociale partners dan wel individuele werkgevers kunnen bijdragen aan het oplossen daarvan?

Voor het beantwoorden van deze vragen maken we allereerst gebruik van een aantal grootschalige databestanden, zoals de Enquête beroepsbevolking (EBB), het Gebruikersonderzoek kinderopvang (GKO) en Culturele veranderingen in Nederland (CV).² Deze bronnen maken het mogelijk om voltijds werkende moeders op een aantal algemene kenmerken te vergelijken met andere moeders. Over de motieven van voltijds werkende moeders om een voltijdbaan met de zorg voor kinderen te combineren, bevatten zij echter nauwelijks informatie. Ter aanvulling zijn daarom enkele interviews afgenomen. We hebben ons daarbij beperkt tot het bevragen van een selecte groep voltijds werkende moeders, namelijk vrouwen van wie de partner ook voltijds werkt of vrouwen zonder partner (zie hierover verder § 6.4) omdat bij hen sprake is van ‘maximale’ arbeidsparticipatie.

6.2 Ontwikkelingen in arbeidsdeelname

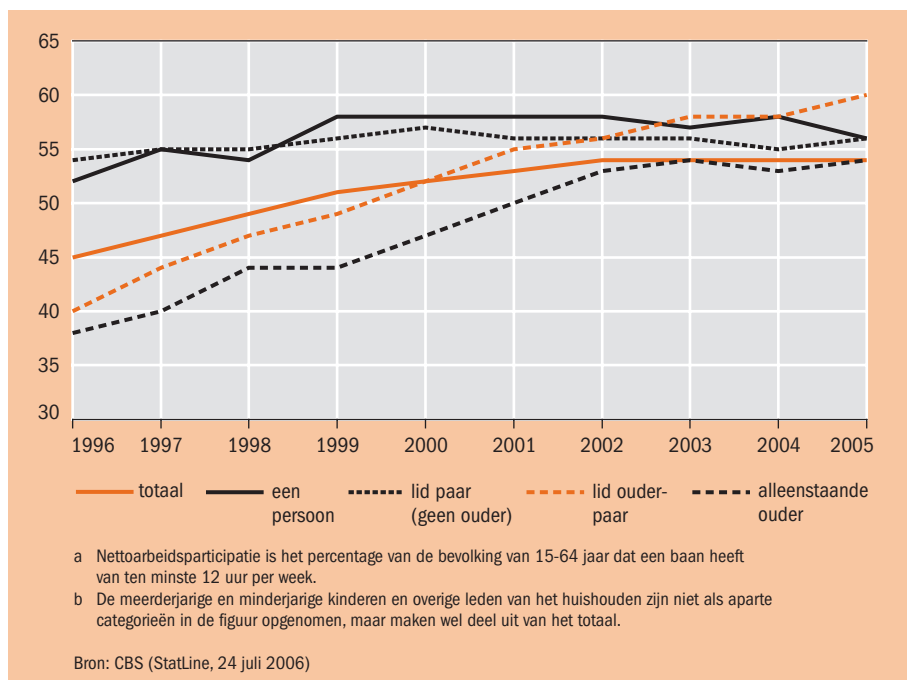
De nettoarbeidsparticipatie³ van vrouwen in Nederland is in tien jaar tijd met een kleine 10 procentpunten gestegen (figuur 6.1). Behoorde in 1996 nog de minderheid van de vrouwen van 15-64 jaar tot de werkende beroepsbevolking (45%), in 2005 was dat de meerderheid (54%). Overigens vond de toename vooral plaats in de periode tot 2001, daarna vlakke deze af. Deze afvlakking hangt samen met de stijging van de werkloosheid vanaf 2001. De brutoparticipatiegraad⁴ is nadien namelijk nog wel gestegen (van 56% in 2001 naar 59% in 2005; CBS StatLine). De nettoparticipatiegraad van vrouwen bedraagt vanaf 2001 steeds 54%.

Bij mannen vond eind vorige eeuw ook een stijging van de arbeidsdeelname plaats, maar na 2001 trad bij hen een daling in (niet in de figuur; zie tabel B6.1 in de bijlage). Het gevolg is dat de nettoparticipatiegraad bij mannen in 2005 op hetzelfde niveau ligt als in 1996 (72%).

De hier geschetste ontwikkelingen weerspiegelen overigens een algemene trend in de Europese Unie (Fine-Davis et al. 2004: 75). De groeiende participatie onder de vrouwelijke beroepsbevolking is in Nederland echter wel sneller verlopen dan in andere westerse landen (Van der Lippe en Van Dijk 2002: 223).

Figuur 6.1

Nettoarbeidsparticipatie,^a vrouwen van 15-64 jaar, totaal en naar positie in het huishouden,^b 1996-2005 (in procenten)



De groei van de arbeidsdeelname van vrouwen is met name veroorzaakt doordat vrouwen met kinderen meer actief zijn op de arbeidsmarkt. De participatiegraad is bij moeders met een partner in 2005 anderhalf keer zo hoog (60%) als in 1996. Maar ook alleenstaande moeders hebben bijna anderhalf keer zo vaak een baan (in 2005 ging het om 54%).

Ook bij mannen varieert de arbeidsdeelname naar gelang hun huishoudenssituatie (zie tabel B6.1). De arbeidsdeelname is het hoogst bij mannen die lid zijn van een ouderpaar (90%). De verschillen tussen 1996 en 2005 zijn over het algemeen klein. Alleen bij alleenstaande vaders is de participatiegraad aanzienlijk gestegen, namelijk van 63% in 1996 naar 77% in 2005.

De arbeidsdeelname van vrouwen hangt sterk samen met hun huishoudenspositie, en dan vooral met de aanwezigheid van jonge kinderen (Henkens et al. 2002). Tegenwoordig stappen echter steeds minder vrouwen, wanneer zij voor het eerst moeder worden, uit het arbeidsproces (Van der Valk en Boelens 2004). Het merendeel van alle werkende moeders (in 2003 ging het om 56%) verlaagt echter wel de arbeidsduur. Keuzes die vrouwen maken rond de geboorte van hun eerste kind wat betreft hun arbeidsduur werken door op hun arbeidssituatie in de daaropvolgende jaren.

Wanneer moeders minder gaan werken na de geboorte van hun eerste kind, gaan zij na verloop van tijd zelden weer hetzelfde aantal uren werken als daarvoor (Vlasblom en Schippers 2005).

De groei van het aantal werkende vrouwen tussen 1995 en 2005 is volledig geschied door toename van het aantal deeltijders (zie tabel 6.1). Dat resulteerde in een afname van het aandeel voltijds werkende vrouwen van 42% in 1995 naar 32% in 2005. Ook bij mannen is te zien dat zowel absoluut als relatief deeltijdwerk in omvang is toegenomen. Dat neemt overigens niet weg dat nog altijd de overgrote meerderheid van de mannen (86%) een baan heeft van ten minste 35 uur per week.

Tabel 6.1
Werkzame beroepsbevolking, naar wekelijkse arbeidsduur en sekse, 1995-2005
(in absolute aantallen x 1000 en procenten)

	mannen			vrouwen		
	1995	2000	2005	1995	2000	2005
absoluut (x 1000)						
12-19 uur	74	103	110	351	480	551
20-34 uur	313	407	458	950	1238	1440
≥ 35 uur	3428	3652	3413	947	1037	946
totaal	3814	4161	3981	2249	2755	2937
in procenten						
12-19 uur	2	2	3	16	17	19
20-34 uur	8	10	12	42	45	49
≥ 35 uur	90	88	86	42	38	32
totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: Portegijs et al. (2004); CBS (StatLine)

Van alle werkende vrouwen met een baan van ten minste 12 uur per week, werkt dus 32% 35 uur per week of meer. Maar zoals gezegd, is de geboorte van kinderen voor veel vrouwen reden om hun arbeidsduur terug te brengen. Er zijn dan ook relatief weinig moeders die voltijds werken. In 2005 ging het om 9% van alle vrouwen met minderjarige kinderen, en dat aandeel is in de afgelopen jaren nauwelijks gegroeid (tabel 6.2). Het aandeel van de voltijds werkende moeders onder alle werkende vrouwen (dit waren er in 2005 ruim 3,5 miljoen; CBS StatLine) bedraagt 5%. In absolute aantallen gaat het echter toch om een niet te verwaarlozen groep van iets minder dan 180.000 vrouwen met minderjarige kinderen. En absoluut gezien is het aantal wel flink toegenomen; in 1996 ging het namelijk nog om ‘slechts’ 136.000 vrouwen.

Uit tabel 6.2 blijkt overigens nog dat grotere banen wel populairder worden onder moeders. Werkte in 1996 23% van de moeders met minderjarige kinderen 20-34 uur, in 2005 ging het om 35%.

Tabel 6.2

Arbeidsduur van vrouwen van 15-64 jaar met minderjarige kinderen, 1996-2005

	1996	1999	2002	2005
absoluut (x 1000)				
niet werkzaam	832	700	621	570
werkzaam 1-11 u/wk	221	218	198	189
werkzaam 12-19 u/wk	198	250	307	313
werkzaam 20-27 u/wk	292	359	429	458
werkzaam 28-34 u/wk	123	155	194	221
werkzaam ≥ 35 u/wk	136	162	170	178
totaal	1802	1845	1918	1928
in procenten				
niet werkzaam	46	38	32	30
werkzaam 1-11 u/wk	12	12	10	10
werkzaam 12-19 u/wk	11	14	16	16
werkzaam 20-27 u/wk	16	19	22	24
werkzaam 28-34 u/wk	7	8	10	11
werkzaam ≥ 35 u/wk	8	9	9	9
totaal	100	100	100	100

Bron: CBS (EBB'96-'05; gegevens door CBS verstrekt)

6.3 Kenmerken van voltijds werkende moeders

Wie zijn die voltijds werkende moeders? We bezien allereerst hun leefsituatie: zijn het wellicht vooral vrouwen zonder partner, die wel móéten werken om voldoende inkomen te verkrijgen? En zijn het wellicht vooral moeders van wie de kinderen al wat ouder zijn en het jongste kind al op de basisschool of in het voortgezet onderwijs zit?

Het blijkt dat verreweg de meeste voltijds werkende moeders met minderjarige kinderen een partner hebben (80%; tabel 6.3). Het aandeel alleenstaande moeders onder de voltijders is wel meer dan gemiddeld (20% versus 13%), maar toch duidelijk een minderheid. De meeste voltijds werkende moeders hebben een partner die eveneens voltijds werkt (57%), maar bij 33% werkt de partner in deeltijd. Bij die groep is dus sprake van een anderhalfverdienersmodel, zij het dat hier de man de rol van de 'halfverdiener' vervult. Het verschil tussen de voltijds werkende moeders en de moeders die 28 à 34 uur werken is overigens niet groot: 62% van hen heeft een

voltijds werkende partner. Vrouwen die minder dan 28 uur per week werken hebben wel beduidend vaker een voltijds werkende partner (ongeveer 80%).

Tabel 6.3 laat daarnaast zien dat voltijds werkende moeders niet, zoals wellicht werd verwacht, minder vaak heel jonge kinderen (0-3 jaar) hebben dan moeders die minder uren werken. In vergelijking met vrouwen die een kleine deeltijdbaai (< 28 uur) hebben of die niet werkzaam zijn, hebben zij wel minder vaak kinderen van 4-11 jaar. Het vermoeden dat voltijds werkende moeders vaker dan vrouwen uit de andere categorieën oudere kinderen (12-17 jaar) hebben, klopt. Ook hier zien we dat voltijds werkende moeders het meest lijken op vrouwen met een substantiële deeltijdbaai (28-34 uur).

Tabel 6.3

Vrouwen van 15-64 jaar met minderjarige kinderen, naar arbeidsduur en naar arbeidsduur partner en leeftijd jongste kind, 2005 (in procenten)

	arbeidsduur vrouw						totaal
	niet werkzaam	werkt 1-11 u/wk	werkt 12-19 u/wk	werkt 20-27 u/wk	werkt 28-34 u/wk	werkt ≥ 35 u/wk	
arbeidsduur partner							
geen partner	18	6	6	10	16	20	13
niet werkzaam < 12 u/wk	14	4	4	4	6	12	8
werkzaam 12-34 u/wk	5	5	7	10	16	11	8
werkzaam ≥ 35 u/wk	64	84	82	77	62	57	71
totaal	100	100	100	100	100	100	100
leeftijd jongste kind							
0-3 jaar	34	27	34	37	35	34	35
4-11 jaar	42	48	44	39	35	34	40
12-17 jaar	24	24	23	24	30	33	26
totaal	100	100	100	100	100	100	100

Bron: CBS (EBB'05) gegevens door CBS verstrekt

Er is een duidelijke relatie tussen de arbeidsdeelname van vrouwen en hun opleidingsniveau. Niet alleen zijn hoger opgeleide vrouwen vaker actief op de arbeidsmarkt, ook na de geboorte van kinderen, ze werken gemiddeld bovendien meer uren per week (Portegijs et al. 2004). De verklaring die daarvoor doorgaans wordt gegeven, is dat hoogopgeleiden hun investering in hun menselijk kapitaal willen verzilveren, zij meer werk- en soms ook carrièregericht zijn en (meer kans op) uitdagender banen hebben (O'Reilly en Fagan 1998). Ook is het mogelijk dat de organisatiecultuur van invloed is op de kans voor hoogopgeleide vrouwen om hun arbeidsduur al dan niet te verlagen. Volgens Baaijens zou het feit dat het voor vrouwen over het algemeen moeilijker is een leidinggevende positie te verwerven, een reden kunnen zijn

waarom leidinggevende vrouwen minder snel aangeven in deeltijd te willen werken (Baaijens 2006). Men zal zich dan wellicht ook afvragen of er onder de voltijds werkende moeders relatief veel hoogopgeleiden te vinden zijn en er, in het verlengde daarvan, meer op hogere functieniveaus zitten.

Tabel 6.4 leert dat voltijds werkende moeders vergeleken met alle moeders met minderjarige kinderen inderdaad vaker hoogopgeleid zijn (39% resp. 26%). Onder vrouwen met een grote deeltijdbaai (28-34 uur) is het aandeel hoogopgeleiden echter nog groter (45%).

Tabel 6.4

Vrouwen van 15-64 jaar met minderjarige kinderen, naar arbeidsduur en opleidingsniveau, 2005 (in procenten)

	niet werkzaam	werkt 1-11 u/wk	werkt 12-19 u/wk	werkt 20-27 u/wk	werkt 28-34 u/wk	werkt ≥ 35 u/wk	totaal
laag	45	32	23	17	15	20	28
middelbaar	42	53	56	49	41	41	47
hoog	13	15	21	34	45	39	26
totaal	100	100	100	100	100	100	100

Bron: CBS (EBB'05) gegevens door CBS verstrekt

Hetzelfde patroon zien we terug bij het beroepsniveau (tabel 6.5). Voltijds werkende moeders zijn vaker dan gemiddeld werkzaam in hogere en wetenschappelijke beroepen, maar dat aandeel is bij de moeders die 28-34 uur per week werken nog hoger. Onder de voltijds werkende moeders is daarentegen het aandeel dat op elementair of laag beroepsniveau werkt wat hoger dan bij de moeders met een grote deeltijdbaai (28-34 uur). Het betreft nog altijd een kleine groep (9%), maar hij is groter dan men gezien het afnemende aandeel in de overige kolommen zou verwachten. De verklaring hiervoor is wellicht dat het voor een deel van de vrouwen financieel noodzakelijk is om voltijds te werken. Met de beschikbare onderzoeksgegevens valt dat echter niet na te gaan. Wel blijkt uit aanvullende analyses (niet in de tabel) dat er onder de voltijds werkende moeders met een beroep op elementair niveau relatief veel alleenstaande ouders zijn (dat is niet het geval bij de lagere beroepen). Voor hen zal het hogere inkomen vermoedelijk een rol spelen.

Deeltijdwerk onder vrouwen, en met name onder moeders, wordt wel een typisch Nederlands verschijnsel genoemd, hoewel het ook in andere landen zeker niet ongevoen is. Zo is het aandeel in deeltijd werkende vrouwen in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland 39% (OECD 2006) (deeltijdwerk is hier opgevat als minder dan 30 uur; volgens die definitie komt de OECD voor Nederland op een percentage van 61% voor het aandeel deeltijders).

Tabel 6.5

Vrouwen van 15-64 jaar met minderjarige kinderen, naar arbeidsduur en beroepsniveau, 2005

	1-11 uur	12-19 uur	20-27 uur	28-34 uur	≥ 35 uur	totaal
elementaire beroepen	27	12	6	4	9	12
lagere beroepen	45	31	21	19	21	28
middelbare beroepen	20	42	42	37	35	36
hogere beroepen	7	14	24	26	23	18
wetenschappelijke beroepen	1	3	7	14	12	6
totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: CBS (EBB'05)

In het Verenigd Koninkrijk is er naar de omvang van de arbeidsduur een groot onderscheid tussen vrouwen van verschillende etnische herkomst. Voltijdwerk is daar de norm voor vrouwen uit etnische minderheden, ook als ze kinderen hebben (Yerkes en Visser 2005; Dale en Holdsworth 1998). Uit de *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (Keuzenkamp en Merens 2006) bleek dat ook in Nederland autochtone vrouwen minder vaak voltijds werken dan vrouwen uit etnische minderheden – Marokkaanse en Afghaanse vrouwen uitgezonderd. Maar in alle groepen is het een minderheid van de werkenden die een voltijd baan heeft.

Tabel 6.6

Aandeel werkenden^a onder vrouwen van 15-64 jaar met minderjarige kinderen en omvang arbeidsduur van werkende moeders, naar herkomst, 2005

	aandeel werkenden	omvang arbeidsduur werkende moeders			
		1-19 uur	20-34 uur	≥ 35 uur	totaal
autochtonen	72	44	45	11	100
Turken	36	36	35	29	100
Marokkanen	29	36	42	22	100
Surinamers	59	20	48	32	100
Antillianen/Arubanen	50	30	42	28	100
westerse allochtonen	65	33	48	19	100
overige niet-westerse allochtonen	39	33	43	24	100

a Het gaat hier om personen die ten minste 1 uur per week werken.

Bron: CBS (EBB'05)

Tabel 6.6 bevat de verdeling naar arbeidsduur van werkende moeders van verschillende etnische herkomst. Het is duidelijk dat onder de allochtone werkende moeders heel wat meer voltijders te vinden zijn dan onder de autochtone. Het vaakst zien we dit bij Antillianen/Arubanen, de Turken en de Surinamers. Bij Antilliaanse en Suri-

naamse vrouwen zou men dit wellicht verwachten, aangezien zij relatief vaak alleenstaand moeder zijn en van hen bekend is dat zij relatief vaak voltijds werken. Het hoge aandeel voltijds werkenden onder de Turkse en Marokkaanse moeders is echter opmerkelijk. Men moet uiteraard wel bedenken dat het aandeel moeders dat werkt in deze groep relatief klein is (35%). Bij degenen die wel blijven werken na de komst van kinderen, is echter de in Nederland gangbare keus om dan in deeltijd te gaan werken kennelijk niet vanzelfsprekend.

6.4 Motivatie om voltijds te werken

In een land waar deeltijdwerk voor moeders de norm is, is het interessant na te gaan waarom sommige moeders voltijds werken. Zijn ze meer werk- en carrièregericht, is het financieel noodzakelijk, valt het combineren van arbeid en zorg hun minder zwaar, of is de arbeidscultuur waarin zij werkzaam zijn er niet naar om minder dan voltijds te werken? Er zijn helaas maar weinig gegevens beschikbaar die het mogelijk maken daar inzicht in te verkrijgen, ook internationaal gezien. Er bestaan data over het welbevinden en de opvattingen van werkende moeders (zie bv. Van den Heuvel 1997; Groenendijk 1998) en over de combinatie van arbeid en zorg van ouders uit tweeverdienerhuishoudens (bv. Moen 2003; Fine-Davis et al. 2004; Martinez 2005). Hierbij komen voltijds werkende moeders soms kort aan de orde. Object van onderzoek zijn zij echter vrijwel nooit.

In aanvulling op secundaire analyse van enkele databestanden, hebben we daarom een beperkt aantal interviews afgenomen met voltijds werkende moeders. Via de sneeuwbalmethode⁵ hebben we contact gezocht met vrouwen met ten minste één kind onder de 12 jaar. We beperkten ons bovendien tot moeders van wie de partner ook voltijds werkt en tot moeders zonder partner. Vrouwen die deel uitmaken van een anderhalfverdienerspaar waar de rollen zijn omgedraaid en de man in deeltijd werkt in plaats van de vrouw, behoren dus niet tot onze responsgroep. De geïnterviewde vrouwen zijn allemaal middelbaar of hoogopgeleid en veelal werkzaam in hogere en wetenschappelijke functies.⁶

Hakim (2000) legt de motivatie van vrouwen om al dan niet (voltijds) te werken uit aan de hand van de preferentietheorie. Zij maakt een indeling in drie typen: *home-centred*, *adaptive* en *work-centred women* en stelt dat vrouwen persoonlijke voorkeuren hebben die hun arbeidssituatie en ouderschap verklaren. De *home-centred women* hebben hun gezin als belangrijkste doel in hun leven en de *work-centred women* hun werk. De *adaptive women* willen graag werk en zorg combineren. Voltijds werkende moeders zouden volgens deze typologie net als deeltijds werkende moeders thuishoren in de groep *adaptive women*, omdat zij arbeid en zorg willen combineren. De categorie *work-centred women* bestaat volgens Hakim voornamelijk uit vrouwen zonder kinderen.

In Nederlands onderzoek onder moeders met kinderen onder de 12 jaar, is een aantal stellingen opgenomen over de betekenis die deze moeders toekennen aan betaald werk. In tabel 6.7 is te zien hoe de *werkende* moeders daarop reageren, al naar gelang hun arbeidsduur. Over het algemeen blijken de voltijds werkende moeders meer dan de anderen in te stemmen met stellingen die het belang van betaald werk onderstrepen. Betaald werk is voor vrijwel allemaal een vanzelfsprekendheid en noodzakelijk voor een volledige invulling van het leven. Ook wordt door hen de betekenis van betaald werk voor zelfontplooiing en sociale contacten wat meer onderschreven, hoewel de verschillen met vrouwen die ten minste 20 uur per week werken niet altijd groot zijn. Hetzelfde geldt voor de mening over het belang van betaald werk om een bijdrage te leveren aan de maatschappij. Over de stelling ‘betaald werk heb je vooral voor het inkomen’ verschillen de groepen vrouwen niet van elkaar.

Tabel 6.7

Opvattingen van werkende moeders (met ten minste één kind onder de 12 jaar) over het belang van werk, naar arbeidsduur,^a 2004 (in procenten)

	1-12 uur	13-19 uur	20-27 uur	28-34 uur	≥ 35 uur	totaal
betaalde arbeid is voor mij een vanzelfsprekendheid	55	70	79	83	89	73
betaalde arbeid is noodzakelijk om mijn leven volledig te maken	42	61	68	63	80	61
betaalde arbeid is belangrijk vanwege de contacten met anderen	67	78	83	78	82	78
betaalde arbeid is belangrijk voor mijn zelfontplooiing en zelfontwikkeling	52	68	78	72	80	69
betaalde arbeid is belangrijk omdat je zo een steentje bijdraagt aan de maatschappij	40	42	55	53	61	49
betaalde arbeid heb je vooral voor het inkomen	(59)	(57)	(55)	(59)	(53)	56
naast het moeder zijn is het belangrijk om als collega gewaardeerd te worden	62	79	82	81	82	76

a Aandeel enigszins/helemaal eens. Niet-significante verschillen staan tussen haken.

Bron: SCP (GKO'04)

Ook in de interviews komen dergelijke uitspraken veelvuldig naar voren. Het merendeel van de moeders zegt dat de reden om voltijds te werken is dat zij hun baan leuk en uitdagend vinden en er veel voldoening uit halen. Opmerkelijk is overigens dat slechts twee respondenten zeggen dat ze carrière willen maken. Wel noemen de meesten zichzelf ambitieus en zeggen dat zij altijd al die *drive* hebben gehad om veel te werken, en dit meestal ook in het verleden al hebben gedaan. Bovendien vinden sommigen dat het te beperkend zou zijn om meerdere dagen thuis te zijn om voor de kinderen te zorgen. Zij zouden dit zwaarder vinden dan voltijds buitenshuis werken.

Ze zijn juist zeer tevreden met de combinatie van een voltijdbaan en het gezinsleven. Zoals een respondent zegt:

‘Ik denk dat het hectischer zou zijn om parttime te werken en parttime thuis te zijn dan in feite fulltime te werken. (...) Anders heb ik continu het idee dat ik alles half moet doen (...). Voor mij werkt dit het beste.’ (Karin)

Hoewel in de Nederlandse samenleving het leeuwendeel van moeders met kleine kinderen in deeltijd werkt, geven de meeste geïnterviewde moeders aan dit totaal niet te hebben overwogen. Toch is de arbeidssituatie voor velen wel wat veranderd na de komst van hun kinderen. Zo zijn enkele respondenten en hun partners een dag van huis uit gaan werken. Een paar anderen hebben hun feitelijke arbeidsduur wel iets ingekort, hetzij door niet meer regelmatig over te werken, hetzij door van 40 uur terug te gaan naar 36:

‘Ik wilde per se drie dagen voor mijn kinderen hebben (...). En ik vind als je je contract op 40 uur houdt, ik bedoel: die uren maak je wel, maar de werkgever heeft dan ook het recht om te zeggen: “Oké, ik wil dat je er ook die vijf dagen bent.” Dus het was eigenlijk ook voor mijzelf dat ik gewoon kan zeggen als het nodig is: joh, die vrijdag is gewoon voor mij.’ (Karin)

De meeste geïnterviewde moeders geven nadrukkelijk aan dat het inkomen niet de reden is dat zij voltijds werken. Het financiële aspect is zeker een mooie bijkomstigheid, maar de voldoening die zij uit hun werkzaamheden behalen, noemen zij als belangrijkste drijfveer voor hun arbeidsduur. Voor hen is het bovendien financieel gezien niet noodzakelijk om voltijds te werken, aangezien het merendeel van de geïnterviewde moeders een partner heeft met een relatief hoog beroepsniveau en inkomen. Maar ook voor de volgende alleenstaande moeder, die geen financiële steun van haar ex-man krijgt, zijn de financiën niet het hoofdmotief:

‘Het is uit interesse en uit ambitie en uit verantwoordelijkheidsgevoel, die combinatie. (...) Ik heb veel financiële verplichtingen, dus ik bedoel, geld is wel een bijkomstigheid, dat verdien je ook met je werk. Maar ik werk niet dit aantal uren vanwege het geld.’ (Heleen)

Zoals gezegd, zijn de geïnterviewde vrouwen echter merendeels werkzaam in hogere functies. Het is goed denkbaar dat financiële redenen wel vaker een rol spelen bij vrouwen in middelbare lagere functies, vooral als zij een partner hebben die eveneens een lager beroepsniveau heeft. Zo zegt een respondent met een functie op mbo-niveau dat financiële redenen van groot belang zijn bij haar keus voor een voltijdbaan, maar ook bij haar is het niet uit noodzaak dat ze voltijds werkt: ‘Wij willen het inkomen. We zouden wel met minder rond kunnen komen, maar willen dat niet’ (Khadija).

6.5 Reacties uit de omgeving

Zoals eerder gesteld, is het hebben van een voltijdbaan voor moeders in Nederland vrij uitzonderlijk. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat voltijds werkende moeders zich voor hun keuze moeten verantwoorden (cf. Van Doorne et al. in Groenendijk 1998: 15), tegenover anderen, maar misschien ook tegenover zichzelf. Kan een voltijdbaan van moeders wel gepaard gaan met de taken en verantwoordelijkheden die het moederschap met zich meebrengt? Is de veelvuldige afwezigheid van de moeder niet schadelijk voor het welzijn van kinderen? Uit recent onderzoek is bekend dat er grenzen zijn aan de acceptatie van het gebruik van kinderopvang. Voor kinderen zou het beter zijn als zij niet te vaak buitenshuis door derden worden opgevangen. De leeftijd van de kinderen speelt bij die opvattingen een rol: naarmate kinderen ouder worden, is een groter aantal dagen opvang acceptabel, met voor schoolgaande kinderen een gemiddeld aantal dagen van twee per week (Portegijs et al. 2006).

Uit het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland blijkt dat een volledige werkkring voor vrouwen het meest wordt geaccepteerd wanneer zij (nog) geen moeder zijn (88%) of wanneer zij geen in huis wonende kinderen meer hebben (86%) (tabel 6.8). Voor vrouwen met jonge (56%) of schoolgaande kinderen (66%) geldt echter een voorkeur voor een parttime werkkring. 27% van de bevolking vindt bovendien dat moeders met kleine kinderen sowieso geen baan zouden moeten hebben.

Tabel 6.8

Antwoorden op de vraag: 'Vindt u dat vrouwen onder de hieronder vermelde omstandigheden een volledige werkkring buitenshuis mogen hebben, een parttime werkkring of helemaal geen werkkring?', personen van 16 jaar en ouder, 2002 (in procenten)

	volledige werkkring	parttime werkkring	geen werkkring	totaal
nadat zij getrouwd is en nog geen kinderen heeft	88	12	0	100
als er een kind is dat nog niet naar school gaat	18	56	27	100
nadat het jongste kind naar school gaat	31	66	3	100
nadat de kinderen het huis uit zijn	86	13	0	100

Bron: SCP (CV'02)

Hoewel de maatschappelijke discussie zich tegenwoordig wel wat meer richt op het aandeel van vaders in de taakverdeling binnenshuis, staat voltijdwerk voor hen nauwelijks ter discussie. Zoals tabel 6.9 laat zien, heeft ruim de helft van de Nederlanders weinig begrip voor moeders met kleine kinderen die voltijds willen werken. Als het om vaders gaat, is het aandeel dat die mening is toegedaan veel kleiner, maar toch ook nog zo'n 20%.

Tabel 6.9

Mening van mannen en vrouwen over ouders met kleine kinderen die voltijds willen werken, 2006
(in procenten)

	weinig begrip voor moeders die voltijds willen werken		weinig begrip voor vaders die voltijds willen werken	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
geheel mee eens	22	23	4	5
enigszins mee eens	30	30	14	16
noch mee eens, noch mee oneens	17	19	18	23
enigszins mee oneens	16	14	21	25
geheel mee oneens	16	14	43	32
totaal	100	100	100	100

Bron: SCP (EMOP'06)

In de interviews is gevraagd hoe personen in de omgeving van voltijds werkende moeders reageren op hun voltijdse arbeidsduur in combinatie met het moederschap. Die reacties hadden soms betrekking op de gevolgen voor de kinderen, maar gingen vooral ook over veronderstelde praktische problemen. De respondenten gaven aan veel vragen te krijgen over hoe zij het feitelijk kunnen bolwerken. Kenmerkend hierbij is dat deze vragen voornamelijk aan en over de moeders worden gesteld, niet aan en over de vaders.

De reactie van (schoon)familie is meestal positief, maar zeker niet altijd:

‘Mijn schoonouders zijn zo ontzettend tegen mijn werk. (...) Zij vinden gewoon: je hoort bij je kind te zijn. (...) Werk... daar kan je het beter niet over hebben. (...) Nee, er blijft altijd afwijzing (...). [Mijn schoonmoeder] zei van de week: “Ja, je weet toch dat ik het te druk vind vijf dagen, dat moet je ook niet willen.” (...) Ze sprak zich nu voor het eerst heel duidelijk uit dat ze het gewoon voor mij te druk vindt, uit een soort van compassie, maar ze heeft met name in het begin heel erg het gevoel gehad dat mijn zoontje tekortkwam.’ (Joke)

De opvattingen van ouders en schoonouders van de geïnterviewde voltijds werkende moeders zijn echter overwegend positief. De keus van de vrouwen zal ook niet altijd een verrassing zijn voor de ouders. ‘Ze wisten mijn standpunt. Ik ben geen type om veel thuis te zitten’ (Khadija). De meeste respondenten en hun partners krijgen bovendien mentale en praktische steun van hun (schoon)ouders en worden gestimuleerd in hun werkzaamheden. Maar tegelijkertijd uiten (schoon)ouders vaak hun bezorgdheid. Opvallend is dat de bezorgdheid, die ook door anderen dan (schoon)familie wordt uitgesproken, vaak primair is gericht op de voltijds werkende ouders zelf (is het niet te druk, werk je niet te hard) en niet zozeer op de invloed die het voltijds werken heeft op de kinderen. Maar sommigen vinden dat het belang van het kind erdoor wordt geschaad en de ouders (lees: moeders) te veel vanuit zichzelf redeneren:

‘Naaste familie... van hen krijg ik wel veel reacties. Die zijn daar dan toch wat traditioneler in. Zij zien het toch als een vorm van egoïsme. Maar goed, ze zitten ietwat anders in elkaar wat dat betreft. (...) Zij zijn er meer van overtuigd dat het werk tijdelijk op een lager pitje gezet moet worden. Ja, ik vraag niet door, hoor. Ik ga geen olie op het vuur gooien. Maar ze vinden het wel raar dat ik zoveel wil werken. Dat begrijpen ze niet altijd. Maar ik vind eigenlijk dat mijn leven goed in balans zit. Want met mijn kind breng ik ook veel tijd door.

Ik vind eigenlijk dat dat perfect samen gaat.’ (Janneke)

Anderen in de naaste omgeving lijken nauwelijks expliciete opmerkingen te maken over de mogelijke gevolgen die het voltijds werken van beide ouders heeft voor de kinderen. Vermeende gevolgen van veelvuldig gebruik van kinderopvang voor het welzijn van de kinderen komen wel nadrukkelijk ter sprake. Veelvuldig gebruik van kinderopvang vindt men niet wenselijk – het merendeel van de voltijds werkende moeders zelf overigens evenmin. Zolang kinderen maar niet vijf dagen per week buitenshuis worden opgevangen, lijkt de omgeving de keus van ouders om voltijds te werken wel te accepteren:

‘Het scheelt natuurlijk, ik heb geen buitenschoolse opvang. Volgens mij is het dat met name waar mensen een oordeel over hebben. (...) Ik heb helemaal geen bso. Ik heb eerder het gevoel (...) dat ze zeggen: “Het is voor de kinderen niet goed”, dat de afkeur gaat over het kinderen naar de bso sturen, dan dat het gaat over dat de ouders fulltime zouden werken.’ (Heleen)

De meningen van vrienden zijn overwegend positief. Veelal wordt uitgebreid over de arbeidssituatie en combinatie van arbeid en zorg gesproken en de respondenten putten daaruit steun. Niet alleen mentaal; ook praktische adviezen en strategieën worden uitgewisseld. De verklaring voor die positieve opstelling van vrienden is waarschijnlijk dat velen van hen een soortgelijke werksituatie hebben en mensen elkaar in vriendschappen willen steunen en begrip voor elkaar willen opbrengen.

‘Daar praat ik echt alleen met mijn eigen vrienden over, die daar verder ook geen waardeoordeel over uitspreken. Dat zijn vaak ook ambitieuze mensen die promoveren of met dergelijke dingen bezig zijn, dus die begrijpen dat ook. En daar heb ik nooit vervelende reacties van gehad. Maar wel mensen die daar net buiten staan.’ (Anne)

Als het gaat om mensen die wat verder afstaan van de moeders, maken zij vaak bewust een afweging wie ze wat over hun – vrij uitzonderlijke – arbeidssituatie vertellen. Het combineren van moederschap met een voltijdbaan is een thema waar de meeste mensen een oordeel over hebben, zo nemen de vrouwen aan. De moeders rekenen niet bij voorbaat op positieve reacties van leraren op school, leidsters van kinderopvangcentra en andere personen die wat verder van hen afstaan. Vooral bij deze personen laten de respondenten wel eens de ‘details’ van hun werkende leven onvermeld of zeggen er in het geheel niets over, om discussie en afwijzing te voorkomen. Zo zeggen sommigen dat zij vier dagen werken, en laten weg dat zij de vijfde dag van huis uit werken. Of zij laten mensen denken dat die voltijdbaan écht financieel noodzakelijk is, omdat zij alleenstaand zijn, ook al klopt dit feitelijk niet:

‘Ik maak wel een inschatting, als ik met vreemde moeders praat over hoeveel ik ze vertel over wat ik doe. (...) Soms vertel ik gewoon niet zoveel en zeg bijvoorbeeld: “Nou, ik heb een eigen bedrijfje aan huis, en ik kan daardoor heel goed de zorg combineren.” En niet dat ik daarvoor acht oppassen heb en mijn moeder en bso en de buurt allemaal nodig heb.’(Marie-José)

Het komt echter ook voor dat zij hierover met hen niet spreken, omdat zij het gewoon geen issue vinden. Wanneer de moeders wel duidelijk kenbaar maken hoe hun arbeidssituatie is, stuiten zij veelal op verwondering over hoe zij het kunnen bolwerken en op onbegrip over de reden waarom zij voltijds willen werken, en krijgen zij bezorgde reacties over hun welzijn.

6.6 Tijdsdruk

Uit onderzoek van Baaijens (2006) blijkt dat hoogopgeleide moeders met thuiswonende kinderen minder vaak hun arbeidsduur willen verlagen dan hoogopgeleide vrouwen zonder thuiswonende kinderen. Baaijens vermoedt dat moeders bewust kiezen voor een bepaald aantal arbeidsuren om arbeid en zorg zo goed mogelijk met elkaar te kunnen combineren. Nadat zij hun arbeidsduur hebben gekozen, zien zij zich minder vaak genooddaakt hun arbeidsduur te veranderen dan anderen die deze keuze wellicht minder weloverwogen hebben genomen.

Hoe denken voltijds werkende moeders over hun eigen arbeidsduur? Zijn zij content of vinden zij hun arbeidssituatie wellicht toch te zwaar, wanneer men de combinatie ervan met een gezin en huishouden hierbij betreft? Uit tabel 6.10 is allereerst op te maken dat naarmate het aantal arbeidsuren groeit, ook de ervaren tijdsdruk hoger is, al vinden vrouwen met een grote deeltijdbaan ongeveer even vaak als vrouwen met een voltijdbaan dat zij regelmatig onder hoge tijdsdruk moeten werken.

Tabel 6.10

Antwoord op de vraag: ‘Moet u onder hoge tijdsdruk werken?’, vrouwen van 15-64 jaar behorend tot de werkende beroepsbevolking met minderjarige kinderen, naar omvang arbeidsduur en tijdsdruk,^a 2004 (in procenten)

	12-19 uur	20-27 uur	28-34 uur	≥ 35 uur	totaal
ja, regelmatig	18	22	31	29	24
ja, soms	26	32	33	32	31
nee	56	45	37	39	46
totaal	100	100	100	100	100

a De vraag is alleen gesteld aan personen die ten minste 12 uur werken in één werkkring.

Bron: CBS (EBB'04)

Tabel 6.11 leert ons dat vrouwen met een kleine deeltijdbaan (in dit geval gaat het om banen van minder dan 19 uur per week) het meest positief zijn over de temporele aspecten van de wijze waarop zij arbeid en zorg combineren (zie ook Cloin en Wennekers 2006). Het overgrote deel van deze werkende moeders heeft het gevoel voldoende tijd aan hun kinderen te kunnen besteden en ervaart voldoende balans tussen werk en privé. In vergelijking met moeders die meer uren werken, zeggen zij ook minder vaak veel te moeten plannen en niet toe te komen aan dingen die zij eigenlijk in hun vrije tijd willen doen.

Moeders met een grotere deeltijdbaan (hier 19-30 uur) en met een voltijdbaan lijken redelijk veel op elkaar wat betreft het moeten plannen en organiseren van hun bezigheden. Op de andere stellingen verschillen deze twee groepen echter wel van elkaar. Een aanzienlijk kleiner deel van de voltijds werkende moeders heeft het gevoel dat zij voldoende tijd aan hun kinderen kunnen besteden en zij ervaren in veel mindere mate een goede balans tussen werk en privé.

Tabel 6.11

Beleving van de combinatie van arbeid en zorg door werkende moeders met ten minste één kind onder de 14 jaar, naar arbeidsduur,^a 2002 (in procenten)

	1-18 uur	19-30 uur	≥ 31 uur	totaal
ik kan voldoende tijd besteden aan mijn kinderen	92	78	56	80
eigenlijk heb ik het altijd te druk	41	56	65	52
ik moet altijd veel plannen en organiseren om al mijn bezigheden te combineren	35	53	57	46
ik ervaar op dit moment voldoende balans tussen werk en privé	81	67	44	69
vaak kom ik in mijn vrije tijd niet toe aan de dingen die ik eigenlijk wil doen	48	67	74	61

a Aandeel dat het (helemaal) eens is met de voorgelegde uitspraak.

Bron: SCP (RAZ'02)

De meeste geïnterviewde moeders zeggen echter de combinatie van hun voltijdbaan met de zorg voor hun gezin niet als zwaar te ervaren. De redenen die zij hiervoor opvoeren hebben deels te maken met praktische omstandigheden (zie § 6.7), maar liggen voor een deel in karaktereigenschappen: het goed kunnen plannen en organiseren en dat ook leuk vinden. Die eigenschap wordt als vereiste gezien om zo te kunnen leven. Ook zeggen diverse geïnterviewde vrouwen dat zij niet veel slaap nodig hebben en niet snel vermoeid zijn. De energie die zij uit hun baan krijgen, beschouwen ze als een grote stimulans en als voordeel, waardoor zij andere, huishoudelijke en zorgtaken ook goed aankunnen.

6.7 Hoe krijgen ze het voor elkaar?

Om de tijdsdruk en de combinatieproblematiek het hoofd te bieden, kunnen verschillende strategieën worden ingezet. Deze kunnen zowel praktisch als psychisch van aard zijn. Praktische strategieën zijn primair gericht op het veranderen van de feitelijke situatie, bijvoorbeeld door aanpassing van de werktijden of het uitbesteden van taken. Emotieregulerende strategieën (Lazarus en Folkman in Morée 1992; zie ook Van den Heuvel 1997; Groenendijk 1998) hebben betrekking op de vraag hoe men (mentaal) met de knellende situatie omgaat. Daarnaast kunnen uiteraard ook contextfactoren een rol spelen bij het vergemakkelijken van de combinatie van een voltijdsbaan met de zorg voor kinderen.

Praktische strategieën

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat alle voltijds werkende moeders gebruikmaken van kinderopvang – is het geen formele opvang (in een kinderdagverblijf of via een gastouder), dan toch zeker informele (opvang door grootouders, oppas, au pair enz.). Toch is dat niet het geval. Zoals uit tabel 6.12 te lezen valt, maakt bijna de helft van de voltijds werkende moeders helemaal niet gebruik van kinderopvang, formele noch informele. Het aandeel dat geen opvang gebruikt, is zelfs nog groter dan bij de moeders die 28-34 uur werken. Ook uit de Enquête beroepsbevolking 2005 blijkt dat voltijds werkende alleenstaanden en dito paren vaak *níét* gebruikmaken van kinderopvang (Te Riele 2006); bij de alleenstaande ouders gaat het om ruim 30% en bij de paren om ruim 40%.

Tabel 6.12

Gebruik van kinderopvang door werkende moeders met ten minste één kind onder de 12 jaar, naar arbeidsduur, 2004 (in procenten)

	1-12 uur	13-19 uur	20-27 uur	38-34 uur	≥ 35 uur	totaal
geen kinderopvang	68	40	33	36	49	61
uitsluitend formele opvang	3	10	14	18	18	8
uitsluitend informele opvang	27	45	44	35	16	26
zowel formele als informele opvang	2	5	9	11	16	5
totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: SCP (GKO'04)

Deze uitkomst is nogal verrassend en het zou meer diepgaand onderzoek vergen naar de manier waarop deze (al dan niet alleenstaande) moeders omgaan met de opvang van hun kinderen. Nadere analyses van de data van het GKO-bestand wijzen uit dat het in meer dan de helft van de gevallen gaat om gezinnen waarvan het jongste kind al wat ouder is (9-12 jaar). Wellicht is er in een aantal gevallen een ouder kind dat de opvang verzorgt, maar veelal zal dit kind zelf ook naar school gaan, dus

voor opvang van een broertje of zusje onder de 4 jaar biedt dat geen soelaas. De verklaring ligt vermoedelijk veel meer in de arbeidsomstandigheden van de ouders (zie ook verderop in deze paragraaf). Sommige partners kunnen hun werktijden wellicht zo op elkaar en op de schooltijden van hun kinderen afstemmen, dat zij geen opvang nodig hebben. Anderen hebben wellicht een eigen zaak (winkel, boerenbedrijf) of kunnen veel vanuit huis werken.

Overigens maken alle door ons geïnterviewde moeders wel gebruik van kinderopvang. Zij hebben een crèche, oppas aan huis, naschoolse opvang, een oppasmoeder, hun (schoon)ouders of (schoon)zus ingeschakeld. Velen gebruiken combinaties van opvang en hebben hier bewust voor gekozen, enerzijds om problemen te ondervangen wanneer iemand ziek is, maar anderzijds ook omdat zij denken dat het voor hun kinderen goed is deels thuis en deels elders in groepsverband te worden opgevangen. De meeste respondenten hebben duidelijke ideeën over het maximale aantal dagen per week dat hun kinderen door anderen zouden kunnen worden opgevangen. Meestal is dat drie dagen formele kinderopvang buitenshuis en nog eventueel een dag opvang door familie of een oppas thuis. Op enkele respondenten na, vinden de moeders dat vijf dagen buitenshuis opvang te veel is voor kinderen.

Andere praktische strategieën die men toepast zijn het zelf minder tijd besteden aan huishoudelijk werk, al dan niet aangevuld door gedeeltelijke uitbesteding daarvan. Het merendeel van de respondenten heeft een hulp in de huishouding. Als belangrijkste reden hiervoor geven zij op dat zij zelf te weinig tijd hebben om zich toe te leggen op huishoudelijke taken, maar dikwijls komt eveneens naar voren dat zij het huishouden niet leuk vinden om te doen en zij de financiële kosten die het uitbesteden van deze taken met zich meebrengen, er graag voor over hebben. Ook het inleveren van eigen vrije tijd en het minder tijd nemen voor sociale contacten zijn keuzes die sommigen zeggen te maken, zonder dit overigens als groot verlies of probleem te ervaren:

‘Ja, het is toch keuzes maken, dan hou je het vol. Keuzes maken wat je wel en wat je niet doet.’ (Miriam)

Sommige vrouwen kopen ook letterlijk flexibiliteit op hun werk, om bijvoorbeeld bij ziekte van hun kind of de oppas vrij te kunnen nemen:

‘Als mijn kind ziek is, dan wil ik er voor hem zijn. Ik heb daar extra dagen voor gereserveerd. (...) Ik heb een week vrij bijgekocht.’ (Khadija)

Emotiegerichtes strategieën

Uit de interviews blijkt dat sommige moeders de positieve aspecten van het hebben van een (voltijd)baan benadrukken en op die manier ook hun keuze beargumenteren. Zo benadrukken sommigen dat zij juist veel energie krijgen uit hun werk en hierdoor betere moeders kunnen zijn. Anderen wijzen op de financiële ruimte en voordelen die het voltijds werken biedt:

‘Ik wil het liefste dat mijn kinderen niets missen doordat wij beiden werken.

En “niets”, dat kun je natuurlijk nooit zeggen, want ze missen wel dingen, maar ze krijgen er ook andere dingen voor terug. (...) Als mijn dochter eens in

de zoveel tijd zegt “...en ik moet altijd vier dagen overblijven en de andere kinderen nooit”, dat is dan even niet leuk (...) Maar ik leg haar wel uit dat doordat wij werken, we ook andere dingen kunnen doen, en dat andere kinderen die dingen soms niet hebben.’ (Miriam)

Een aantal respondenten relativeert de negatieve gevolgen van het voltijds werken, zoals de drukte en de stress of het feit dat het huis niet altijd even schoon is. Vrouwen verlagen hun normen, laten sommige dingen liggen en hebben daar vrede mee (zie ook Van der Lippe et al. 2003). Een van de geïnterviewde vrouwen zegt bijvoorbeeld:

‘Ik zeg altijd: “Als je het allemaal wilt... je moet ook ergens concessies doen.”

Dus het is bij ons niet altijd helemaal spic en span. Ja, dat zij dan maar zo. En de dag dat ik dan thuis ben en het is mooi weer, ... ik ga dus zaterdag echt naar het strand met de jongens en dan ga ik dus niet lopen stofzuigen en stoffen. Ja.. dat is bij ons onderaan op het lijstje.’ (Karin)

Een deel van respondenten brengt naar voren er genoeg mee te nemen dat ze minder tijd hebben voor vrienden. En als zij er niet toe komen te sporten of uit te gaan, dan moet het maar zo zijn:

‘Ze zeggen: “Waarom leg je jezelf zoveel druk op door dat werken en moet je je een aantal dingen ontfeggen? Maar ik ervaar dat niet zo. (...) Ik ontfeg me wel dingen, maar ik krijg daar via mijn kinderen heel veel voor terug. Dus ik zie dat niet als een belemmering.’ (Miriam)

Ook uitspraken over de verminderde kwantiteit maar juist verhoogde kwaliteit van het samenzijn met kinderen worden gedaan:

‘Mijn dochter vertelde vorige week op het schoolplein aan een andere moeder waar ik bij was: “Ja, mijn moeder zit eigenlijk altijd achter de computer”. Daar schrik ik stiekem toch wel een beetje van, hoewel ik weet dat het waar is.(...) Maar we hebben het denk ik in de tijd die we wel samen hebben, heel erg gezellig. Daar zorg ik bewust voor.’ (Marie-José)

Daarnaast kunnen de eerdergenoemde strategieën van het maken van afwegingen over wie men wat vertelt over de arbeidsduur, het onvermeld laten van de arbeidssituatie of het verhullen van de reden van het voltijds werken, onder de noemer emotiegericht strategieën geplaatst worden, omdat zij worden ingezet om gevoelens van het ‘moeten verantwoorden’ of onbegrip en afwijzing te voorkomen.

Een gunstige Ausgangssituatie

Bij het combineren van de voltijdbaan met de zorg voor kinderen en het huishouden speelt de partner uiteraard een belangrijke rol. Zoals al uit tabel 6.3, bleek heeft 80% van de voltijds werkende moeders een partner; 70% van hen werkt ook voltijds, de andere 30% heeft een deeltijdbaan of werkt niet. In de interviews zijn alleen moeders ondervraagd die geen partner hebben of een partner die net als zij voltijds werkt. Degenen met partner hebben allen te kennen gegeven door hun man gesteund te worden, zowel praktisch als mentaal. De respondenten ervaren (op een na) de

verdeling van huishoudelijke en zorgtaken als gelijk, ieder doet zijn deel. De verhalen duiden er echter op dat de vrouwen er in de meeste gevallen meer tijd aan besteden dan hun partners. De partners hebben overigens in veel gevallen een redelijk flexibel rooster, hetgeen taakcombinatie vergemakkelijkt. De ouders hebben hun werktijden vaak op elkaar afgestemd.

‘Ik werk 4x9 uur en heb vrijdag vrij. Mijn man werkt van maandag tot en met zaterdag, maar heeft op donderdag vrij. Hij begint vroeg (6 uur), komt dan om 8 uur even naar huis om mijn zoontje naar de oppas te brengen en mij naar het werk, werkt dan weer tot half 5 en haalt ons zoontje dan weer op.’ (Khadija)

De mannelijke partners staan bovendien achter de arbeidssituatie van hun vrouw. In één geval is het zelfs de partner geweest die zijn vrouw heeft overgehaald om de voltijdbaan aan te nemen, ook al had zijzelf hierover haar bedenkingen. Twee van de drie respondenten die op dit moment niet meer samenleven met hun ex-partner, geven echter aan dat hun arbeidsduur een oorzaak van wrijving was binnen de relatie.⁷

De respondenten wijzen op praktische omstandigheden die het hun goed mogelijk maken voltijds te werken en dit te combineren met de zorg voor het gezin en het huishouden. Men woont dicht bij het werk of men heeft een breed netwerk van mensen die kunnen worden ingeschakeld voor de opvang van kinderen. Nadrukkelijk komt bij deze externe omstandigheden ook de flexibiliteit binnen hun organisatie en het beroepsniveau ter sprake. De meeste respondenten kunnen eens per week van huis uit werken en zij hebben flexibele werktijden. De moeders zitten vaak op een (redelijk) hoog functieniveau in, over het algemeen, grote organisaties en bedrijven. Ze hebben een vrij zelfstandige functie; in sommige gevallen hebben zij een leidinggevende functie. Een van hen heeft een eigen bedrijf, een ander is kunstenaar. Alle respondenten geven aan dat zij hun werktijden flexibel kunnen indelen en dat zij dit als een van de belangrijkste voorwaarden zien om arbeid en zorg met elkaar te kunnen combineren:

‘Dat zie ik wel als een voorrecht dat ik die flexibiliteit heb. Ik kan me voorstellen dat als je op een ander level in de organisatie zit, en dus die flexibiliteit niet hebt (...) dat zou het veel moeilijker maken. (...) Echt het belangrijkste is die flexibiliteit, en ik realiseer me dat ik daarmee gezegend ben, onder andere vanwege de rol [functie] die ik heb. En dat geldt voor mijn man ook.’ (Miriam)

Het belang van deze aspecten van het werk lijkt bevestigd te worden door gegevens uit de enquête Regelingen arbeid en zorg uit 2002 (zie tabel 6.13). Helaas laten de gegevens het niet toe om de echte voltijders (meer dan 35 uur werkend) apart te analyseren. Een blik op de tabel wekt de indruk dat de werkende moeders met een grote baan in mindere mate geacht worden altijd fysiek op de werkplek aanwezig te zijn, in groteren getale werken in organisaties waar men flexibel met werktijden omgaat en vaker een werkgever hebben die taakcombineerders ondersteunt, maar de verschillen zijn (op één uitzondering na) niet significant. Gezien het belang van kwesties als aanwezigheid en flexibiliteit zoals dat uit de interviews naar voren komt, is het echter denkbaar dat als de echt voltijds werkende vrouwen apart worden bestudeerd, er wel een significant verschil blijkt te bestaan.⁸

Tabel 6.13

Oordeel van werkende moeders met ten minste één kind onder de 14 jaar over de arbeidscultuur,^a 2002 (in procenten)

	1-18 uur	19-30 uur	≥ 31 uur	totaal
werknemers zijn op de werkplek aanwezig gedurende de werktijd waarvoor ze zijn aangesteld	81	83	74	81
werknemers moeten aanwezig zijn op hun werkplek om goed werk af te leveren ^b	87	79	64	79
medewerkers gaan flexibel om met werktijden, zodat zij werk en privé op elkaar kunnen afstemmen	54	57	48	54
mijn leidinggevende zoekt naar oplossingen voor medewerkers die problemen hebben met de combinatie zorgen en werken	64	62	52	61

a Aandeel dat het (helemaal) eens is met de voorgelegde uitspraak over de situatie bij hen op het werk.

b Alleen bij dit item zijn de verschillen tussen de categorieën vrouwen significant ($p < 0,01$).

Bron: SCP (RAZ'02)

6.8 Veranderingswensen

Ondanks de algemene positieve beleving van het combineren van een voltijdbaan met de zorg voor kinderen, geven veel van de geïnterviewde moeders te kennen dat er bepaalde momenten of (korte) periodes zijn waarop het lastig is en het soms even te veel wordt. Zo zijn er twee momenten op de dag die met name als stressvol worden gezien: de ochtenduren, waarin kinderen naar school of naar de opvang gebracht moeten worden, en de avonduren, wanneer een van beide ouders zich vanuit werk naar de opvang moet haasten om op tijd te zijn. Ook onvoorziene situaties, wanneer een oppas ziek is of wanneer een kind koorts heeft en niet naar de opvang mag of niet naar school kan gaan, maken het combineren van de voltijdbaan met de zorg voor kinderen moeilijk. (zie ook Cloin en Wennekers 2006). Op die momenten moet er snel en veel geregeld worden.

De geïnterviewden willen echter grotendeels (op twee uitzonderingen na) ook in de toekomst voltijds blijven werken. Hooguit willen zij als hun kind naar school gaat, een dag in de week ouderschapsverlof opnemen, om zo tijdelijk hun arbeidsduur te reduceren. Ook uit de Enquête beroepsbevolking van het CBS (zie tabel 6.14) blijkt dat de overgrote meerderheid van de voltijds werkende moeders (78%) geen wens heeft om de arbeidsduur aan te passen. De verschillen in gewenste arbeidsduur tussen de groepen zijn overigens over het algemeen klein. Vrouwen die minder dan 28 uur werken willen iets vaker een wat grotere baan, en vrouwen die 28 uur of meer werken iets vaker een kleinere. Maar in alle groepen hebben 8 van de 10 vrouwen geen veranderingswens wat betreft de omvang van hun arbeidsduur.

Tabel 6.14

Vrouwen behorend tot de werkende beroepsbevolking van 15-64 jaar met minderjarige kinderen, naar arbeidsduur en wens tot aanpassing daarvan, 2005 (in procenten)

	12-19 uur	20-27 uur	28-34 uur	≥ 35 uur	totaal
meer willen werken	22	13	9	3	13
minder willen werken	3	6	13	19	9
niet meer/minder willen werken	76	81	78	78	99
totaal	100	100	100	100	100

Bron: CBS (EBB'05)

6.9 Van uitzondering naar regel?

De oproep van het kabinet-Balkenende II tot herstel van de voltijdbaan, staat haaks op de trend van een toenemend aantal en aandeel deeltijdwerkers. Vooral onder vrouwen, en zeker onder moeders, is deeltijdwerk steeds meer gebruikelijk. Er is echter ook een kleine groep moeders met minderjarige kinderen die voltijds werken (ten minste 35 uur per week). In 2005 betrof het 9% van de moeders en 5% van alle werkende vrouwen. Het aantal voltijds werkende moeders is in de afgelopen tien jaar weliswaar toegenomen, maar hun aandeel onder de moeders niet. Het is de vraag hoe groot de kans is dat dit aandeel in de toekomst wel zal groeien. En hoe wenselijk is dat eigenlijk? En wat zou gedaan kunnen worden om de groei van die groep te bevorderen, indien men dat zou wensen? Dit hoofdstuk biedt een eerste verkenning van deze specifieke categorie vrouwen.

Allereerst is het zinvol samen te vatten wie nu eigenlijk die voltijds werkende moeders zijn. Wat is hun profiel? De meeste voltijds werkende moeders hebben een partner, ofschoon het aandeel alleenstaanden onder hen (20%) wel wat groter is dan gemiddeld (13%). Van die partners werkt 71% eveneens in een voltijdbaan; 15% werkt niet en 14% werkt in deeltijd. De voltijds werkende moeders zijn relatief hoog opgeleid: 39% heeft een opleiding afgerond op hbo- of wo-niveau en 41% op middelbaar niveau (havo, vwo, mbo). Ook werken zij relatief vaak in een beroep op middelbaar (36%) of hoger en wetenschappelijk niveau (35%). Ze hebben vergeleken met andere moeders vaak al wat oudere kinderen, die naar het voortgezet onderwijs gaan (33%). Opmerkelijk is overigens wel dat de voltijds werkende moeders in deze opzichten sterk lijken op moeders met een baan van 28-34 uur per week. En interessant is bovendien dat voltijdwerk onder werkende moeders uit etnische minderheden duidelijk vaker voorkomt dan onder werkende autochtone moeders, hoewel het ook bij hen altijd om een minderheid gaat.

De voltijds werkende moeders zijn vergeleken met andere werkende moeders wat meer werkgericht: ze beschouwen betaald werk vaker als vanzelfsprekend en noodzakelijk om het leven volledig te maken. De gegevens uit enquêtes wijzen uit dat

zij wel vaker onder hoge tijdsdruk moeten werken, maar zij wijken wat dat betreft niet af van vrouwen met een grote deeltijdbaai (28-32 uur per week). De balans tussen werk en privé staat bij vrouwen met grotere banen onder druk. Moeders die ten minste 31 uur per week werken (een verder onderscheid is met deze bron niet te maken; zie tabel 6.11) hebben het naar eigen zeggen vaker te druk dan moeders met kleinere banen, komen minder toe aan dingen die ze eigenlijk zouden willen doen en hebben minder het gevoel dat ze voldoende tijd aan hun kinderen kunnen besteden. Opmerkelijk is overigens dat de respondenten die wij geïnterviewd hebben, meestal zeiden de combinatie van hun voltijdbaai met de zorg voor hun gezin niet zwaar te vinden. Het gaat daarbij echter om een kleine, selectieve groep, dus het is de vraag of dat beeld voor alle voltijds werkende moeders opgaat. De groep lijkt sterk op de categorie werkende vrouwen die door Groenendijk (1998) werd aangeduid met de titel 'Positief bestaan', vrouwen die hun werkend en zorgend leven in het algemeen positief waarderen.⁹ Onze respondenten zijn over het algemeen tamelijk nuchtere vrouwen, met een positieve kijk op het leven. Ze ervaren geen schuldgevoelens over hun kinderen, het huishouden en hun vriendschappen, ze hebben veel energie en een goede gezondheid.

Hoe belangrijk de rol van de partner is voor de door hen gemaakte keuze en de beleving daarvan, is uit enquêtemateriaal niet op te maken. De meeste geïnterviewde vrouwen zeggen dat hun partner hen steunt en zij zijn tevreden over de taakverdeling binnenshuis. Ook de naaste omgeving van de respondenten (familie en vrienden) steunt hen over het algemeen. Soms klinken er vanuit de familie echter ook bedenkingen: de keus van de vrouwen is egoïstisch en zielig voor het kind.

Wat blijkens de interviews eveneens van groot belang is, zijn diverse aspecten van het werk. Uitdagend werk dat veel voldoening geeft, is voor de vrouwen een belangrijk motief voor hun keus. Cruciaal zijn bovendien flexibele werktijden. De respondenten benadrukten dat het feit dat zij redelijk autonoom zijn, tot op zekere hoogte flexibel met hun werktijden kunnen omgaan en soms ook thuis kunnen werken, van essentieel belang is. Het is opvallend dat een omvangrijk deel van de voltijds werkende moeders (zo leren diverse enquêtes) in het geheel geen kinderopvang gebruikt. Voor degenen die dat wel doen, is die opvang vermoedelijk een cruciale voorwaarde, en wellicht is de beschikbaarheid van kinderopvang al min of meer vanzelfsprekend geworden. De grote nadruk die de respondenten leggen op flexibele werktijden is toch opmerkelijk. Men kan zich afvragen of flexibele werktijden voor een deel van de moeders misschien nog wel belangrijker zijn dan kinderopvang, omdat zij de opvang van hun kinderen het liefst in eigen hand houden. De kans dat de voltijds werkende moeder in de nabije of iets verdere toekomst de regel zal zijn, is niet groot. Hun aandeel is, zoals gezegd, erg klein en is de afgelopen jaren niet gegroeid. Het is echter aannemelijk dat er nog wel een potentieel bestaat. Er is immers nog altijd een aanzienlijke groep vrouwen die aangeeft meer uren te willen werken dan zij momenteel doen (Baaijens 2006). Ook blijkt uit onderzoek dat veel vrouwen (en mannen) bereid zijn hun arbeidsduur te verlengen als hun werktijden flexibeler zijn en zij meer mogelijkheden hebben om thuis te werken (Keuzen-

kamp en Portegijs 2006). Indien kabinet, sociale partners en individuele werkgevers willen dat vrouwen hun arbeidsduur verlengen, valt op dit terrein nog het nodige te doen. Tegelijkertijd is ook duidelijk dat vooralsnog de combinatie van de zorg voor kinderen met een voltijdbaan voor de meeste moeders geen aantrekkelijke optie is. Er zal vermoedelijk meer winst te boeken zijn bij uitbreiding van de omvang van deeltijdbanen, dan in groei van het aandeel voltijders.

Noten

- 1 Met dank aan Wil Portegijs, die een deel van de interviews heeft afgenomen en aan Hanne Groenendijk (szw) en Wouter van Gils (Radboud Universiteit) voor hun commentaar op een eerdere versie van deze tekst.
- 2 Zie voor een toelichting op de databestanden: www.scp.nl/scr2006.
- 3 Nettoarbeidsparticipatie is het percentage van de bevolking van 15-64 jaar dat een baan heeft van ten minste 12 uur per week.
- 4 Brutoarbeidsparticipatie is het totale percentage van de bevolking van 15-64 jaar dat een baan heeft van ten minste 12 uur per week, of dat werk zoekt voor ten minste 12 uur per week.
- 5 We hebben respondenten gezocht via collega's, familie, vrienden en kennissen. Ook vroegen we de ons bekende ouders van jonge kinderen of zij via hun kinderdagverblijf ouders konden polsen.
- 6 Het gaat om 13 respondenten, van wie 8 met 1 kind en 5 met 2. De leeftijd van het jongste kind varieert tussen de 1 en 7 jaar; de leeftijd van het oudste kind tussen de 1 en 12 jaar.
 - 3 van de vrouwen wonen niet samen.
 - 2 respondenten zijn Surinaams, 1 Marokkaans, 1 Italiaans en de rest is autochtoon.
 - 2 respondenten hebben als hoogste opleiding mbo, de anderen hbo (3) of wo (8).
 - 5 respondenten hebben een leidinggevende functie, 1 is zelfstandig, 1 beeldend kunstenaar, de overigen hebben diverse functies, waarbij in alle gevallen sprake is van een vrij grote mate van autonomie en flexibiliteit wat betreft de werktijden.
- 7 Onderzoek naar motieven bij echtscheiding (De Graaf en Kalmijn 2006) wijst uit dat de verdeling van de huishoudelijke taken voor 28% van de gescheiden vrouwen een rol speelde bij hun scheiding. Dit motief is in de loop der decennia voor meer vrouwen belangrijk geworden, maar relationele motieven (uit elkaar groeien, niet met elkaar kunnen praten), gedragskwesties (moeite met bepaalde gewoonten van de partner) en ontrouw, worden ook door meer recentelijk gescheiden vrouwen nog altijd vaker genoemd.
- 8 Helaas bevat dit bestand alleen informatie over de arbeidsduur in categorieën en is het niet mogelijk om degenen die ten minste 35 uur per week werken te onderscheiden.
- 9 De andere categorieën dragen de titels: Pittig bestaan, Zorgelijk bestaan en Zwaar bestaan.

Literatuur

- Baaijens, C. (2006). *Arbeidstijden: tussen wens en werkelijkheid* (proefschrift). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Cloïn, M. en C. Wennekers (2006). 'Meer werken, meer zorgen'. In: *Altijd een antwoord. SCP-nieuwjaarsuitgave 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dale, A. en C. Holdsworth (1998). 'Why Don't Minority Ethnic Women in Britain Work Part-Time?'. In: J. O'Reilly en C. Fagan (red.), *Part-Time Prospects. An International Comparison of Part-Time Work in Europe, North America and the Pacific Rim*. London: Routledge.
- Dijk, L. van (1994). *Choices in Childcare. The Distribution of Childcare among Mothers, Fathers and Non-Parental Care Providers*. Utrecht: Inter University Centre of Social Science Theory and Methodology (ICS).
- Fine-Davis, M. et al. (2004). *Fathers and Mothers. Dilemmas of the Work-Life Balance. A Comparative Study in Four European Countries*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Gils, W. van en G. Kraaykamp (2004). 'Full-time werkende paren in Nederland. Ontwikkeling en samenstelling 1997-2002'. In: *Bevolking en Gezin* (33) 3, p. 95-125.
- Graaf, P.M. de en M. Kalmijn (2006). 'Divorce Motives in a Period of Rising Divorce. Evidence from a Dutch Life-History Study'. In: *Journal of Family Issues* (27) 4, p. 483-505.
- Groenendijk, H. (1998). *Werken en zorgen: de moeite waard. Een onderzoek naar het welbevinden van buitenshuis werkende moeders*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Hakim, C. (2000). *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century. Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Henkens, K., Y. Grift en J. Siegers (2002). 'Changes in Female Labour Supply in the Netherlands 1989-1998. The Case of Married and Cohabiting Women'. In: *European Journal of Population* (18) 1, p. 39-57.
- Heuvel, T. van den (1997). *Over carrières gesproken. Werkgeschiedenissen van hoger opgeleide vrouwen*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Keuzenkamp, S. en A. Merens (red.) (2006). *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. en W. Portegijs (2006). 'Willen vrouwen en mannen wel meer werken?'. In: *Altijd een antwoord. SCP-nieuwjaarsuitgave 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lippe, T. van der en L. van Dijk (2002). 'Comparative Research on Women's Employment'. In: *Annual Review of Sociology* (28), p. 221-241.
- Lippe, T. van der, A. Jager en Y. Kops (2003). 'In balans tussen werk en privé? De invloed van de arbeidssituatie en thuissituatie op combinatiedruk van mannen en vrouwen?'. In: *Bevolking en Gezin* (32) 3, p. 3-24.
- Martinez, S. (2005). 'Women's Intrinsic and Extrinsic Motivations for Working'. In: B. Schneider en L. Waite (red.), *Being Together Working Apart. Dual-Career Families and the Work-Life Balance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moen, P. (red.) (2003). *It's about Time. Couples and Careers*. Ithaca (NY)/London: Cornell University Press.
- Morée, M. (1992). 'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. *Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Utrecht: Van Arkel.
- OECD (2006). *OECD Employment Outlook. Boosting Jobs and Incomes 2006*. Paris: OECD.
- O'Reilly, J. en C. Fagan (red.). *Part-Time Prospects. An International Comparison of Part-Time Work in Europe, North America and the Pacific Rim*. London: Routledge.
- Portegijs, W., A. Boelens en L. Olsthoorn (2004). *Emancipatiemonitor 2004*. Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.

- Portegijs, W. et al. (2006). *Hoe het werkt met kinderen. Moeders over kinderopvang en werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Riele, S. te (2006). 'Gebruik van kinderopvang'. In: *Sociaal-Economische Trends. Statistisch kwartaalblad over arbeidsmarkt, sociale zekerheid en inkomen* 3, p. 24-28.
- TK (2003/2004). *Kiezen voor groei. Welvaart voor nu en later*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 29696, nr. 1.
- Valk, J. van der en A. Boelens (2004). 'Vrouwen op de arbeidsmarkt'. In: *Sociaal-Economische Trends. Statistisch kwartaalblad over arbeidsmarkt, sociale zekerheid en inkomen* 3, p. 19-25.
- Vlasblom J. en J. Schippers (2005). *Arbeidsmarktconsequenties van kinderen krijgen. Een verkenning van de langetermijneffecten*. Utrecht: Universiteit Utrecht /Utrecht School of Economics.
- De Volkskrant (2006). 'Ga werken, besteed je kind uit' (interview van Aleid Truijens met Carmen Breeveld, 25 juli 2006). Geraadpleegd via <http://volkskrantbanen.volkskrant.nl/dezeweek/article396797.ece>.
- Yerkes, M. en J. Visser (2005). *Women's Preferences or Delineated Policies? The Development of Part-Time Work in the Netherlands, Germany and the United Kingdom*. Amsterdam: Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies (Working paper 45-36).

Succesvolle innovatie: het belang van sociale en culturele aspecten

7.1	Het maatschappelijk rendement van innovatie	185
7.2	Wat is innovatie?	186
7.3	Het Nederlandse innovatiebeleid	188
7.4	Waar zijn we goed in?	190
7.4.1	Innovatieprestaties internationaal vergeleken	190
7.4.2	Innovatieprestaties in sectoren	192
7.4.3	Innovatieprestaties in sleutelgebieden	193
7.4.4	Innovatieprestaties in de vier innovatie hotspots	195
7.5	Sociale en culturele achtergronden van succesvolle innovatie	196
7.6	Slotbeschouwing	207
	Bijlage B7: gepubliceerd op http://www.scp.nl/SCR2006	
	Noten	210
	Literatuurlijst	213

Samenvatting

Innovatie kan op vele manieren een positieve uitstraling hebben op de samenleving. Niet alleen draagt deze bij aan de werkgelegenheid, ook leiden vernieuwingen mogelijk tot milieuvriendelijker productiewijzen, gezondere burgers en gemotiveerdere werknemers. Hoewel de algemene innovatieprestatie van Nederland het EU15-gemiddelde 'slechts' licht overstijgt, blinkt Nederland uit op een aantal vlakken: de verspreiding van breedbandinternet, de mogelijkheden tot een-leven-lang-leren, publiek gefinancierde Research and Development (R&D) en de grote hoeveelheid verleende octrooien. Binnen de industriële sector zijn farmaceutische bedrijven het vaakst innovatief (78%). In de dienstensector nemen computerservicebureaus, met 54% innovatieve bedrijven, de koppositie in. Enkele sectoren zijn mondiaal concurrerend en herbergen in internationaal perspectief hoogwaardige kennis en technologie. Deze zogenoemde sleutelgebieden zijn High Tech Systemen en Materialen, Food & Flowers, Water en de Creatieve Industrie. Er is vrij veel kennis over economische, technologische en infrastructurele determinanten van innovatie. Dit hoofdstuk gaat echter in op de vraag welke Nederlandse sociale en culturele achtergronden ten grondslag liggen aan succesvolle innovatie. Innovatiedeskundigen noemen de op samenwerking gerichte mentaliteit, openheid en het talent om te combineren en complexiteit te overzien. Zij benadrukken bovendien het aanpassingsvermogen van Nederlanders, hun betrouwbaarheid en hun koopmansgeest. Daarnaast biedt de literatuur aanknopingspunten: een kleine machtsafstand, een postmaterialistisch waardepatroon, veel sociaal vertrouwen, tolerantie en een uitgebreide sociale zekerheid zijn Nederlandse kenmerken die mogelijk een positieve bijdrage leveren aan innovatie. Ook een empirische vinger-oefening lijkt te wijzen op een samenhang tussen aan de ene kant het uitgebreide socialezekerheidsstelsel en het belang van een waarde als tolerantie en aan de andere kant de investeringen in R&D.

7 Succesvolle innovatie: het belang van sociale en culturele aspecten

Maurice Gesthuizen

7.1 Het maatschappelijk rendement van innovatie

In de bijdrage die het bedrijfsleven levert aan de maatschappij wordt innovatie¹ vaak gezien als sleutelcomponent. Ondernemingen die innoveren zijn vaak concurrerder en behalen een hogere arbeidsproductiviteit dan ondernemingen die dat niet doen. Ze leveren daarmee een grotere bijdrage aan de groei van het bruto binnenlands product (BBP) (Soete en Ter Weel 1999). Bovendien behoren landen met meer technologische ontwikkeling vaak tot het centrum van de wereldhandel (Castells 1996; Freeman en Soete 1997).² Door de toenemende internationale concurrentie neemt het belang van innovatie almaar toe. Het is dan ook niet vreemd dat de overheid steeds meer aandacht besteedt aan de bevordering ervan.

De maatschappelijke effecten van innovatie reiken echter verder dan de directe opbrengsten. In westerse economieën, die een groot beslag leggen op natuurlijke hulpbronnen, veel afval produceren en op nog vele andere wijzen onwelkome bijeffecten genereren, wordt met behulp van innovatie getracht om op meer milieuvriendelijke wijzen te werken. Zo experimenteren kashouders in de sierteelt met het omzetten van overvloedige kaswarmte in groene energie. In de voedingsmiddelen-, chemische en farmaceutische industrie zet men innovatie in om de algemene gezondheid van de bevolking te bevorderen. Tot slot behoeft het innovatieproces vaak de creatieve inbreng van werknemers, en daarmee kan het een substantieel andere arbeidsbeleving teweegbrengen. Werknemers en hun ideeën worden serieus genomen. Ook gaat innovatie vaak gepaard met meer autonomie en verantwoordelijkheid in het werk en strookt het met postmaterialistische waarden als zelfontplooiing. Innovatie levert daarom mogelijk extra werkplezier op, doordat het het werk intrinsiek interessanter maakt (zie Van Beek 1998).

Kortom, innovatie kan op tal van manieren een positieve uitstraling hebben op de samenleving.³ Door te innoveren kunnen ondernemingen een belangrijke directe economische, en een indirecte maatschappelijke bijdrage leveren.

Om innovatie te kunnen begrijpen, is kennis nodig over de determinanten ervan. Economische, technologische en infrastructurele oorzaken zijn vaak onderwerp van onderzoek, maar kennis over sociale en culturele aspecten van bedrijven en landen die innovatie bevorderen, is nog beperkt. Dit is jammer, want de wijze waarop bedrijven tot vernieuwingen komen en de manier waarop dit uiteindelijk optelt tot de innovatieprestatie van een land, omvat meer dan een optelsom van techno-

logie, economie en infrastructuur. De wijze waarop de omgang tussen mensen in een bedrijf (leidinggevend en ondergeschikten) ruimte biedt aan creativiteit, en de mogelijkheden die de cultuuraspecten van een land bieden om vernieuwend te zijn, bepalen of de uiteindelijke optelling van de 'harde' factoren boven of beneden verwachting zal uitvallen. Of, zoals het wel wordt verwoord in twee veelbesproken monografieën: 'vragen op het gebied van economische, technische, medische, of biologische samenwerking zijn te vaak puur technisch benaderd. Een van de oorzaken waarom zo veel oplossingen niet werken of onuitvoerbaar blijken, is dat verschillen in denkwijze tussen de partners niet tijdig werden onderkend. Inzicht in dergelijke verschillen is minstens even belangrijk als inzicht in technische aspecten' (Hofstede 1992: 14), en 'in elke cultuur wordt de economie als door een onzichtbare hand geleid door een stelsel van diepgewortelde overtuigingen. Deze cultuurgebonden keuzes, oftewel waarden, vormen de basis van de nationale identiteit en de bron van economische kracht... en zwakte' (Hampden-Turner en Trompenaars 1994). Het is dan ook van belang te weten op welke wijze deze sociaal-culturele factoren innovatie beïnvloeden. Dit hoofdstuk biedt daartoe een theoretische aanzet en een eerste voorzichtige empirische verkenning.

Eerst beantwoorden we een aantal algemene vragen, met als doel een beeld te schetsen van de discussie en kennis rondom innovatie in Nederland. Wat is innovatie eigenlijk? Wat doet de Nederlandse overheid eraan om innovatie te bevorderen? Waar zijn we in Nederland qua innovatie goed in (internationaal, sectoraal en regionaal)? Daarna onderscheiden we, door middel van expertinterviews⁴ en literatuuronderzoek, een aantal sociale en culturele determinanten van succesvol innovatief ondernemen en gaan we in op de manieren waarop deze factoren innovatie in de hand werken. We sluiten af met een eerste empirische verkenning van de relatie tussen een aantal sociaal-culturele kenmerken van landen en hun innovatieprestaties.

7.2 Wat is innovatie?

Een van de deskundigen zegt het volgende over het dynamische en complexe karakter van innovatie: 'Innovatie is inspelen op veranderingen. Markten veranderen, klanten veranderen, er verschijnen nieuwe bedrijven op de markt. Het gaat tegenwoordig vooral om de wisselwerking tussen techniek en de organisatie van het innovatieproces'.

In een groot deel van de vorige eeuw vond technologische innovatie vooral plaats binnen de muren van laboratoria. Daar werden nieuwe uitvindingen gedaan, en vervolgens was het aan de buitenwereld om dit op te pikken en te vermarkten. Dit wordt ook wel het 'lineaire proces van innovatie' genoemd. Schumpeters definitie van innovatie was in 1934, toen de grootschalige industrie nog de boventoon voerde, *the carrying out of new combinations*. Vijf onderdelen van dit 'tot stand brengen van nieuwe combinaties' speelden een belangrijke rol: nieuwe producten, nieuwe productiemethoden, nieuwe markten, nieuwe toeleveranciers en nieuwe organisatiestructuren.

turen (Schumpeter 1934). Hoewel deze definitie in de economische context van die tijd vooral de productie- en afzetkant benadrukte, valt tegelijkertijd op dat reeds het dynamische karakter van innovatie werd onderkend, evenals het belang van organisatiestructuren en samenwerking met anderen.

Vanaf die tijd hebben grote economische veranderingen plaatsgevonden. Ten eerste kwam in de westerse landen de dienstensector op, ten koste van de industrie. Het belang van innovatie binnen de diensten (ICT, sociale innovatie) kwam hierdoor steeds meer in beeld. Ten tweede kwam het op maat ontwikkelen van producten en diensten steeds meer in de plaats van grootschalige productiewijzen. Oog voor de specifieke wensen van klanten betekende een oneindige verdieping van het innovatieproces. Immers, veel meer onderzoek werd nodig om deze wensen te achterhalen – marketing dus – en om de finetuning te realiseren die een ‘op-maateconomie’ nu eenmaal vraagt. Ten derde nam de snelheid toe waarmee de wensen van klanten veranderen. *First to market* zijn werd daarmee steeds belangrijker, de snelheid van innoveren moest, met het korter worden van de productlevencycli, dan ook omhoog. En tot slot veranderde de economie van een hoofdzakelijk lokale/regionale schaal, in een proces dat zich uitstrekt tot in alle hoeken en gaten van de wereld. Dit betekent niet alleen dat de componenten van het proces van innovatie nu moeten worden gezocht in een veel complexere en grotere markt en dat de concurrentie is verhevigd, maar ook dat samenwerking met mensen uit allerlei verschillende culturen en met diverse achtergronden belangrijker is geworden. *Soft skills* nemen nu dus een belangrijke plaats in naast *technical skills*.

Kortom, de wijze van het tot stand brengen van innovatie evolueerde van een lineair proces tot een interactief proces: een keten van handelingen op mondiaal niveau, waartussen steeds weer feedback en terugkoppeling plaatsvindt (Jacobs en Waalkens 2001). Processen van innovatie zijn in de loop der tijd daarmee beduidend minder eenduidig geworden.

Hoe definieert men innovatie in de beleidsliteratuur? In een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Bletz et al. 1993) omschrijven de auteurs het begrip ‘innovatie’ als ‘new products, new production processes, new materials, new logistic concepts, and renewal in every possible way’. Onderzoek voor Bedrijf & Beleid (EIM) definieert innovatie als ‘een doelbewuste vernieuwing van producten, diensten en werkmethoden’ (Braaksma 2006; Oudmaijer 2005), het CBS (2006b) noemt het ‘het vernieuwen dan wel sterk verbeteren van producten (inclusief diensten) of de processen waarmee de producten worden voortgebracht’ en de definitie van het ministerie van Economische Zaken (EZ 2003b) is ‘vernieuwing die neerslaat in producten, diensten, processen of organisatievormen’. De definities zijn dus breed, er kan veel onder worden vervat.

Het is echter wel de vraag of deze definities voldoende helderheid verschaffen over het proces waarmee innovatie tot stand komt. Wanneer bijvoorbeeld wordt gesproken over *new materials*, of *new products* dan gaat het eigenlijk om uitkomsten van het innovatieproces, terwijl *new production processes*, of vernieuwing die neerslaat in processen

juist veel meer betrekking heeft op de manieren of middelen waarmee uiteindelijke vernieuwing wordt bereikt. De definities doen geen uitspraken over wat middelen en doelen zijn, of, anders gezegd, maken geen onderscheid tussen proces en uitkomst. Een gevolg is dat de definities ook weinig aanknopingspunten bieden om de samenhang tussen processen en uitkomsten te beschrijven. En dit is nodig want deze innovatieprocessen zijn, blijkens de hierboven beschreven mondiale schaal van de veranderingen van de economie, alleen maar complexer geworden. Zo complex dat sommige wetenschappers (bv. Volberda et al. 2006) tegenwoordig stellen dat de uiteindelijke innovatieprestatie van bedrijven – de uitkomst dus, die betrekking kan hebben op producten, maar net zo goed op diensten – nog maar voor een kwart wordt bepaald door technologische inputfactoren, die tot het proces moeten worden gerekend, en voor het overige door organisatorische factoren als flexibel organiseren, dynamisch managen en slim werken (sociale innovatie). En dit laatste is des te belangrijker wanneer wordt bedacht dat het grootste deel van de Nederlandse economie bestaat uit diensten, waarbinnen technologische inputfactoren ook wel een rol spelen bij het verbeteren van prestaties (het sneller en beter leveren van al dan niet nieuwe diensten), maar sociale innovatie mogelijk een nog prominentere rol speelt.

Daarbij komt de moeilijkheid om de in empirisch onderzoek gebruikte operationele definities te laten aansluiten bij deze complexiteit van het innovatieproces. Ten eerste laten operationele definities vaak in het midden wat wel en wat niet nieuw is. Zo wordt in sommige onderzoeken bijvoorbeeld aan ondernemingen gevraagd of ze producten of diensten hebben geïntroduceerd die nieuw waren voor de bedrijfstak (zie bv. Braaksma et al. 2005). Is het antwoord ‘ja’, dan is er sprake van innovatie. Aan deze vraagstelling gebonden nadelen zijn dat een ondernemer snel vindt dat iets wat hij of zij op de markt brengt nieuw is (de vraagstelling is subjectief). Ook is het de vraag hoe innovatief nu eigenlijk innovatief is, zowel wat betreft productiviteitswinst als wat betreft maatschappelijke externaliteiten.⁵ In de tweede plaats wordt in de wetenschap wel veel onderzoek gedaan naar welke bedrijfsprocessen innovatieprestaties verklaren, en wordt ook gepoogd deze processen te kwantificeren (zie bv. Volberda et al. 2006), maar staat in de beleidsliteratuur het operationele niveau van het in kaart brengen van deze processen nog in de kinderschoenen. De Taskforce Sociale Innovatie (De Jong en Braaksma 2005; Taskforce Sociale Innovatie 2005) en het Kenniscentrum Sociale Innovatie (25 juni werd het startschot voor oprichting gegeven) houden zich onder andere bezig om de operationalisering en de invloed van deze niet-technologische processen nader te duiden.

7.3 Het Nederlandse innovatiebeleid

De beleidsbemoeyenis met innovatie vindt op veel terreinen plaats. Het bevorderen van het kennisniveau, bijvoorbeeld, valt voor een belangrijk deel onder OCW. Ook binnen vws worden tal van acties ondernomen om innovatie te bevorderen. Het gaat dan hoofdzakelijk om maatregelen die de gezondheid van de bevolking in de hand werken. VROM en VenW voeren beleid op bijvoorbeeld een schoner milieu. Innova-

tie speelt in alle doelstellingen een belangrijke rol: bij OCW is dat omdat een goede kennisinfrastructuur een belangrijke pijler is van de innovatieve kracht van Nederland; bij de overige genoemde departementen fungeert innovatie als instrument om maatschappelijk meerwaarde te creëren. Een beschrijving van de wijze waarop deze initiatieven worden ingevuld, zou te veel ruimte innemen. In deze paragraaf beantwoorden we daarom de vraag welk generiek beleid er is om tot betere innovatieprestaties van bedrijven te komen. Het ministerie van Economische Zaken is verantwoordelijk voor dit beleid en hanteert hierbij de filosofie dat beleid zich dient te richten op het scheppen van landelijke randvoorwaarden met een aantal generieke beleidsmaatregelen, en daarnaast een instrumentarium dient te ontwikkelen om knelpunten in specifieke sectoren en regio's aan te pakken, of om sterke kanten nog sterker te maken. Dit beleid is te uitgebreid en te specialistisch om in dit bestek te kunnen beschrijven. We richten ons daarom op een korte uiteenzetting over de generieke beleidsmaatregelen.

De hoofdlijnen van het Nederlandse innovatiebeleid komen tot uitdrukking in het document *In actie voor innovatie. Aanpak van de Lissabon-ambitie* (EZ 2003b). Hierin wordt 'een beter innovatieklimaat', 'meer innovatieve bedrijven' en 'het benutten van innovatiekansen' centraal gesteld (EZ 2003b; SER 2003).⁶ Als eerste noemt EZ het versterken van het innovatieklimaat, hetgeen bereikt kan worden door het budget van de Wet bevordering speur- en ontwikkelingswerk (WBSO) te vergroten met 30% naar 450 miljoen Euro in 2007. Met deze fiscale regeling kan het midden- en kleinbedrijf (MKB) gemakkelijker en goedkoper R&D laten uitvoeren. Het Centraal Planbureau (CPB) concludeert dat het maatschappelijk rendement van deze regeling aanzienlijk is en pleit voor behoud en verdere intensivering (CPB 2002, 2006). Ten tweede onderstreept het kabinet het belang van voldoende kenniswerkers en koppelt daaraan de noodzaak het dreigende tekort van deze bèta's, technici en onderzoekers aan te pakken.

De tweede hoofdlijn legt de nadruk in de eerste plaats op 'het stimuleren van nieuwe innovatieve bedrijvigheid.' Het plan TechnoPartner is hiervan een belangrijk onderdeel en richt zich uitsluitend op starters in hightechsectoren, die door middel van de Subsidieregeling kennisexploitatie (SKE) wetenschappelijke kennis sneller kunnen benutten. De TechnoPartner Seed faciliteit voorziet technostarters in de vroege fase in hun kapitaalbehoefte (TK 2004; EZ 2004b). Ook schaarst EZ het 'werk maken van de potentie van het MKB' onder deze hoofdlijn. Een vaak naar voren gebracht probleem is dat MKB-bedrijven veelal niet over accurate kennis beschikken om tot innovaties te komen en dat zelf ook lang niet altijd kunnen 'produceren' of inkopen. Via netwerkvorming en kennisvouchers moet dit knelpunt worden aangepakt. 'Kennisintensieve bedrijvigheid naar Nederland halen', tot slot, komt volgens EZ in de eerste plaats tot wasdom wanneer Nederland zich sterker in de 'internationale etalage' zet waar het gaat om sterke technologische (wetenschaps)gebieden. De laatste hoofdlijn, *benutten van innovatiekansen door focus en massa op strategische innovatiegebieden*, benadrukt vooral het belang van (internationale) samenwerking op gebieden waar Nederland al een leidende positie bezet. De sleutelgebiedenaanpak

(Innovatieplatform 2004; EZ/Innovatieplatform 2005) sluit hier goed op aan. In de volgende paragraaf van dit hoofdstuk omschrijven we deze sleutelgebieden.

Naast beleid dat EZ specifiek richt op het bevorderen van innovatie, is er ook beleid dat als doel heeft ondernemerschap in Nederland te bevorderen. Logischerwijs houdt ook dit beleid verband met de bevordering van innovatie; immers, binnen bedrijven en organisaties vindt de innovatie plaats, dus hoe meer bedrijven en organisaties, hoe meer innovatie. In internationaal perspectief komt in Nederland ondernemerschap echter moeizaam van de grond. En de ondernemers die Nederland heeft, innoveren relatief weinig (zie § 7.4; Arundel en Hollanders 2005; CBS 2006a). We bespreken dit specifieke ondernemerschapbeleid hier verder niet, maar verwijzen naar enkele publicaties van EZ (EZ 2003a, 2004a, 2005).

Enkele commissies en instituten komen met aanbevelingen om het innovatiebeleid effectiever te maken. Het Innovatieplatform (2005) geeft in navolging van het CPB (2002) en de Sociaal Economische Raad (SER 2003) aan, dat het innovatiebeleid van de rijksoverheid doeltreffender zou zijn wanneer dit minder versnipperd en verkokerd zou zijn. Samenwerking tussen de verschillende departementen komt nog te weinig tot stand. In *Opening van zaken. Beleid voor innovatie* signaleert de Adviesraad voor Wetenschaps- en Technologiebeleid (AWT 2006) daarnaast dat innovatieprocessen steeds vaker worden gekenmerkt door samenwerking tussen verschillende soorten partijen en door betrokkenheid van gebruikers bij de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten (open innovatie). De adviesraad beveelt daarom ook aan beleid te ontwikkelen voor samenwerking en alliantievorming.

7.4 Waar zijn we goed in?

7.4.1 Innovatieprestaties⁷ internationaal vergeleken

De vraag naar de plaats van Nederland op de innovatieladder levert een ambigu antwoord op. Dit tweeslachtige beeld noemt men ook wel ‘de Nederlandse kennisparadox’. In een notendop houdt deze kennisparadox in dat Nederland goed presteert op indicatoren die gelden als input van innovatie, zoals de gemiddeld hoge scholingsgraad van de bevolking, het niveau van wetenschappelijk onderzoek en het aantal octrooien, maar dat de omzetting van deze input in daadwerkelijke vernieuwing van producten en diensten te wensen overlaat (Wijffels en Grosfeld 2004; CBS 2006b). Vaak wordt de relatief geringe mate van private investering in R&D genoemd als indicator voor deze zwakke Nederlandse positie (CBS 2006b).

De European Trend Chart on Innovation (Trendchart 2005) onderscheidt vijf dimensies in het proces van innovatie, waarvan er drie zijn te kenmerken als input-indicatoren. Dit zijn de *innovatiedrijvers* (bv. universitair afgestudeerden in de exacte vakken, tertiair gediplomeerden, een-leven-lang-leren), *kenniscreatie* (bv. publieke en private R&D) en *innovatie en ondernemerschap* (bv. het aandeel binnen het MKB dat innoveert). Twee gelden als outputindicatoren en dit zijn *applicatie* (bv. werkgelegenheid in hightechdiensten, verkoop van producten die nieuw zijn op de markt,

verkoop van producten die nieuw zijn voor het bedrijf) en intellectueel eigendom (bv. octrooien, merken en modellen). Deze vijf dimensies tezamen leveren de zogenaamde Summary Innovation Index op, op basis waarvan Nederland in 2003/04 de tiende plaats bezette in een rijtje van 33 Europese en andere westerse landen, en net iets boven het gemiddelde scoorde van de EU15.

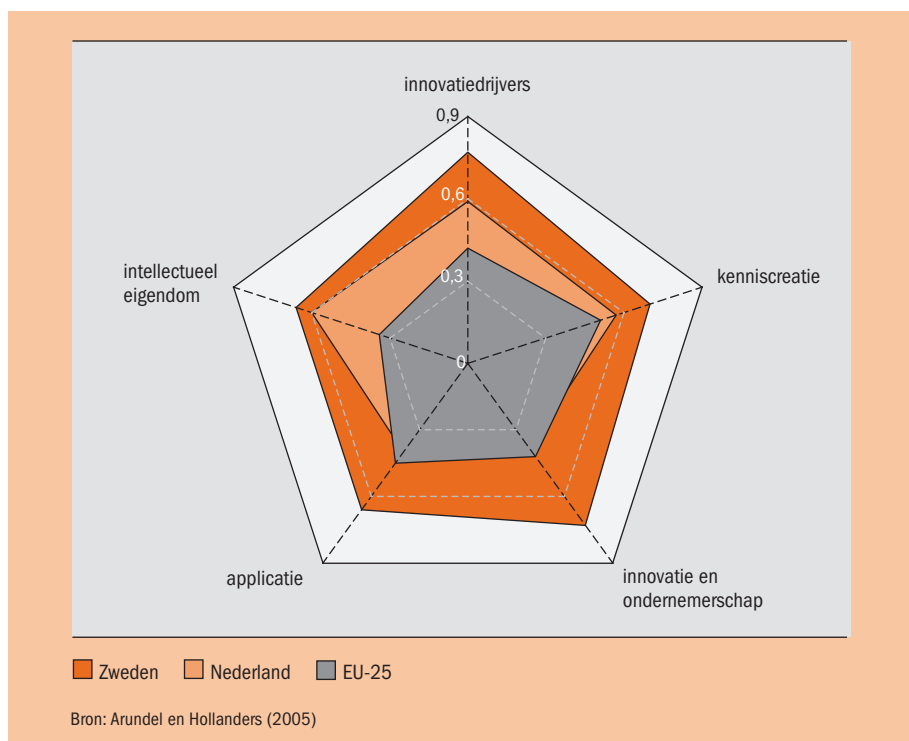
Ten opzichte van het EU15-gemiddelde levert Nederland relatief weinig afgestudeerden in de exacte vakken af, en is het percentage met tertiair onderwijs gemiddeld (zie ook Steenhoven et al. 2006). Ook is de deelname aan 'Een leven lang leren' hoog en ADSL wijd verbreid. De publieke uitgaven aan R&D zijn iets bovengemiddeld, maar de private uitgaven aan R&D vallen ver onder het EU15-gemiddelde. Ook innoveren relatief weinig MKB-bedrijven binnenshuis, en is de mate van samenwerking met andere bedrijven om te innoveren niet hoog. Het percentage werkgelegenheid in hightechservices ontstijgt het EU15-gemiddelde licht. Dit geldt ook voor de export van technologisch vernieuwende producten. De binnenlandse verkoop van ondernemingen van producten die nieuw zijn voor de markt of voor het bedrijf zelf is, daarentegen, weer aan de lage kant. Ook voor de werkgelegenheid in *medium-high-tech* en *high-tech manufacturing* is dit het geval. Nederland scoort, tot slot, bovengemiddeld hoog op alle indicatoren die te maken hebben met de bescherming van uitvindingen en merken en modellen (zie voor deze en andere indicatoren Trendchart 2005 (Annex A): 33-34).

Samengevat noemt de trendchart de verspreiding van ADSL, een-leven-lang-leren, door publieke instellingen bekostigde innovatie en het aandeel octrooien als sterkste punten van Nederland. Daarentegen zijn de zwakste punten het aandeel afgestudeerden in bètawetenschappen, het aandeel binnen het MKB dat zelf of middels samenwerking innoveert, de uitgaven van ondernemers aan innovatie, de verkoop van producten die nieuw zijn voor het bedrijf en werkgelegenheid in de *medium-hightech* industrie (zie Arundel en Hollanders 2005: 100).

Figuur 7.1 visualiseert de positie van Nederland ten opzichte van het EU25⁸-gemiddelde en Zweden, het land met de hoogste Summary Innovation Index-score.⁹ In deze figuur komen de resultaten iets beter uit dan zojuist beschreven, omdat in de vergelijking met de EU15 de nieuwe Europese lidstaten, waaronder veel Oost-Europese, niet meetellen. Maar de afstand van Nederland tot de nummer 1 Zweden is, in bijna alle opzichten, aanzienlijk.

Figuur 7.1

De score van Nederland en Zweden op vijf innovatiedimensies, vergeleken met het EU25-gemiddelde, 2003/'04



7.4.2 Innovatieprestaties in sectoren

Het Centraal Bureau voor de Statistiek verzamelt datamateriaal over innovatie binnen bedrijven. De in tabel 7.1 gepresenteerde gegevens laten het percentage bedrijven zien dat tussen 2002 en 2004 technologische innovatieprojecten uitvoerde – al dan niet succesvol. Van de overkoepelende sectoren is ‘energie, gas en water’ met 54% innovatoren de meest innovatieve sector. De industrie bezet met 42% de tweede plaats. In de dienstensector wordt beduidend minder geïnnoveerd. Daar voerde minder dan een kwart technologische innovatietrajecten uit. Overigens kan deze uitkomst niet klakkeloos als negatief worden bestempeld, want mogelijk innoveren bedrijven binnen de diensten veeleer op sociaal gebied. De bouwnijverheid, tot slot, is met 11% innoverende bedrijven de minst innovatieve sector.

Wat zijn de twee meest en de twee minst innovatieve sectoren binnen respectievelijk de industrie en de dienstensector?¹⁰ Met 78% en 72% behoren de farmaceutische industrie en de chemische eindproductenindustrie tot de top van het innovatieve bedrijfsleven in de industrie. Met 35% en 36% innovatieve bedrijven zijn uitgeverijen/drukkerijen en de metaalproductenindustrie hekkensluiters. Computerservicebureaus en architecten- en ingenieursbureaus behoren met 54% en 42% innovatieve

bedrijven tot de top in de dienstensector; de horeca, autohandel, detailhandel en reparatiesector belanden met iets meer dan 10% in de onderste regionen.

Tabel 7.1

Het percentage innoverende bedrijven, naar sector, 2002-2004

	2002-2004
landbouw, bosbouw en visserij	28
delfstoffenwinning	35
energie, gas en water	54
bouwnijverheid	11
industrie	42
wv. meest innovatief	
farmaceutische industrie	78
ov. chemische eindproductenindustrie	72
wv. minst innovatief	
uitgeverijen en drukkerijen	35
metaalproductenindustrie	36
diensten	23
wv. meest innovatief	
computerservicebureaus	54
architecten- en ingenieursbureaus	42
wv. minst innovatief	
horeca en autohandel	12
detailhandel en reparatie	13

Bron: CBS (StatLine)

7.4.3 Innovatieprestaties in sleutelgebieden

Met de sleutelgebieden-aanpak stellen het Innovatieplatform en EZ (Innovatieplatform 2004; EZ/Innovatieplatform 2005) voor om de beleidsaandacht sterker te vestigen op combinaties van bedrijvigheid en kennis, waarin Nederland in internationaal opzicht een reeds toonaangevende positie bekleedt. Want, zo luidt de filosofie, in een economie die almaar kennisintensiever wordt, is samenwerking tussen bedrijven en kennisinstellingen onontbeerlijk, en leidt investering in reeds kansrijke gebieden tot de meeste versterking van de internationale concurrentiepositie. De potentiële sleutelgebieden moeten voldoen aan de volgende criteria.

- De ervoor aangedragen acties¹¹ ter verbetering van het sleutelgebied moeten ook daadwerkelijk effectief en doelmatig zijn.
- De sleutelgebieden moeten betrekking hebben op een combinatie van bedrijvigheid en kennis met 1) aansprekende en motiverende zakelijke en maatschappelijke ambities, 2) organiserend vermogen en commitment van de betrokken partijen, 3) diverse en mondiaal concurrerende economische bedrijvigheid,

en 4) in internationaal perspectief hoogwaardige kennis en technologie (Innovatieplatform 2004: 3).

Uit een analyse kwam naar voren dat de volgende sectoren als sleutelgebieden konden worden benoemd: High Tech Systemen en Materialen, Food & Flowers, Water en de Creatieve Industrie. Hoe zien ze er inhoudelijk uit?

High Tech Systemen en Materialen

Voorbeelden van bedrijvigheid in dit sleutelgebied zijn onder andere medische systemen, de auto-industrie, vliegtuigonderdelen, gasturbines, sporttechnologie, en nanotechnologie (Innovatieplatform 2004; EZ/Innovatieplatform 2005). Overigens was in deze sector wel de vraag wat onder hightech moest worden verstaan. Geconcludeerd werd dat 'technologieën binnen het sleutelgebied (...) dienen in te kunnen spelen op twee trends: verkorting van de levenscyclus en ontwikkelingstijd van producten' (EZ/Innovatieplatform 2005: 11).

Food & Flowers

Onder dit sleutelgebied valt bijvoorbeeld 'Food & Nutrition' en de glastuinbouwsector. Innovatie wat betreft voeding wordt natuurlijk gezocht in het op de markt brengen van nieuwe producten, maar ook in het ontwikkelen van gezondere voeding. In dit sleutelgebied speelt biotechnologie een belangrijke overkoepelende rol.

Water

Hieronder vallen waterbouw, waterbeheer, waterzuivering, waterbehandeling en het maritieme cluster (Innovatieplatform 2004; EZ/Innovatieplatform 2005). Doordat Nederland al eeuwenlang het water de baas moest blijven, is hier een internationaal sterk ontwikkelde sector ontstaan. Grootschalige scheepsbouw vindt in Nederland overigens niet meer plaats. Wel hebben wij de hoogste notering in de wereld wat betreft de bouw van luxeschepen. Een belangrijk technologisch gebied is bijvoorbeeld de waterzuiveringstechnologie. Bio- en scheidingstechnologieën worden multidisciplinair ingezet op het gebied van duurzame waterbehandeling (EZ/Innovatieplatform 2005: 25). Ook bouwtechnologische aspecten zijn van belang in dit sleutelgebied. De Deltawerken vormen hiervan een voorbeeld dat geen nadere toelichting behoeft.

Creatieve Industrie

Dit is een breed terrein, maar de gemene deler is dat de bedrijvigheid is ontstaan uit individuele creativiteit, kunde en talent, en de potentie heeft te zorgen voor welvaart en werkgelegenheid door het genereren en exploiteren van intellectueel eigendom. De beeldende en podiumkunsten en -diensten vallen eronder, maar ook de televisie, radio, uitgeverijen, de film- en muziekindustrie en festivals. Ook is er de gehele vormgevende sector, waartoe mode, design, games, architectuur en reclame behoren (EZ/Innovatieplatform 2005: 29).

7.4.4 Innovatieprestaties in de vier innovatie hotspots

In de beleidsnotitie *Pieken in de Delta* vestigt het ministerie van Economische Zaken de aandacht op een aantal Nederlandse regio's waar de economische prestaties al behoorlijk, of zelfs uitzonderlijk zijn. Deze economische kerngebieden leveren de 'belangrijkste concentraties stuwende werkgelegenheid'. Het behoud van deze kracht is van belang voor een goede concurrentiepositie in de huidige wereldmarkt (EZ 2006). Er worden vier innovatieve hotspots genoemd. De nu volgende beschrijving ervan is ten dele letterlijk overgenomen uit bovengenoemde notitie.

Noordvleugel Randstad

Dit gebied beslaat de verstedelijkte gebieden van Noord-Holland, Almere, het Gooi en Utrecht. Het bevat 29% van de nationale werkgelegenheid (tegen 16% van het grondoppervlak). Schiphol, een van de twee mainports van Nederland (de Rotterdamse haven is de tweede), is de belangrijkste economische kracht van deze regio. Mede door Schiphol is deze regio het centrum van internationale zakelijke dienstverlening en ontplooit men er hoogwaardige internationale logistieke activiteiten. Andere sterke punten van dit gebied zijn onder andere de werkgelegenheid in de glastuinbouw rondom de veiling van Aalsmeer, en de daaruit volgende leidende positie in de wereldmarkt van sierteelt. De Noordvleugel van de Randstad behoort tot de regio's met de sterkste concentratie werkgelegenheid in Noordwest-Europa, een positie die de afgelopen tien jaar alleen maar is versterkt. Hier staat onder andere de staalindustrie sterk. Ook de kennisinstituten en -netwerken in deze regio dragen bij aan de werkgelegenheid. Tot slot worden ICT, het internationale congreswezen en het multimediacluster Amsterdam-Gooi genoemd en geldt Utrecht als een centrum van nationaal georiënteerde dienstverlening.

Zuidvleugel Randstad

Dit gebied bestaat uit de regio's Leiden, Den Haag, Delft en Rotterdam, wat neerkomt op 9% van het landoppervlak, waar zich in totaal 19% van de werkgelegenheid concentreert. De tweede mainport, de Rotterdamse haven, bevindt zich hier. Maar ook de zakelijke dienstverlening groeit er en in Den Haag bevindt zich een internationaal toonaangevend juridisch cluster; bovendien is het toerisme er een belangrijke economische bron. In Leiden staat een groot biosciencepark. De agrosector is dominant in het Westland en de baggerindustrie is er internationaal concurrerend. Rotterdam, Leiden en Delft hebben voorts gerenommeerde kennisinstellingen. Hierdoor investeert de Zuidvleugel Randstad ná Noord-Brabant het meest in publieke en private R&D.

Oost-Nederland

Knooppunt Arnhem-Nijmegen, Ede-Wageningen en omstreken en Twente behoren tezamen tot deze goed presterende regio. Gelderland en Overijssel beslaan samen ongeveer 25% van de oppervlakte van Nederland; 18% van de totale werkgelegenheid is in deze provincies te vinden. Rondom Wageningen bevindt zich een cluster

van bedrijven en instellingen dat zich bezighoudt met kennisintensieve activiteiten. De voedings- en genotsmiddelensector en gerelateerde bedrijvigheid zijn er sterk ontwikkeld. Gespecialiseerde kennisdiensten zijn geconcentreerd rondom de drie in deze regio aanwezige universiteiten. Ook wordt in Oost-Nederland innovatie gestimuleerd door het benutten en combineren van kennis en kansen binnen de kennisgebieden voeding, gezondheid en technologie (Food Valley, Wageningen; Health Valley, Arnhem/Nijmegen; en Technology Valley, Twente).

Zuidoost-Nederland

Deze regio is grensoverschrijdend en omvat het centrale en Oostelijke deel van Noord-Brabant, Limburg, Belgisch Limburg, Leuven en omgeving Luik en Aken. Het Nederlandse deel beslaat 17% van het Nederlandse oppervlak en genereert 19% van de werkgelegenheid. In deze regio's is sprake van concentraties van onder andere voedings- en genotmiddelenindustrie, metaal- en elektronica-industrie, chemische en farmaceutische industrie en auto-industrie. Het sleutelgebied 'High-Tech Systemen en Materialen' is hier oververtegenwoordigd, vooral in de regio Eindhoven. Hier is dan ook sprake van een hoge concentratie publieke en private uitgaven aan R&D (TU Eindhoven, TNO, High Tech Campus). In private R&D wordt ook veel geïnvesteerd in Venlo, Sittard/Geleen en 's Hertogenbosch/Oss. Van de *big seven* (de zeven grootste Nederlandse particuliere bedrijven) bevinden zich in deze regio drie hoofdkantoren. Dit zijn ASML, Océ en DSM.¹² Op innovatief vlak scoort Zuidoost-Brabant uitermate goed: nummer 4 in Europa, na de regio's Stockholm (Zweden), Uusimaa (Finland) en Oberbayern (Duitsland). Deze vierde plaats heeft de regio vooral te danken aan de hoge scores op de indicatoren 'hightech Europese octrooien' en 'alle Europese octrooien'. Maar ook op het gebied van private R&D-uitgaven en innovatie-uitgaven als percentage van alle omzet in de industrie, scoort Zuidoost-Brabant uitzonderlijk hoog in internationaal opzicht (Trendchart 2003a). Hierdoor is de bijdrage die deze regio levert aan het BBP bovengemiddeld (Trendchart 2003b).

7.5 Sociale en culturele achtergronden van succesvolle innovatie

Om tot een goed begrip te kunnen komen van de totstandkoming van succesvolle innovatie, moet ten eerste duidelijk zijn wat succesvolle innovatie is, ten tweede op welke niveaus innovatie zich afspeelt (bedrijf, regio, land) en ten derde welke typen determinanten van innovatie er zijn (economische, historische, infrastructurele, sociale, culturele, institutionele).

Zoals uit paragraaf 7.2 al duidelijk werd, is innovatie meer dan de investering die men pleegt in R&D en gaat het er tegenwoordig veel meer om dat bedrijven in staat blijken de juiste puzzelstukjes samen te brengen in een complexe mondiale setting. In werkelijkheid is het echter moeilijk om metingen te vinden waaruit dit complexe proces van innovatie duidelijk naar voren komt, en wordt toch veelal teruggегреpen op algemene indicatoren als de mate van investering in R&D. Ook wij zullen ons

moeten beperken tot deze algemene maat, wanneer we deze paragraaf afsluiten met een empirische vingeroefening.

De eenheid, ofwel het niveau van analyse, kan zich richten op bedrijven, regio's en landen. Het zijn uiteindelijk de mensen binnen bedrijven die bepalend zijn voor de innovatieve kracht van een bedrijf (Volberda et al. 2006). Het zijn deze mensen die over de technologische kennis beschikken, de investeringen in R&D en ICT doen, die, met andere woorden, voor de kenniscreatie zorgen (technologische inputfactoren). En het zijn ook deze mensen die over de managementkennis beschikken, investeren in onderwijs en ervaring, de organisatiestructuur bepalen en het arbeidsproces regelen, om zodoende het kennispotentieel op innovatieve wijze om te zetten in vernieuwde producten of diensten. Volberda et al. (2006) stellen dat dit flexibel organiseren, dynamisch managen en slim werken (met andere woorden: sociale innovatie) voor 75% het innovatiesucces bepaalt; de overige 25% zou op het conto komen van puur technologische inputfactoren. Over deze verhouding valt natuurlijk te twisten, maar het geeft wel aan dat het belangrijk is om ook de sociale aspecten van het innovatieproces in ogenschouw te nemen.

Richard Florida (2002) laat zien dat deze sociale aspecten omgevingsafhankelijk zijn. Hij stelt dat de regio waarin een bedrijf zich vestigt het belangrijkste onderscheidende kenmerk is voor het bepalen van innovatief succes: in regio's waar een hoge mate van tolerantie heerst, leidt de aanwezige technologie en het beschikbare talent tot de meeste innovatie. Hier krijgt creatief talent de meeste ruimte om zich te ontplooien. Hiermee maakt hij duidelijk dat de beïnvloeding van de innovatieprestatie van bedrijven niet ophoudt buiten de bedrijfsmuren. Omgevingsfactoren (economische, sociale, culturele enz.) spelen met andere woorden een bepalende rol. Het is bovendien zeker niet onwaarschijnlijk dat deze invloed ook op nog hogere niveaus aanwezig is, bijvoorbeeld op het niveau van landen. De manier waarop landen hun economisch proces bijsturen, verschilt naar gelang de wijze waarop institutionele structuren zich in deze landen hebben ontwikkeld. Ook de wijze waarop men met elkaar op de werkvloer omgaat, verschilt tussen landen, omdat elk land zijn eigen waarden en normen heeft. Anders gezegd, wat men als wenselijk gedrag beschouwt verschilt tussen landen (Hofstede 1992).

Hiermee zijn we ook aangeland bij het type kenmerk dat de innovatieprestatie beïnvloedt, en bij de wijze waarop wij sociale en culturele determinanten zullen definiëren. Sociale determinanten houden verband met de wijze waarop instituties binnen landen, bijvoorbeeld het socialezekerheidsstelsel, worden vormgegeven. Culturele kenmerken hebben betrekking op de opvattingen die inwoners van landen delen, de waarden en normen die gemeengoed zijn en die uiteindelijk bepalen wat men als wenselijk gedrag beschouwt.

Economische, historische en (infra)structurele determinanten van innovatie krijgen ruime aandacht, of het nu binnen bedrijven, regio's of landen is. Zo blijkt bijvoorbeeld de sectorstructuur een belangrijke determinant van verschillen tussen landen in de mate waarin wordt geïnvesteerd in private R&D (CBS 2006b). In de

management- en organisatieliteratuur wordt daarnaast ook wel regelmatig aandacht besteed aan persoonlijke en organisatorische kenmerken en hun invloed op innovatieprestaties van werkgroepen en organisaties als geheel (zie bv. Shalley et al. 2004; Anderson et al. 2004; Volberda et al. 2006). Maar ook hier is de aandacht voor individuele normen en organisatieculturen nog relatief gering. Sociale en culturele kenmerken worden daar niet zozeer gedefinieerd als de wijze waarop mensen met elkaar omgaan, maar veel meer in termen van bijvoorbeeld leiderschapsstijl. In de bespreking blijft de rol van ondergeschikten dan onderbelicht. Cultuur wordt dan niet zozeer verbonden aan de mensen die binnen het bedrijf werken, als wel aan de wijze waarop de organisatie is opgebouwd en aan de filosofie die daarachter zit. Het is evenwel niet moeilijk om je voor te stellen dat een toegankelijke leiderschapsstijl minder mensen over de streep trekt in een land waar de norm heerst om gepaste afstand te bewaren ten opzichte van meerderen, dan in landen waar hogergeplaatsten in de samenleving veel dichter staan bij de minder toebedeelde.

Kortom, de kracht waarmee technologische input, flexibel organiseren, dynamisch managen en slim werken ruimte scheppen voor de ontplooiing van talent, en daarmee de verhoging van innovatieprestaties, hangt af van sociale en culturele kenmerken van de bredere omgeving (zie ook Anderson et al. 2004). We hebben de vraag over de wijze waarop deze bredere omgeving, door middel van haar sociale en culturele kenmerken, de ontplooiing van talent bevordert, voorgelegd aan een aantal deskundigen. Ook hebben we in de literatuur aanknopingspunten gezocht voor de beantwoording van deze vraag. Hieronder beschrijven we de resultaten van deze expertinterviews en de literatuurstudie. De paragraaf eindigt, zoals gezegd, met een eerste lichte empirische verkenning van de samenhang tussen sociaal-culturele landkenmerken en investeringen in R&D. Deze analyse moet worden gezien als een vingeroefening, waaraan slechts voorlopige conclusies mogen worden verbonden. Dit is onder andere omdat de operationalisatie van innovatie (R&D) een beperkt deel van het innovatieproces beslaat, maar ook omdat er sprake kan zijn van schijnverbanden, die door andere, niet-gemeten kenmerken worden veroorzaakt. Bovendien mogen de resultaten op het niveau van landen niet zomaar worden vertaald naar processen op het niveau van regio's en bedrijven.¹³

Deskundigen over sociale en culturele achtergronden van innovatie

Er zijn tal van kenmerken die deskundigen meer aan Nederlanders toeschrijven dan aan burgers van andere landen, en waarvan wordt verondersteld dat ze een positieve bijdrage leveren aan de innovatieprestaties van bedrijven, en daarmee aan het innovatieniveau van Nederland. Of, zoals wel kan worden gesteld: door onze sociaal-culturele kenmerken in een hedendaagse wereld van innovatie, hebben Nederlanders veel kansen. Paragraaf 7.2 maakte al duidelijk dat de huidige wereld van innovatie zich meer en meer kenmerkt door een mondiaal karakter. Veel landen doen mee in de internationale concurrentiestrijd, state-of-the-artkennis en -technieken verspreiden zich over grotere delen van de wereld en productlevenscycli worden steeds korter. Ook komt vooruitgang tegenwoordig steeds meer voort uit de combinatie

van innovaties uit verschillende bedrijfstakken. Innoveren is dus veel meer dan vroeger combineren. En combineren vraagt om samenwerking, een open instelling en overzicht. In het licht hiervan zijn de door deskundigen genoemde sociaal-culturele determinanten interessant (tabel 7.2).

Tabel 7.2

Door deskundigen genoemde effecten van Nederlandse sociaal-culturele kenmerken op innovatie

uitwerking	
positieve effecten	
1 consensusmodel, overlegcultuur, op samenwerking gerichte mentaliteit	duidelijk proces, voorkomt fouten, openheid
2 gelijkheid, gelijkwaardigheid, kleine machtsafstand, openheid, tolerantie	ruimte voor creativiteit
3 combinatievermogen, complexiteit overzien	innovatie is combineren van complexe processen
4 inhoudelijk kritische instelling en bevraging, zelf meedenken en reageren	voorkomt fouten, bevordert creativiteit
5 aanpassingsvermogen, flexibel t.o.v. andere culturen	bespoedigt samenwerking
6 betrouwbaarheid, eerlijkheid, vertrouwen	bespoedigt samenwerking
7 koopmanschap, handelsgeest	zicht op markten, doelgroepen en wensen van klanten
negatieve effecten	
1 overlegcultuur	kost tijd
2 angst boven het maaiveld uit te steken, doe maar gewoon, ambitietekort, risicoaversie	voorkomt excellentie, fouten maak je niet meer goed
3 dominantie 7 grote multinationals	talent sneeuwt onder, weinig ondernemerschap
4 assertiviteit, directheid, ongeduld	schrikt af, botst met andere culturen
5 uitgebreide en tegenstrijdige regelgeving	belemmert start en groei bedrijf, slaat creativiteit plat

Bron: gesprekken met innovatiedeskundigen

Zo wordt bijvoorbeeld het Nederlandse consensusmodel genoemd, ook wel bekend onder de noemers ‘Nederlandse overlegcultuur’ of de ‘op samenwerking gerichte mentaliteit’. In Nederland is men gewend om, voordat men aan de slag gaat, allereerst tot overstemming te komen over wat de doelen zijn en wat ervoor nodig is om deze doelen te bereiken. Dit komt, tezamen met de eveneens genoemde betrouwbaarheid en handelsgeest, de samenwerking ten goede. Hoewel dit proces vaak tijd kost (daarom wordt de overlegcultuur ook bij de negatieve effecten genoemd), worden wel veel fouten voorkomen, en hoeft er tijdens het proces van innovatie minder te worden geïmproviseerd. Ook heerst er op de Nederlandse werkvloer een cultuur van gelijk(waardig)heid en is de baas voor werknemers aanspreekbaar (kleine machtsafstand). Dit zorgt ervoor dat talent en creativiteit binnen bedrijven meer ruimte krijgen (zie ook Shalley et al. 2004). Goede ideeën worden gewaardeerd,

ongeacht van wie ze komen, en bereiken zonder al te veel omwegen het hoogste niveau. Daarnaast is het niet ondenkbaar dat directieleden, of hogere leidinggevendenden, door ondergeschikten worden aangesproken op mogelijke fouten. Men neemt niets zomaar voor waar aan, en de ruimte is er om twijfel te uiten, wat uiteindelijk leidt tot een proces waarin minder cruciale fouten worden gemaakt. Nederlanders zijn dus inhoudelijk kritisch en laten zich er niet van weerhouden deze kritiek te uiten. Dit alles komt, zo kan worden verondersteld, innovatieprestaties ten goede.

Dit geldt ook voor het genoemde Nederlandse talent om complexiteit te overzien en om onderdelen van het proces zodanig te dirigeren en te combineren, dat er een geheel ontstaat dat groter is dan de som der delen. Een paar talenten zijn in dit proces van belang. Allereerst is in de mondiale markt waar deze complexiteit zich voordoet en combinaties moeten worden bereikt, gerichtheid op samenwerking van belang. Daarnaast geldt aanpassingsvermogen als een grote pre. Culturen verschillen van elkaar, en daarmee ook de wijze van handel bedrijven en van omgang tussen mensen. Een zekere mate van inlevingsvermogen en de bereidheid om het eigen gedrag aan te passen aan dat van de ander, maakt handel en samenwerking met mensen uit andere culturen makkelijker en efficiënter (Hofstede en Hofstede 2005; Hampden-Turner en Trompenaars 1994). Het is juist deze combinatie van de nadruk op samenwerking en het talent te combineren en complexiteit te overzien, die Nederlanders in de huidige wereld van innovatie een voorsprong geeft.

Overigens komt uit gesprekken met de deskundigen, en uit een reeks artikelen in *NRC Handelsblad* over Nederlandse ondernemers in het buitenland, ook wel naar voren dat Nederlanders vaak te weinig tijd nemen om een band op te bouwen met anderen, en te snel ter zake willen komen. Dit staat een soepele samenwerking wel eens in de weg. Vele deskundigen noemden ook de uitgebreide en vaak tegenstrijdige regelgeving en de angst in Nederland om het hoofd boven het maaiveld uit te steken. Deze angst leidt er onder andere toe dat maar weinig mensen ondernemerschap als mogelijke broodwinning zien. En zoals reeds duidelijk werd, is ondernemerschap een belangrijke determinant van innovatie.

Aanknopingspunten vanuit de literatuur

Vele van de door deskundigen genoemde sociale en culturele determinanten komen op directe of indirecte wijze terug in de onderzoeksliteratuur over cultuurverschillen tussen landen. Eerst behandelen we vier van de vijf dimensies van Hofstede (1992), te beginnen met machtsafstand.¹⁴ In landen waar de machtsafstand groot is, bewaren lager geplaatsten een gepaste afstand ten opzichte van hoger geplaatsten (leidinggevendenden, leraren, ouders) en stellen zij zich conformistisch tegenover hen op. In situaties met een kleine machtsafstand zijn hoger geplaatsten benaderbaar. Op de werkvloer raadplegen leidinggevendenden het personeel voor nieuwe creatieve ideeën. Hierdoor wordt creativiteit in de breedte aangeboden en ingezet, krijgt creatief talent ruimte om zich te ontplooien, en zal innovatie uiteindelijk makkelijker tot stand komen. Ook worden leidinggevendenden makkelijker gecorrigeerd wanneer hun ideeën toch niet zo verstandig blijken.

De tweede Hofstede-dimensie is de mate van individualisme. Samenlevingen zijn individualistisch als de onderlinge banden tussen individuen los zijn: iedereen wordt geacht uitsluitend te zorgen voor zichzelf en voor zijn of haar naaste familie. Collectivistisch zijn samenlevingen als individuen vanaf hun geboorte zijn opgenomen in sterke, hechte groepen, die hun levenslang bescherming bieden in ruil voor onvoorwaardelijke loyaliteit (Hofstede 1992: 71). In collectivistische samenlevingen geschiedt over het algemeen de sociale omgang, en daarmee ook het aannemen van personeel, en samenwerking en handel met anderen, op basis van groepslidmaatschap. In individualistische culturen kunnen onderdelen van het innovatieproces makkelijker worden gecombineerd en kunnen de juiste partners voor dit proces makkelijker worden geselecteerd, doordat dit proces nauwelijks wordt begrensd door de eisen van de groep. Ook kunnen individuen makkelijker van het geijkte pad afwijken.

Masculiniteit versus femininiteit is de derde cultuurdimensie. Een samenleving is masculien als mannen worden geacht assertief en hard te zijn en gericht op materieel succes, terwijl vrouwen geacht worden bescheiden en teder te zijn en gericht op de kwaliteit van het bestaan. Een samenleving is feminien als de sekserollen elkaar overlappen (Hofstede 1992: 108). Masculiene culturen kenmerken zich door een sterke nadruk op prestaties, feminiene culturen door goede sociale relaties. Enerzijds is men in een feminiene cultuur mogelijk minder vastgeroest in een eenzijdige rol en kan, onder invloed van meer hulp van meer mensen in de werkomgeving, creativiteit, en daarmee innovativiteit, een hoge vlucht nemen. Anderzijds kan de prestatiedrang in een masculiene werkcultuur mensen juist meer aansporen tot excellentie. Maar mogelijk leiden deze geldingsdrang, eerzucht en wedijver ook weer tot een werksituatie waarin mensen hun informatie pas in een veel later stadium delen. Het is, kortom, op voorhand onduidelijk op welke wijze de mate van masculiniteit zal samenhangen met innovatie.

De vierde cultuurdimensie is onzekerheidsvermijding: 'de mate waarin de leden van een cultuur zich bedreigd voelen door onzekere of onbekende situaties' (Hofstede 1992: 144). In samenlevingen waar een hoge mate van angst voor onzekerheid heerst, zijn (arbeids)verhoudingen in sterke mate vastgelegd door formele wetten en informele regels. Vrijwel niets mag aan het toeval worden overgelaten. Precisie en stiptheid worden belangrijk gevonden. In landen met weinig angst voor onzekerheid bestaat eerder een afkeer van formele regels en worden afspraken minder nauwgezet nageleefd. Ook hier lijkt de samenhang met innovatie niet eenduidig. Strategische problemen, die per definitie ongestructureerd zijn, vereisen een grotere tolerantie tegenover onduidelijkheid dan operationele problemen. Precisie en stiptheid zijn belangrijke kwaliteiten in het proces van innovatie, maar ook een breed blikveld, zonder onnodige premature aandacht voor details, is van belang.

Inglehart (1977) is de grondlegger van de postmaterialismetheorie. Deze verklaart verschillen tussen mensen en samenlevingen via de mate waarin waarde wordt gehecht aan investering in primaire levensbehoeften (veiligheid, welvaart), dan wel

secundaire levensbehoeften (persoonlijke ontwikkeling, milieu). Aan de ene kant kan dit betekenen dat in op materialisme georiënteerde samenlevingen meer overheidsgeld en meer persoonlijk kapitaal (in de vorm van geld én inzet), direct worden geïnvesteerd in de economie. Het mogelijke gevolg is een betere innovatieprestatie. Aan de andere kant hangen postmaterialistische waarden samen met het belang dat men hecht aan een goed functionerend schoolsysteem en een brede ontplooiing van talenten. Ook hier lijkt de ruimte die creativiteit krijgt dus een mechanisme te kunnen zijn dat een waarde verbindt aan innovatieprestaties.

Sociaal vertrouwen wordt van groot belang geacht voor de wijze waarop de samenleving in zijn geheel, en de economie in het bijzonder, functioneert (Fukuyama 1995; Dekker et al. 2006). Voor de invloed ervan op de mate van innovatie kan de volgende redenering worden geponeerd. Wanneer inwoners van een land elkaar doorgaans vertrouwen, zal men elkaar in samenwerkingsrelaties meer de ruimte laten en erop vertrouwen dat iedere partij haar deel van de overeenkomst naar beste vermogen uitvoert. Dit vertrouwen zal in de eerste plaats samenwerking in de hand werken, in de tweede plaats, wanneer het vertrouwen niet wordt geschaad, de samenwerking effectiever laten zijn en tot slot toekomstige samenwerking bevorderen. Ook hier lijkt de ruimte die creatief talent krijgt door toedoen van een gunstige sociale omgeving, dus van doorslaggevende betekenis te zijn.

In zijn werk *The Rise of the Creative Class* (2002) laat Richard Florida voor regio's in de Verenigde Staten zien dat hoge *bohemian*- (het aantal mensen in artistieke beroepen) en *gay*-indices, innovatieprestaties in de hand werken. Zijn verklaring is dat in deze regio's, waar artistieke waarden heersen en het culturele klimaat gunstig is, een hoge mate van tolerantie heerst. Het gevolg is dat banden tussen allerlei verschillende mensen makkelijk zijn gelegd, en creativiteit dus alle ruimte krijgt om te floreren. Hoe meer een omgeving derhalve wordt gekenmerkt door een tolerant leefklimaat, des te beter de innovatieprestaties zullen zijn.

Ook de uitgebreidheid van de sociale zekerheid (arbeidsmarktbeleid en sociale uitkeringen tellen wel mee, uitgaven aan zorg niet) hangt mogelijk samen met de mate van innovatie. Soede et al. (2004) meten deze variabele aan de hand van 85 items voor 22 landen, die aangeven hoeveel er door de overheid wordt geïnvesteerd in de sociale zekerheid. Enerzijds zuigt een hoge mate van investering mogelijk middelen weg, die niet meer rechtstreeks kunnen worden uitgegeven aan onderwijs en innovatie. Anderzijds creëert een uitgebreide sociale zekerheid mogelijk meer basale zekerheden, waardoor het nemen van meer risico eerder mogelijk is: men maakt zich minder druk om bestaanszekerheden, omdat die min of meer zijn gegarandeerd.

Een empirische vingeroefening

Bovenstaande inzichten van de deskundigen en de aanknopingspunten die de literatuur biedt, maken duidelijk dat het niet onwaarschijnlijk is dat innovatieprestaties van bedrijven afhankelijk zijn van de bredere omgeving waarin een bedrijf moet opereren. Niet alleen bedrijfskenmerken, maar ook kenmerken van regio's en landen

bepalen de ruimte die creatief talent krijgt om zich te ontplooien. Een analyse waarin rekening wordt gehouden met zowel bedrijven als regio's en landen zou het allermooist zijn. Een grote pre zou eveneens zijn als we alle beschreven kenmerken – van het proces van innovatie tot en met alle door deskundigen genoemde sociaal-culturele aspecten – op betrouwbare wijze zouden kunnen operationaliseren. Maar deze gegevens zijn helaas niet beschikbaar. Omdat we toch een eerste empirische aanzet willen geven, presenteren we als vingeroefening een aantal samenhangen tussen R&D en sociale en culturele kenmerken van landen. We hebben daarom voor zoveel mogelijk landen informatie verzameld over sociaal-culturele en institutionele kenmerken, en hebben deze geassocieerd met de investeringen van deze landen in private en publieke R&D. Deze sociaal-culturele en institutionele kenmerken sluiten aan op de aanknopingspunten vanuit de literatuur. Veel van de door deskundigen genoemde aspecten houden hiermee verband, maar niettemin blijft de invloed van andere aspecten vooralsnog een empirische vraag. Bronnen zijn Unesco (2005; R&D¹⁵), Hofstede en Hofstede (2005; machtsafstand, individualisme, masculiniteit, onzekerheidsvermijding, rechtstreeks overgenomen), De World Value Survey/European Value Study (1998, 2000; postmaterialisme,¹⁶ sociaal vertrouwen,¹⁷ het belang dat ouders hechten aan het doorgeven van tolerantie en respect aan hun kinderen¹⁸) en Soede et al. (2004; uitgebreidheid sociale zekerheid).

Veel van de opgevoerde sociaal-culturele en institutionele determinanten blijken op bivariaat niveau¹⁹ samen te hangen met het percentage van het BBP dat landen spenderen aan publieke, dan wel private R&D (tabel 7.3).²⁰ Hoe groter de machtsafstand, hoe minder investering in R&D; hoe individualistischer de cultuur van een land, hoe meer investering in innovatie.²¹ Sociaal vertrouwen en een postmaterialistisch waardepatroon in een land vertonen een positief verband met de mate van investering in innovatie. Dit geldt ook voor een hoger percentage burgers dat belang hecht aan de opvoedingswaarde 'tolerantie'. Tot slot blijkt dat ook een uitgebreide sociale zekerheid positief samenhangt met de mate van innovatie.

Tabel 7.3

Correlatie tussen R&D (0,01% – 4,46% van BBP) enerzijds en BBP en sociaal-culturele kenmerken van landen anderzijds

	aantal landen	bivariate correlatie	partiële correlatie ^a
welvaart land (BBP; 570-77600)	60	0,67	-
machtsafstand (11-104)	60	-0,56	-0,25
individualisme (8-91)	60	0,53	0,18
masculiniteit (5-110)	60	-0,14	-0,05
onzekerheidsvermijding (8-112)	60	-0,23	-0,08
postmaterialisme (1,42-2,27)	50	0,36	0,02

Tabel 7.3 (vervolg)

	aantal landen	bivariate correlatie	partiële correlatie ^a
vertrouwen (3–67)	52	0,44	0,23
opvoedingswaarde tolerantie (53–93)	51	0,58	0,36^b
uitgebreidheid sociale zekerheid (-1,8–2,13)	22	0,70	0,62^b

a Gecontroleerd voor welvaart land (BBP).

b In een regressieanalyse is middels een stapsgewijze procedure vastgesteld of deze samenhang blijft bestaan wanneer rekening wordt gehouden met de overige sociale en culturele kenmerken. Deze analyses zijn voor beide genoemde kenmerken apart uitgevoerd. Het blijkt dat ook onder controle van deze overige kenmerken van landen, de in deze tabel gerapporteerde samenhangen significant blijven.

Vetgedrukt: $p > 0,05$

Bron: Unesco (2005; R & D); Hofstede en Hofstede (2005; machtsafstand t/m onzekerheidsvermijding); World Value Survey (1998, 2000; postmaterialisme en vertrouwen); Soede et al. (2004; uitgebreidheid verzorgingsstaat) SCP-bewerking

Bovenstaande uitkomsten berusten op analyses waarin geen rekening is gehouden met andere landkenmerken, die samen kunnen hangen met zowel de hoogte van innovatie-investeringen, als met het landenkenmerk in kwestie. Zo is het bijvoorbeeld logisch om te veronderstellen dat landen met een kleine machtsafstand vooral welvarende landen zijn, en dat het verband dat we vonden tussen machtsafstand en R&D dus eigenlijk een verkapt welvaartseffect is. De partiële correlaties in de laatste kolom van tabel 7.3 zijn gecorrigeerd voor deze andere invloeden. Hieruit blijkt dat enkel de mate van tolerantie en de uitgebreidheid van de sociale zekerheid positief samenhangen met de innovatieprestaties van een land.

Veel weten we hiermee echter nog niet. Ten eerste is, zoals reeds aangegeven, de analyse gericht op een beperkt onderdeel van het innovatieproces. Belangrijk om hier ook te noemen is dat de analyse geen rekening houdt met de sectorstructuur van landen, en dat terwijl het een belangrijke oorzaak is van de relatief lage Nederlandse uitgaven aan R&D (CBS 2006b). Onbekend is of en hoe deze sectorstructuur samenhangt met de sociale en culturele kenmerken van een land en wat oorzaak is en gevolg. Ook berusten de geconstateerde verbanden mogelijk op schijn en is de welvaart van een land, naast een oorzaak van R&D-investeringen, ook een uitkomst ervan. Het verband is, met andere woorden, zeer waarschijnlijk wederkerig. Bovendien kan innovatie, in plaats van een gevolg, ook een oorzaak zijn van veranderingen in sociale en culturele kenmerken van een land. En zoals gezegd mogen de gevonden resultaten op het niveau van landen ook niet zomaar worden doorgeredeneerd naar het niveau van regio's en bedrijven. Wie garandeert immers dat processen op een hoger niveau hetzelfde verlopen op het lagere niveau? En dan hebben we het nog niet gehad over de mogelijke onbetrouwbaarheid van metingen. Zo geldt, naast de vertaalt problemen en de vergelijkbaarheid van de begrippen tussen landen, voor tolerantie bijvoorbeeld dat als veel mensen in een land aangeven tolerantie een belangrijke opvoedingswaarde te vinden, dit nog niet wil zeggen dat het land ook daadwerkelijk tolerant is. Als kanttekeningen dienen, tot slot, ook te worden genoemd de beperkte

kracht van de analyses en de soms gebrekkige aansluiting van de jaren waarin de landenkenmerken zijn gemeten.

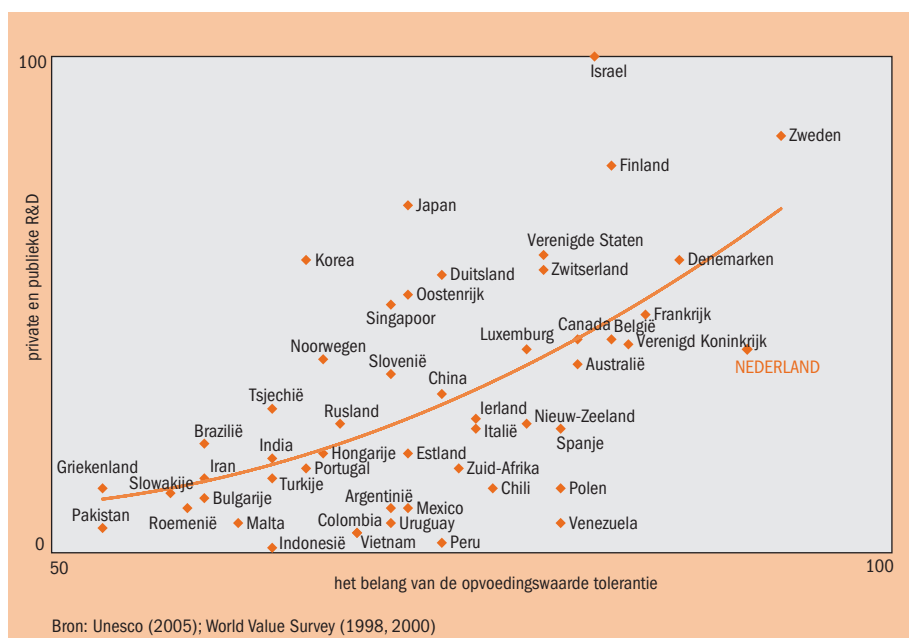
Kortom, sterke conclusies mogen niet worden verbonden aan deze uitkomsten, wat we dan ook niet doen. We houden het erop dat in landen waar veel mensen hun kinderen tolerantie willen meegeven, er meer innovatie is. Mogelijk komt dit doordat creatief talent daar meer de ruimte krijgt. Ook is in landen met goed ontwikkelde socialezekerheidsstelsels de mate van innovatie hoger. Dit zou zo kunnen zijn omdat de aanwezigheid van een vangnet en een activerend arbeidsmarktbeleid, het nemen van risico's bespoedigt en het creatief talent beschikbaar houdt voor de arbeidsmarkt. Nieuw verzamelde data binnen bedrijven die vergelijkbaar zijn over landen, zullen in de toekomst moeten uitwijzen hoe sociaal-culturele omgevingskenmerken daadwerkelijk bijdragen aan de innovatieprestaties van bedrijven.

Tolerantie en sociale zekerheid: waar staat Nederland?

Twee sociaal-culturele landkenmerken bleken ook na controle voor andere invloeden een samenhang te hebben met R&D. Voor deze kenmerken bespreken we kort de positie die Nederland bekleedt (figuur 7.2 en 7.3). Nederland scoort met een tweede plaats hoog wat betreft het belang dat ouders hechten aan het doorgeven van tolerantie en respect voor anderen aan hun kinderen. Dit levert mogelijk een goede voedingsbodem voor hoogstaande innovatieve prestaties. Dat de innovatieprestatie

Figuur 7.2

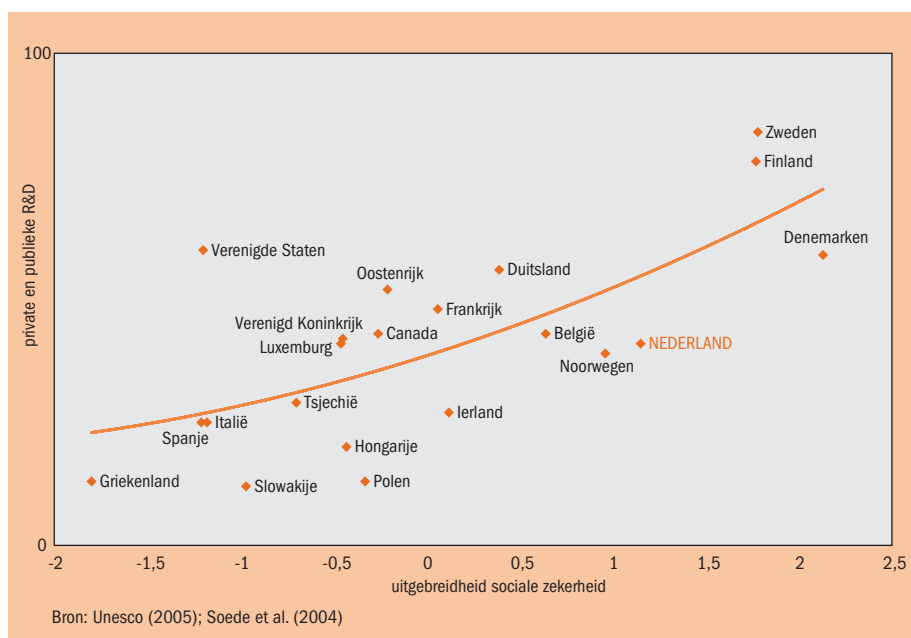
De relatie tussen R & D (y-as) en tolerantie (x-as)



van Nederland relatief laag uitvalt, ligt dus niet aan de preferentie voor tolerantie die in Nederland is te vinden. Hier spelen andere factoren waarschijnlijk een rol. Verklaringen die in de managementliteratuur worden genoemd zijn de lage kennisabsorptie van bedrijven (het vercommercialiseren van kennis), het gebrek aan passie voor innovatie bij het management, een lage waardering van nieuwe technologieën, een beperkte beschikbaarheid van kenniswerkers, veel bureaucratie en het lage aandeel ondernemers in de economie (Volberda et al. 2006). Een ongunstige score op de hier behandelde sociaal-culturele kenmerken lijkt voorsnog niet bij te dragen aan de verklaring van de relatief slechte prestatie van Nederland. Hun invloed was immers niet significant.

Figuur 7.3

De relatie tussen R&D (y-as) en de uitgebreidheid van de sociale zekerheid (x-as)



Figuur 7.3, tot slot, gaat in tegen de gebruikelijke opvatting van bepaalde economen dat innovatie het best gedijt in een sociaalzekerheidsstructuur die zich laat kenmerken door zo min mogelijk overheidsinterventie, weinig uitgaven aan de sociale zekerheid en een geringe institutionalisering van de arbeidsmarkt. Integendeel: hoe meer uitgaven aan de sociale zekerheid, hoe meer innovatie. Dit geldt voor alle landen, behalve voor de vs. De vs is hier duidelijk de uitzondering op de regel. Hoewel gebaseerd op slechts 21 landen en daarom zeer voorlopig, is dit toch een verbazingwekkende conclusie. De Verenigde Staten kunnen worden gekwalificeerd als een superliberaal regime, waar aan de bijstand nog maar relatief weinig wordt uitgegeven. Er is in de vs nog wel een vangnet, maar de toegang hiertoe is zeer selec-

tief en de uitkeringen zijn in duur beperkt (dit kan maximaal drie jaar zijn; andere landen hebben meestal geen duurbepanking). In de overige liberale landen (Verenigd Koninkrijk, Ierland, Canada, Australië) zijn de gemiddelde uitgaven aan de verzorgingsstaat dan wel laag, maar is het vangnet niettemin uitgebreider, vaak minder selectief en ook van langere duur. Blijkbaar bieden uitgebreide verzorgingsstaten toch een basale zekerheid, waardoor men meer dan gemiddeld het risico durft te nemen iets innovatiefs op te zetten. Lukt het niet, dan kan men terugvallen op overheidssteun. Nederland spendeert relatief veel aan de sociale zekerheid, wat dus innovatieverhogend werkt. Bovendien mag worden verwacht dat de grotere nadruk op activerend arbeidsmarktbeleid van de Nederlandse overheid ervoor zorgt dat creatief talent dat tijdelijk van de arbeidsmarkt verdwijnt, weer sneller zijn weg terugvindt naar de arbeidsmarkt.

7.6 Slotbeschouwing

Nederland heeft een goed kennisaanbod, octrooieert veel intellectuele eigendommen en staat in de wereldtop wat betreft wetenschappelijk onderzoek. Deze input voor innovatie levert echter niet het verwachte rendement op. Een vergelijking met andere landen leert dat te weinig kennis wordt omgezet in vernieuwende en verkoopbare producten en diensten (Wijffels en Grosfeld 2004; CBS 2006b). Binnen Nederland zijn in sommige sectoren uitermate veel bedrijven innovatief. Zo innoveert in de farmaceutische industrie meer dan driekwart van de bedrijven, van de computerservicebureaus ruim de helft. Nederland heeft ook een aantal sleutelgebieden (sectoren en regio's) waarbinnen bedrijvigheid mondiaal concurrerend is. Dit zijn de sectoren High Tech Systemen en Materialen, Food & Flowers, Water en Creatieve Industrie en de regio's Noordvleugel Randstad, Zuidvleugel Randstad, Oost-Nederland en Zuidoost-Nederland. Naast generiek beleid om de randvoorwaarden voor innovatie te creëren, zodat in principe iedere ondernemer innovatief kan zijn en ondernemendheid van werknemers wordt bevorderd, richt de overheid met specifiek op-maatbeleid haar pijlen vooral op het versterken van de sterktes (sleutelgebieden, hotspots), en op het wegnemen van specifieke belemmeringen in sectoren en gebieden waar zich zwaktes bevinden.

Hierbij valt een aantal zaken op. Ten eerste komt de complexiteit van het proces van innovatie maar in beperkte mate tot uiting in de gebruikte definities. Zo worden in deze definities innovatieprocessen, innovatie-uitkomsten en operationele definities van innovatie zelden van elkaar onderscheiden en met elkaar in verband gebracht. Ten tweede lijken instituties en onderzoekers die zich bezighouden met innovatie, maar weinig uitspraken te doen over de vraag wat nu eigenlijk echt vernieuwend is. Tot slot valt op dat men zich in het beleid vooral richt op innovatiebevorderende instrumenten met een economische, technologische of infrastructuurele grondslag (zoals de wetenschap zich ook bijna uitsluitend richt op deze 'harde' determinanten van innovatie). De discussie over sociaal-culturele aspecten wordt eigenlijk pas sinds kort beperkt aangezwengeld waar het gaat om de geringe wil van

Nederlandse schoolverlaters om ondernemer te worden. Uitspraken als ‘het zit niet in de Nederlandse volksaard om het hoofd boven het maaiveld uit te steken, men heeft een aversie voor risico’ komen dan aan de oppervlakte. En zelfs in de discussie rondom het belang van samenwerking op mondiaal niveau is er maar beperkt aandacht voor de vraag hoe sociaal-culturele verschillen tussen landen een rol kunnen spelen. Nu is de nadruk op de ‘harde’ determinanten van innovatie en ondernemerschap niet vreemd. Daarover is immers het meest bekend, en daarvan is ook duidelijk of en hoe aanpassing van het instrumentarium leidt tot verbetering.

Niettemin kan de sociaal-culturele omgeving waarin een bedrijf zich bevindt, van invloed zijn op de kans dat het goede innovatieprestaties levert. Interviews met innovatiedeskundigen bevestigen deze gedachte: zij weten typisch Nederlandse sociaal-culturele kenmerken te benoemen die van invloed kunnen zijn op innovatieprestaties. Ook de literatuur biedt diverse aanknopingspunten om uitspraken te doen over innovatieprestaties van landen, als gevolg van hun typische sociale en culturele kenmerken. Bovendien is met een empirische vingeroefening een eerste aanzet gegeven om de samenhang vast te stellen tussen sociale en culturele kenmerken van landen en hun innovatieprestaties. En hoewel de resultaten als zeer voorlopig moeten worden beschouwd, lijkt het erop dat twee sociaal-culturele kenmerken die zich op nationaal niveau voordoen, samenhangen met de investering van deze landen in R&D. Dit zijn het belang dat ouders hechten aan het doorgeven van tolerantie en respect aan hun kinderen, en de uitgebreidheid van het socialezekerheidsstelsel.

De invloed van de opvoedingswaarde ‘tolerantie’ onderschrijft vooral het idee van Florida (2002) dat in een omgeving waar verschillende mensen, met verschillende waarden, normen, ideeën en gebruiken, op prettige wijze met elkaar omgaan, er de meeste ruimte is voor de ontplooiing van creatief talent. Overigens behoeft dit beeld de laatste tijd wel enige bijstelling. In het buitenland ziet men Nederland tegenwoordig als minder tolerant dan een aantal jaren geleden. Of de Nederlander zelf tolerantie tegenwoordig een minder belangrijke waarde vindt, is aan de hand hiervan echter niet te zeggen. Naast tolerantie waarborgt ook ons uitgebreide socialezekerheidsstelsel mogelijk een basale zekerheid, waardoor burgers wat makkelijker risico nemen om op innovatieve wijze vooruit te komen. Ook een activerend arbeidsmarktbeleid voorkomt mogelijk dat creatief talent voor lange tijd van de arbeidsmarkt verdwijnt. Het mag worden verwacht dat de wijze waarop bedrijven functioneren, mede afhangt van de sociaal-culturele omgeving waarin ze zich bevinden. Daarom vormen deze resultaten een eerste voorzichtige aanwijzing dat ons begrip van de wijze waarop innovatie tot stand komt, groter zal worden als we in de toekomst meer en op empirisch betere wijze aandacht besteden aan de invloed van deze sociaal-culturele omgeving.

Hoe staat Nederland er dan voor? Nederland scoort behoorlijk hoog op het belang dat men hecht aan het doorgeven van tolerantie en respect. Ook besteedt Nederland veel aan de sociale zekerheid, waarbij er bovendien steeds meer nadruk wordt gelegd op de activerende rol van het arbeidsmarktbeleid. Daarmee beschikt Nederland over

een prima sociaal-culturele voedingsbodem om tot mooie innovatieprestaties te komen. Ondanks de op sommige vlakken wat mindere fase in onze innovatieprestaties, lijken daarmee de vooruitzichten positief. Wanneer onze tolerantie, openheid en op samenwerking gerichte mentaliteit op het niveau blijft van nu, en de op vele vlakken uitstekende economische infrastructuur wordt behouden, ligt het in de rede dat met de huidige beleidsaandacht voor structurele economische en andersoortige knelpunten, en de wind van de aantrekkende economie in de rug, een groot deel van de Nederlandse bedrijven weer tot een structurele verbetering van hun innovatieprestaties zal komen.

- 1 Innovatie wordt in Van Dale omschreven als ‘de invoering van iets nieuws’. In paragraaf 7.2 gaan we nader in op diverse wetenschappelijke en beleidsmatige definities van innovatie.
- 2 Hoewel economen hoofdzakelijk ingaan op het welvaartseffect van innovatie (BBP, arbeidsproductiviteit), bestaat onder hen tegenwoordig ook steeds meer de notie van ‘sociale welvaart’. Dit houdt in dat de groei van het BBP wordt gewogen naar de verdeling van het inkomen binnen een land. Slaat de groei slechts neer bij de bezittende klasse (ondernemers, kapitaalbezitters) en levert het geen extra werkgelegenheid op, dan heeft de innovatie die hieraan ten grondslag lag minder sociale welvaart opgebracht dan wanneer er sprake is van een substantiële groei van werkgelegenheid. Hier profiteert immers een breder deel van de bevolking van een land van.
- 3 Dit hoeft overigens lang niet altijd het geval te zijn. Zo wordt de televisie bijvoorbeeld beschouwd als belangrijke oorzaak van het afnemen van maatschappelijke sociale samenhang (Putnam 2000), lopen jongeren die zich op de digitale snelweg begeven de kans in aanraking te komen met ongewenste intimiteiten (De Haan en van 't Hof 2006) en leidt overmatig gebruik van geluidsdragers tot gehoorproblemen. Het is moeilijk om de positieve maatschappelijke gevolgen van innovatie af te wegen tegen de negatieve. Het netto maatschappelijk rendement van innovatie berust dan ook vaak op veronderstellingen.
- 4 De volgende personen waren bereid op te treden als gesprekspartners: dr. V. Timmerhuis (AWT), dr. S. Raes (EZ), drs. C. Draaijers-van de Werk (EZ), drs. J. van den Bandt-Stel (VNO-NCW), prof. dr. H. Volberda (EUR) en leden van de afdeling Innovation Policy van TNO (Kwaliteit van Leven). Wij willen hen graag bedanken voor hun bereidheid mee te denken over sociale en culturele aspecten van succesvolle innovatie en voor hun kritische blik op eerdere versies van dit hoofdstuk.
- 5 Zo wordt in de top-100 van meest innovatieve MKB-bedrijven van 2005 een systeem genoemd waarmee deuren kunnen worden gehangen zonder lichamelijke inspanning van de werknemers. Het innovatieve van deze uitvinding zit hem in de toegenomen snelheid waarmee kan worden gewerkt en dus de productiviteitswinst die het oplevert, maar ook in het feit dat de werknemers minder zwaar worden belast, waardoor de kans op ziekte en arbeidsongeschiktheid afneemt. Hiermee is het maatschappelijk rendement ook aanzienlijk. Maar in diezelfde top-100 staat eveneens een doodskist die kan worden hergebruikt en de uitvinding van boerengolf. Voor deze uitvinding, hoe nieuw ze ook is, is het moeilijker om de productiviteitswinst en het maatschappelijk rendement in te schatten.
- 6 De gememoreerde Lissabon-ambitie heeft betrekking op de afspraken die zijn gemaakt tijdens de Europese Top van Lissabon in maart 2000, waarin Europese leiders het brede doel formuleerden dat de Europese Unie zich in 2010 tot de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie ter wereld heeft ontwikkeld, die in staat is tot een duurzame economische groei met meer en betere banen en een hechtere sociale samenhang heeft. Twee daaropvolgende bijeenkomsten van de Europese Raad zijn eveneens van belang. De Top van Göteborg in 2001 bracht ook de ecologische dimensie op de agenda, en daarmee het belang van duurzame ontwikkeling. Tijdens de Top van Barcelona in 2002 werd voorts afgesproken dat de totale uitgaven aan R&D en innovatie in de EU-lidstaten in 2010 gemiddeld op 3% van het BBP moeten liggen. Hiervan zal twee derde voor rekening van het bedrijfsleven moeten komen. (Deze plaatsing van het

- Nederlandse beleid in Europese context is ontleend aan het reeds aangehaalde SER-advies in 2003.)
- 7 In de discussie over de vraag wat innovatie nu eigenlijk is (§ 7.2), kwam naar voren dat pas sinds kort de aandacht wordt verlegd naar sociale aspecten van het innovatieproces en van innovatie-uitkomsten. Landenvergelijkend materiaal richt zich hoofdzakelijk op technologische aspecten van innovatie, en onderzoek onder Nederlandse bedrijven kaart pas sinds kort de sociale aspecten van innovatie aan. Daarom zal in deze paragraaf over innovatieprestaties, alsmede in de rest van dit hoofdstuk, de nadruk toch vooral liggen op de technologische aspecten van innovatie.
 - 8 Het liefst hadden we hier ook gebruikgemaakt van EU15-scores, maar deze staan niet gedocumenteerd in de betreffende publicatie.
 - 9 Bijbehorende statistieken van figuur 7.1 zijn rechtstreeks overgenomen uit Arundel en Hollanders (2005: 99 en 134).
 - 10 We kijken alleen binnen deze sectoren, omdat het CBS daarover gegevens heeft. Voor de overige sectoren geeft StatLine alleen totaalcijfers.
 - 11 Middels een bottum-up procedure is aan de directbetrokkenen (bedrijven, kennisinstellingen, overheden) gevraagd wat de sterke combinaties van kennis en bedrijvigheid zijn, welke ambities de betrokken partijen delen, welke stimulerende acties zij zelf nemen en welke acties zij verder nog nodig achten. Op basis hiervan zijn de sleutelgebieden vastgesteld en is een lijst gepresenteerd met generieke en specifieke acties, die tot doel hebben de internationale concurrentiepositie van de Nederlandse economie te versterken door investering in kansrijke gebieden.
 - 12 Van de overige vier op de lijst bevinden Shell, Unilever en Philips zich in de Randstad, en AkzoNobel huist in Arnhem. Philips is nog maar recentelijk verhuisd van Eindhoven naar Amsterdam.
 - 13 Het liefst zouden we natuurlijk een analyse presenteren waarin alle niveaus zijn verenigd (multiniveau-analyse), waardoor precies kan worden nagegaan hoe groot de invloed van ieder afzonderlijk niveau is, hoe deze niveaus elkaar beïnvloeden en wat de relatieve invloed is van sociale en culturele factoren ten opzichte van de meer gangbare economische en structurele determinanten. Maar voor zover we weten ontbreekt dit geïntegreerde materiaal vooralsnog en ligt hier daarom nog een heel onderzoeksveld open.
 - 14 Hierbij dienen we overigens wel direct te onderkennen dat de verschillen tussen mensen binnen landen evengoed groot zullen zijn. Door een land te positioneren op een cultuurdimensie, weten we dus niet per definitie welk gedrag een inwoner van dat land zal vertonen. Wel kunnen we zeggen dat de kans dat iemand een bepaald gedrag vertoont, voor de inwoner van het ene land groter is dan voor de inwoner van het andere land. Ook dient direct te worden onderkend dat we hier slechts kijken naar bivariate relaties en dat er geen rekening wordt gehouden met andere factoren, zoals economische, historische of geografische, die ervoor kunnen zorgen dat de besproken relaties niet meer dan schijneffecten zijn. De resultaten dienen daarmee geen groter doel dan een eerste aanzet te zijn voor een discussie over de invloeden van sociaal-culturele determinanten op de innovatieprestatie van landen, en daaruit afgeleid van sectoren, bedrijven en regio's.
 - 15 Als percentage van het BBP en omgecodeerd naar een schaal die varieert tussen 0 en 100.
 - 16 Hoe postmaterialistischer, hoe meer waarde men hecht aan secundaire levensbehoeften als persoonlijke ontwikkeling en een schoon milieu.
 - 17 Hoe meer sociaal vertrouwen, hoe vaker mensen in een land aangeven dat mensen in het algemeen te vertrouwen zijn.

- 18 Aan ouders is gevraagd of ze het belangrijk vinden om tolerantie en respect voor anderen over te brengen op hun kinderen. Hoe vaker inwoners van landen hierop positief reageren, des te toleranter is de cultuur van een samenleving. Men zou kunnen argumenteren dat het om een opvoedingswaarde gaat, die daarom ver afstaat van het moment dat iemand daadwerkelijk innovatief kan zijn in het werkleven. Niettemin worden deze waarden vaak als stabiel beschouwd over de rest van iemands leven, en werkt de blootstelling eraan in de jeugd door in latere levensfasen. Bovendien is deze vraag gesteld aan volwassenen, en is het antwoord erop dus een reflectie van wat zijzelf belangrijk vinden. Dat ouders aangeven deze waarde belangrijk te vinden, wil overigens nog niet zeggen dat de ouders zelf tolerant gedrag vertonen. Hieruit afgeleid is het ook niet mogelijk om een hoge gemiddelde score op het belang dat men hecht aan het doorgeven van tolerantie, gelijk te stellen aan de daadwerkelijke tolerantie in een land. Dat veel mensen het belangrijk vinden wil nog niet zeggen dat veel mensen het zijn. Het tegenovergestelde zou zelfs het geval kunnen zijn: als er in een land een hoge mate van tolerantie heerst, zou men meer belang kunnen hechten aan het doorgeven van tolerantie, omdat men het mist. In een tolerant land kan men er minder waarde aan hechten omdat het simpelweg gemeengoed is.
- 19 Op bivariaat niveau wil zeggen dat de samenhang niet is uitgezuiverd voor mogelijke invloeden van andere variabelen. Is dat wel het geval, dan spreken we van multivariate analyses.
- 20 We hebben soortgelijke analyses uitgevoerd voor investeringen in uitsluitend privaat R&D. De correlatieve resultaten vertonen een opvallend grote mate van overeenkomst.
- 21 Merk op in tabel B7.1 in de bijlage van dit hoofdstuk dat de correlatie tussen R&D en de Summary Innovation Index (SII) van de Trendchart on Innovation 0,93 bedraagt. Beide variabelen zijn dus bijna identiek. Het gebruik van de 'simpele' R&D-meting levert dus praktisch dezelfde resultaten op als de op een groot aantal items gebaseerde samenvattingsmaat SII. Vergelijk hiervoor rij-gewijs de correlaties in de R&D- en SII-kolom met elkaar.

Literatuur

- Anderson, N., C.K.W. de Dreu en B. Nijstad (2004). 'The Routinization of Innovation Research. A Constructively Critical Review of the State-of-the-Science'. In: *Journal of Organizational Behavior* 25, p. 147-173.
- Arundel, A. en H. Hollanders (2005). *Innovation Strengths and Weaknesses*. Brussel: European Commission/European Trendchart on Innovation.
- AWT (2006). *Opening van zaken. Beleid voor open innovatie*. Den Haag: Adviesraad voor Wetenschaps- en Technologiebeleid.
- Beek, K. van (1998). *De ondernemende samenleving. Een verkenning van maatschappelijke verandering en implicaties voor beleid*. Den Haag: Sdu.
- Bletz, F., W. Derksen en K. van Paridon (1993). *Shaping Factors for the Business Environment in the Netherlands after 1992*. Den Haag: Sdu.
- Braaksma, R.M., J.P.J. de Jong en E. Stam (2005). *Creatieve bedrijvigheid in Nederland. Structuur, ontwikkeling en innovatie*. Zoetermeer: EIM.
- Braaksma, R. (2006). *Innovatie in het MKB. De fijnchemische industrie*. Zoetermeer: EIM.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society, The Information Age. Economy, Society and Culture*. Cambridge, MA: Blackwell.
- CBS (2006a). *Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers 2006*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2006b). *Kennis en economie 2006*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CPB (2002). *De pijlers onder de kenniseconomie. Opties voor institutionele vernieuwing*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2006). *Kansrijk kennisbeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Dekker et al. (2006). *Divers Europa. De Europese Unie in de publieke opinie en verscheidenheid in cultuur, economie en beleid*. Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau (Europese Verkenning 4).
- EZ (2003a). *In actie voor ondernemers!* Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- EZ (2003b). *In actie voor innovatie. Aanpak van de Lissabon-ambitie*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- EZ (2004a). *Meer actie voor ondernemers! Doelstellingen ondernemerschapsbeleid en voortgang acties*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- EZ (2004b). *Actieprogramma TechnoPartner. 'Van kennis naar welvaart'*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- EZ (2005). *Meer actie voor ondernemers! Voortgangsrapportage 2005*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- EZ (2006). *Pieken in de Delta. Gebiedsgerichte economische perspectieven*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- EZ/Innovatieplatform (2005). *Onderscheidend vermogen. Sleutelgebieden-aanpak: samen werken aan innovatie op kansrijke gebieden*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class, and How It's Transforming Work, Leisure, Community & Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Freeman, C. en L.L.G. Soete (1997). *The Economics of Industrial Innovation*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
- Haan, J. de en C. van 't Hof (red.) (2006). *Jaarboek ICT en samenleving 2006. De digitale generatie*. Amsterdam: Boom.

- Hampden-Turner, C. en F. Trompenaars (1994). *Zeven gezichten van het kapitalisme*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Hofstede, G. (1992). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Hofstede, G. en G.J. Hofstede (2005). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Innovatieplatform (2004). *Voorstellen Sleutelgebieden-aanpak*. Den Haag: Innovatieplatform.
- Innovatieplatform (2005). *Leren excelleren. Talenten maken het verschil*. Den Haag: Innovatieplatform.
- Jacobs, D. en J. Waalkens (2001). *Innovatie². Vernieuwingen in de innovatiestructuur van ondernemingen*. Deventer: Kluwer.
- Jong, J.P.J. de en R.M. Braaksma (2005). *Sociale innovatie in het MKB*. Zoetermeer: EIM.
- Oudmaijer, S.C. (2005). *Innovatie in het MKB. De detailhandel*. Zoetermeer: EIM.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Schumpeter, J.A. (1934). *Theory of Economic Development*. Cambridge: Harvard University Press.
- SER (2003). *Advies. Interactie voor innovatie. Naar een samenhangend kennis- en innovatiebeleid*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Shalley, C.E., J. Zhou en G.R. Oldham (2004). 'The Effects of Personal and Contextual Characteristics on Creativity. Where Should We Go from Here?' In: *Journal of Management* (30), p. 933-958.
- Soede, A. et al. (2004). *Unequal Welfare States. Distributive Consequences of Population Ageing in Six European Countries*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Soete, L.L.G. en B.J. ter Weel (1999). 'Innovation, Knowledge Creation and Technological Policy. The Case of the Netherlands'. In: *De Economist* 147, p. 293-310.
- Steenhoven, J., M. Arnoldus en G. Buijs (2006). *Zes doorbraken voor de polder. Kenniseconomie monitor 2006*. Amsterdam: Stichting Nederland Kennisland.
- Taskforce Sociale Innovatie (2005). *Sociale innovatie, de andere dimensie. Eindrapport van de Taskforce Sociale Innovatie*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- TK (2004). *Actieprogramma TechnoPartner*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken/ ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Trendchart (2003a). *European Innovation Scoreboard 2003*. Brussel: European Commission.
- Trendchart (2003b). *European Innovation Scoreboard 2003. Technical Paper No 3. Regional Innovation Performances*. Brussel: European Commission.
- Trendchart (2005). *European Innovation Scoreboard 2005. Comparative Analysis of Innovation Performance*. Brussel: European Commission.
- Unesco (2005). Geraadpleegd in augustus 2006 via <http://stats.uis.unesco.org/ReportFolders/ReportFolders.aspx>
- Volberda, H.W., F.A.J. van den Bosch en J.J.P. Jansen (2006). *Slim managen en innovatief organiseren*. Eiffel i.s.m. Het Financieel Dagblad, AWWN, De Unie en RSM Erasmus University.
- Wijffels, H. en T. Grosfeld (2004). *Vitalisering van de kenniseconomie. Het beter ontwikkelen en benutten van de mogelijkheden van mensen als sleutel voor een dynamische kenniseconomie*. Den Haag: Innovatieplatform.

8

De boer als maatschappelijke ondernemer

8.1	Inleiding	217
8.2	Wie zijn de boeren van nu?	220
8.3	Motieven om te blijven boeren	224
8.4	Investeren in het maatschappelijk ondernemen	227
8.5	Implicaties van maatschappelijk ondernemen voor de boer (en het gezin)	236
8.6	Maatschappelijke betekenis voor de samenleving	240
8.7	Maatschappelijk ondernemen: is dat goed boeren?	244
	Bijlage B8: gepubliceerd op http://www.scp.nl/SCR2006	
	Noten	249
	Literatuur	251

Samenvatting

Boeren die maatschappelijk ondernemen, investeren in aanvulling op de traditionele agrarische activiteit van voedsel- en sierteeltproductie in een of meer maatschappelijke functies. Ten eerste kan het gaan om investeringen in 'verdiepende activiteiten', ofwel nieuwe activiteiten die gerelateerd zijn aan de landbouw. Een voorbeeld is het zelf produceren en vermarkten van kaas. Ten tweede kan het gaan om 'verbredende investeringen', die op zichzelf niet agrarisch zijn maar die wel zijn gerelateerd aan het agrarische bedrijf. Voorbeelden zijn weidevogelbescherming, energieproductie, rondleidingen en zorg en/of hulpverlening. Ten derde kan het gaan om 'interactieve investeringen': boeren ontplooiën specifieke initiatieven om een intensieve samenwerking met burgers tot stand te brengen. Het doel is burgers op een actieve manier te laten participeren in het boerenbedrijf.

Het maatschappelijk ondernemen heeft vooralsnog een geringe economische invloed. Wat voor implicaties heeft het echter voor de boer en het boerengezin? Naast fysieke aanpassingen op het bedrijf zelf, moet worden geïnvesteerd in extra tijd en menskracht. Vaak gaat het om circa 30 uur per week. Vooral in de startfase van de bedrijfsvernieuwing staat geen reële beloning tegenover de extra tijdsinvestering. Verbreding is daarom alleen op te brengen in een bedrijf waar nog enige ruimte is in het tijdsbudget, zodat eventueel de partner, de kinderen en/of vrijwilligers kunnen worden ingeschakeld. Een gedeeltelijke omschakeling naar een ander type werk vergt bovendien vaak andere competenties en heeft gevolgen voor de beroepsidentiteit.

Het maatschappelijk ondernemen van boeren heeft tevens betekenis voor de samenleving. Boeren die investeren in biologische teelt, investeren extra in ecologische duurzaamheid en diervriendelijkheid, wat de kwaliteit van voedsel ten goede komt. Het verblijf in een landelijke omgeving heeft een positieve invloed op de gezondheid; zorgboerderijen dragen hier aan bij. Het boerenbedrijf biedt educatieve mogelijkheden om elementaire kennis over de natuur en de voedselproductie over te brengen. Daarbij wordt voldaan aan de behoefte van veel burgers om meer in contact te komen met het buitenleven.

8 De boer als maatschappelijk ondernemer

Carola Simon en Anja Steenbekkers

8.1 Inleiding

Boeren in Nederland veranderen steeds meer van agrarische ondernemers in maatschappelijke ondernemers. In antwoord op het voortdurend dreigende probleem van inkomensachteruitgang binnen het bestaande agrarische bedrijf, dienen zich twee oplossingsrichtingen aan: schaalvergroting en/of multifunctionele bedrijfsontwikkeling. Daarmee staan boeren voor de fundamentele keuze of ze primair als voedselproducent blijven optreden, dan wel kiezen voor een ruimere taak op het platteland.

De boeren die kiezen voor het landbouwbedrijf als primaire inkomstenbron, blijven voor de markt produceren en zetten daarbij in op schaalvergroting van voedselproductie, of kostenbesparing en een verhoging van toegevoegde waarden. De bij bedrijfsbeëindiging vrijkomende agrarische gronden van anderen worden grotendeels door deze schaalvergroters overgenomen, en gaan daarmee niet verloren voor de landbouw. Het eigendom en de macht over de landbouwgronden concentreert zich diensgevolge wel in een steeds kleiner wordende groep ondernemers. Deze steeds maar verdergaande investering in voedselproductie resulteert in wat Van der Ploeg (2002: 90) en de Raad voor het Landelijk Gebied (2006) megabedrijven noemen.¹ In de melkveehouderij gaan deze megabedrijven vaak hand in hand met ontwikkelingen als het verdwijnen van de koeien uit de weilanden en een steeds verdergaande rationalisering van veevoerproductie, met een daarmee gepaard gaande toenemende landschappelijke dominantie van maïs. Kortom, schaalvergroting kan voor de beleving van het platteland negatieve ontwikkelingen met zich meebrengen.

De boeren die zoeken naar nevenactiviteiten om daar extra inkomsten uit te halen, zijn doorgaans degenen die niet de mogelijkheid hebben om te investeren in een schaalvergroting van het bedrijf, bijvoorbeeld door een gebrek aan kapitaal, grond of quotum.² Het gaat dan om nevenfuncties gericht op bijvoorbeeld recreatie, natuurbeheer of zorgverlening, waarbij afhankelijk van de eigen visie en vaardigheden gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheden in het bedrijf en de kwaliteiten van de omgeving. De investering in het eigen bedrijf is daarmee tevens een investering in bepaalde maatschappelijke functies waaraan de hedendaagse samenleving in toenemende mate behoefte lijkt te hebben.

Het investeren in een of meer maatschappelijke functies, naast de traditionele investering in voedselproductie en sierteelt, noemen we het maatschappelijk ondernemen van boeren.³ Deze investeringen hoeven niet per definitie een maatschappelijk doel te dienen, maar in de praktijk hebben ze veelal wel een maatschappelijke impact. Die

impact is af te lezen aan de waarde die dit type ondernemen heeft voor het platteland en voor de samenleving als geheel. Het kan dan gaan om investeringen in recreatieve functies (zoals de verkoop van ijs en overnachtingsmogelijkheden) en zorgverlening, maar ook om weidevogelbescherming en het opwekken van energie. Dit type investeringen vormt veelal een nieuwe nevenactiviteit op het agrarische bedrijf en wordt in zijn geheel omschreven als ‘verbredende of multifunctionele investeringen’ (Van der Ploeg 2002). Deze activiteiten vallen standaard onder de bedrijfsstrategieën gericht op verdieping en verbreding (zie § 8.4). Dat neemt niet weg dat ook bedrijven die zich op schaalvergroting richten maatschappelijk verantwoord kunnen ondernemen, maar deze schaalvergroters worden in dit hoofdstuk niet als primaire groep meegenomen.

Het maatschappelijk ondernemen van boeren past bij de beleidslijn die is uitgezet met de *Agenda vitaal platteland*: het platteland niet alleen als ‘boerenland’, maar een platteland voor alle Nederlanders (LNV 2004). Huigen (1996) spreekt in deze zin van het *desagriseren* van de landbouw. Er vindt een vermaatschappelijking van de landbouw plaats, waarmee de integratie van de agrarische sector in de bredere economie wordt bedoeld. We kunnen in principe ook spreken van een flexibel inspelen op (toekomstige) ontwikkelingen. Grotendeels is dit voor boeren onderdeel van het genereren van extra inkomsten. Een inkomensachteruitgang is natuurlijk niet uniek voor boeren, want ook andere ondernemers hebben hier mee van doen. Indien we echter bedenken dat 69% van het oppervlak van Nederland landbouwgrond is (Simon 2006) en twee derde van het totale areaal landbouwgrond in bezit is van deze boeren en tuinders (Haartsen 2002), dan heeft een inkomensachteruitgang in potentie grote landschappelijke gevolgen. Ook heeft de nieuwe invulling van vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen zowel een sociaal-culturele als een sociaaleconomische impact.

Voor de volledigheid noemen we hier nog een derde tendens die zichtbaar is in de landbouwsector. Bij een flink aantal agrarische bedrijven wordt de reguliere agrarische productie afgebouwd en genereert de boer en/of de gezinsleden inkomen via een betaalde baan buitenshuis, via het verrichten van loonwerk voor derden of door kapitaal, grond en/of quota buiten het bedrijf te gelde te maken. Inkomsten uit arbeid buitenshuis droegen in de jaren 2002-2004 voor gemiddeld 12% bij aan het gezinsinkomen. Overigens moet gezegd worden dat deze strategieën om op andere manier geld te verdienen niet alleen bij kleine, marginale bedrijven voorkomen, maar ook bij de middelgrote en grote bedrijven (LEI 2006: 113).

De zoektocht naar inkomensverbetering via investeringen in het maatschappelijk ondernemen is aan wisselend beleid onderhevig geweest. Zeker na de Tweede Wereldoorlog was het agrarisch ondernemen een winstgevende zaak. Grootschalige ruilverkavelingen, mechanisering en de introductie van kunstmest droegen bij aan steeds modernere en specialistischer productiemethoden met maar één doel: zoveel mogelijk voedsel produceren. De agrarische sector kon zo sterk inzetten op schaal-

vergroting en een zo efficiënt mogelijke productie van voedsel. Na het instellen van het gemeenschappelijk landbouwbeleid in 1957 kwam vrije handel in landbouwproducten tussen lidstaten tot stand en werden miljarden aan subsidies verstrekt: hoe meer de boer produceerde, hoe meer subsidie hij ontving. In de jaren zeventig ontstond hierdoor, en door de toegenomen productiviteit per arbeidskracht, overproductie van voedsel. Naast de oneerlijke concurrentie op de wereldmarkt, leidde de overproductie ook tot mestoverschotten, grootschalig pesticidegebruik en dierziekteproblematiek. En ook kwam de voedselveiligheid in het geding. In reactie daarop volgde een hele serie beleidsmaatregelen, die maakten dat de boer rekening moest houden met het milieu en de natuur, voedselveiligheid, dierenwelzijn en kansen voor de derde wereld.

Deze maatregelen hebben onder andere gezorgd voor een sterke bureaucratisering, waardoor de bedrijfsvoering steeds lastiger is geworden. Ondanks subsidies konden steeds meer bedrijven, met name de kleinere bedrijven, het hoofd niet meer boven water houden en is de agrarische sector stevig uitgedund. Om in aantallen te spreken: waren er in 1980 nog bijna 150.000 bedrijven, in 2005 zijn dat er rond de 82.000 (Simon 2006).

Met de nota *Kiezen voor landbouw* opteert het kabinet voor een toekomst van ons land met een sterke landbouw: ‘Het is aan de ondernemers om keuzes te maken voor hun eigen toekomst; concurrentiekracht staat voorop’ (LNV 2005). Ook nu nog staan veel boeren voor de keuze om te stoppen, om juist te investeren in het bedrijf en verder uit te breiden, of om extra inkomen te zoeken in nevenactiviteiten of een bijbaan. Zoals gezegd, zorgt de investering in nevenactiviteiten ervoor dat de landbouw naast een agrarische betekenis steeds vaker een maatschappelijke betekenis heeft. De verwachting van veel boeren is dat deze investeringen de levensvatbaarheid van het bedrijf vergroten en dat ze grote potenties hebben voor de economische vitalisering van het platteland.

Dit hoofdstuk gaat in op de boer als maatschappelijk ondernemer. Het maatschappelijk ondernemen heeft vooralsnog een geringe economische invloed (LEI 2006), maar heeft daarentegen een grote maatschappelijke impact op het boerengezin en de samenleving als geheel. Allereerst beantwoorden we verschillende vragen die gaan over de boeren als totale beroepsgroep van land- en tuinbouwers. Wie zijn de boeren van nu? Wat zijn hun drijfveren en motivaties om hun bedrijf te blijven voeren? Vervolgens gaan we in op de boeren die initiatieven ontwikkelen voor het maatschappelijk ondernemen: hoe proberen ze de bredere maatschappelijke invalshoek in te passen in hun bedrijf? Wat voor gevolgen heeft dit voor de boer zelf en het gezin? En wat is de betekenis van het maatschappelijk ondernemen van boeren voor de samenleving als geheel? Ten slotte willen we in een korte discussie ingaan op de vraag of het investeren in maatschappelijk ondernemen wel een goede investering is voor de boeren zelf en voor de samenleving als geheel.

8.2 Wie zijn de boeren van nu?

Achter de ruime noemer ‘boer’ gaat een wereld aan verschillende ondernemers en bedrijfstypen schuil: van grondgebonden tot vrijwel grondloze bedrijven, van veeboeren tot akkerbouwers en tuinders, van rasondernemers op hypermoderne megabedrijven tot hobbyboeren. Volgens Van der Ploeg (2002) opereert slechts de helft van de boerenbedrijven als professionele onderneming – die dus de agrarische activiteit als hoofdactiviteit hebben. Deze ‘professionele’ boeren vertegenwoordigen echter wel 90% van het productievolume. De andere helft omvat een keur aan bedrijfsvormen, van hobbyboeren tot parttime boeren (Van der Ploeg noemt dit de ‘vermaatschappelijkte’ bedrijven). Bij dit type bedrijven is de agrarische activiteit geworden tot nevenactiviteit; zij zouden circa 10% van de totale productie voor hun rekening nemen. Daarmee dragen ze nauwelijks bij aan de totale landbouwproductie. Bijlage B8.1 geeft de verschillende typen landbouwbedrijven naar hoofd- en nevenactiviteit.

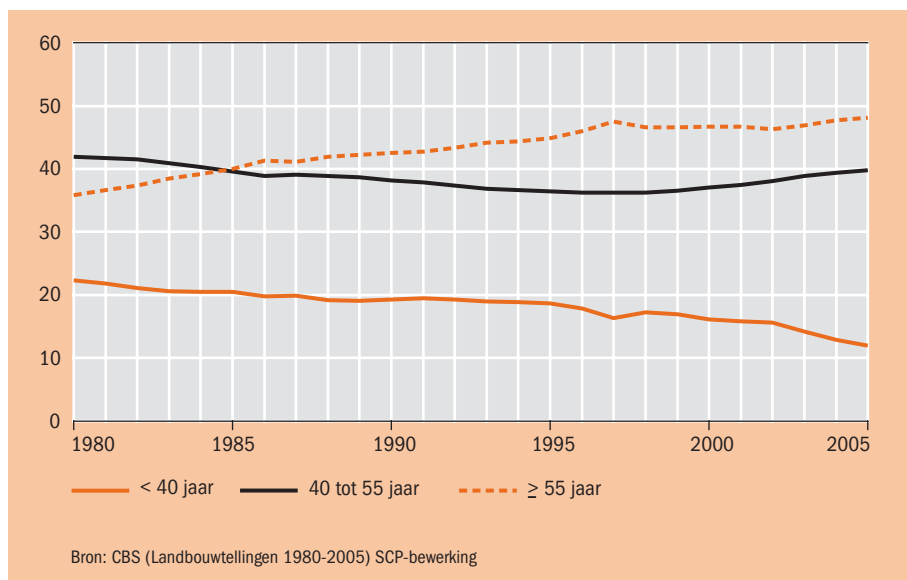
Via de Landbouwtellingen⁴ van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zijn gegevens beschikbaar over het type agrarische activiteiten en de bedrijfskenmerken. Er is daarin echter weinig bekend over wie deze boeren zijn en vrijwel geen informatie is beschikbaar over hoe zij hun sociale en culturele leven inrichten. Wel kunnen we aan de hand van deze cijfers iets vertellen over het aantal uren dat boeren werken, wat hun leeftijd en geslacht is; ook verschaffen de cijfers enkele gegevens over meewerkende gezinsleden. In deze paragraaf maken we geen onderscheid tussen de verschillende typen boeren,⁵ de gegevens hebben betrekking op de totale groep van boeren en tuinders in de Landbouwtellingen.

Vergrijzende beroepsgroep

De groep jongere boeren die er in het populaire televisieprogramma *Boer zoekt vrouw* wordt uitgelicht, maakt maar een klein onderdeel uit van de totale beroepsgroep. Sinds 1980 groeit namelijk het aandeel boeren in de hogere leeftijdsklassen, ofwel de agrarische beroepsgroep is aan het vergrijzen. Figuur 8.1 laat dit duidelijk zien: het aandeel boeren en tuinders in de leeftijd van 55 jaar of ouder neemt toe, terwijl het aandeel boeren dat jonger is dan 40 jaar juist afneemt. Het aandeel ouderen is in de agrarische beroepsgroep groter dan in de totale groep van zelfstandig ondernemers, maar de vergrijzing neemt in beide groepen even snel toe (zie bijlage B8.2). De vergrijzing in de agrarische beroepsgroep heeft onder meer te maken met het feit dat het voor een zoon of dochter financieel steeds moeilijker wordt om het boerenbedrijf over te nemen. Daardoor kiezen zij steeds vaker voor een ander beroepstype dan het boerenbestaan.⁶

Figuur 8.1

Aantal land- en tuinbouwbedrijven, naar leeftijd bedrijfshoofd, 1980-2005 (in procenten)



Van oudsher een mannenberoep

Het zelfstandigondernemerschap is in de agrarische sector, meer nog dan in de overige sectoren, een mannelijke aangelegenheid: van de bedrijfshoofden van het boerenbedrijf is driekwart man (tabel 8.1), van het totaal aantal zelfstandigen is twee derde man (zie bijlage B8.2). De rol van de vrouw is daarentegen van oudsher onzichtbaar in het agrarische beroep. Pas sinds 1956 kunnen vrouwen zelfstandig bedrijfshoofd worden van een agrarisch bedrijf. Pas in dat jaar werd de arbeidswetgeving, die de arbeid van gehuwde vrouwen en kinderen aan banden legde, voor de agrarische sector gewijzigd (Bock en Van der Brug 1998). Sindsdien is de rol van vrouwen steeds prominenter geworden en zichtbaarder in statistische gegevens.

Rond de 30% van de agrarische bedrijven wordt tegenwoordig geleid door zowel een mannelijk als vrouwelijk bedrijfshoofd en hierin is in de afgelopen jaren een enorme toename zichtbaar geworden. De bedrijven die geleid worden door één mannelijk bedrijfshoofd tonen juist sinds 1992 een afname van 14%, hoewel verreweg de meeste bedrijven nog steeds één mannelijk bedrijfshoofd hebben. Op 4% van de agrarische bedrijven is een vrouw het enige bedrijfshoofd. Het zijn overigens vooral de bedrijven van grotere omvang die meerdere bedrijfshoofden hebben (alleen geleid door mannen of door zowel man als vrouw). Ook per bedrijfstype zijn er enige verschillen te zien: de akkerbouwbedrijven hebben veelal een enkelvoudige bedrijfsvoering; tuinbouw- en hokdierbedrijven kiezen eerder voor een meervoudige bedrijfsvoering (zie bijlage B8.3).

Tabel 8.1

Aantal land- en tuinbouwbedrijven (gezinsbedrijven) met bedrijfshoofden naar bedrijfsvoering en geslacht, 1993-2005

	1993 (n = 116.447)	1995 (n = 109.791)	1997 (n = 104.178)	1999 (n = 97.151)	2001 (n = 88.640)	2003 (n = 85.501)	2005 (n = 81.830)
enkelvoudig door man	71,3	67,1	64,8	60,4	58,9	56,5	56,8
enkelvoudig door vrouw	3,8	4	3,5	4,1	4	3,9	4,1
meervoudig alleen door mannen	15,7	15,2	13,4	13,2	12,3	11,1	10,2
meervoudig alleen door vrouwen	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2
meervoudig door mannen en vrouwen	9,1	13,5	18,2	22	24,6	28,3	28,7

Bron: CBS (Landbouwtellingen 1992-2005) SCP-bewerking

Vrouwen worden steeds vaker medeondernemer van het agrarisch bedrijf en vaak wordt met de partner een maatschap opgericht. In het kader van het emancipatiebeleid van de overheid is dit een goede ontwikkeling. In de landbouw wordt veelal op huwelijkse voorwaarden getrouwd om de partner met de onderneming veilig te stellen (Overbeek et al. 1998). Slechts 38% van de vrouwen die op huwelijkse voorwaarden zijn getrouwd en een juridische positie als agrarisch ondernemer hebben, hebben ook de onroerende bezittingen op hun naam staan. Trouwen op basis van huwelijkse voorwaarden is wel van belang voor de risicoaansprakelijkheid bij (nieuwe) hypotheek en voor vermogensaanspraken bij een eventuele scheiding (Overbeek 2000). In Nederland is er, wanneer getrouwd onder huwelijkse voorwaarden, geen algemene wetgeving die partners zonder eigendom bescherming biedt tijdens de relatie of wanneer de relatie eindigt (Overbeek 2000). Nu steeds meer agrarische vrouwen werken in een maatschap, is hun rechtspositie ten dele beter geregeld, zeker wanneer onroerende zaken op naam van de vrouw of van de maatschap staan. De kanttekening die daarbij geplaatst moet worden, is dat het om meer dan alleen de maatschap gaat. Relevant zijn ook de tenaamstelling van onroerende goederen, of er getekend is voor aansprakelijkheid voor bedrijfsschulden en of via het verblijvingsbeding vermogen overblijft na een scheiding. Uit onderzoek van Overbeek (2000) blijkt verder dat slechts 6% van de vrouwen de kans heeft om bij een beëindiging van de relatie het agrarisch bedrijf voort te zetten. Een vijfde deel van de vrouwen die geen onderpand heeft in de bedrijfsgebouwen, is echter wel aansprakelijk voor schulden, wat voor deze vrouwen een zeer onwenselijke situatie is.

Vanzelfsprekend neemt ook het aantal uren toe dat vrouwen werken als zij agrarisch bedrijfshoofd in plaats van meewerkend echtgenote zijn. Splitsen we het aantal uren

dat wordt gewerkt uit naar het aantal mannelijke en vrouwelijke bedrijfshoofden, dan blijkt dat het merendeel van de mannelijke bedrijfshoofden 38 uur of meer per week werkt. Dit aandeel vertoont fluctuaties over de jaren, maar er lijkt een lichte daling zichtbaar van 68% in 1993 naar 63% in 2005. Het aandeel vrouwelijke bedrijfshoofden dat 38 uur of meer per week werkt, ligt in vergelijking met de mannen veel lager. Wel is bij vrouwelijke bedrijfshoofden dezelfde afnemende tendens te zien: van 34% in 1993 naar 27% in 2005. Zoals blijkt uit de *Sociale staat van Nederland 2005* (SCP 2005) werken vrouwen vaker parttime; ook vrouwelijke agrarische bedrijfshoofden doen dat, zoals te lezen is in tabel 8.2.

Tabel 8.2
Aantal uren dat een mannelijk of vrouwelijk bedrijfshoofd werkt op het bedrijf, 1993-2005
(in procenten)

	38 uur		30 tot 38 uur		20 tot 30 uur		10 tot 20 uur		1 tot 10 uur	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
1993										
(n = 116.447 bedrijven)	68,3	33,5	5,3	11,6	10,0	23,7	9,0	14,8	10,0	23,7
1995 (n = 109.791)	65,1	25,4	6,4	13,4	11,2	29,4	8,7	15,5	11,2	29,4
1997 (n = 104.178)	66,0	32,3	5,8	12,3	9,9	25,8	9,7	17,2	9,9	25,8
1999 (n = 97.151)	64,2	26,9	7,7	15,9	9,7	26,7	9,0	16,5	9,7	26,7
2001 (n = 88.640)	66,2	32,6	6,0	13,8	8,7	25,7	9,1	15,1	8,7	25,7
2003 (n = 85.501)	64,8	27,3	8,1	15,8	9,3	28,8	9,0	16,4	9,3	28,8
2005 (n = 81.830)	63,3	26,6	7,6	14,9	9,8	28,3	9,2	15,8	9,8	28,3

Bron: CBS (Landbouwtellingen 1993-2005) SCP-bewerking

Veel boerenbedrijven in ons land zijn van oudsher familie- en/of gezinsbedrijven. Dat betekent dat de echtgenoten van de bedrijfshoofden, de kinderen en ook overige familieleden meewerken op het bedrijf. Het zijn vooral vrouwen die als meewerkend gezinslid arbeid verrichten op het bedrijf (tabel 8.3). Het aantal uren dat ze dit doen, neemt door de jaren heen af: steeds minder vrouwen werken meer dan 20 uur per week in het bedrijf. Dit zal grotendeels te maken hebben met de toegenomen arbeidsparticipatie buitenshuis (Gesthuizen 2006) en met de rol die in het bijzonder vrouwen spelen bij het initiëren van nieuwe economische activiteiten (Bock 2002, 2006). Het zijn vooral de zonen, wel of niet thuiswonend, die gemiddeld de meeste uren per week meewerken op het bedrijf. Wel blijkt duidelijk dat ook het aantal uren dat zonen meewerken door de jaren heen daalt. Sinds 2003 is hierin weer enige toename te zien.

Tabel 8.3

Meewerkende gezinsleden, naar sekse en aantal uren meewerkend op het bedrijf, 1991-2005
(in procenten)

	1991	1993	1995	1997	1999	2002	2003	2005
meewerkende echtgenoten								
≥ 20 uur per week, mannen	0,8	0,9	1,4	3,5	2,2	3,3	3,6	1,8
≥ 20 uur per week, vrouwen	52,7	51,5	47,5	49,0	46,3	43,9	36,1	33,7
< 20 uur per week, mannen	0,9	1,2	1,8	2,5	2,2	3,0	2,7	2,9
< 20 uur per week, vrouwen	45,6	46,4	49,3	44,9	49,3	49,7	57,7	61,5
meewerkende kinderen								
≥ 20 uur per week, mannen	43,5	43,4	42,5	32,8	30,5	22,5	19,9	24,1
≥ 20 uur per week, vrouwen	4,4	4,1	4,1	5,1	4,4	4,2	3,4	4,0
< 20 uur per week, mannen	38,7	39,8	40,2	43,0	45,5	51,9	54,1	51,3
< 20 uur per week, vrouwen	13,4	12,7	13,2	19,1	19,6	21,4	22,6	20,6

Bron: CBS (Landbouwtellingen 1991-2005) SCP-bewerking

8.3 Motieven om te blijven boeren

‘Stilstand is achteruitgang’ luidt het aloude adagium in de wereld van de ondernemers. Ondanks het gegeven dat er al veel boeren zijn gestopt met hun bedrijf en de toekomst er voor bepaalde groepen blijvers niet al te rooskleurig uit ziet, moeten boeren blijven investeren en innoveren. Voorheen betekende investeren vrijwel automatisch schaalvergroten, maar dat is voor lang niet alle boeren weggelegd. Schaalvergroting is nog steeds een belangrijke tendens in de landbouw, maar er speelt een tweede tendens: de investering in het maatschappelijk ondernemen. Daarbij investeren agrarische ondernemers niet alleen in de *core business* voedselproductie of sierteelt, maar ook (of uitsluitend) in nieuwe producten of functies, zoals overnachtingsmogelijkheden voor toeristen, een landwinkel waarin eigen producten aan huis worden verkocht of de verkoop van boerenijs (zie ook § 8.4).

Wat zijn volgens de boeren zelf de redenen om te (blijven) boeren? Om het perspectief van de boeren te schetsen is gebruikgemaakt van de uitspraken die boeren hebben gedaan in focusgroeps gesprekken.⁷ In deze gesprekken is ingegaan op hoe boeren tegen het leven op het platteland aankijken. Ook is gevraagd naar hun motieven om boer te zijn en te blijven. Deze motieven komen in deze paragraaf in een willekeurige volgorde aan de orde. Vaak gelden zij ook voor boeren die investeren in het maatschappelijk ondernemen. Deze zijn zoveel mogelijk onderling verweven. Motieven die specifiek betrekking hebben op de ‘maatschappelijke boeren’ komen aan bod in paragraaf 8.4.

Boeren noemen het inkomen als de belangrijkste reden om te blijven investeren in hun bedrijf en de agrarische activiteit. Het is een manier om de kost te verdienen, zoals ze dat zelf verwoorden in de groepsgesprekken. Sommige boeren benadrukken dat het moeilijk is om als agrariër voldoende te verdienen. Oplossingen worden dan gezocht in bijbaantjes en nevenactiviteiten, zoals agrarisch natuurbeheer en toeristische activiteiten.

Ook de boeren die investeren in nevenactiviteiten, doen dit hoofdzakelijk voor het verkrijgen van extra inkomen. De boeren waarbij de economische doelstelling prominent is, worden ook rationele verbreders genoemd (Van den Ham en Ypma 2000), of 'rationele maatschappelijke ondernemers'. Het kan zelfs zover gaan dat ze dergelijke nevenactiviteiten zien als dé manier om het bedrijf te behouden. Er spelen natuurlijk ook andere redenen om in deze nieuwe activiteiten te investeren, zoals de uitdaging om iets nieuws te beginnen en niet-plattelanders te laten zien hoe het eraan toegaat op een boerderij, maar de hoofdreden blijft het voorzien in extra inkomen. Een aantal boeren ziet het zelfs als iets waartoe ze worden gedwongen:

'Ik denk wel dat je steeds meer gedwongen wordt die kant op te gaan denken. Want als het [akkerrandbeheer] niet nodig was voor het inkomen, dan had ik het daar niet in gezocht.'

Overigens blijven dergelijke nevenactiviteiten bijzaak voor de meeste boeren, de agrarische activiteit is de hoofdzaak en zal dat, indien mogelijk, ook blijven.

Een tweede reden om te blijven boeren is het eigen ondernemerschap. Hiermee wordt het hebben van een eigen bedrijf bedoeld, ofwel het eigen baas zijn en daarmee de autonomie hebben om zelf keuzes te maken (weliswaar binnen de kaders die de bank, de markt en de overheid stelt). Ook wordt hiermee bedoeld op de veelzijdigheid van het werk. Het boer zijn beslaat een diversiteit aan functies zoals management, technisch onderhoud, dierenarts, voedselproducent enzovoort:

'Je bent én dierenarts én financieel manager en al die functies allemaal tegelijk. Dat vind ik prachtig, om al die dingen allemaal mee te maken.'

Ten derde brengt het agrarisch ondernemerschap een sterk streven naar continuïteit met zich mee. De boer streeft zowel continuïtering van het bedrijf als duurzaamheid van de bedrijfsvoering na. Dit continuïteitsstreven van boeren is volgens Berger (1993) wezenlijk anders dan bij ondernemers in een meer stedelijke omgeving. In zijn ogen streven boeren naar continuïteit, waar stedelingen vooruitgang c.q. modernisering nastreven. Dit continueren van het bedrijf is van oudsher een belangrijke drijfveer voor boeren, met het ene oog gericht op inkomen en het andere oog op het in stand houden van tradities. Boeren zouden in sterke mate hun leefstijl willen doorgeven aan hun kinderen. In de groepsgesprekken bleken boeren hier verschillend in te staan: de ene boer betreft zijn kinderen zo veel mogelijk bij het

bedrijf, een andere boer stimuleert juist zijn kinderen om ook de buitenwereld te leren kennen en de blik vooral naar buiten te richten.

Vaak is voor de boeren die naast de agrarische bedrijfsvoering ook voor verbredende activiteiten kiezen, de ecologische duurzaamheid een belangrijke drijfveer, zeker voor boeren die investeren in agrarisch natuurbeheer en biologische teelt. Zij zien dit als een basisvoorwaarde voor het continueren van het bedrijf. De boeren ervaren de wetgeving op het gebied van bijvoorbeeld mineralenhuishouding als knellend en opgelegd, terwijl zij de grondstoffenkringloop altijd al via wisselteelt in de praktijk brachten (Van der Ploeg 1999). Boeren hebben dan ook moeite met een beleidsmaatregel als verschraving van de grond voor natuurontwikkeling, omdat dit indruist tegen het continueren van de mineralenkringloop:

‘De overheid zegt: ‘Het moet duurzaam.’ Dat doen wij altijd al. (...) Grond is een belangrijk iets, is een belangrijk goed. Je kan grond ook heel snel vernielen als het ware. Je moet grond ook op een juiste manier bemesten. Ik zie nu om me heen dat ontzettend veel mensen de grond aan het verarmen, aan het verschraven zijn. Dat is toch eigenlijk weer een te ver doorgeschoten mestwetgeving.’

Een vierde drijfveer om te blijven boeren is voor veel boeren de omgang met natuur en landschap. Dan wordt bedoeld op de schoonheid van het platteland, flora en fauna, het werken met dieren, het ritme van de seizoenen en het simpelweg genieten van het buiten zijn. Wel wordt door enkele boeren opgemerkt dat dit vaak als een vanzelfsprekend iets wordt gezien, iets waar niet bij stil wordt gestaan omdat het ‘normaal’ is. Juist wanneer er wordt geïnvesteerd in recreatieve nevenactiviteiten, zorgen de contacten met toeristen ervoor dat boeren met andere ogen naar hun omgeving kijken. Ze worden er als het ware opnieuw op gewezen dat het landschap waarin ze wonen bijzonder en mooi is. Ook zal dit per type boer verschillen: bij biologische boeren zouden we dit eerder kunnen verwachten dan bij intensieve vleesveebedrijven.

‘Ik vind wel dat sinds wij een toeristisch bedrijf zijn, we met andere ogen kijken naar onze eigen omgeving. Je ziet zelf de schoonheid van het platteland, van de natuur, juist door er met mensen over te praten.’

Het vijfde motief dat wordt genoemd door de boeren is dat het boer zijn ‘hun’ manier van leven is: ze zijn ermee opgegroeid en ermee opgevoed. In de publicatie *Boer in hart en ziel* geven Mertens en Blommestijn (2004) ook al aan dat de levensstijl van boeren een belangrijke beweegreden is om in de agrarische sector te werken en te blijven werken. Of zoals de boeren zelf zeggen:

‘Boer word je niet. Dat ben je gewoon.’

‘Het zit je in het bloed.’

‘Boer ben je en dat gevoel blijft, soms ook wel tegen beter weten in.’

Het laatste citaat geeft tevens aan dat emotionele motieven van belang zijn in de keuze om door te gaan met het bedrijf, om te stoppen of om de bedrijfsvoering ingrijpend te veranderen. De lange traditie om te boeren, veelal al vele generaties lang, maakt deze keuze extra beladen en emotioneel. Zoals de boeren zelf aangeven, is het vergelijkbaar met een clubgevoel: 'Als het slecht gaat met je club, dan blijf je even goed bij je club.' Ook Schnabel (2001) geeft in het essay *Waarom blijven boeren aan* dat vaak financiële argumenten de doorslag geven om het bedrijf te verkopen, maar dat juist andere motieven, meestal van meer persoonlijke en zelfs emotionele aard, tegenwicht bieden aan het besluit om te verkopen. De boer wil het liefst boer blijven. Waar hij het zelf niet meer kan, wil hij het liefst de continuering van het bedrijf verzekerd zien.

De boeren geven zelf aan dat er wel duidelijk een gevoelsverschil is wanneer het gaat om een familiebedrijf of een aangekocht bedrijf. Vooral in het eerste geval is de emotionele waarde groot, zelfs als er een uitbreiding of verbouwing doorgevoerd wordt. De binding met een bepaalde traditie zit diep geworteld en daar kan niet van de een op de andere dag afstand van worden gedaan. 'Bij een niet-familiebedrijf is de waarde iets minder emotioneel en iets zakelijker', aldus de boeren in de focusgesprekken.

Het boeren als manier van leven heeft enkele praktische voordelen, die specifiek worden genoemd. Het thuis werken heeft als voordeel dat er geen reistijd verloren gaat en dat de boer veel bij het gezin is, er veel voor de kinderen is en ze kan zien opgroeien. Dat er ook nadelen aan zitten, zal niet verwonderen, want zodra er zich werk aandient, is er geen ontkomen aan. En het wonen in het buitengebied heeft als nadeel dat afstanden naar voorzieningen groter zijn.

Samenvattend zijn het vooral economische motieven die belangrijke drijfveren zijn voor boeren om te blijven investeren. Naast het genereren van een inkomen hangt er aan het boer zijn ook een aantal dieper gewortelde drijfveren. Zo spelen emotionele motieven een belangrijke rol, die in het bijzonder voortkomen uit een al lang bestaande (familie)traditie en een manier van leven met dieren en planten, de vrijheid en het eigen baas zijn.

8.4 Investeren in het maatschappelijk ondernemen

Het maatschappelijk ondernemen van boeren heeft betrekking op het bedienen en stimuleren van maatschappelijke behoeften. Zoals vermeld in de inleiding, hoeven deze functies niet altijd op een zichtbare manier de maatschappij te dienen. Het voorzien van groene stroom door windenergie of de bescherming van weidevogels zijn voorbeelden van een indirect maatschappelijk nut.

In theorie kunnen we stellen dat alle boeren inspelen op de behoeften van de maatschappij – ze zorgen immers voor de productie van voedsel en voor cultuurlandschappen die door Nederlanders ervaren worden als typisch Nederlandse platte-landschappen (Haartsen 2002; Heins 2002; Simon 2005). Met dit perspectief

voor ogen zijn alle boeren te beschouwen als maatschappelijk ondernemers. Ook de hobbyboeren, of die groep boeren die het investeren niet zozeer op het continueren of het innoveren richt, maar waarbij het agrarische bedrijf tot hobby is geworden, vervullen hun rol om te voorzien in maatschappelijke behoeften. Ze zorgen er bijvoorbeeld voor dat er een aantal koeien in de weide blijven, waardoor het typische plattelandsbeeld van rust, ruimte en groen in stand blijft. In de volgende paragrafen richten we ons echter op die boeren die de weloverwogen beslissing hebben genomen om zich specifiek te richten op het beheren, ontwikkelen en uitbaten van maatschappelijk gerelateerde nevenfuncties van het bedrijf. De pure productieboeren enerzijds en de hobbyboeren anderzijds laten we dan ook verder buiten beschouwing. Tevens laten we die boeren buiten beschouwing die de agrarische tak hebben afgestoten, om zich volledig te richten op de verbredende functie. We onderscheiden drie typen boeren die bezig zijn met maatschappelijk ondernemen: verdiepende, verbredende en interactieve boeren.

Wie en waarom?

Een belangrijke reden voor de 'rationele maatschappelijke ondernemers' om te investeren in maatschappelijke functies, is het genereren van een aanvullend inkomen (zie § 8.3). Niet alle boeren hebben financieel-economische motieven voor ogen bij de keuze voor het maatschappelijk ondernemen; het gaat hun niet alleen om het uitbaten. Deze groep wordt ook 'geïnspireerde verbeterders' genoemd, of die boeren die kiezen voor het maatschappelijke ondernemen vanuit een eigen ambitie en creativiteit en vanuit communicatieve en sociale vaardigheden (Van den Ham en Ypma 2000). Ook in de groepsgesprekken met boeren komt naar voren dat sociale motieven belangrijke beweegredenen zijn. Dit betreft zowel het eigen sociale contact met de buitenwacht als het verbeteren van het imago van de landbouwsector in zijn geheel. Doordat de landbouwgemeenschap steeds kleiner wordt, is het sociale isolement van boeren groter geworden. Voor een aantal boeren is het directe contact met klanten of toeristen een wijze om dit te doorbreken. Daarnaast is het investeren in maatschappelijke functies voor een aantal boeren ook een manier om erkenning voor hun werk te krijgen bij de rest van de bevolking. Veel landbouwers willen maar al te graag tonen dat ze geen vervuilers of knoeiers zijn, zoals ze enkele jaren geleden nog werden afgeschilderd, maar dat ze een goed en gezond kwaliteitsproduct afleveren en dierenwelzijn hoog in het vaandel dragen. Vanuit deze individuele motieven ontwikkelen boeren hun agrarische bedrijf met de blik op de samenleving, en voegen ze een sterkere maatschappelijke betekenis toe.

Voor de agrarische vrouwen spelen een belangrijke, initiërende rol bij de ontwikkeling van de nieuwe economische activiteiten (Bock 2002). Het belangrijkste doel dat de agrarische vrouwen hiermee voor ogen hebben, is het verdienen van een extra inkomen om het gezin en het agrarische bedrijf te ondersteunen. Ook willen veel vrouwen een eigen beroep en een eigen carrière opbouwen en meer sociale contacten en een persoonlijke ontwikkeling realiseren. Hiermee wijken de Nederlandse agrari-

sche vrouwen nauwelijks af van de niet-agrarische startende ondernemers (Bock 2006: 44).

De keuze voor maatschappelijk gerichte activiteiten wordt gestimuleerd door overheidssubsidies, bijvoorbeeld in het kader van Leader+-projecten⁸ of de Subsi-dieregeling agrarisch natuurbeheer.⁹ Ook kunnen bepaalde initiatieven tot stand komen zonder financiële vergoeding en al dan niet in samenwerking met anderen. Deze vrijwillige initiatieven worden niet tot de verbredende investeringen gerekend, omdat ze geen beroepsmatige of bedrijfsmatige neveneffecten hebben. Het gaat dan om het cultiveren van bijzondere gebiedskwaliteiten en niet om het uitbaten ervan, aldus Van der Ploeg (2001). Desondanks spelen deze vrijwillige initiatieven wel een rol in het investeren in maatschappelijke behoeften.

Verdiepende boeren

Verdiepende boeren investeren in nieuwe activiteiten die zijn gerelateerd aan de landbouw. Voorbeelden zijn het telen van andere voedselgewassen, het houden van exoten (zoals struisvogels) en het integreren van activiteiten die hoger in de productiekolom staan, zoals het zelf verwerken en/of vermarkten van producten (zoals kaas en boter). Dit wordt ook wel agrarische diversificatie genoemd (Driessen et al. 1995). Ook zoeken steeds meer agrariërs aansluiting bij de kwaliteitsvraag van de consument. Door ontwikkelingen als de gekkekoeienziekte, MKZ en de genetische manipulatie van voedsel zijn veel mensen zich bewuster geworden van het feit dat de kwaliteit van het voedsel belangrijk is voor een gezond leven. Het productieproces zelf, maar ook kennis op dat gebied, leidt tot meer aandacht voor de kwaliteit van het geleverde en te consumeren product. Een steeds grotere groep boeren maakt hierdoor de overstap naar een meer extensieve vorm van landbouwbeoefening en zelfs naar een volledig biologische vorm. Het gaat dan om het anders investeren in de kwaliteit van producten c.q. de efficiency van het agrarische proces (Van der Ploeg et al. 2002). Waarden als voedselkwaliteit, voedselveiligheid, gezondheid, milieu en natuur staan daarbij meer centraal.

Er zijn geen specifieke cijfers bekend over het aantal verdiepende boeren; die cijfers zijn er wel over biologische land- en tuinbouwbedrijven. Er is een steeds grotere groep boeren die de overstap maakt naar biologische landbouw. In 1991 deden 439 bedrijven die stap, in 1999 786 en in 2004 waren dit er 1200. Naar verhouding is dit niet veel, want het aantal biologische landbouwbedrijven neemt nog geen 1,5% in van het totale aantal agrarische bedrijven en nog geen 2% van het totale oppervlak cultuurgrond. Tabel 8.4 geeft aan dat vooral boeren in de leeftijd van 40 tot 55 jaar kiezen voor biologische landbouw.

Tabel 8.4

Aantal biologische land- en tuinbouwbedrijven, naar leeftijd bedrijfsleider, 1999 en 2004 (in absolute aantallen en procenten)

		< 40 jaar		40 tot 55 jaar		≥ 55 jaar		totaal (=aantal persoonlijke ondernemingen) ^a	
		absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%
totaal landbouw	1999	16.385	16,9	35.472	36,5	45.294	46,6	97.151	100
	2004	10.292	12,9	31.468	39,4	38.129	47,7	79.889	100
biologisch	1999	162	22,8	382	53,9	165	23,3	709	100
	2004	151	13,9	638	58,6	299	27,5	1.088	100
in omschakeling	1999	44	21,4	107	51,9	55	26,7	206	100
	2004	6	9,1	34	51,5	26	39,5	66	100

a De persoonlijke ondernemingen binnen de land- en tuinbouw, naar de leeftijd van het (oudste) bedrijfsleider. De bedrijven met rechtspersoonlijkheid zijn in deze tabel niet opgenomen. Daardoor is hier het totaal aantal bedrijven lager dan bij andere indelingen.

Bron: CBS (Landbouwtellingen 1991-2005) SCP-bewerking

Verbreedende boeren

Verbreedende boeren investeren in nieuwe inkomstenbronnen die op zichzelf niet agrarisch zijn, maar wel zijn gerelateerd aan het agrarische bedrijf. Deze nieuwe (economische) activiteiten vervullen veelal een maatschappelijke rol: weidevogelbescherming, energieproductie, wateropslag, luxe boerenkamers, rondleidingen op het boeren erf, het ontvangen van stedelingen die lijden aan burn-out en kamperen bij de boer. Van der Ploeg (2001) onderscheidt ecologische, sociale en plattelandsvreemde verbreding. Boeren die investeren in ecologische verbreding zijn die boeren die betaald werk maken van het beheren van natuur en landschap, zoals agrarisch natuurbeheer. Sociale verbreders zijn die boeren die tegen betaling diensten verlenen aan bezoekers, waarbij de entourage van het platteland een bindende factor is. Agrotourisme (als kamperen bij de boer) en zorgboerderijen zijn hiervan bekende voorbeelden. Plattelandsvreemd verbreedende boeren zijn die boeren die kiezen voor een tweede bedrijfsactiviteit die niet specifiek is voor het platteland, zoals stalling van caravans en energieopwekking door windmolens.

Al deze nevenactiviteiten kunnen worden beschouwd als investeringen in maatschappelijke behoeften met het doel toegevoegde waarde te realiseren en uit te baten. De nevenactiviteiten zijn dan instrumenten om inkomen mee te verdienen. Agrarische verbreding betekent dan ook dat boeren producten 'economiseren' die voorheen publiek goed waren, of functies naar zich toetrekken die eerst buiten de economie stonden of door gespecialiseerde bedrijven of instellingen werden vervuld (Van der Ploeg 2001).

Tabel 8.5

Aantal agrarische bedrijven met verbreding, 2003 (in absolute aantallen en procenten)

	absoluut	% van aantal agrarische bedrijven met verbreding
met nestbescherming van weidevogels	18.540	21,7
met beheersovereenkomst ^a	9.903	11,6
aangesloten bij agrarische natuurvereniging ^b	9.162	10,7
met verkoop aan huis	5.380	6,3
met loonwerk voor derden ^c	4.981	5,8
met stallingmogelijkheden	3.835	4,5
met verblijfsaccommodatie	2.463	2,9
met duurzame energieproductie	2.249	2,6
met verwerking eigen producten ^d	1.106	1,3
met zorgtaken	372	0,4
met aquacultuur ^e	154	0,2
verbrede landbouw, totaal	21.568	25,2
alle agrarische bedrijven, totaal	85.501	100

a Beheersovereenkomst is een overeenkomst voor agrarisch natuur- en/of landschapsbeheer (NLB).

b Een agrarische natuurvereniging is een organisatie voor agrariërs en niet-agrariërs die zich gezamenlijk inzetten voor natuur- en landschapsbehoud in het agrarisch gebied, waarbij agrarische, stedelijke en ecologische belangen worden samengebracht.

c Hier worden, over het algemeen gebruikmakend van machines van het eigen bedrijf, werkzaamheden buiten het bedrijf uitgevoerd als loonwerk.

d Het gaat hier om de bewerking van een ruw landbouwproduct (bv. melk) tot een ander, nieuw product (bv. kaas). Deze activiteit valt veelal onder 'verdiepende activiteiten'.

e Met aquacultuur wordt bedoeld het kweken van vissen en kreeften (bv. voor consumptiedoeleinden of sierviskwekerij).

Bron: CBS (Landbouwtellingen 2003) SCP-bewerking

De vernieuwingsslag van agrarische bedrijven heeft zich bijna onopgemerkt voltrokken, en de werkelijke omvang van de omslag blijft aanvankelijk verborgen. Uit een vergelijkend Europees onderzoek blijkt echter dat de meerderheid van de agrarische bedrijven voor deze strategieën kiest (Kolkman et al. 2003). Voor Nederland wordt geschat dat 80% van de grondgebonden bedrijven kansen heeft om te verbreden (Van den Ham en Hennen 2001). Van de 85.000 agrarische bedrijven in 2003 was bij 25% sprake van enige vorm van verbrede landbouw (tabel 8.5). Dit percentage heeft betrekking op de definitie van verbreding zoals gehanteerd door het CBS. Afhankelijk van welke activiteiten onder verbreding vallen, lopen de schattingen van het aandeel bedrijven dat aan verbreding/verdieping doet uiteen van 17% (LEI 2006: 78) tot 40% (Van der Ploeg 2002: 91) en 55% (Kolkman et al. 2003: 113). Vaak kiezen boeren voor meer dan een nieuwe activiteit en op dergelijke bedrijven is het label van multifunctionaliteit goed toepasbaar.

Agrarisch natuurbeheer, en dan vooral in het kader van nestbescherming en -beheer, is in omvang het belangrijkst. Op 140.000 hectare landbouwgrond liepen in 2005 contracten voor een of andere vorm van agrarisch natuurbeheer. Bijlage B8.4 beschrijft het aantal land- en tuinbouwbedrijven met verbrede landbouw naar bedrijfstype. Vooral de grondgebonden bedrijven zijn het actiefst, zoals akkerbouwbedrijven en graasdierbedrijven. Verbrede landbouw is een activiteit voor bedrijven met ruimte, in de vorm van grond, gebouwen en arbeid (LEI 2006).

Het agrarisch bedrijf met een recreatieve component is een wat oudere variant. Dit betreft het zogeheten agrotourisme (Geschier et al. 1994). Tabel 8.6 toont het aantal bedrijven dat investeert in recreatieve nevenactiviteiten. Het totaal aantal land- en tuinbouwbedrijven met verblijfsaccommodatie ligt in 2003 rond de 2500 bedrijven, wat 3% is van het aantal bedrijven dat aan verbrede landbouw doet. In de Landbouwtellingen worden verder verschillende recreatieve activiteiten onderscheiden als verblijfsrecreatie, ontvangst van bezoekers op het bedrijf en de verhuur van recreatiegoederen en dieren.

Tabel 8.6

Aantal agrarische bedrijven met recreatieve component, 2003^a

verblijfsrecreatie (bv. minicamping, kampeerboerderij, hotelkamers)	1548
aangesloten bij de Stichting Vrije Recreatie, grondlegger van kamperen bij de boer	417
ontvangstmogelijkheden op het bedrijf (bv. rondleidingen, museumboerderij)	848
verhuur van recreatiegoederen (bv. verhuur van kano's, roeiboten, fietsen, paarden, huifkarren)	496
verblijfsaccommodatie totaal (aantal land- en tuinbouwbedrijven met toeristische of recreatieve activiteiten)	2463

a Agrarische bedrijven kunnen verschillende recreatieve activiteiten aanbieden, waardoor de optelling van de verschillende componenten niet gelijk is aan het totaal.

Bron: CBS (Landbouwtellingen 2003)

Een andere verbredende activiteit met grote maatschappelijke impact zijn de zorgboerderijen, ook vaak landbouw-zorgcombinaties genoemd. Zorgboerderijen zijn in principe geen nieuw fenomeen. Mensen die niet mee konden komen in de maatschappij werden in het verleden al opgevangen op de boerderij, aldus Hassink (2005). Het Landelijk Steunpunt Landbouw & Zorg presenteert de meest recente gegevens over het aantal zorgboerderijen (tabel 8.7). De afgelopen jaren is het aantal zorgboerderijen fors gestegen. Hiermee wordt enerzijds tegemoetgekomen aan de behoefte in de sector aan zorg op maat en 'vermaatschappelijking' van zorg, waarbij zorg

op zo'n manier wordt aangeboden dat mensen zoveel mogelijk een volwaardig deel kunnen blijven uitmaken van de samenleving (Schoorlemmer et al. 2006). Anderzijds wordt voldaan aan de behoefte van de boer om nieuwe mogelijkheden te exploreren. Ook past het populairder worden van de zorgboerderijen bij het idee dat een groene omgeving goed is voor de gezondheid. Voordelen van een zorgboerderij volgens de cliënten en de boeren zelf zijn: de noodzakelijke en aansprekende werkzaamheden, het werken met planten en dieren (een levende omgeving), de structuur die de boerderij biedt, de ruimte en de variatie in werkzaamheden. Kortom, de boerderij is het gewone leven, je bent onderdeel van een sociale werk- en leefgemeenschap (Hassink 2005). Verder is het opmerkelijk dat op vrij veel zorgboerderijen de boerin een opleiding in de zorg heeft, hoewel specifieke gegevens hierover ontbreken (Hassink 2005: 68).

Tabel 8.7

Aantal agrarische bedrijven met zorgtaken, 1998-2005

	1998	2000	2001	2004	2005
bestaande zorgboerderijen	75	214	323	432	591
boerderijen met projectplan	13	49	55	28	28
serieuze oriënteerders	-	114	110	119	37 ^a

a Het lage aantal oriënteerders komt door een verandering in het opnamepatroon. Vanaf 2005 worden alleen oriënteerders meegenomen met vergevorderde plannen; voorheen was dat iedereen met enige interesse.

Bron: Landelijk Steunpunt Landbouw & Zorg (1998 t/m 2005, www.landbouwzorg.nl)

Dagbesteding is een populaire vorm van zorgverlening bij zorgboeren (tabel 8.8). Mensen met een zorg- of hulpvraag besteden dan de dag op het bedrijf, maar wonen elders. In de afgelopen jaren laat deze vorm van zorgverlening ook de meeste toename zien. Ook het aantal plekken waar arbeidstoeleiding wordt aangeboden, is gestegen. Het bedrijf biedt daarbij hulp aan personen met het doel deze personen

Tabel 8.8

Aantal zorgboerderijen naar vorm van zorgverlening, ^a 2001-2005

	2001	2003	2004	2005
dagbesteding	284	332	368	532
wonen/werken	61	69	73	80
arbeidstoeleiding	127	134	142	183

a Veel zorgboerderijen bieden meerdere vormen van zorg aan, waardoor de totaaloptelling niet gelijk is aan de aantallen zoals genoemd in tabel 8.7.

Bron: Landelijk Steunpunt Landbouw & Zorg (2001 t/m 2005, www.landbouwzorg.nl)

voor te bereiden op arbeidsparticipatie. Het aantal zorgboerderijen waar de mensen zowel werken als wonen stijgt naar verhouding weinig. De werkzaamheden die gedaan worden, zijn heel gevarieerd, van dieren voeren en stallen uitmesten tot zaaïen en planten, onkruid wieden, landschap onderhouden, producten verkopen in de boerderijwinkel en kantenewerkzaamheden.

Mensen uit verschillende doelgroepen kunnen op de zorgboerderijen terecht voor zorg en/of hulpverlening. De meeste zorgboeren richten zich op mensen met een verstandelijke beperking en mensen met een psychische hulpvraag (tabel 8.9). De laatste jaren is er een forse toename in het aanbod van plekken voor mensen die lijden aan autisme of burn-out, voor langdurig werklozen, jongeren uit het speciaal onderwijs, mensen met niet-aangeboren hersenletsel, mensen met lichamelijke beperkingen, en gezinnen die kinderopvang of jeugdzorg nodig hebben. Voor deze doelgroepen is het aanbod meer dan verdubbeld.

Tabel 8.9

Aantal bestaande zorgboerderijen naar doelgroep, ^{a, b} 2001-2005

	2001	2003	2004	2005
verstandelijke beperking	238	271	301	395
psychische hulpvraag	103	118	156	232
autisme	-	11	61	157
jeugdzorg	42	42	62	131
speciaal onderwijs	-	-	42	118
lichamelijke beperking	43	55	75	116
langdurig werklozen	28	32	63	116
burn-out	27	35	68	110
(ex-)verslaafden	43	40	48	65
ouderen	-	-	32	65
niet-aangeboren hersenletsel	-	-	21	59
dementerende ouderen	31	39	42	51
kinderopvang	12	13	18	38
(ex-)gedetineerden	33	30	28	31

a De gegevens geven aan welke doelgroepen welkom zijn op de zorgboerderijen.

b Veel zorgboerderijen bedienen meerdere doelgroepen, waardoor de totaaloptelling niet gelijk is aan de aantallen zoals genoemd in tabel 8.7.

Bron: Landelijk Steunpunt Landbouw & Zorg (2001 t/m 2005, www.landbouwzorg.nl)

Interactieve boeren

Boeren en burgers kunnen niet zonder elkaar. De niet-agrarische burgers vormen de afzetmarkt voor landbouwproducten, naast natuurlijk de internationale markt. Tevens zijn burgers de klanten voor groene diensten, zoals recreatie en zorg. Een deel van de boeren is zodanig doordrongen van het belang van de consument, dat

ze de burgers actief betrekken bij hun onderneming. Ze spelen in op de wensen, behoeften en verwachtingen van burgers, en gebruiken de betrokkenheid van burgers voor de instandhouding van het boerenbedrijf. Omgekeerd geeft de participatie in het agrarisch bedrijf aan burgers het gevoel enige controle te hebben op de ontwikkelingen in de landbouw en die op het platteland in het algemeen. Enerzijds heeft de boer de burger nodig, anderzijds de burger de boer.

De boeren die specifieke initiatieven ontplooiën om een intensieve samenwerking met burgers tot stand te brengen, beschrijven we als interactieve boeren. Veelal geven boeren de burgers bewust een plek in de strategie van het bedrijf, door stevige samenwerkingsverbanden aan te gaan met (niet-agrarische) burgers of andere particulieren, zoals het bedrijfsleven. Deze samenwerking gaat verder dan alleen het consumeren van boerenactiviteiten door de burgers, dus de vaste consument-producentrelatie. Het idee is dat burgers op een actieve manier participeren in het boerenbedrijf, bijvoorbeeld met input van kennis en ervaringen, als medefinancier of exploitant.

Er is nauwelijks een overzicht te creëren van de vele en diverse initiatiefgroepen op het platteland die samenwerking tussen boer en burger proberen te bevorderen. Floor en Salverda (2006) publiceerden onlangs een bloemlezing van initiatieven die zijn voortgekomen uit zelforganisatie op het platteland. Deze zelforganisatie wordt gekenmerkt door een interactie tussen boeren en burgers, die tot stand komt vanuit vrijwilligersinitiatief, kleinschaligheid en samenwerking ten behoeve van een gedeeld belang waarmee een economische en/of maatschappelijke winst wordt beoogd. Verschuur et al. (2004) spreken dan over *Community Supported Agriculture* (CSA), naar Amerikaans voorbeeld van burgerparticipatie bij circa duizend biologische bedrijven. In Nederland staat dit bekend als Pergola-landbouw, waar momenteel enkele bedrijven aan meewerken. Het is een concept dat de verbinding tussen stad en platteland, producent en consument bij uitstek vormgeeft. De producent-consumentinteractie kent verschillende verschijningsvormen met wisselende accenten, zoals meedenken, meewerken en meebetalen van consumenten. Consumenten gaan een directe relatie aan met het boerenbedrijf door bij te dragen in de exploitatiekosten. Ze krijgen daarvoor wekelijks een deel van de oogst. Ze delen mee in het risico en in de opbrengst. In goede tijden zijn er meer producten te verdelen, in slechte tijden minder.

Om het CSA-concept ook op andere functies dan voedselproductie van toepassing te laten zijn, ontwikkelt men momenteel lokale boer-consumentverbanden. In deze boer-burgerassociaties kunnen afspraken worden gemaakt over bijvoorbeeld het productassortiment, de productiewijze, de arbeid en andersoortige betrokkenheid bij de bedrijfsvoering, de prijs die de participanten betalen voor het oogstaandeel en die de boer ontvangt voor zijn arbeid, en de distributie van producten. Ook kunnen vormen van voorfinanciering worden afgesproken, zodat rentedragende leningen overbodig worden en risico's van misoogsten gezamenlijk worden gedragen. Naast dergelijke initiatieven, die voortkomen uit eigen behoeften van boeren of burgers, zijn er ook initiatieven die worden ondersteund door instanties, bijvoorbeeld het Steunpunt Burgerinitiatief, dat via www.initiatiefzoektnemer.nl beide partijen

bij elkaar kan brengen. Vrienden van het Platteland biedt eveneens een podium voor 'vrienden' en boeren. Ook het Innovatienetwerk Agrocultuur en Groene Ruimte heeft oog voor samenwerking tussen boeren en burgers; ze proberen in de vorm van stad-landarrangementen een stap te zetten richting een duurzamere landbouw. Een van de concepten waaraan gewerkt wordt en dat model staat voor de omslag die nodig is om de traditionele landbouw uit de neerwaartse spiraal te halen, is de transformatie 'van boerderij naar buurderij' (Wagemans 2004). Een buurderij kan worden omschreven als een plattelandsonderneming die zich bezighoudt met diverse functies, zoals natuur en landschap, zorg en welzijn, waarbij economische, ecologische en sociaal-culturele aspecten van het agrarisch bedrijf zijn geïntegreerd, en de verantwoordelijkheden van het bezitten, beheren en benutten in transparante relaties tot uitdrukking komen. Men acht hiervoor een aantal institutionele vernieuwingen nodig, die in dit concept een plek krijgen: de integratie van verantwoordelijkheden, de verhouding tussen publiek en privaat, de koppeling tussen productie en consumptie en een nieuw sturingsmodel. In elk geval wordt de burger sterk betrokken en kunnen zowel de boer als de burger er financieel gewin bij hebben.

8.5 Implicaties van maatschappelijk ondernemen voor de boer (en het gezin)

De overgang naar maatschappelijk ondernemen brengt voor boeren en hun gezinnen nogal wat veranderingen met zich mee: er komen een of meer nieuwe takken van bedrijvigheid bij. Afhankelijk van het type bedrijfsverbreding zullen er aanpassingen in fysieke zin moeten plaatsvinden, voor bijvoorbeeld het faciliteren van logies, vergaderruimte of thuisverkoop. Ook zal een grotere tijdsinvestering nodig zijn voor bijvoorbeeld bezoekerscommunicatie of extensief natuurbeheer en/of zal het nodig zijn te professionaliseren in een nieuw vakgebied (vakkennis en vaardigheden). Kortom, het organiseren van tijd en ruimte, middelen en menskracht moet worden bijgesteld om oude en nieuwe doelen te kunnen realiseren. Wat voor implicaties heeft dit voor de boer en het gezin? Wat is er voor nodig en wat komt er zoal bij kijken? Welke kwaliteiten en eigenschappen worden aangesproken? Voordat we dieper ingaan op deze vragen, beschrijven we eerst de gevolgen voor de omzet en het inkomen.

Omzet en inkomsten

De vernieuwingen in het agrarische bedrijf hebben voor de meeste ondernemers als hoofddoel om extra inkomsten te genereren. Dat betekent dat de investering die de verbreding van het bedrijf vergt (op termijn) lonend zal moeten zijn. We bespreken de opbrengsten van verbrede/verdiepende agrarische bedrijven aan de hand van kerncijfers over omzet en inkomen.

Tabel 8.10 toont dat de steekproef van multifunctionele bedrijven die de agrarische functie hebben verbreed met natuurbeheer, recreatie en zorg, stalling of windenergie, een geraamde jaaromzet van 154 miljoen euro oplevert. Naar schatting droegen in 2005 alle extra activiteiten samen voor 1,5% bij aan de gemiddelde bedrijfsomzet. De geraamde omzet komt voor een derde uit natuurbeheer, een kwart

uit zorg, een vijfde deel uit recreatie en het overige resulteert uit energie en stalling. Binnen deze takken lopen de ontvangsten uit verbreding sterk uiteen. De zorg en windenergie zijn de meest verdienstelijke bronnen voor een bedrijf, met een gemiddelde jaaromzet van circa 80.000 respectievelijk 45.000 euro. De inkomsten uit natuurbeheer, stalling en recreatie blijven daar ver bij achter, terwijl ruim 90% van de verbrede bedrijven zich hierop toeleegen. Ook de verschillen tussen bedrijven zijn aanzienlijk. Zo blijft bijvoorbeeld de omzet uit de recreatieve tak voor twee derde van de verbrede bedrijven onder 10.000 euro; de rest behaalt een gemiddelde omzet van 35.000 euro (LEI 2006).

Voor de raming van zorglandbouw is uitgegaan van 54 dagdelen zorg per week, een vergoeding van 27 euro per dagdeel en 48 weken zorg op jaarbasis. Per bedrijf per jaar komt dat neer op een omzet van circa 70.000 euro. Dit is een globale inschatting op basis van de uitkomsten van de enquête onder zorgboeren (Zwartbol 2005 in LEI 2006). Op 42% van de bedrijven zijn inmiddels de inkomsten uit de zorgtak groter dan die uit de agrarische tak, waardoor de nadruk steeds meer op de zorgtaak komt te liggen. Kortom, dit is een voorbeeld van een tak die steeds verder geprofessionaliseerd is.

Tabel 8.10

Aantal verbrede bedrijven en geraamde omzet, 2003 en 2005

	aantal bedrijven 2003	aantal bedrijven 2005	jaaromzet (x mln. euro) 2002-2004
natuur	9.580	9.311	49
recreatie	2.463	2.857	33
zorg	372	542	38
stalling	3.835	2.933	11
energie	483	464	23
totaal	14.520	13.702	154

Bron: LEI Bedrijven Informatie Net (gebaseerd op schattingen in Zwartbol 2005)

De inkomsten uit verbreding (excl. de zorglandbouw) en verdieping bedroegen in de periode 2002-2004 gemiddeld 2200 respectievelijk 1600 euro. Op de grote bedrijven (>150 nge¹⁰) waren de inkomsten absoluut gezien substantieel hoger, maar relatief gezien maken ze maar een klein onderdeel uit van de totale opbrengsten: 4%, tegenover 19% bij de kleine bedrijven (< 70 nge). Gemiddeld draagt de niet-landbouwproductie voor 8% bij aan de opbrengsten van agrarische bedrijven.

Het gemiddelde gezinsinkomen bedroeg in 2005 bijna 60.000 euro per bedrijf, maar er bestaan grote verschillen tussen individuele bedrijven en tussen bedrijfstypen. Ook fluctueren de inkomsten sterk over de jaren; in het magere jaar 2004 bleef circa 12% van de opbrengsten als inkomen over. Naar schatting 14% van de gezinnen

had een negatief inkomen, en een even grote groep verdiende meer dan 100.000 euro (LEI 2006).

Arbeid en tijd

Bij het aanpassen van de reguliere bedrijfsvoering en het eventueel opzetten van een nieuwe bedrijfstak, investeert de boer (en vaak ook de gezinsleden) extra tijd en arbeid. Vaak gaat het om aanzienlijke extra tijdsinvesteringen: het Landbouw Economisch Instituut (LEI) schat deze op circa 30 uur per week (Van den Ham 2000). Deze komen bovenop de al veelal relatief lange werkdagen die het reguliere bedrijf vergt. Vooral in de startfase van de bedrijfsvernieuwing staat tegenover een dergelijke extra tijdsinvestering geen reële beloning. Daarom is verbreding alleen op te brengen in een gezinsbedrijf waar nog enige ruimte is in het tijdsbudget, zodat eventueel de partner, kinderen en/of vrijwilligers kunnen worden ingeschakeld. Deze extra arbeid blijft veelal onbezoldigd, maar zorgt wel voor enige flexibiliteit in het bedrijf.

Waar het gaat om de te leveren arbeidskracht, is een sterk gestel een groot goed voor de agrariër. De gemiddelde boer maakt immers lange werkdagen (in bepaalde takken zeven dagen per week, 52 weken per jaar) en verricht fysiek zwaar werk in zware arbeidsomstandigheden (geur, stof, geluid, onveiligheid). Desondanks ligt het ziekteverzuim in de agrarische beroepsgroep relatief laag vergeleken met andere particuliere bedrijven (2,7% verzuim op jaarbasis versus 5,1%). De agrarische arbeid scoort daarentegen relatief slecht op het vlak van arbeidsrisico's en arbeidsongevallen. Er komen relatief veel ernstige ongevallen voor in de agrarische beroepsgroep, waarvan een relatief groot aantal met dodelijke afloop (6,4 dodelijke ongevallen per 100.000 werkenden in 2002 versus 1,2 voor alle sectoren). Een flink aantal ernstige ongevallen mondt uit in spoedeisende behandeling en ziekenhuisopname (160 op 100.000 werkenden in de landbouw versus 45 voor alle bedrijven). Ook zijn de risico's van machineonveiligheid en gevaarlijke stoffen groter. Naast acute gezondheidsrisico's zijn er ook veel chronische klachten aan rug en ledematen door tillen en dragen, en repeterend werk (szw 2004).

Alhoewel specifieke informatie ontbreekt, lijken de meeste verbredingsinvesteringen een verlichting van de arbeid op te leveren, in de zin van minder zwaar werk, betere arbeidsomstandigheden en een afname van gezondheidsrisico's. Onduidelijk is echter of deze verlichting teniet wordt gedaan door de extra werklast en tijdsinvestering die de verbreding met zich meebrengt, en wellicht een daarmee gepaard gaande toename van arbeids- en gezondheidsrisico's.

Ondernemerschap en vakmanschap

Ondernemerschap en vakmanschap zijn twee kernkwaliteiten die in het bedrijfsmatig handelen besloten liggen. Ondernemerschap staat voor het vermogen strategisch te handelen, visie te ontwikkelen, behoeften te herkennen, kansen te benutten, keuzes te maken en risico's te nemen. Vakmanschap wordt gedefinieerd als het vermogen operationeel te handelen. Het agrarisch werk vereist zowel ambachtelijke arbeid (vakmanschap) als management (ondernemerschap). De kwaliteiten daarvoor

komen veelal samen bij het bedrijfshoofd, waarop zowel het leveren van lichamelijke arbeid als het bestieren van het bedrijf neerkomt. Agrariërs beschouwen vakmanschap als essentieel onderdeel van het boerenwerk (Volker 1999: 101). De meerderheid (58%) verstaat daaronder uitsluitend het optimaliseren van de productie. Veertien procent van de agrariërs schaaft er naast productie ook bestuursvaardigheden onder. Beide zijn kwaliteiten die tot op zekere hoogte voor elke ondernemer essentieel zijn. Volgens 11% van de agrariërs zou vakmanschap zich vooral uiten in pluri-activiteit, dus de verbreding van vakmanschap naar niet-agrarische activiteiten. Aangezien veel meer dan 11% van de boeren de weg van verbreding en/of verdieping inslaat (§ 8.4), betekent dit dat een deel van deze agrariërs zich onvoldoende realiseert dat andersoortige bekwaamheden nodig zijn voor het succesvol opzetten van een nieuwe bedrijfstak. In het stimuleringsbeleid voor verbreding is onder andere aanbevolen om ondersteuning te bieden op het gebied van kennisvermeerdering, vaardigheidstraining en visie- en strategievorming (Van den Ham en Hennen 2001).

Uit een verkenning van het LEI naar de vaardigheden die nodig zijn om 'twee dingen tegelijk te doen' – een nieuw vak combineren met het boer zijn – blijkt dat het soort vakmanschap waarin de boer in de praktijk is getraind, beter bruikbaar is in agrarisch natuurbeheer dan in agrotourisme (Van der Ploeg en Spierings 1999). Vooral het laatste vergt een grote omslag voor de (mannelijke) boer, van de omgang met de natuur naar een beroepsmatige omgang met mensen.

Aanpassingsvermogen en beroepsidentiteit

Het investeren door de boer in maatschappelijk ondernemen kan men zien als een uiting van de kracht en vitaliteit van de beroepsgroep in de drang het agrarisch bedrijf te continueren. Het boer zijn is over het algemeen diep emotioneel geworteld en veel boeren ervaren het als een roeping en een manier van leven (zie ook § 8.3). Sociaal-cultureel gezien zijn de volgende kernbegrippen relevant: het aanpassingsvermogen, vernieuwingsgedrag, traditionaliteit en beroepsidentiteit.

De vernieuwingen en veranderingen die zich bij maatschappelijk ondernemen voordoen, kunnen voor de boer (en het gezin) emotioneel problematisch zijn. Niet alleen staat hun broodwinning op het spel, maar hun hele beroepsidentiteit is in het geding. Naarmate de aanpassingen aan het bedrijf ingrijpender zijn, ervaren de boeren grotere problemen; boeren die met weinig aanpassingen het oorspronkelijke bedrijf in grote lijnen kunnen continueren, hebben minder aanpassingsproblemen dan boeren die structurele veranderingen doorvoeren en daarmee een totaal 'nieuwe' beroepsidentiteit krijgen. Met de omschakeling van bijvoorbeeld een veehouderij naar een voornamelijk toeristisch bedrijf zal de boer zich niet direct horecaondernemer voelen. Wel lijkt het zo te zijn dat de agrariërs die structurele veranderingen doorvoeren, minder gehecht zijn aan traditionele kenmerken van het boerenbestaan, zoals kleinschaligheid en het familiebedrijf, dan boeren die hier niet voor kiezen (Gorgievsky en Giessen 1999). Verwacht kan dus worden dat de boeren die de omschakeling van een productiebedrijf naar een consumptiebedrijf maken én minder hechting hebben met het traditionele bedrijf, openstaan voor de vernieuwde

bedrijfsvoering die dit met zich meebrengt. Daardoor zal deze groep minder moeite hebben met een nieuwe identiteit.

Gorgievsky en Giessen (1999) waarschuwen dat er grenzen zijn aan het aanpassingsvermogen van ondernemers, zeker ook van agrarisch ondernemers. Met een versnelling van het vernieuwingsproces ontstaat ook een groeiende onzekerheid over de toekomst, die contraproductief kan werken. Speciaal wordt gerefereerd aan de bureaucratisering van overheidsregelgeving en de wispelturigheid daarin.

Waarvan tot op heden in onderzoek geen aandacht lijkt te zijn besteed, is het feit dat in de trend naar verbreding en de algemene trend naar vermaatschappelijking van het agrarisch bedrijf, de boerderij verandert van een privaat in een publiek domein. Wanneer de boerderij een gezinsbedrijf is waar wonen en werken nog op dezelfde locatie plaatsvinden, kunnen bezoekersstromen een verlies van privacy voor het gezin betekenen. Denkbaar is dat een ernstige mate van privacyverlies gepaard gaat met een aantasting van het woongenot van het boerengezin.

8.6 Maatschappelijke betekenis voor de samenleving

De investering van het boerenbedrijf in maatschappelijke behoeften heeft niet alleen een impact op de boer en het boerenbedrijf, maar ook heeft zij een bredere maatschappelijke betekenis dan die van het traditionele agrarische bedrijf. De verbrede en de verdiepte landbouw vertegenwoordigen een aantal waarden, anders dan dat de traditionele bedrijven hebben, die van belang zijn voor de gehele Nederlandse samenleving. Dit gaat verder dan een economische betekenis, die verbonden is aan de voedselproductie en sierteelt. De bedrijfsmatige keuzes die boeren maken wanneer ze kiezen voor nieuwe activiteiten, hebben niet alleen een weerslag op het (economisch) welzijn van het eigen boerengezin en op de lokale economie. Ze hebben ook een ecologische, landschappelijke en sociaal-culturele betekenis voor de samenleving in zijn geheel (Van der Ziel 2006). Deze paragraaf gaat daarop in, met specifieke aandacht voor de sociaal-culturele betekenissen.

Voedselkwaliteit en voedseltraceerbaarheid

Als we denken aan de maatschappelijke functies die boeren voor de samenleving hebben, dan denken we al snel aan voedselvoorziening. De productie van voedsel kan dan ook worden beschouwd als de basiswaarde waar elke boer zorg voor draagt, hoewel dat zeker bij veel (jongere) stedelingen minder vanzelfsprekend is: 'Je eten koop je tenslotte in de supermarkt en niet bij de boer'. Ook zijn onze eetgewoonten steeds meer op het buitenland georiënteerd en in die zin gevarieerder. In de meeste huishoudens bestaat het avondeten al lang niet meer uit aardappelen, groente en een lapje vlees. De voedselmarkt is verregaand geïnternationaliseerd en een aanzienlijk deel van de voedselvoorraad wordt vanuit alle uithoeken van de wereld geïmporteerd.

Niet alleen het voedsel zelf, maar ook de waarde van voedsel verandert door de tijd. Ging het vroeger vooral om het vullen van magen, tegenwoordig moet ons voedsel aan bepaalde verwachtingen en kwaliteiten voldoen. De vraag naar een kwali-

teitsveilig product hangt samen met de steeds grotere behoefte van consumenten om de herkomst van producten te kennen. Ontwikkelingen als de gekkekoeienziekte, dioxinekippen en genetische manipulatie hebben hier nog eens een extra stimulans aan gegeven. Voedselkwaliteit en voedselveiligheid zijn belangrijker dan de kwantiteit van het voedsel. Dat leidt in toenemende mate tot een vraag naar producten waarvan de geografische locatie bekend is. Het concept van traceerbaarheid gaat samen met dat van kwaliteit van voedsel, en geeft daardoor de consument de zekerheid van een gezond en goed product (Ilbery en Kneafsey 2000). Met het toenemende inzicht in het belang van voedsel, groeit ook de Slow Food-beweging in Nederland. Slow Food is een internationale beweging ter verdediging van het recht op genieten van goed eten en drinken, en is daarmee het tegenovergestelde van *fast food*.

De gemiddelde boer doet in principe alles wat in zijn macht ligt om de kwaliteit van de productie te optimaliseren. Boeren die investeren in biologische teelt, investeren daarbij extra in ecologische duurzaamheid en diervriendelijkheid. Draagt een product het EKO-keurmerk dan voldoet het aan de Nederlandse nationale regelgeving, en daarmee aan de EU-verordening voor biologische productie. De producten hebben daardoor een speciale status en worden beschouwd als extra betrouwbaar. Wat betreft de natuur- en milieuwaarden kan in algemene zin gezegd worden dat een kleinschaliger en biologische bedrijfsvoering zal bijdragen aan een verminderde problematiek van overbemesting en pesticidengebruik.

Positieve ervaring voor de gezondheid

De beleving van rust, ruimte en natuur in een groene omgeving is voor vrijwel ieder individu belangrijk. 'Natuur' en 'groen' moeten breed worden opgevat. Het gaat om plekken en gebieden buitenshuis waar natuurlijke elementen dominant aanwezig zijn: in de bossen, het agrarisch gebied, het stadspark en de achtertuin (Van den Berg 2004). Vaak gaat het verder dan een positieve beleving van groen. Er is aangetoond dat groen de gezondheid op allerlei manieren bevordert. Hassink (2006) noemt de volgende effecten: planten zuiveren de lucht, uitzicht op groen vermindert stress, recreëren in het groen draagt bij aan ziektepreventie, en het verzorgen van planten en dieren in een groene omgeving verhoogt de kwaliteit van leven van diverse kwetsbare groepen in de samenleving en draagt bij aan hun eigenwaarde en integratie. Van den Berg en Van den Berg (2001: 41) geven daarnaast aan dat groen een bron van persoonlijke groei en betekenisverlening is: 'Spannende jeugdervaringen in de natuur en eenzame confrontaties met de wildernis tijdens survivaltochten lijken de persoonlijke groei te bevorderen en het zelfvertrouwen te versterken'.

Groen draagt verder positief bij aan hoe mensen hun gezondheid ervaren (Maas et al. 2006). De Gezondheidsraad (2004) heeft aanwijzingen gevonden voor een zwak positief direct verband tussen natuur en gezondheid. Langs indirecte weg draagt natuur op verschillende manieren bij aan de gezondheid. De natuur zorgt voor herstel van stress en aandachtsmoeheid. Uitzicht op de natuur en het verblijf in de natuur blijken een positieve uitwerking te hebben op stemming, concentratie, zelfdiscipline en fysiologische stress. Een groene omgeving lijkt uit te nodigen tot

langduriger en intensiever bewegen, wat eveneens de gezondheid ten goede komt. Verder zijn er indicaties dat de natuur ook bijdraagt aan het vergemakkelijken van sociale contacten en dat regelmatig contact met de natuur de ontwikkeling van kinderen bevordert.

Het verblijf in een landelijke omgeving zal op basis van deze aspecten van positieve invloed zijn op de gezondheid. De veronderstelling is ook dat zorgboerderijen bijdragen aan de gezondheid van cliënten. De invloed van zorgboerderijen op de individuele gezondheid is echter nauwelijks systematisch onderzocht (Gezondheidsraad 2004). Wel zijn er aanwijzingen voor gezondmakende aspecten van boerderijen, zoals de natuurlijke levensprocessen, de gezonde en niet-medische omgeving, en tevens de aansprekende en diverse werkzaamheden (Ketelaars et al. 2002).

Wat niet vergeten moet worden, is dat er vaak ook een zekere angst voor de natuur bestaat, waardoor negatieve gevoelens ontstaan. Van den Berg (2004) laat zien dat deze angst veroorzaakt wordt door de aanwezigheid van dieren (van insecten en amfibieën tot de grote grazers) en natuurlijke verschijnselen zoals onweer, storm en duisternis. Ook bestaan er reële gezondheidsrisico's van ziekten die van dieren op mensen (kunnen) worden overgedragen, zoals hondsollheid, vogelgriep en de ziekte van Lyme, die door een tekenbeet wordt overgebracht.

Educatie, interesse en herkenbaarheid

Ooit was kennis over het boerenbedrijf heel gewoon. Tegenwoordig is dit echter steeds minder het geval. Kinderen en jongeren weten vaak weinig van wat een boer doet en vooral ook waarom hij dat doet. Ook veel volwassenen lijken geen idee te hebben van de natuurlijke cycli in de planten- en dierenwereld. Dit komt grotendeels doordat leerlingen weinig praktijkervaring meekrijgen in het huidige onderwijsstelsel en hun kennis over natuur, landschap en flora en fauna vrijwel alleen opdoen uit boeken, aldus hoogleraar Boersma van de Universiteit Utrecht in het tijdschrift *Platteland* (Vrienden van het platteland 2006). Enkele boeren laten in de groeps gesprekken weten dat dit hun eveneens opvalt wanneer ze schoolklassen op bezoek krijgen:

‘Dat vind ik eigenlijk tegenwoordig vanuit scholen... daar wordt veel te weinig aandacht besteed aan de eerste levensbehoeften van de mens. Ze vinden het gewoon, maar ze weten totaal niet hoe het tot stand komt.’

‘Als ze [kinderen in groep 7/8] op het bedrijf komen, dan is het al: het stinkt. Ze zijn nog niet achter het huis of: het stinkt. En op een gegeven moment, nadat ik een uur alles uitleg, dan hebben ze hele andere gedachten. Ze vinden het dan toch heel interessant.’

In 2003 biedt circa 3% van de agrarische bedrijven een of meerdere toeristische en recreatieve activiteiten aan, waaronder ook rondleidingen op het bedrijf. Ook worden in toenemende mate schoolklassen ontvangen op de boerderij, waarbij uitleg gegeven wordt over bijvoorbeeld het boerenberoep, de verzorging van dieren en de landbouwmachines. De ervaring die de boeren in de groepsgesprekken noemen, is dat de

bezoekers veelal oprecht geïnteresseerd zijn in het boerenbedrijf en de natuurlijke processen waarop de agrarische productie is gestoeld. Door de rondleidingen komen leerlingen en ook volwassenen in contact met het boerenbedrijf: ze kunnen een koe aanraken en krijgen een riek in hun hand om het gemaaid gras van het land te halen; het lopen door de weilanden en de stallen zelf is al een ervaring op zich. Door deze contacten met plant en dier zal een zeker gevoel van verantwoordelijkheid ontwikkeld worden.

Ook vanuit professionele organisaties wordt getracht basisschoolkinderen in contact te brengen met het platteland. Projecten als Adopteer een biologische koe, Adopteer een appelboom, en Adopteer een kip¹¹ zijn ludieke acties die contact met het platteland bewerkstelligen en de afstand tussen boer en burger verkleinen. Leerlingen doen kennis op over biologische landbouw met behulp van educatief lesmateriaal, waarbij wordt getracht kennisvorming en bewustwording te verbreden.

De behoefte aan zogenaamde educatieboerderijen is groot bij scholen, vvv's en andere toeristische organisaties. Het probleem is echter om deze boerderijen rendabel te maken. Scholen hebben vaak niet voldoende financiering voor aanvullende onderwijsprogramma's (Schoorlemmer et al. 2006).

Producent van het buitenleven

De gehele landbouw vervult een belangrijke rol voor het aanzien van het landschap van Nederland. Enkele sprekende voorbeelden zijn de groene weidegronden met grazende koeien, regionaal karakteristieke boerderijen en de kleurige bloembolenvelden in het voorjaar. De lange traditie van landbewerking heeft geresulteerd in het huidige cultuurlandschap. Er is feitelijk geen ongerepte natuur meer te vinden in ons land. Nederlanders zijn echter zozeer gewend aan de akkers en weidegronden, dat in de beoordeling van allerlei typen natuur ook het cultuurlandschap hoge ogen gooit (Van den Berg 2003). Op deze manier draagt de landbouw bij aan de identiteit van Nederland. De boer wordt daarom ook wel beschouwd als de beheerder van het Nederlandse landschap, want als de boer stopt met boeren, dan zal het landschap zoals we dat kennen, veranderen.

De rol van de boer als producent en beheerder van het huidige cultuurlandschap, wordt steeds vaker als een belangrijke functie gezien. Ook roept de boerenactiviteit bij mensen een bepaald beeld van vroeger op (Kolkman et al. 2003: 111). De boer laat zijn medemens als het ware meegenieten van een 'idyllisch' buitenleven. De rust, de ruimte, de geur van het versgemaaid gras, de gemoedelijkheid en vertrouwdheid, de beleving en nabijheid van natuurlijke elementen zijn sociaal-culturele waarden van het platteland die tegen de rurale idylle aanschuren en waar agrariërs een belangrijk aandeel in hebben (Steenbekkers en Simon 2006). Natuurlijk zijn er ook de minder idyllische kanten van de boerenactiviteit, zoals het versperren van uitzichten door maïsvelden en kassencomplexen, het bemodderen van de wegen door tractoren en natuurlijk de onfrisse geuren van varkensstallen en bemesting van het land, maar over het algemeen wordt incidentele hinder hierdoor snel vergeten.

De boer die investeert in het maatschappelijk ondernemen speelt in op de behoeften van burgers, in die zin dat ze in toenemende mate de mogelijkheid hebben om in contact te komen met het buitenleven. Door het aanbod van recreatieve activiteiten op en rondom de boerderij bestaan er gevarieerde mogelijkheden om te vertoeven op het platteland. Door weidevogelbescherming en akkerrandbeheer is de plantenrijkdom gevarieerder en zijn er meer weidevogels. De boer kan dan daadwerkelijk worden beschouwd als een producent van het buitenleven.

8.7 Maatschappelijk ondernemen: is dat goed boeren?

Het platteland herbergt een groep zeer gemotiveerde en wilskrachtige agrarische ondernemers die hun blik op de toekomst hebben gericht en zich met hart en ziel inzetten voor hun agrarische bedrijf. In de kern van het bedrijf staan de productie van voedsel (en sierteeltgewassen) en het beheer van het agrarische cultuurlandschap. Beide zijn sterk bepalend voor aanzien van het platteland en vertegenwoordigen belangrijke maatschappelijke betekenissen en collectieve waarden. Duurzaamheid en kwaliteit worden steeds meer geïntegreerd in het productieproces: de boer streeft naar continuering van het agrarische bedrijf dankzij een goede voedselkwaliteit en voedselveiligheid, een duurzaam beheer van de bodem, gewassen en veestapel met inachtneming van de tegenwoordig stringente milieuvorschriften. Daarnaast investeert ten minste een derde van de agrarische ondernemers bewust in andere maatschappelijke doelen, waardoor het agrarische bedrijf wordt verbreed of verdiept met andersoortige activiteiten, gericht op zorg, gezondheid en welzijn, educatie, natuur- en waterbeheer, recreatie en toerisme, sport, duurzame energie, enzovoort. Ook wordt participatie met burgers gestimuleerd. Deze laatste boeren beschrijven we als die boeren die maatschappelijk ondernemen.

De lusten en lasten voor de maatschappelijke boer

Een deel van de maatschappelijke boeren is sterk gemotiveerd voor vernieuwing van het bedrijf, met het oog op individuele of collectieve waarden. Deze 'geïnspireerde' maatschappelijke boeren hebben niet zozeer een economisch doel voor ogen, maar maken keuzes op grond van eigen motivaties, creativiteit en sociale en communicatieve vaardigheden. Voor andere maatschappelijke boeren is de uitwijk naar andersoortige diensten binnen het agrarische bedrijf vooral van economisch belang. Deze 'rationele' maatschappelijke boeren investeren in maatschappelijke behoeften met het doel er voldoende inkomen uit te halen (Van den Ham en Ypma 2000).

De economische resultaten lijken mede bepaald te worden door de motieven van de maatschappelijke boeren. De gemiddelde omzet van geïnspireerde maatschappelijke boeren is fors hoger dan die van de gemiddelde Nederlandse verbredende landbouwer (Schoorlemmer et al. 2006: 27). De rationele maatschappelijke boeren kiezen eerder voor nevenfuncties als agrarisch natuurbeheer. Zij hebben veelal niet de ambitie, mogelijkheden of creativiteit om de nieuwe tak even succesvol te laten groeien en te integreren in de reguliere agrarische productietak. De geïnspireerde

maatschappelijke boer ziet het maatschappelijk verantwoord ondernemen juist als onderdeel van de gehele uitstraling van het bedrijf en zal er alles aan doen om de verbredende activiteit zo succesvol mogelijk te maken.

Overigens vormen de multifunctionele investeringen weliswaar een aanvulling op het inkomen, maar dat is slechts een geringe (LEI 2006), en op basis van resultaten uit het verleden hoeft hierin geen grote omslag verwacht te worden (Schoorlemmer et al. 2006). Dit geeft een relativisering van het economisch nut van maatschappelijk ondernemen. Vooral in de takken van verbreding die vanwege regelgeving op een professionele manier moeten worden ingezet worden flinke aanloopkosten gemaakt, die terugverdiend moeten worden. Naarmate het maatschappelijk ondernemen professioneler wordt ingezet, bestaat de mogelijkheid dat er dusdanig veel winst wordt gemaakt dat het maatschappelijk boeren een economische drager van betekenis is. Dan bestaat de kans dat definitief de omslag gemaakt wordt van boer naar plattelandsondernemer zonder agrarische activiteit. Tenzij dat natuurlijk niet mogelijk is, omdat de nieuwe activiteit samenhangt met c.q. voortvloeit uit de agrarische tak, wat in veel gevallen juist de meerwaarde is.

Het gebiedsgericht beleid bepaalt in sterke mate welke subsidies voor vernieuwing van het bedrijf beschikbaar zijn in de verschillende landelijke gebieden. Vooral in zogenaamde handicapgebieden, die geen potentieel voor agrarische groei hebben, zijn er stimulansen om op verbreding in te zetten (LNV 2005). Of er voldoende winst- en groeimogelijkheden zijn voor maatschappelijke boeren, hangt derhalve sterk af van de locatie van het bedrijf. Zo is in de subsidieregeling agrarisch natuurbeheer van het Programma Beheer (LNV 1999) vastgelegd dat voor weidevogelbescherming ten minste 80% van het land grasland moet zijn. Voor boeren in Waterland (laagveengebied met veel weidegebied) is dit gunstig, voor boeren in de Noordoostpolder (voornamelijk akkerland) juist niet. In de Noordoostpolder moeten agrariërs bijvoorbeeld gezamenlijke initiatieven nemen om te voldoen aan deze eisen en vaak weegt dit niet op tegen de financiële consequenties van de aanpassingen in de bedrijfsvoering. Ook landschappelijke kwaliteiten bepalen of een gebied voldoende 'aaibaar' is voor bezoekers (Simon 2005: 115). Vooral winst- en groeimogelijkheden van recreatieve nevenactiviteiten zullen hiermee samenhangen. Is een gebied in landschappelijk opzicht aantrekkelijk genoeg om voldoende bezoekers te trekken, zodat agrotourisme een lucratieve onderneming wordt? Vanuit de sector zelf gezien zijn er genoeg groeimogelijkheden (Schoorlemmer et al. 2006), maar ook de motieven van de boer en de locatie van de boerderij zullen hierin een rol spelen, net als de vraag vanuit de markt (zie volgende subparagraaf).

Het wordt een probleem als de boeren die maatschappelijk ondernemen in hetzelfde gebied gelijke diensten aanbieden. Deze concurrentie wordt wel gestimuleerd door het gebiedsgerichte beleid. Concurrentie kan alleen vermeden worden wanneer boeren onderling het aanbod op elkaar afstemmen.

Voor de boer zelf en het gezin heeft de investering in maatschappelijke functies ook gevolgen. Verwacht wordt dat de boer en het gezin het maatschappelijk ondernemen kunnen inpassen in de agrarische werkzaamheden. Voor de reguliere werkzaamheden zijn al diverse kwaliteiten en vaardigheden vereist, voor de nieuwe bedrijfstak komen daar nog weer andere competenties bij. Om het maatschappelijk ondernemen succesvol te laten zijn, moet de boer dus feitelijk een schaap met vijf poten zijn. Dit geldt ook voor de meer persoonlijke eigenschappen. Een boer die kiest voor agrotoeristische activiteiten of zorgactiviteiten, zal over andere communicatieve eigenschappen dienen te beschikken dan een boer die kiest voor beheersactiviteiten. Hoewel specifieke gegevens ontbreken, kan de extra investering van tijd en arbeid wellicht een toename van arbeids- en gezondheidsrisico's met zich meebrengen. Ook bij agrarische ondernemers zijn er grenzen aan hun aanpassingsvermogen. Een groeiende onzekerheid over de toekomst en concurrentie met bedrijven in de buurt die inzetten op eenzelfde verbredende tak, zorgen voor onrust.

Met name de regelgeving wordt vaak als een grote belemmering ervaren. In de bestemmingsplannen is bijvoorbeeld vaak alleen de landbouwfunctie opgenomen. Wanneer een boer wil investeren in maatschappelijk ondernemen, zal het gehele traject van regelgeving en vergunningaanvragen doorlopen moeten worden, met de daarmee gepaard gaande belemmeringen, vertragingen en onbegrip.

Waaraan tot op heden in onderzoek geen aandacht lijkt te zijn besteed, is het feit dat in de trend naar vermaatschappelijking van het agrarisch bedrijf, de boerderij verandert van een privaat in een publiek domein. Is de boerderij een gezinsbedrijf met wonen en werken op dezelfde locatie, dan kunnen bezoekersstromen een verlies van privacy voor het gezin betekenen. Denkbaar is dat een ernstige mate van privacy-verlies gepaard gaat met een aantasting van het woongenot van het boerengezin.

De lusten en lasten voor de samenleving

In de nota *Kiezen voor landbouw* wordt gesteld dat voor de landbouw goede relaties met de samenleving, transparantie en een open dialoog belangrijk zijn, om draagvlak voor de agrarische sector te behouden. Door bewust te kiezen voor meer omgang met mensen op het bedrijf, streven maatschappelijke boeren een goed contact met burgers na. Deze transparantie draagt wellicht bij aan een positieve publieke opinie over de sector. Ook kan die ervoor zorgen dat in het maatschappelijke en politieke debat rekening wordt gehouden met concurrerende belangen (bv. ruimteclaims). Een open houding kan bovendien zicht geven op nieuwe wensen van de omgeving, waardoor men een voorsprong heeft op concurrenten.

Met het veranderen van de samenleving wordt het denken steeds meer gedomineerd door een typische stedelijke cultuur, wat de agrarische sector dwingt om blijvend werk te maken van 'goed nabuurschap' met de rest van de samenleving. Steeds meer mensen tonen zich gevoelig voor de kwaliteit van het platteland. De natuur, het landschap, oude gebruiken, boerenmarkten en open dagen op agrarische bedrijven trekken een steeds ruimer publiek. Dit biedt kansen voor ondernemers die willen inspelen op deze nieuwe wensen.

Worden met multifunctionele bedrijven stedelijke behoeften vervuld, ofwel is er een markt voor maatschappelijke boerenbedrijven? De trend naar gezonder eten biedt boeren de kans meer biologische producten en streekproducten te vermarkten. Of de vraag vanuit individuele consumenten zal groeien valt te betwijfelen, gezien de minimale groei die de consumptie van biologische producten heeft doorgemaakt. Wel zal de vraag via de betere restaurants toenemen, omdat deze met (biologische) streekproducten een exclusief product kunnen bieden. De behoefte om gezonder te leven biedt ook mogelijkheden om dagrecreanten te bedienen die al fietsend en wandelend het platteland bezoeken. De toekomstige vraag blijkt enorm te zijn, vooral in de Randstedelijke plattelandsgebieden (LNV consumentenplatform 2005).

Het boerenbedrijf biedt educatieve mogelijkheden om elementaire kennis over de natuur en de voedselproductie over te brengen. Maar is er wel een stedelijke behoefte aan deze kennis? Naarmate mensen meer vervreemden van de natuur en van het agrarische bedrijf, zal wellicht de behoefte om er iets over te leren verdwijnen. Door stedelingen de praktijk van het agrarische bedrijf te laten ervaren, zal de natuurlijke kennisbehoefte worden gestimuleerd. In de huidige beleveniscultuur wordt de stedeling vooral aangetrokken door activiteiten die hen laat voelen, proeven en ruiken wat de boer doet en ervaart. De maatschappelijke boer die de educatieve kant van het bedrijf weet te combineren met het beleven van de natuur, zal hier zeker een markt voor vinden

Algemeen wordt gesteld dat er een grote behoefte aan recreatiemogelijkheden op het platteland is. Toch blijkt de gemiddelde stedeling de vrije tijd vooral te besteden in stedelijke omgeving of in stedelijke groenvoorzieningen. Van de bijna 1 miljard dagtochten die Nederlanders op jaarbasis maken, hebben er 'slechts' ongeveer 26 miljoen het platteland als bestemming. Maar ook kortere uitstapjes van stedelingen hebben slechts in 9% van de gevallen het platteland als reisdoel (Van den Broek et al 2006: 308). Dat stedelingen sterk op hun eigen stedelijke habitat zijn gericht, komt ondermeer omdat stedelingen veelal niet weten wat er op het platteland te doen is en bij voorkeur het platteland in het buitenland bezoeken (LNV consumentenplatform 2005). De stedelijke markt voor agrotourisme zou wel eens minder groot kunnen zijn dan alom wordt gedacht.

Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit ziet de multifunctionele activiteit van boeren door verbreding en verdieping van landbouwactiviteiten als een belangrijke motor voor een vitaal platteland (zie LNV 2004). In hoeverre draagt het maatschappelijk ondernemen in het algemeen bij aan de doelstelling van vitalisering van het platteland? De boerderij was vroeger een ontmoetingsplaats en had een belangrijke plek in de sociale infrastructuur van het platteland (Giessen 1999). Voor steeds meer boeren is de betrokkenheid van burgers bij het bedrijf gewenst. Sommigen hebben deze zelfs geformaliseerd in boer-consumentverbanden. Voor consumptieve of recreatieve doelen komen ook steeds meer burgers bij de maatschappelijke boer over de vloer. Zowel sociaal als cultureel lijkt de landbouw zijn vroegere plaats weer deels te herwinnen, maar dan nu via boerenijs, boerengolf, landwinkels en

zorgboerderijen. In hoeverre deze maatschappelijke landbouw als economische drager zal volgroeien en daarmee een nieuwe pijler voor het platteland zal kunnen worden, is lastig te voorspellen. Zolang het maatschappelijk boeren op niveau van het individuele bedrijf geen volwaardig inkomen kan genereren, lijkt de economische betekenis voor vitalisering van het platteland gering.

- 1 Een megabedrijf is een bedrijf groter dan 500 nge (Nederlandse grootte eenheid), wat overeenkomt met ongeveer 320 melkkoeien, 12.500 vleesvarkens, 160.000 legkippen, 340 ha akkerbouw of 3,5 ha glastuinbouw (LEI 2006: 100).
- 2 In 1984 is in de Europese Unie het quotumsysteem in werking gesteld om de productie van onder andere melk aan banden te leggen. Er werd bijvoorbeeld meer melk geproduceerd dan geconsumeerd. Iedere individuele melkveehouder heeft een melkquotum en dit melkquotum geeft hem het recht een bepaalde hoeveelheid melk te produceren. Produceert een boerenbedrijf meer melk dan het melkquotum, dan moeten hoge boetes worden betaald. In Nederland mogen boeren melkquota kopen en verkopen, huren en verhuren. Dit geldt niet voor alle landen in de EU. In Frankrijk is dergelijke handel niet toegestaan en krijgen boeren de melkquota van de overheid; deze moeten ze teruggeven als ze stoppen met het bedrijf. Het Nederlandse systeem heeft tot gevolg dat de quota, net als grond, verhandelbare producten zijn geworden en een grote kostenpost vormen bij eventuele overnames van bedrijven.
- 3 Ook 'gewone' boeren (dus degenen die niet speciaal verbreden of verdiepen) dienen maatschappelijke waarden, in de zin dat ze producent zijn van voedsel- en sierteelproducten, dat ze een goede voedselkwaliteit en duurzame productiemethoden nastreven, dat ze beheerder zijn van het agrarische cultuurland en bijdragen aan het agrarisch cultureel erfgoed.
- 4 De Landbouwtelling is een jaarlijks terugkerende registratie van agrarische bedrijven in Nederland (met een economische omvang groter dan 3 nge, wat overeenkomt met bijvoorbeeld een areaal van 3 ha of een veestapel van een x hoeveelheid koeien) voor administratieve en statistische doeleinden. Agrarisch ondernemers zijn wettelijk verplicht de gevraagde informatie aan te leveren. Een Nederlandse grootte-eenheid (nge) is een economische maatstaf waarmee de omvang van een agrarisch bedrijf en de afzonderlijke productierichtingen binnen een bedrijf worden uitgedrukt. In deze registratie zijn zeer kleine agrarische bedrijven (veelal 'hobbybedrijven') ondervertegenwoordigd.
- 5 Wanneer we praten over boeren, hebben we het hier feitelijk over akkerbouwbedrijven, tuinbouw- en blijvendeteeltbedrijven, graasdierbedrijven, hokdierbedrijven en combinaties van deze verschillende typen (zie ook bijlage B8.1).
- 6 De landbouwtellingen gaan uit van de leeftijd van het oudste bedrijfshoofd. Er zijn steeds meer maatschappen tussen ouders en kinderen en daarvan worden de jongere bedrijfshoofden in de maatschappen niet meegenomen in de tellingen. Dit kan enige vertekening geven.
- 7 In het kader van het onderzoeksprogramma Sociale staat van het platteland, is het SCP bezig met een kwalitatieve studie naar het leven van plattelandsbewoners. Via focus-groepgesprekken met verschillende sociale groepen van plattelandsbewoners (boeren, vrouwen, jongeren, senioren, nieuwe bewoners, ondernemers) wordt onderzocht hoe zijzelf tegen het leven op het platteland aankijken. Welke opvattingen en percepties hebben ze ten aanzien van het plattelandleven? Hoe ervaren ze zelf de ontwikkelingen die spelen op het platteland? In juli 2006 zijn op twee plaatsen focusgroepen georganiseerd met boeren: in het perifeer gelegen platteland van de Kop van Noord-Holland en het nabij steden gelegen platteland van Zuidoost-Brabant. Deze boeren vormen een doorsnee van de beroepsgroep: jong en oud, man en vrouw, akkerbouwers, veetelers, tuinbouwers en agrotouristische bedrijven. In totaal hebben twintig deelnemers verteld over hun leven als boer op het platteland. In het voorjaar van 2007 zal er over dit focus-groepenonderzoek een publicatie verschijnen.

- 8 Leader staat voor *Liaison entre actions de développement de l'économie rurale*. Leader+ is het tweede Europese programma voor plattelandsvernieuwing. Het is een experimenteel programma waarmee op gebiedsniveau sociaaleconomische impulsen worden gegeven door middel van financiering van lokale en regionale initiatieven in het landelijk gebied.
- 9 Het doel van de Subsidieregeling agrarisch natuurbeheer (SAN) is het ontwikkelen dan wel in stand houden van natuur op landbouwgronden door met name agrarische ondernemers. Er zijn drie soorten subsidie mogelijk: beheerssubsidie voor een beheerspakket (combinatie van verschillende planten- of diersoorten, beheersvoorschriften of gebiedskenmerken die in een gebied voorkomen), landschapssubsidie (voor de instandhouding van een landschapselement) en inrichtingssubsidie (voor het treffen van eenmalige maatregelen die de fysieke conditie of de kenmerken van een terrein wijzigen).
- 10 De nge (Nederlandse grootte-eenheid) is een economische maatstaf waarmee het bedrijfstype en de bedrijfsomvang van agrarische bedrijven worden aangegeven.
- 11 Initiatiefnemer van Adopteer een biologische koe is de stichting LaMi, die streeft naar een versnelde invoering van een milieuvriendelijke bedrijfsvoering in de land- en tuinbouw, met oog voor de economische en sociale draagkracht van agrariërs. Initiatiefnemer van Adopteer een kip en Adopteer een appelboom is het Platform Biologica, de ketenorganisatie voor biologische landbouw en voeding. Gezamenlijk werken biologische boeren, handelaren, verwerkers en detaillisten aan het vergroten van de bekendheid van het biologische product, de groei van de markt en de kwaliteit van de biologische productiemethode.

Literatuur

- Berg, A.E. van den (2003). 'Personal Need for Structure and Environmental Preference'. In: L. Hendrickx, W. Jager en L. Steg (red.), *Human Decision Making and Environmental Perception. Understanding and Assisting Human Decision Making in Real-Life Settings. Liber Amoricum for Charles Vlek* (p. 129-148). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Berg, A.E. van den (2004). *De verborgen angst voor natuur*. Den Haag: Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster.
- Berg, A.E. van den en M.M.H.E. van den Berg (2001). *Van buiten word je beter. Een essay over de relatie tussen natuur en gezondheid*. Wageningen: Alterra.
- Berger J. (1993). *Het varken aarde*. Amsterdam: De Bezige Bij (oorspr. titel *Pig Earth*).
- Bock, B. (2002). *Tegelijkertijd en tussendoor. Gender, plattelandsontwikkeling en interactief beleid* (proefschrift). Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Bock, B. (2006). 'Van boerin tot plattelandsondernemer'. In: L. den Dulk, T. van der Lippe en J. Schippers (red.), *Emancipatie als kwestie. Liber amicorum voor Anneke van Doorne-Huiskes* (p. 39-58). Utrecht: Rozenberg Publishers.
- Bock, B. en M. van der Burg (1998). 'Vrouwenarbeid in de agrarische sector'. In: H. Pott-Buter en K. Tijdens (red.), *Vrouwen. Leven en werken in de twintigste eeuw* (p. 219-240). Amsterdam: University Press.
- Broek, A. van den et al. (2006). 'Tijd en vrije tijd'. In: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Driessen, P.P.J. et al. (1995). *Vernieuwing van het landelijk gebied. Een verkenning van strategieën voor een gebiedsgerichte aanpak*. Den Haag: VUGA.
- Floor, L. en I. Salverda (2006). *Zelforganisatie in het landelijk gebied. Signalen uit de praktijk*. Wageningen: Wageningen Universiteit en Research Centrum.
- Geschiere, K., J. van der Straaten en T. Beckers (1994). *Het toeristisch-recreatief medegebruik van het landelijk gebied. Een vooronderzoek in opdracht van de Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij*. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant.
- Gesthuizen, M. (2006). 'Arbeidsdeelname'. In: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gezondheidsraad (2004). *Natuur en gezondheid. Invloed van de natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden. Adviesdocument*. Den Haag: Gezondheidsraad.
- Giessen, C. (1999). *Crisis op de boerderij. De boer: géén slachtoffer maar realist*. Utrecht: A.W. Bruna Uitgevers.
- Gorgievsky J. en C. Giessen (1999). *Veranderende beroepsperspectieven in de agrarische sector. Een verkennende sociaal-psychologische studie onder echtparen in de melkvee sector*. Utrecht: Universiteit van Utrecht.
- Haartsen, T. (2002). *Platteland: boerenland, natuurerrein of beleidsveld? Een onderzoek naar veranderingen in functies, eigendom en representaties van het Nederlandse platteland*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen (NGS 309).
- Ham, A. van den en M.E. Ypma (2000). *Verbreiding van landbouwbedrijven. Met visie en creatieve vasthoudendheid naar succes*. Den Haag: Landbouw Economisch Instituut (rapport 700.02).
- Ham, A. van den en W.H.G.J. Hennen (2001). *Kansen voor tachtig procent verbreiding. Een studie naar de verbreiding van landbouw in de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden*. Den Haag: Landbouw Economisch Instituut.

- Hassink, J. (2005). 'Zorgboerderijen als gezond alternatief'. In: Maandblad Geestelijke Volksgezondheid (60) 1, p. 68-73.
- Hassink J. (2006). Gezond door landbouw en groen. De betekenis van landbouw en groen voor de gezondheid van de verstedelijkte samenleving. Wageningen: WUR Plant Research International.
- Heins, S. (2002). Rurale woonmilieus in stad en land. Plattelandsbeelden, vraag naar en aanbod van rurale woonmilieus. Delft: Eburon.
- Huigen, P.P.P. (1996). 'Rurale geografie gaat op in rurale studies. Plattelandsonderzoek is multidisciplinair geworden'. In: Geografie 5, p. 27-31.
- Ilbery, B. en M. Kneafsey (2000). 'Producer Constructions of Quality in Regional Specialty Food Production. A Case Study from South-West England'. In: Journal of Rural Studies 16, p. 217-230.
- Ketelaars D., N. van Erp en J. Hassink (2002). Landbouw en zorg in beeld. Blik op heden en toekomst. Utrecht/Wageningen: Trimbos-instituut/WUR Plant Research Institute.
- Kolkman, G. et al. (2003). 'Stad en land verdienen (aan) elkaar'. In: M. Woestenburg, A. Buijs en W. Timmermans (red.), Wie is er bang voor de stad? (p. 108-115). Wageningen: Uitgeverij Blauwdruk.
- LEI (2006). Landbouw-economisch bericht 2006. Den Haag: Landbouw Economisch Instituut.
- LVN (1999). Programma Beheer. Subsidieregeling agrarisch natuurbeheer. Den Haag: ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- LVN (2004). Agenda voor een vitaal platteland. Inspelen op veranderingen. Den Haag: ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- LVN (2005). Kiezen voor landbouw. Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector. Den Haag: ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- LVN Consumentenplatform (2005). Platteland, ook voor uw vrije tijd?. Den Haag: ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- Maas, J. et al. (2006). 'Green Space, Urbanity, and Health. How Strong is the Relation?' In: Journal of Epidemiology and Community Health 7, p. 587-592.
- Mertens, F. en H. Blommesteijn (2004). Boer in hart en ziel. Zoektocht naar de diepere drijfveren van agrariërs. Wageningen: Stichting Vrienden van het Platteland.
- Overbeek, M.M.M. (2000). Verzilveren of besparen. Arbeids- en vermogenssituatie van vrouwelijke zelfstandigen in de landbouw en verblijfsrecreatie. Den Haag: Landbouw Economisch Instituut (rapport 1.00.07).
- Overbeek, G. et al. (1998). Labour Situation and Strategies of Farm Women in Diversified Rural Areas of Europe. Luxembourg: Commission of the European Communities, Directorate General of Agriculture.
- Ploeg, J.D. van der (1999). De virtuele boer. Assen: Van Gorcum.
- Ploeg, B. van der (2001). Het weigever in het Groene Hart van de Randstad. Een studie onder melkveehouders in het Westelijk Veenweidegebied naar hun bereidheid en mogelijkheden zich te ontwikkelen van productieboer tot plattelandsondernemer (proefschrift). Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Ploeg, J.D. van der (2002). 'Landelijk gebied: kapitaal of kruitvat?'. In: Academische reflecties. De wetenschap aan het woord over de vijfde nota (p. 89-99). Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Ploeg, B. van der en C. Spierings (1999). Is het mogelijk om twee dingen goed te doen? Verkenning van sociale factoren in verbrede bedrijfsontwikkeling. Den Haag: Landbouw Economisch Instituut.
- Ploeg, J.D. van der, A. Long en J. Banks (2002). 'Rural Development. The State of the Art'. In: J.D. van der Ploeg, A. Long en J. Banks (red.), Living Countryside. Rural Development Processes in Europe: The State of the Art. Doetinchem: Elsevier Bedrijfsinformatie.

- RLG (2006). Buitenbeentjes en boegbeelden. Advies over megabedrijven in de Nederlandse land- en tuinbouw. Amersfoort: Raad voor het Landelijk Gebied.
- Schnabel, P. (2001). *Waarom blijven boeren? Over voortgang en beëindiging van het boerenbedrijf*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schoorlemmer, H.B., F.J. Munneke en M.J.E. Braker (2006). *Verbreding onder de loep. Potenties van multifunctionele landbouw*. Wageningen: Praktijkonderzoek Plant en Omgeving bv.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Simon, C.J.M. (2005). *Ruimte voor identiteit. De productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland (proefschrift)*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Simon, C. (2006). 'Demografie en ruimtegebruik'. In: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A. en C. Simon (2006). 'Naschrift'. In: T. van der Ziel, *Leven zonder drukte. Wat stedelingen waarderen in het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- szw (2004). *Arbobaalans 2004. Arbeidsrisico's, effecten en maatregelen in Nederland*. Den Haag ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Verschuur G., A. Stijkel en S. Tideman (2004). *Cocreatie van een levende landcultuur*. Utrecht: CLM.
- Volker, K. (1999). *Boeren in betwist landschap. Strategische keuzes van boeren in een waardevol agrarisch landschap*. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Vrienden van het Platteland (2006). 'Biologieles op de boerderij'. In: *Platteland* (3) 4, p. 20-22.
- Wagemans M.C.H. (2004). *Van boerderij naar buurderij. Op zoek naar een nieuwe organisatievorm op het platteland*. Utrecht: Innovatienetwerk Agrocluster en Groene Ruimte.
- Ziel, T. van der (2006). *Leven zonder drukte. Wat stedelingen waarderen in het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Zwartbol, C. (2005). 'Zeg eens zorgboer, wat vind je van je...?'. *Enquête onder zorgboeren in Nederland anno 2005*. Barneveld: Landelijk Steunpunt Landbouw.

Investeren in gezondheid

9.1	Inleiding	257
9.2	Wat is gezondheid?	257
9.3	Een gezonde leefwijze	258
9.4	Bewust investeren in gezondheid	267
9.5	De markt voor investeren in gezondheid	274
9.6	De opbrengsten van investeringen in gezondheid	278
9.7	Conclusies en beschouwing	279
	Bijlage Bg: gepubliceerd op http://www.scp.nl/SCR2006	
	Noten	283
	Literatuur	286

Samenvatting

Investeren in gezondheid via een gezonde leefwijze staat in dit hoofdstuk centraal. De overheid bevordert een gezonde leefwijze en met steun van de overheid zijn normen opgesteld voor onder andere roken, lichaamsbeweging, alcoholconsumptie en gezonde voeding. Uit enquêteonderzoek komt het volgende beeld naar voren. De norm 'niet roken' wordt door 70% van de bevolking nageleefd. Aan de norm voor gezond bewegen voldoet ruim de helft van de bevolking (53%) en bijna de helft van de bevolking (48%) voldoet aan de norm niet meer dan matig alcohol te gebruiken. Moeilijker is de consumptie van voldoende groente en fruit. De overgrote meerderheid van de bevolking haalt de norm van dagelijks 200 gram groente en 200 gram fruit niet. Ook het voldoen aan de gecombineerde normen voor zowel bewegen, roken als alcohol drinken is moeilijk. Slechts 20% van de bevolking leeft volgens deze normen: ruim 26% van de vrouwen en 13,5% van de mannen. Hoogopgeleide ouderen (65+) leven het vaakst (34%) volgens de drie gezondheidsnormen.

Leven volgens gezondheidsnormen is slechts één manier om naar een gezonde leefwijze te kijken. Als aan mensen gevraagd wordt om zelf een oordeel over hun leefwijze te geven, zegt bijna een derde van de vrouwen en een kwart van de mannen dat ze nu meer voor hun gezondheid doen dan tien jaar geleden. Het gaat dan vooral om meer bewegen en gezonder eten.

Niet alleen de overheid probeert een gezonde leefwijze te bevorderen. Ook het bedrijfsleven speelt steeds vaker in op de behoefte van burgers om in gezondheid te investeren. Vooral het aanbod voor de combinatie van lichaam en geest, de zogenoemde wellness, krijgt steeds meer belangstelling, wat onder andere blijkt uit de oplagestijging van tijdschriften over dit onderwerp.

9 Investeren in gezondheid

Sjoerd Kooiker, Maaike den Draak, Crétien van Campen

9.1 Inleiding

Voor veel mensen is een goede gezondheid het belangrijkste wat er is in het leven, en hoewel het voor sommigen lijkt of je je gezondheid cadeau krijgt (de randvoorwaarden in de vorm van gezonde en veilige voeding, schoon drinkwater, riolering en kwalitatief hoogstaande zorg enz. spreken vaak zo vanzelf dat ze niet opvallen), groeit toch ook bij veel mensen het besef dat gezond blijven wel degelijk investeringen vraagt. Over deze investeringen gaat dit hoofdstuk. Dat zijn vooral de investeringen van individuen; de (collectieve) investeringen van de overheid laten we buiten beschouwing. Een belangrijke manier van investeren is 'je gezond gedragen', dat wil zeggen: gezonde dingen doen en ongezonde dingen laten. Omdat we hierover ook de meeste cijfers hebben, besteedt dit hoofdstuk daar veel aandacht aan. Daarin vragen we ons af welke mensen met gezond gedrag in gezondheid investeren en waarom ze dat doen. Vervolgens kijken we ook hoe overheid en markt inspelen op de individuele investeringen in gezondheid en hoe dat wellicht nog beter zou kunnen. Maar voordat we de investeringen aan een nadere beschouwing onderwerpen, staan we even stil bij de gezondheid zelf: wat verstaan we daar eigenlijk onder?

9.2 Wat is gezondheid?

Gezondheid is een begrip dat verschillende associaties oproept. De een zal bij gezondheid vooral denken aan de 'afwezigheid van ziekte' en 'niets mankeren'. Iemand anders zal vooral 'je fit en vitaal voelen', 'energie hebben' en 'er gezond uitzien' benadrukken. Hoe denken mensen in Nederland over hun gezondheid? Welk aspect aan hun gezondheid vinden ze belangrijk?

Eigenlijk weten we daar niet zoveel van, en wat we weten is van oudere datum en niet erg nauwkeurig. In het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn gezondheidsopvattingen in Nederland meerdere malen onderzocht. In de regio Nijmegen werd in 1983 aan meer dan 3000 mensen gevraagd wat zij verstaan onder het begrip 'gezondheid' en waar zij gezond blijven of ziek worden aan toeschrijven. Dit in navolging van een Frans onderzoek uit de jaren zeventig (zie d'Houtaud en Field 1984; d'Houtaud et al. 1989). Opvattingen over gezondheid als 'goed in je vel zitten', 'plezier in het leven' of gezondheid als 'evenwicht/harmonie' bleken vooral personen onder de 40 jaar aan te spreken. Voor personen tussen de 50 en 65 jaar betekent gezondheid onder andere 'in vorm zijn', 'het leven aankunnen' en 'niet ziek zijn'. Uitgesplitst naar sociale klasse blijkt dat het hogere en middenkader vooral meer waarde hecht

aan 'goed in je vel zitten', 'zelfontplooiing', 'evenwicht/harmonie' en 'je lichaam niet voelen'. Onder arbeiders en dienstverlenend personeel is gezondheid vooral 'plezier in het leven', 'het leven aankunnen', 'in vorm zijn', 'niet ziek zijn'. In een recenter maar klein onderzoek (n = 40) werd gevonden dat personen onder de 40 jaar het oordeel over de eigen gezondheid vooral baseren op 'je goed voelen', 'je fit voelen', 'evenwicht tussen lichaam en geest', terwijl ouderen (60-plussers) hun gezondheidsoordeel ontlenen aan fysieke en functionele kenmerken (Simon 2002: 49).

Opvattingen over gezondheid gedurende de levensloop zijn in een groot Brits onderzoek uit het midden van de jaren tachtig in meer detail onderzocht, waarbij ook uitgebreid is gekeken naar de wijze waarop mannen en vrouwen in hun gezondheidsopvattingen verschillen (Blaxter 1990: 30). Bij een goede gezondheid denken jonge mannen vooral aan fysiek fit zijn. Jonge vrouwen vinden fit zijn of er fit uitzien ook belangrijk, maar geven de voorkeur aan vitaliteit en energie en het leven aankunnen. Op middelbare leeftijd staan fysiek en mentaal welzijn op de voorgrond. Ouderen, en dan vooral oudere mannen, zien gezondheid vooral functioneel als 'dingen kunnen doen' maar er is ook ruimte voor concepten rond tevredenheid ondanks het bestaan van gezondheidsproblemen. Veel meer vrouwen dan mannen definiëren gezondheid in termen van het onderhouden van sociale relaties. Gezondheid als de 'afwezigheid van ziekte' werd in deze studie overigens vooral door de hoger opgeleiden en mensen met hogere inkomens genoemd (Blaxter 1990: 21).

Ondanks dat de genoemde studies niet altijd gelijklopende uitkomsten hebben, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat jongeren gezondheid meer zien als goed in je vel zitten, fit zijn en energie hebben en dat bij ouderen goed kunnen functioneren ondanks eventuele kwalen voorop staat.

9.3 Een gezonde leefwijze

Al heel lang is bekend dat een goede gezondheid meer is dan een kwestie van een goede gezondheidszorg of medische vooruitgang. Vijfentwintig jaar geleden bleek al uit onderzoek dat 33% van de Nederlanders aan hun leefwijze de meeste invloed op hun gezondheid toeschrijven. Ook werkomstandigheden (10%) en de welvaart (11%) scoorden in dat onderzoek vrij hoog, in tegenstelling tot de gezondheidszorg of hygiëne, die beide slechts door 3% van de respondenten als factor met de grootste invloed op de gezondheid gezien werden (Adriaanse 1981: 47). Een recent onderzoek onder inwoners van Maastricht bevestigt dit beeld. Leefstijlkenmerken als voeding en beweging werden met grote afstand tot de rest op de eerste en tweede plaats van de belangrijkste gezondheidsdeterminanten geplaatst (Commers en De Leeuw 2001). Aan maatschappelijke factoren en zorgvoorzieningen werd veel minder invloed toegeschreven.

Wat de gezondheidseffecten van riskante gewoonten zoals roken en drinken betreft, zijn onze opvattingen in de loop der tijd aardig veranderd. De verwoestende invloed van overmatig alcoholgebruik was in de negentiende eeuw al genoegzaam bekend en overal zichtbaar (Van der Stel 1995; Van der Bie 1999). Voor de gezond-

heidseffecten van roken gold dat minder. Pas in de jaren vijftig druppelden veront- rustende berichten binnen. Wat er daarna gebeurde, is treffend beschreven door de socioloog Gadourek, die toen als eerste een omvangrijke studie naar riskante gewoonten uitvoerde: ‘Van een onschuldige gewoonte die de meeste mannen overne- men in de adolescentie als een der kenmerken van rijpheid werd het roken verklaard tot “vijand”, tot een der euvelen van onze maatschappij, een gevaar voor de volksge- zondheid’ (Gadourek 1963). Met de naoorlogse wederopbouw groeide de aandacht voor hygiëne (alle nieuwe woningen kregen een badkamer); het kruiswerk beleefde een bloeiperiode, voedingsadviezen als de schijf van vijf werden gemeengoed. In de decennia die volgden is er in wisselende mate aandacht geweest voor een gezonde leefwijze, en dat geldt zowel voor de publieke opinie als voor de overheid.¹

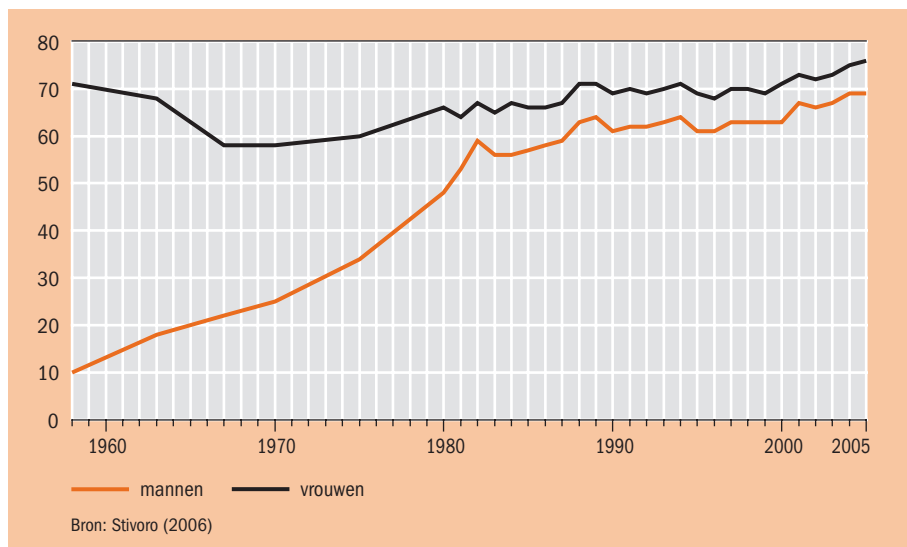
Het beleid rond het gebruik van tabak is tot nu toe het grootste succes van gezondheidsbevordering via gedragsbeïnvloeding. Met de stapsgewijze invoering van de Tabakswet tussen 2002 en 2004, lijkt anno 2006 het moment bereikt waarop in alle geledingen van de samenleving wel duidelijk is dat roken een ongezonde gewoonte is, die ontmoediging verdient. Accijnsverhoging maakte het roken fors duurder. Verkopen van rookwaar aan jongeren onder de 16 jaar werd verboden. Het roken in (semi)publieke ruimtes werd sterk aan banden gelegd en reclame voor tabaksproducten verdween uit het straatbeeld. In plaats daarvan is in steeds grotere letters op de verpakking van tabaksproducten komen te staan hoe ongezond roken toch is. In het sociale verkeer is het algemeen aanvaard om roken alleen buitenshuis te gedogen. Het verbieden van roken in horecagelegenheden lijkt een vanzelfspre- kende volgende stap, waarin andere landen ons al voorgegaan zijn. Het gezonde gedrag is door een combinatie van voorlichting en ondersteunende wetgeving tot sociale norm geworden. In vijftig jaar tijd is de omslag in het denken die Gadourek signaleerde, tot volle wasdom gekomen.² Waar Gadourek in 1958 vond dat slechts 10% van de mannen niet rookte, kon Stivoro in 2005 constateren dat 69% van de mannen niet rookt (Stivoro 2006). Onder vrouwen behoorde steeds een meerderheid tot de niet-rokers, zoals figuur 9.1 laat zien. De figuur laat ook zien dat het aantal niet-rokers onder mannen vooral toenam in (de tweede helft van) de jaren zeventig, toen weliswaar bekend was dat roken ongezond was, maar er nog nauwelijks wet- telijke maatregelen waren.

Het RIVM heeft berekeningen gemaakt die laten zien dat het bevorderen van gezond gedrag nog veel gezondheidswinst kan opleveren (Jansen et al. 2002; vws 2003; De Hollander et al. 2006). Deze winst wordt afgemeten aan de hand van de verlo- ren levensjaren door vroegtijdig overlijden, van verlies aan kwaliteit van leven door ziekte³ en van de vermijdbare gezondheidsachterstanden van specifieke groepen zoals jongeren, ouderen en mensen met een lage sociaaleconomische status (Van Oers 2002; vws 2003; De Hollander et al. 2006). De geschatte bijdrage van een onge- zonde leefstijl aan de ziektelast onder mensen van 20 jaar en ouder is als volgt: roken 13,0%, overmatig alcoholgebruik 4,5%, lichamelijke inactiviteit 4,1%, te weinig fruit 2,4%, te weinig groente 1,4%, en te veel verzadigd vet 0,8% (De Hollander et

al. 2006). In de beleidsnota *Langer gezond leven: ook een kwestie van gezond gedrag* (vws 2003) staat daarom het bevorderen van een gezonde leefstijl centraal. Hierbij richt het overheidsbeleid zich, naast het terugdringen van het tabaksgebruik, op voldoende lichaamsbeweging, gezonde voeding, matig alcoholgebruik en veilig vrijen.

Figuur 9.1

Niet-rokers, personen van 15 jaar en ouder, naar geslacht, 1958-2005 (in procenten)



Maar wat is gezond gedrag of liever: waar ligt de grens tussen gezond en ongezond gedrag? Voor roken is dat misschien makkelijk genoeg te bepalen, namelijk helemaal niet roken, maar voor bewegen, voeding en het drinken van alcohol zijn de grenzen die gezond van ongezond scheiden een stuk minder eenduidig.⁴

In de afgelopen decennia zijn er door de gezondheidsbevorderende instituten en de overheid (wetenschappelijke) normen opgesteld voor de speerpunten van het gezondheidsbeleid.⁵ Met verschillende middelen (voorlichting, wetgeving, drempels middels hoge prijzen en beperkte beschikbaarheid) proberen de overheid en de gezondheidsbevorderende instituten mensen over te halen om volgens deze normen te leven. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar groepen in de samenleving waarbij gedragsverandering tot grote gezondheidswinst zou kunnen leiden, zoals jongeren en mensen met een lage sociaaleconomische status.

In de discussie over gezonde leefwijzen is er opvallend weinig aandacht voor mensen die zich wel aan de normen voor gezond gedrag houden en ook is er weinig bekend over de redenen waarom zij dat doen. In deze paragraaf gaan we na hoeveel mensen zich houden aan de normen voor gezonde voeding, lichaamsbeweging en alcoholgebruik. Daarnaast kijken we wie zich aan meerdere normen tegelijk houden en dus echt kiezen voor een gezonde leefwijze. Op basis van de literatuur over dit

onderwerp is te verwachten dat zo'n leefwijze vooral te vinden is onder mensen een hogere sociaaleconomische status (Stronks en Hulshof 2001).

Gezonde voeding

'Hoe eet je gezond?' is een vraag waarop zeer uiteenlopende antwoorden bestaan, en er zijn dan ook vele spelers en belangengroepen die de publieke opinie over voeding trachten te beïnvloeden. Denk aan de vele diëten die de afgelopen decennia een bloeiperiode hebben meegemaakt en vervolgens weer uit de gratie raakten of aan de gezondheidsclaims die er voor tal van producten gemaakt zijn. Voor wetenschappelijk verantwoorde voorlichting over gezonde voeding ondersteunt de overheid het Voedingscentrum in Den Haag, dat een aantal overzichtelijke richtlijnen voor gezond eten propageert.⁶ Voor de consumptie van groente en fruit geldt de richtlijn: vier groentelepels groente (200 gram) en twee stuks fruit (200 gram) per dag voor personen van 12 jaar en ouder.⁷ Leven volgens deze richtlijn blijkt echter geen gemakkelijke opgave. Al uit de Voedselconsumptiepeiling van 1997/98 bleek dat slechts drie op de tien Nederlanders van 12 jaar en ouder voldoende fruit(sap) innemen en slechts twee op de tien voldoende groente eten (Ocké et al. 2005). Van de mannen krijgt 78% minder dan 200 gram groente per dag binnen en 76% minder dan 200 gram fruit. Bij de vrouwen gaat het om respectievelijk 80% en 68% (Van Oers 2002). Voor personen in de leeftijd van 19-30 jaar zijn aanvullend daarop recentere gegevens beschikbaar uit de Voedselconsumptiepeiling 2003 (zie tabel 9.1). Daaruit blijkt dat geen van de 19-30-jarigen voldoet aan de aanbeveling van 200 gram groente per dag en slechts 2% 150 gram groenten per dag eet. Het percentage dat voldoende fruit eet, ligt iets hoger op 7%. Aan een gecombineerde aanbeveling van 400 gram groente en fruit voldoet 2% van de 19-30-jarigen. Dit percentage verdubbelt wanneer vruchtensappen meegerekend worden.⁸

Tabel 9.1 laat zien dat iets meer mannen dan vrouwen voldoen aan de groente- en fruitrichtlijnen, begrijpelijk omdat mannen ook grotere porties eten. Wel is de groenteconsumptie van de vrouwen mogelijk iets onderschat, doordat de gegevens in het najaar verzameld zijn en in dat kwartaal de gemiddelde groenteconsumptie van vrouwen in deze leeftijdsgroep 20 gram lager is dan in de andere kwartalen (Hulshof et al. 2004).

De groente- en fruitconsumptie verschilt tussen diverse bevolkingsgroepen. Zo eten 65-plussers meer groente en fruit per dag dan de totale bevolking (Jansen et al. 2002; Koek et al. 2003). Ook eten hoogopgeleide jongvolwassenen (19-30 jaar) significant meer groente dan hun laagopgeleide leeftijdgenoten (Hulshof et al. 2004).

Tabel 9.1

Gebruikelijke consumptie van groenten en fruit, 19-30-jarigen, naar geslacht, 2003^a

	aanbeveling	voldoet aan aanbeveling (%)		
	g/dag	mannen	vrouwen	totaal
groenten	150	5,5	0,2	2,0
groenten	200	0,0	0,0	0,0
vruchten met noten	200	7,8	6,7	7,2
groenten en fruit	400	2,5	1,3	1,8
groenten en fruit incl. sappen ^b	400	4,7	3,4	4,1

a Gewogen voor sociodemografische factoren en dag van de week.

b Maximaal 100 gram fruit mag vervangen zijn door één glas (aansname 150 g) vruchtensap. Percentages zijn inclusief vruchtensappen die niet vitamine C-rijk zijn.

Bron: Hulshof et al. (2004)

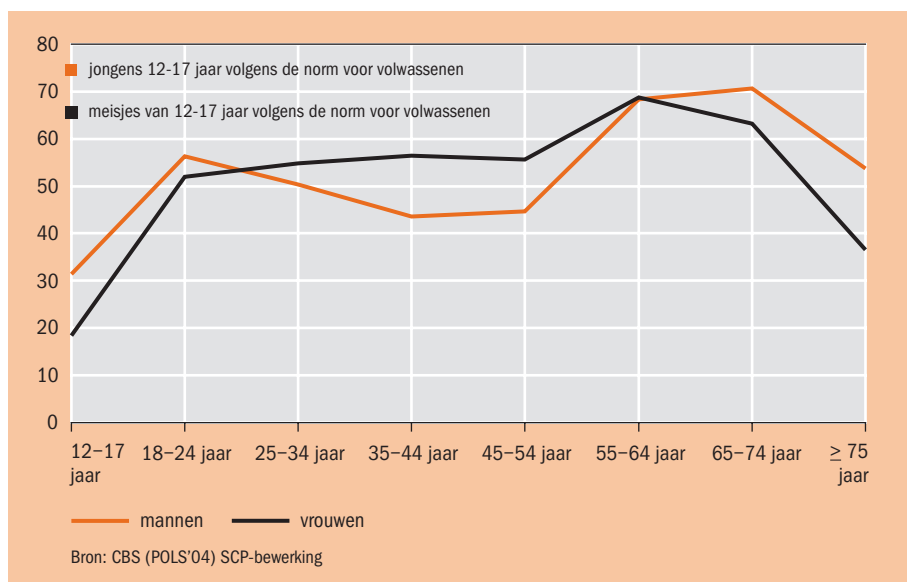
Lichaamsbeweging

Een zittend leven is een van de belangrijkste nadelen van de moderne westerse leefstijl, en gebrek aan beweging geldt als een belangrijke determinant van overgewicht. Lichaamsbeweging is niet alleen belangrijk voor het tegengaan van overgewicht, maar vooral ook ter voorkoming van hart- en vaatziekten en voor de vermindering van het risico op diabetes en sommige vormen van kanker (NTvG-S 2006). Aan de andere kant is het niet verstandig om heel intensief aan sport te doen, omdat intensief sporten weer de kans op blessures verhoogt. Sleutelbegrip in de Nederlandse Norm gezond bewegen (NNGB) is dan ook 'matig intensief' bewegen. Voorbeelden hiervan zijn 'wandelen met 5-6 km/u' en 'fietsen met 15 km/u'. Deze beweegnorm verschilt per leeftijdsgroep en is voor jongeren tot 18 jaar veel strenger dan voor volwassenen tussen de 18 en 55 jaar en voor personen van 55 jaar en ouder. Om aan de norm te voldoen, moeten jongeren dagelijks een uur matig intensief bewegen, volwassen slechts een half uur en voor ouderen is bewegen met minder intensiteit al voldoende.⁹

Voldoen aan de beweegnorm lukt veel beter dan voldoen aan de norm voor groente- en fruitconsumptie. Volgens het CBS voldoet iets meer dan de helft van de bevolking van 12 jaar en ouder aan de beweegnorm (StatLine): 53% in 2004 en 55% in 2005. Ook andere cijfers bevestigen dat circa de helft van de volwassenen aan de beweegnorm voldoet (Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2006).¹⁰

Figuur 9.2

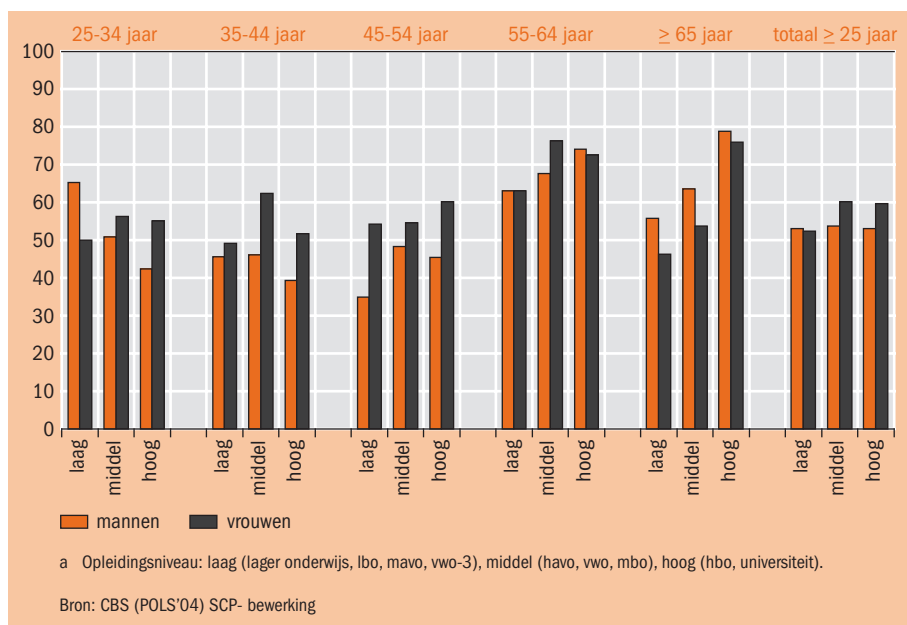
Voldoen aan de Nederlandse Norm gezond bewegen, personen van 12 jaar en ouder, naar geslacht en leeftijd, 2004 (in procenten)



Voor een deel zal het halen van de beweegnorm bepaald worden door de gestelde eisen. Voor jongeren is het daardoor veel moeilijker om aan de norm te voldoen dan voor volwassenen of ouderen. Wanneer jongeren naar de maatstaven van de volwassenen worden beoordeeld, haalt een ruime meerderheid de norm (zie de punten in figuur 9.2). Mannen zijn relatief actief tot hun vijftiengste jaar en boven de 74 jaar, terwijl vrouwen op 25-54-jarige leeftijd actiever zijn. Zoals we later zullen zien, houden vooral mannen het hoge bewegingsniveau van hun jeugd niet vast. Over het algemeen halen middelbaar en hoogopgeleiden vaker de beweegnorm dan laagopgeleiden (zie figuur 9.3).¹¹ Mannen onder de 34 jaar vormen daarop een uitzondering: in de leeftijdsgroep van 25-34 jaar zijn lager opgeleide mannen juist lichamelijk actiever.¹² Een verklaring hiervoor zou het type werk kunnen zijn (zittend versus lichamelijk). Een uitsplitsing naar sociale groep en beroep leert dat geschoolde handarbeiders vaker aan de beweegnorm voldoen (64%) dan hogere leidinggevenden en hooggeschoolde hoofdarbeiders (48%).¹³

Figuur 9.3

Voldoen aan de Nederlandse Norm gezond bewegen, personen van 25 jaar en ouder, naar geslacht en opleidingsniveau,^a 2004 (in procenten)



Leven volgens meerdere normen tegelijk

Een gezonde of ongezonde leefwijze staat of valt niet met één gedragsaspect. Om optimaal van een gezonde leefwijze te profiteren gaat het er juist om je in meerdere opzichten aan de gezonde leefregels te houden. In de praktijk gaat dat ook vaak samen. Mensen die bijvoorbeeld aan de beweegnorm voldoen, blijken vaker niet-roker te zijn, vaker ten minste twee keer per dag fruit te eten, vaker elke dag te ontbijten en beter te slapen dan mensen die niet aan de beweegnorm voldoen (Tieszen-Raaphorst et al. 2005).

Enkele jaren geleden heeft het RIVM reeds uitgerekend dat het aantal mensen dat voor meerdere leefregels goed scoort groter is dan het aantal mensen dat daarop juist niet goed scoort (Jansen et al. 2002). Uit een grootschalig onderzoek naar risikante gewoonten over de periode 1994-1997 bleek 9,5% van de mannen en bijna 13% van de vrouwen geen enkel risicogedrag te vertonen wat betreft roken, alcoholgebruik, lichamelijke beweging en groente- en fruitconsumptie.¹⁴ Het gecombineerde risicogedrag (dus alle vier fout i.p.v. alle vier goed) wordt vertoond door 4,0% van de mannen en 1,9% van de vrouwen. Combinaties van risicogedrag blijken vooral vaak voor te komen bij mensen met een lage opleiding en jongvolwassenen (Jansen et al. 2002; De Hollander et al. 2006).

Voor de leefregels omtrent roken, lichaamsbeweging en alcoholgebruik kunnen we laten zien wie zich zegt te houden aan meerdere regels tegelijk (tabel 9.2).¹⁵ De richtlijn ‘niet roken’ blijkt voor de meeste mensen tegenwoordig de gemakkelijkste norm om aan te voldoen: 70% van de bevolking van 12 jaar en ouder geeft in enquêteonderzoek aan nooit te roken. Iets minder dan de helft voldoet aan de normen voor verantwoord alcoholgebruik.¹⁶ Ondanks de strengere alcoholnormen voor vrouwen, voldoen zij vaker aan de richtlijnen voor verantwoord alcoholgebruik dan mannen (60,4% versus 34,4%).¹⁷ Tabel 9.2 maakt ook duidelijk dat aan meerdere normen tegelijk voldoen relatief moeilijk is. Vooral de combinatie verantwoord alcoholgebruik en voldoende lichaamsbeweging komt weinig voor. Meer mensen lukt het om niet roken te combineren met voldoende beweging of verstandig alcoholgebruik. Al met al blijkt toch een op de vijf mensen aan alle drie de normen te voldoen. Het verschil tussen mannen en vrouwen is hierbij aanzienlijk (13,5% versus 26,4%).¹⁸

Tabel 9.2

Voldoen aan de normen voor lichaamsbeweging, roken en alcoholgebruik, personen van 12 jaar en ouder, naar geslacht, 2004 (in procenten)

	mannen	vrouwen	allen
bewegen ^a	51,7	53,5	52,6
roken ^b	66,4	74,2	70,4
alcohol ^c	34,4	60,4	47,8
bewegen en roken	36,2	40,8	38,6
bewegen en alcohol	17,3	31,7	24,5
roken en alcohol	26,8	49,8	38,6
bewegen ^a , roken ^b en alcohol ^c	13,5	26,4	20,0

a Nederlandse Norm gezond bewegen:

t/m 17 jaar: ten minste 60 minuten matig inspannend bewegen op 7 dagen in de week;

boven de 17 jaar: ten minste 30 minuten matig inspannend bewegen op minimaal 5 dagen in de week

b Richtlijn roken: nooit roken (bron: StatLine).

c Richtlijnen verantwoord alcoholgebruik:

t/m 15 jaar: geen alcohol;

16-17 jaar: maximaal 2 dagen in de week alcohol én gemiddeld niet meer dan 2 glazen (man) of 1 glas (vrouw) per dag én in het afgelopen halfjaar niet meer dan 5 glazen op een dag gedronken;

boven de 17 jaar: ten minste 2 dagen in de week geen alcohol én gemiddeld niet meer dan 3 (man) of 2 (vrouw) glazen per dag én in het afgelopen halfjaar niet meer dan 5 glazen op een dag gedronken.

Bron: CBS (POLS'04) SCP-bewerking

Het zal geen verbazing wekken dat ouderen vaker volgens de regels leven dan jongeren. Het meest gezonde gedrag is te vinden onder personen van 65 tot 74 jaar (tabel 9.3). In deze leeftijdsgroep leeft ruim 30% gezond volgens de hier genoemde drie normen.¹⁹ Dat jongeren onder de 18 jaar minder aan de normen voldoen, heeft volgens deze enquêtegegevens van het CBS vooral te maken met het niet halen van de

relatief strenge norm voor gezond bewegen. In deze leeftijdscategorie voldoet wel ruim 50% aan de normen voor alcoholgebruik en roken.²⁰

Tabel 9.3

Voldoen aan de normen voor lichaamsbeweging, roken en alcoholgebruik, naar leeftijd 2004 (in procenten)

	12-17 jr	18-24 jr	25-34 jr	35-44 jr	45-54 jr	55-64 jr	65-74 jr	≥ 75 jr
bewegen ^a	25,0	54,0	52,7	49,9	50,2	68,6	66,8	43,3
roken ^b	88,5	62,7	64,1	64,9	65,3	71,7	80,1	86,3
alcohol ^c	54,9	31,6	43,8	47,4	43,6	48,1	58,1	71,6
bewegen en roken	23,1	38,8	34,0	34,4	35,3	51,9	54,1	36,2
bewegen en alcohol	13,0	15,4	22,1	24,2	22,9	31,8	37,6	29,5
roken en alcohol	53,2	25,9	34,3	36,4	32,7	38,1	47,9	61,8
bewegen, roken en alcohol	12,5	14,1	17,1	18,5	18,1	25,7	32,3	24,8

a Nederlandse Norm gezond bewegen:

t/m 17 jaar: ten minste 60 minuten matig inspannend bewegen op 7 dagen in de week;

boven de 17 jaar: ten minste 30 minuten matig inspannend bewegen op minimaal 5 dagen in de week

b Richtlijn roken: nooit roken (bron: StatLine).

c Richtlijnen verantwoord alcoholgebruik:

t/m 15 jaar: geen alcohol;

16-17 jaar: maximaal 2 dagen in de week alcohol én gemiddeld niet meer dan 2 glazen (man) of 1 glas (vrouw) per dag én in het afgelopen halfjaar niet meer dan 5 glazen op een dag gedronken;

boven de 17 jaar: ten minste 2 dagen in de week geen alcohol én gemiddeld niet meer dan 3 (man) of 2 (vrouw) glazen per dag én in het afgelopen halfjaar niet meer dan 5 glazen op een dag gedronken.

Bron: CBS (POLS'04) SCP-bewerking

Op basis van eerder onderzoek en de heersende opvattingen op dit terrein is te verwachten dat hoger opgeleiden gezonder leven dan lager opgeleiden en dat dus meer hoger opgeleiden aan de meerdere gezondheidsnormen tegelijk voldoen (Jansen et al. 2002; De Hollander et al. 2006). Dat bleek niet altijd het geval te zijn. Voor de verschillende normen vinden we het volgende patroon:

- lichaamsbeweging en roken: boven de 45 jaar stijgt het percentage personen dat aan beide normen voldoet met het opleidingsniveau;
- lichaamsbeweging en alcoholgebruik: geen eenduidig patroon, behalve in de leeftijd van 55-64 jaar, waarbij de personen met stijgend opleidingsniveau juist minder aan beide normen voldoen;
- roken en alcoholgebruik: onder personen van 35-44 jaar stijgt met het opleidingsniveau het percentage personen dat aan de norm voldoet; boven de 55 jaar echter vindt omkering van deze trend plaats en daalt het percentage dat aan beide normen voldoet met het stijgen van het opleidingsniveau;

- lichaamsbeweging, roken en alcoholgebruik: geen eenduidige trend naar opleidingsniveau. In de leeftijd van 35-44 jaar voldoen weinig laagopgeleiden aan de combinatie van de drie normen (ruim 11%) en in de leeftijd van 65 jaar en ouder voldoen vrij veel hoger opgeleiden aan alle drie normen (ruim 34%).

In de bijlage (te vinden op www.scp.nl/scr2006) zijn deze patronen in tabel B9.1 weergegeven.

Natuurlijk zijn bij dit overzicht de nodige kanttekeningen te plaatsen. Ten eerste gaat het slechts om drie aspecten van een gezonde leefwijze. Belangrijke zaken als gezonde voeding, veilig rijden en veilig vrijen hebben we buiten beschouwing gelaten. Ook moeten we ons realiseren dat de hier gepresenteerde cijfers afkomstig zijn uit enquêteonderzoek, waar allerlei vormen van met name onderrapportage denkbaar zijn.

Wat we ook niet weten is of mensen bewust met gezondheid bezig zijn als ze volgens de regels leven. Met andere woorden, zien ze het als bewust investeren in gezondheid of zijn er andere redenen om volgens de regels te leven? In de volgende paragraaf gaan we nader in op bewust meer (of minder) voor je gezondheid doen.

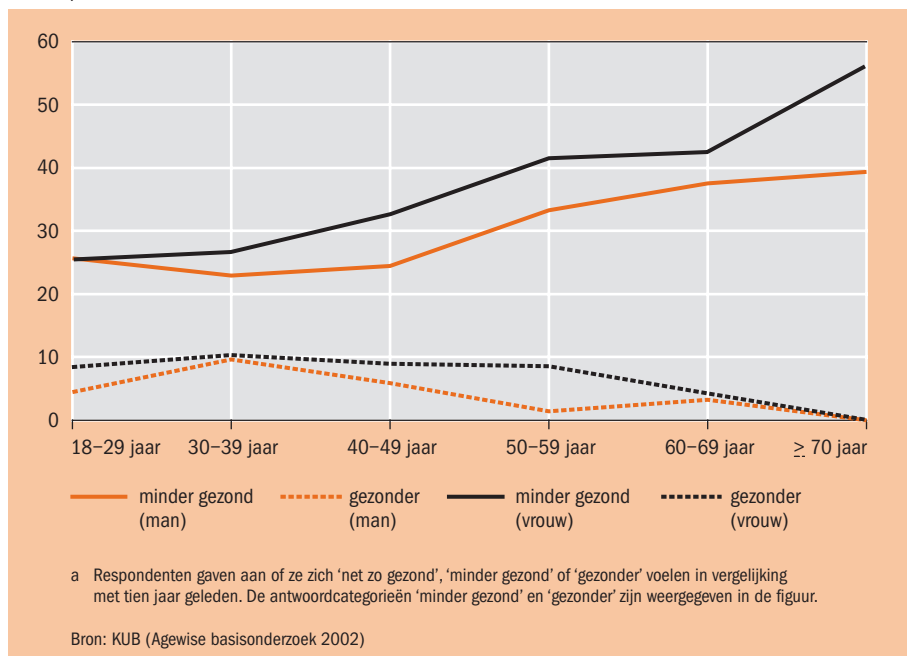
9.4 Bewust investeren in gezondheid

Als mensen zeggen dat ze bewust investeren in hun gezondheid, wil dat niet zeggen dat ze leven volgens de regels voor een gezonde leefwijze. Dat komt doordat de lat van de gezondheidsnormen behoorlijk hoog kan liggen. Wel is het de moeite waard om meer zicht te krijgen op deze bewuste investeerders, zowel voor de overheid als voor de aanbieders van gezondheidsbevorderende producten. Met name de laatstgenoemde partij heeft middels marktonderzoek al veelvuldig interesse in deze groep getoond.

In het 'Agewise' marktonderzoek uit 2002 is een opmerkelijk perspectief gehanteerd (Sikkel en Keehnen 2004). Aan de deelnemers aan het onderzoek is gevraagd om tien jaar terug te kijken in de tijd en aan te geven wat er in vergelijking met toen veranderd is: voelt men zich net zo gezond, minder gezond of gezonder dan tien jaar geleden? En vervolgens: wat doet men om gezond te blijven? Is dat hetzelfde als tien jaar geleden of is dat meer of juist minder geworden? Daarna is doorgevraagd naar de redenen hiervoor en welke activiteiten men dan meer of minder is gaan doen. De meeste respondenten, ruim 60%, zegt net zo gezond te zijn als tien jaar geleden.²¹ Met het klimmen der jaren zeggen meer mensen dat ze minder gezond zijn dan tien jaar geleden (figuur 9.4). Meer vrouwen dan mannen zien hun gezondheid met het ouder worden achteruitgaan. Opmerkelijk is dat 6% van de respondenten juist gezondheidswinst heeft geboekt ten opzichte van tien jaar geleden. Zij voelen zich gezonder dan toen. Gezondheidswinst boeken gebeurt met name in de leeftijd tussen de 30 en de 40 jaar. Op iets hogere leeftijd, tot ongeveer 60 jaar boeken (significant) meer vrouwen gezondheidswinst dan mannen.

Figuur 9.4

Vergelijking gezondheidsbeleving^a met tien jaar geleden, naar leeftijd en geslacht, 2002 (in procenten)

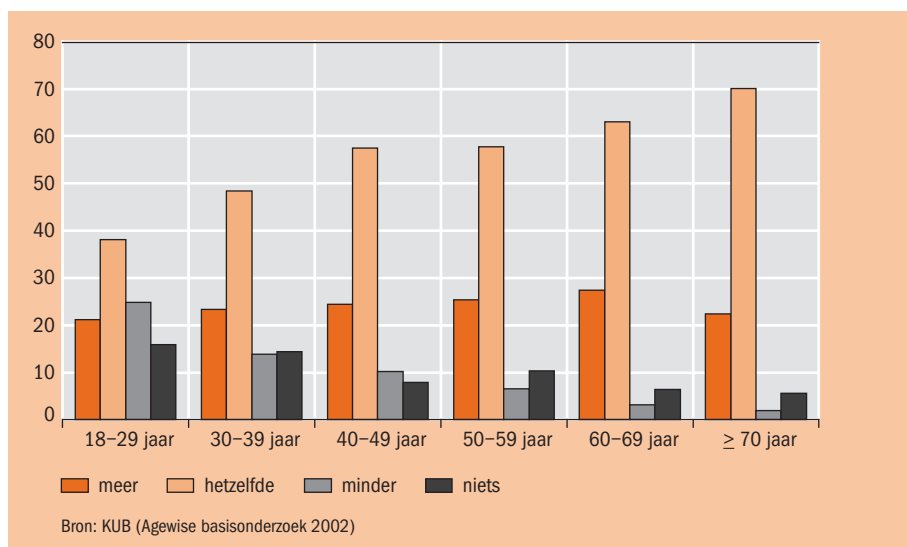


Er zijn dus duidelijke verschillen in de gezondheidsveranderingen die mannen en vrouwen in tien jaar doormaken. Dat geldt ook voor het activiteiten ondernemen om gezond te blijven. Vrouwen zeggen vaker dan mannen dat ze nu, in vergelijking met tien jaar geleden, meer doen om gezond te blijven dan mannen. Het gaat om ruim 30% van de vrouwen, tegenover iets minder dan 25% van de mannen. Het grootste verschil tussen mannen en vrouwen is evenwel dat veel meer mannen dan vrouwen zeggen dat ze helemaal niets doen om gezond te blijven. Ook zeggen meer mannen dan vrouwen dat ze in vergelijking met tien jaar juist minder doen om gezond te blijven. De figuren 9.5 en 9.6 brengen deze trends in beeld.

De figuren 9.5 en 9.6 laten ook zien dat de meeste mensen gewoon hetzelfde doen als tien jaar geleden en dat dit percentage met het ouder worden toeneemt. Uit nadere analyse van de cijfers blijkt dat vooral de mensen die zeggen dat ze zich nu gezonder voelen dan tien jaar geleden, ook de mensen zijn die meer activiteiten ondernemen om gezond te blijven. Waar gemiddeld gesproken ongeveer 30% van de respondenten meer voor de eigen gezondheid is gaan doen, is dat bijna 60% onder de mensen die ook zeggen dat ze zich gezonder voelen.

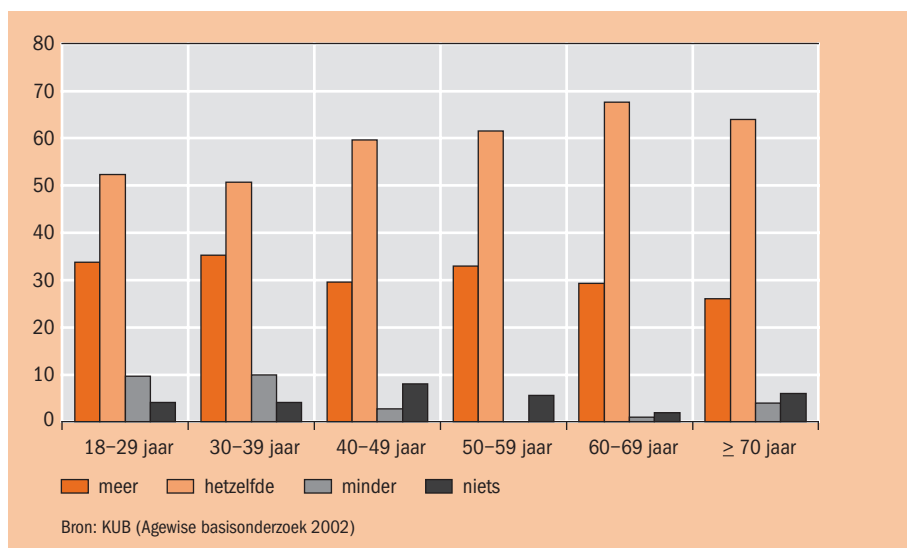
Figuur 9.5

Mannen die aangeven meer, minder of hetzelfde te doen om gezond te blijven in vergelijking met tien jaar geleden, dan wel helemaal niets doen om gezond te blijven, naar leeftijd, 2002 (in procenten)



Figuur 9.6

Vrouwen die aangeven meer, minder of hetzelfde te doen om gezond te blijven in vergelijking met tien jaar geleden, dan wel helemaal niets doen om gezond te blijven, naar leeftijd, 2002 (in procenten)



Het is te verwachten dat vooral hoger opgeleiden zullen zeggen dat ze meer activiteiten zijn gaan ondernemen om gezond te blijven. Heel duidelijk komt deze samenhang in deze gegevens echter niet naar voren. Wel is het zo dat mannen met een lage

opleiding tweemaal zo vaak zeggen dat ze helemaal niets voor hun gezondheid doen dan mannen met een hogere opleiding (1,4% versus 7%).

Meer voor je gezondheid gaan doen betekent vooral: meer gaan bewegen of sporten, en gaan letten op wat je eet en/of gezonder gaan eten (tabel 9.4). Gezonder eten en meer ontspannen zijn activiteiten die vooral vrouwen zijn gaan doen. Vooral vrouwen tussen de 18 en 35 jaar zeggen dat ze gezonder zijn gaan eten (46%). Met het ouder worden veranderen eetgewoonten nog maar weinig, slechts 20% van de vrouwen van 65 jaar en ouder noemt gezonder eten als iets wat ze meer zijn gaan doen. Mannen zijn meer voor hun gezondheid gaan doen door te stoppen met roken (meer mannen dan vrouwen roken) en ook het minderen van alcoholgebruik lijkt iets wat vooral mannen doen als ze gaan investeren in gezondheid.

Tabel 9.4

Activiteiten die mensen meer doen voor hun gezondheid in vergelijking met tien jaar geleden, 2002 (in procenten)^a

	mannen	vrouwen	verschil m/v
meer bewegen/sporten	67	66	
gezonder eten	25	35	p < 0,01
letten op eten	28	29	
stoppen met roken	17	10	p < 0,05
minder alcohol	6,4	5,4	
meer ontspannen	4,4	10	p < 0,05
meer slapen	3,2	6,8	
vitamines, voedings- preparaten, supplementen	2,8	6,1	

a Alleen respondenten die zeggen dat ze meer doen om gezond te blijven dan tien jaar geleden zijn geselecteerd; activiteiten gecodeerd uit antwoorden op open vraag.

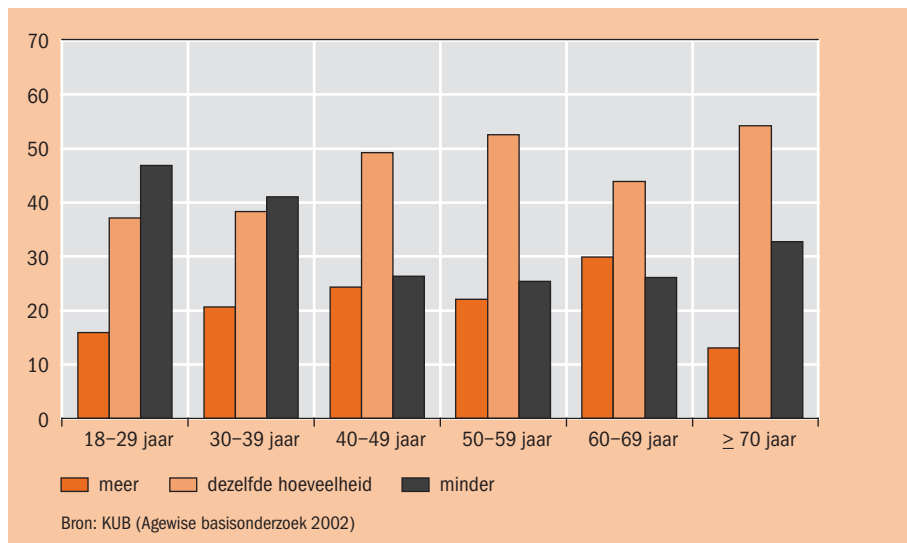
Bron: Agewise basisonderzoek 2002

De redenen om meer te doen om gezond te blijven zijn ook duidelijk aan leeftijd, levensfase en geslacht gebonden. Ouderen geven als reden vaker lichamelijke klachten aan, maar zeggen ook soms dat ze nu meer tijd hebben, langer gezond willen leven en in conditie willen blijven. Mannen hebben het vaker over hun werk en hun hart, en vrouwen over psychische redenen of verandering van leefsituatie. Vooral onder de 50 jaar is (over)gewicht ook een belangrijke reden om meer voor de eigen gezondheid te doen. Het doormaken van een ernstige ziekte gaat ook vaak samen met meer doen voor de eigen gezondheid.

Als mensen meer gaan doen voor hun gezondheid, staat meer lichaamsbeweging of sporten bij veel mensen bovenaan. Wanneer gaan mensen eigenlijk meer bewegen? En wanneer juist minder? Als we de levensloop overzien, dan is de jeugd een periode

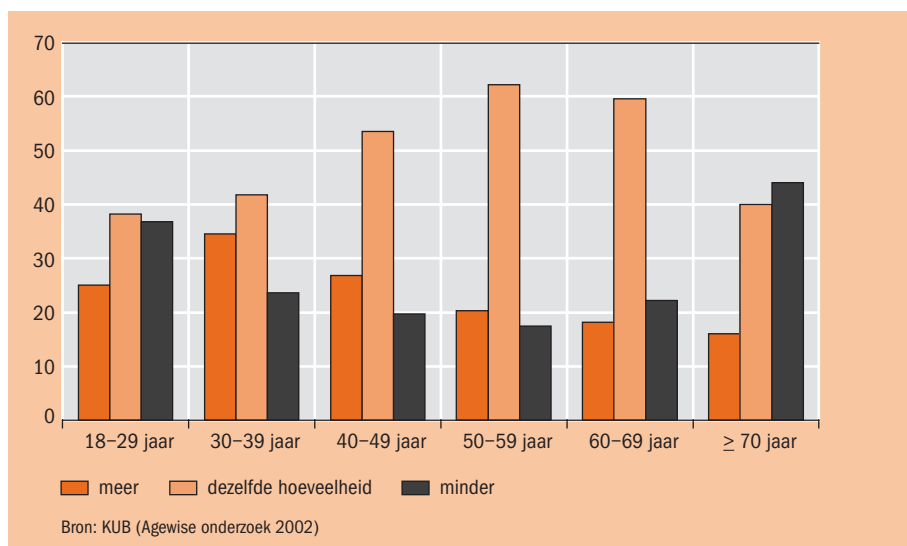
Figuur 9.7

Mannen die meer, minder of dezelfde hoeveelheid lichaamsbeweging hebben in vergelijking met tien jaar geleden, 2002 (in procenten)



Figuur 9.8

Vrouwen die meer, minder of dezelfde hoeveelheid lichaamsbeweging hebben in vergelijking met tien jaar geleden, 2002 (in procenten)



met veel beweging en sport. Zo rond de 12 jaar doet meer dan 90% van de kinderen aan sport (Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2006: 86) In de jaren daarna neemt de sportdeelname af. Als aan mensen gevraagd wordt of ze in de afgelopen tien jaar

meer of minder zijn gaan bewegen, geven vooral veel (jonge) mannen het antwoord dat ze minder zijn gaan bewegen (figuur 9.7). Vrouwen tussen de 30 en 40 jaar zijn ook vaak meer gaan bewegen (figuur 9.8). Onder de mannen is meer bewegen vooral iets voor de wat rustiger levensfase tussen de 60 en 70 jaar.

Sportmotieven

Gezondheid is zeker niet de enige reden om te gaan sporten. In de literatuur worden vijf motieven om te gaan sporten vaak genoemd (Chelladurai 1992; Lucassen en Tiessen-Raaphorst 2006):

- plezier hebben;
- vaardigheden leren;
- uitblinken;
- gezondheid vergroten;
- sociale contacten opdoen.

Het type sport speelt een grote rol. Gezondheid, fitheid en lichaamsbeweging worden vaker door fitnessers (88%) dan door verenigingssporters (64%) genoemd als reden om te sporten. Voor verenigingssporters zijn sociale contacten vaker een motief dan voor fitnessers (53% versus 25%, genoemd in Lucassen en Tiessen-Raaphorst 2006). Uiterlijk en werken aan je lichaam zijn weer vaker motieven voor fitnessers (24% tot 35%) dan voor verenigingssporters (5%). De fitnessers blijken overigens gezondheid breder op te vatten dan lichamelijke fitness, en die gezondheidsopvatting is beter aan te duiden met de term *wellness*. Ook persoonlijke verzorging voor een strak en slank lichaam en geestelijke rust zijn namelijk belangrijke motieven voor fitnessers.

Om na te gaan wie er om welke reden aan sport doen, hebben we een negental door sporters²² genoemde motieven nader geanalyseerd (zie bijlage B9.2 voor een kwantitatieve weergave van de resultaten). Aan de grote variatie in sportmotieven bleken drie dimensies ten grondslag te liggen:

- gezondheid, lichaamsverzorging, *wellness*;
- sociale contacten en gezelligheid;
- leren en presteren.

In dit hoofdstuk zijn we vooral op zoek naar de sporters die willen investeren in hun gezondheid (in de combinatie met lichaamsverzorging en *wellness*). Wie zijn dat? De scores op de schaal van gezondheid en *wellness* zijn als volgt samen te vatten:

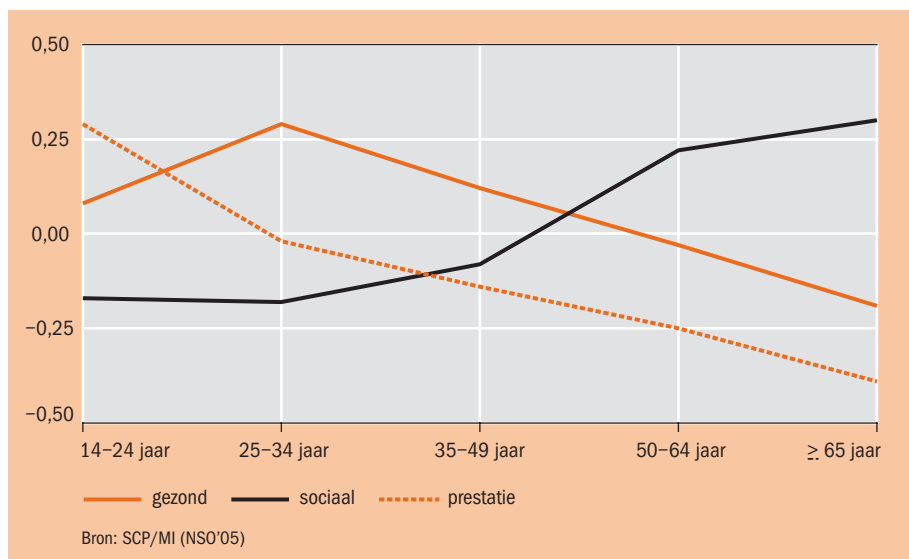
- Vrouwen scoren hoger dan mannen.
- Personen tussen de 25 en 50 jaar scoren hoger dan jongeren en ouderen.
- Hoogopgeleiden scoren hoger dan laagopgeleiden.
- Werkenden scoren hoger dan niet-werkenden.
- Hogere inkomensgroepen scoren hoger dan lagere inkomensgroepen.
- Stedelingen scoren hoger dan plattelanders (zie ook tabel B9.2 in de bijlage).

De resultaten bij elkaar optellend, kan men afleiden dat 25-50-jarige werkende vrouwen in de steden het meest gemotiveerd zijn om voor hun gezondheid, persoonlijke verzorging en *wellness* te gaan sporten. Zij doen dan ook vaker aan fitness dan andere bevolkingsgroepen.

Het is de moeite waard om in iets meer detail te kijken naar de motieven om te sporten voor mannen en vrouwen van verschillende leeftijden en opleidingsniveaus.

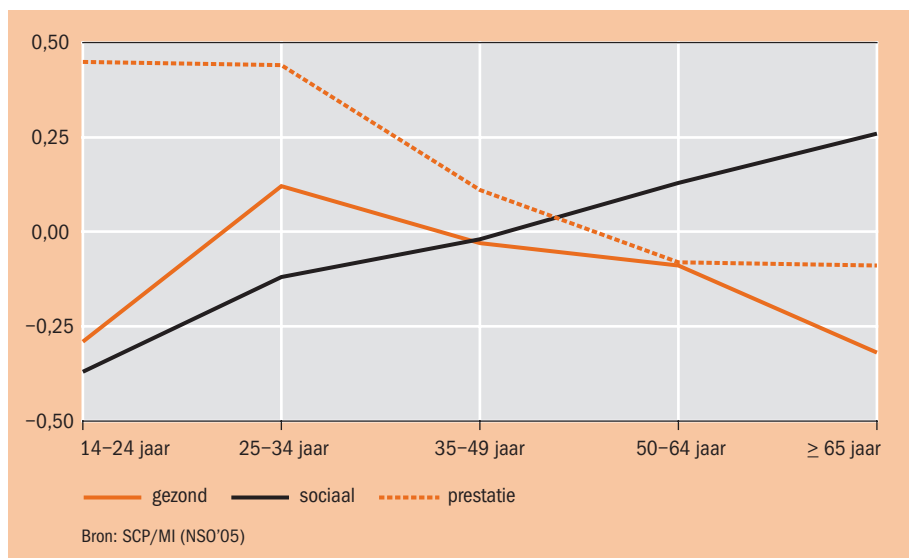
Figuur 9.9

Sportmotieven van vrouwen, naar leeftijd, 2005 (gestandaardiseerde schaalscores met gemiddelde 0, zie bijlage B9.2)



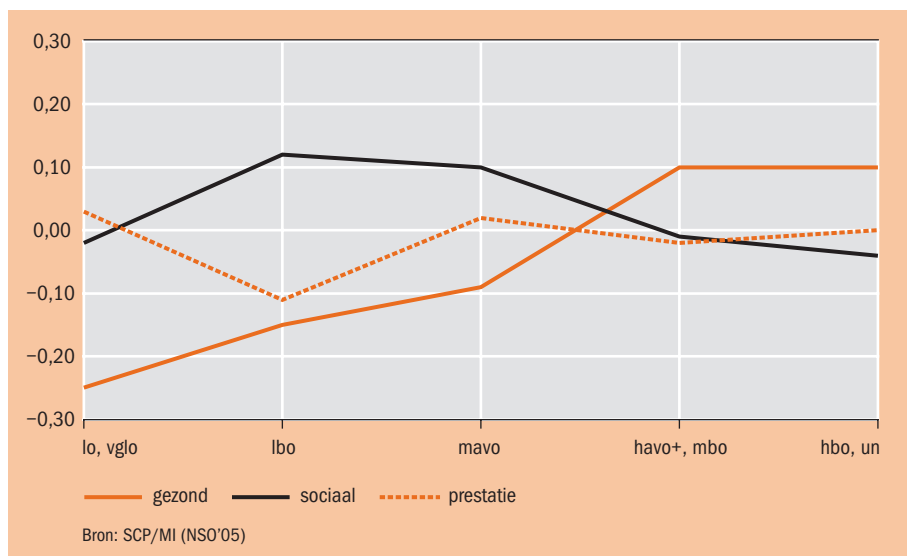
Figuur 9.10

Sportmotieven van mannen, naar leeftijd, 2005 (gestandaardiseerde schaalscores met gemiddelde 0, zie bijlage B9.2)



Figuur 9.11

Sportmotieven naar opleidingsniveau, 2005 (gestandaardiseerde schaalscores met gemiddelde 0, zie bijlage B9.2)



De figuren 9.9 en 9.10 laten zien welke motieven op verschillende leeftijden een rol spelen. Voor jongens en mannen onder de 25 jaar (en in mindere mate meisjes en jonge vrouwen), speelt gezondheid nog geen grote rol in hun motivering om te gaan sporten. Leren en presteren is voor hen nummer één. Gezondheid wordt pas een serieus motief vanaf een jaar of 25. Vrouwen sporten dan vaker vanwege hun gezondheid, terwijl bij mannen het gezondheidsmotief weliswaar belangrijker wordt, maar presteren nog voorop staat. Rond het vijftigste levensjaar wordt het sociale motief voor zowel mannen als vrouwen belangrijker; het sociale aspect is verreweg het belangrijkste motief vanaf de pensioenleeftijd.

9.5 De markt voor investeren in gezondheid

De gezondheidsinvesteringen waar we het hier over hebben, houden in dat er een koopkrachtige vraag is ontstaan naar gezonde producten en diensten. Te denken valt aan gezonde voeding en lichaamsbeweging voor de fysieke kant van het leven, en diensten rond zelfontplooiing en persoonlijke groei voor de mentale kant. Daarnaast bestaat er een groeiend aanbod met het etiket *wellness*, waarbij lichaam en geest worden aangesproken en waarbij het in balans zijn van beiden vooropstaat.

Voeding

De productie van voedingsmiddelen is in de naoorlogse periode in een hoog tempo geïndustrialiseerd. Waar men vroeger sprak over kaas, boter en eieren kan de consument tegenwoordig kiezen uit een scala aan kazen, boters en eieren. Steeds vaker

kan de consument ook kiezen voor de ‘gezonde’ versies van deze producten. De zogenaamde functionele voeding heeft het aanbod van levensmiddelen aanzienlijk vergroot.²³ Ook andere moderne producten, zoals voedingsvezels of producten met de toevoeging light, passen bij de behoefte aan een gezondere leefstijl (zie De Jong et al. 2003). Halvarine en halfvolle melk zijn gemeengoed geworden. Overigens is de omzet van ‘gezonde’ zuivel en light kaas eigenlijk verrassend laag, maar wel stijgende. Het aandeel ‘gezonde’ zuivel is in drie jaar tijd met een kwart gestegen naar 5,5% in 2004. In dezelfde periode nam het marktaandeel van light kaas toe van 11% tot 13% in 2004 (zie figuur B9.1 in de bijlage).²⁴

Wie kopen deze ‘gezonde’ producten? Opnieuw kijken we wat marktonderzoek daarover te vertellen heeft. Onderzoek van het EFMI leert dat 78% van de consumenten behoefte heeft aan levensmiddelen die een bijdrage leveren aan hun gezondheid en 44% is bereid daar 10% meer voor te betalen (Van Aalst 2006).²⁵ Als de we kijken naar de nieuwe producten op de voedingsmarkt, de ‘Food innovaties’ met de labels ‘gezond’, ‘genot’, ‘gemak’ of ‘maatschappelijk verantwoord’, dan is het aandeel nieuwe gezonde producten in de voedingsmiddelenmarkt lager dan het aandeel genots- en gemakproducten (17% tegenover 47% resp. 29%), maar groter dan het aandeel ‘verantwoordelijke’ producten (8%). Er lijkt zich een trend voor te doen waarbij het aandeel van gemak toeneemt ten koste van gezondheid (het aandeel ‘gezondheid’ bij de innovaties was 21% in 2003 en is 17% in 2004), maar twee meetjaren zijn te kort om betrouwbare uitspraken te doen. Met uitzondering van jongeren zijn alle leeftijdsgroepen een belangrijke doelgroep voor ‘gezondheid’. Personen van 35 jaar en ouder zeggen ruim tweemaal zo vaak behoefte te hebben aan gezonde producten als personen van 18-34 jaar (40% vs. 19%) (Van Aalst 2006).²⁶ Kopers van gezonde levensmiddelen zijn vaker hoger opgeleid, hebben een voorkeur voor gemak en genot, en prijs speelt voor hen een ondergeschikte rol. Gezonde zuivelproducten worden vaker gekocht door mensen van middelbare leeftijd. De ‘grootverbruikers’ van deze producten zijn te vinden in de leeftijd van 50 tot 64 jaar. Gezonde yoghurt wordt overigens ook veel gekocht door jonge alleenstaanden en tweeverdieners (Van der Wijst 2005).

Bewegen en sporten

In het verleden, en dan bedoelen we vóór de Tweede Wereldoorlog, bleven lichaamsbeweging en sport meestal beperkt tot wandelen, fietsen, zwemmen, gymnastiek, tennis of teamsport voor jongeren (Stokvis 2002: 96). Het sociale aspect stond voorop: wandelen en fietsen deed je met familie en vrienden of in een sportvereniging met gelijkgezinden. Na de oorlog nam de sportbeoefening sterk toe. Sport is dan niet langer voorbehouden aan een elite van hoogopgeleide jonge mannen, maar wordt in toenemende mate beoefend door jong én oud, man én vrouw, rijk én arm. Het aantal sportverenigingen en hun ledenaantallen stijgen (Van der Meulen 2003). Sport is ‘in’. Sportte de gemiddelde Nederlander in 1975 slechts 0,7 uur, in 2005 was dat opgelopen tot 1,6 uur. En daarin zijn ook de niet-sporters meegeteld (Tieszen-Raaphorst et al. 2006).

Tot de jaren zestig speelt de verzuild georganiseerde verenigingssport een alles-overheersende rol in het sportlandschap. Daarna zet een verbreding in, in de vorm van 'recreatiesport'. Met het stijgen van de sportdeelname en de welvaart raken ook commerciële aanbieders geïnteresseerd. Het aantal sportscholen en fitnesscentra neemt sterk toe. Op dit moment zijn er ongeveer 2000 fitnesscentra met een gemiddeld verzorgingsgebied van 8000 personen. Hiervan zijn gemiddeld 1000 personen klant van het fitnesscentrum (Van Es en Luttikhuis 2003). Waar sportscholen vroeger vooral werden geassocieerd met krachttraining, bieden de huidige fitnesscentra een gevarieerd aanbod aan groeps- en individuele trainingen. Fitness is hiermee uitgegroeid tot de derde individuele sport in Nederland, na zwemmen en fietsen. Tussen de 17% en 20% van de bevolking doet aan fitness of aerobics (Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2006: 91).

Van geestelijke gezondheid naar persoonlijke groei en 'wellness'

Gezondheid is meer dan het lichamelijke, een mening die inmiddels door de meerderheid van de bevolking wordt gedeeld. Het wordt wel eens vergeten dat dat vroeger helemaal niet zo vanzelfsprekend was.

De mentale kant van gezondheid is lang onderbelicht geweest. Vóór de Tweede Wereldoorlog werd er nog nauwelijks over psychische klachten gesproken (Stokvis 2002) en bij geestelijke gezondheid dacht men eerder aan de pastoor en de dominee dan aan de psychiater of de nog jonge professie van de psycholoog. Vlak na de oorlog liep de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) voorop door te stellen dat gezondheid meer was dan de afwezigheid van ziekte, en verwees naar het normale, of zelfs optimale lichamelijke, geestelijke en sociaal functioneren van mensen (WHO 1946).²⁷

Vanaf de jaren zestig schaamde men zich niet meer voor het verbeteren van de eigen geestelijke gezondheid en werd steeds vaker hulp gezocht voor psychische klachten en problemen. Zo vertienvoudigde het aantal aanmeldingen bij het Instituut voor Medische Psychologie in Amsterdam van 234 in 1950 tot 2430 in 1976. Ook daarna groeide de geestelijke gezondheidszorg gestaag (Brinkgreve et al. 1979; Abma 1996; Hutschemaekers 2000). Het aantal ambulante en poliklinische contacten nam toe van ruim 4 miljoen in 1993 tot bijna 5,5 miljoen in 2003 (Van Ginneken en Schoemaker 2005).

Deze groei kent verschillende oorzaken en duidt niet zonder meer op een verslechtering van de geestelijke volksgezondheid. Dubbeltellingen in de registratie en substitutie van intra- naar extramuraal spelen een rol, maar ook sociaal-culturele achtergronden. Nederlanders zijn anders gaan denken over hun geestelijke problemen (De Swaan 1988; Schnabel 1995). De discussie over toenemende ongezondheid gaat dan ook vooral over cultuurgebonden aandoeningen als depressie en burn-out en veel minder over zeldzame aandoeningen als schizofrenie, die veel verder van het alledaagse leven afstaat en waarvan het voorkomen minder varieert in de tijd (Hutschemaekers 2000).

Behalve dat mensen zich minder schamen, tolereren ze ook minder geestelijke problemen. Ze zijn sinds de jaren zestig bewuster gaan werken aan hun geestelijke gezondheid, waarvoor gaandeweg een steeds ruimer aanbod ontstond, dat via welzijnsmarketing weer de vraag naar deze voorzieningen stimuleerde (Achterhuis 1979). Lichamelijke klachten werden vaker aan mentale belasting zoals stress toegeschreven. Het toenemend gebruik van de geestelijke gezondheidszorg (GGZ) zou dus evengoed kunnen duiden op een verbetering van het geestelijk welbevinden in de bevolking (Hutschemaekers 2000). Sinds het midden van de jaren zeventig is het percentage mensen met een depressie overigens nauwelijks meer veranderd.²⁸

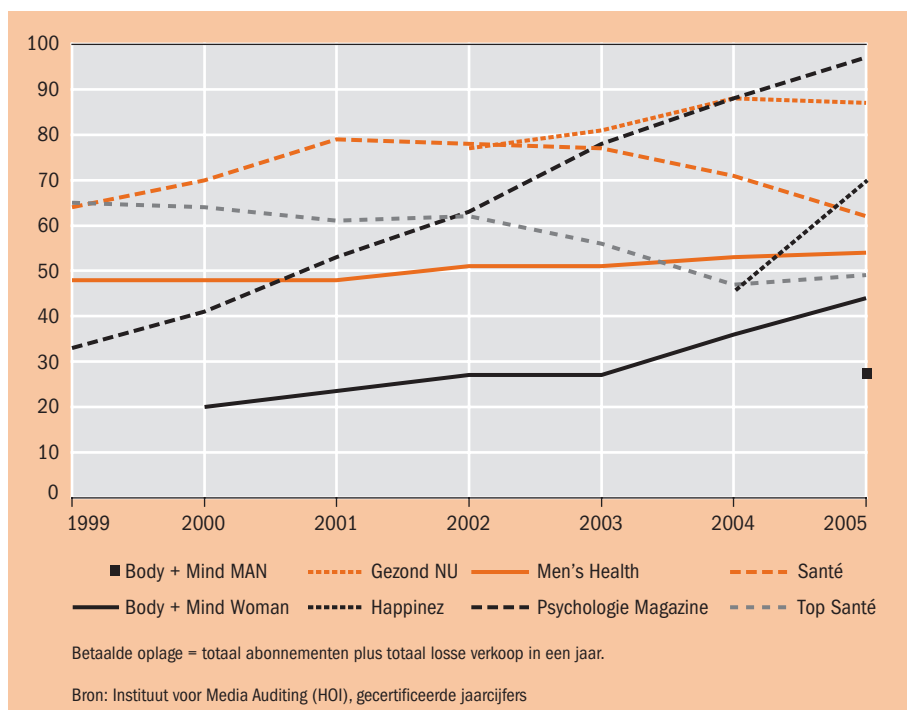
Natuurlijk biedt de (ambulante) GGZ meer dan alleen geestelijk welbevinden, maar wel is het zo dat de groei van de geestelijke gezondheidszorg samenhangt met een brede culturele verandering, die ertoe heeft geleid dat de burger meer aandacht heeft gekregen voor de eigen 'emotiehuishouding'. Bij problemen op het werk, in het huwelijk of slechte schoolresultaten van het kind zoekt men sneller deskundige hulp bij een RIAGG of eerstelijnspsycholoog (Abma 1996). Technieken die in de psychotherapiepraktijk zijn ontwikkeld, zijn gaandeweg steeds vaker toegepast om de kwaliteit van leven van in principe goed functionerende mensen te verbeteren (Schnabel 1995). Dat heeft geleid tot een uitdijend aanbod aan cursussen en trainingen voor persoonlijke groei, waarvan de omvang lastig in kaart te brengen is.

Een andere groeimarkt waarvoor nauwelijks cijfermatige overzichten bestaan is de markt voor 'wellness' producten en diensten, die reikt van voedingssupplementen tot alternatieve geneeswijzen. Ook sportscholen en sauna's bieden 'wellness' aan. Steeds meer mensen ontdekken dat de combinatie van gezond bewegen en ontspanning een gevoel van welbehagen oproept dat een tegenwicht biedt voor de mentale belastingen van de huidige veeleisende samenleving (zie ook: Breedveld en Van den Broek 2002).

Misschien nog wel de beste indicator voor toenemende vraag naar gezondheid in zowel lichamelijke als psychische zin, zijn de oplagecijfers van tijdschriften die daar in hun titel aan refereren. In het algemeen zien we een stijging in de oplage van de publiekstijdschriften met ruime aandacht voor gezond leven (figuur 9.12). Sterke stijgers zijn tijdschriften met aandacht voor geestelijke gezondheid en wellness (*Psychologie Magazine*, *Happinez*, *Body + Mind Woman*).

Figuur 9.12

Jaaroplagen van enkele gezondheidstijdschriften, 1999-2005 (aantallen x 1000)



9.6 De opbrengsten van investeringen in gezondheid

In een hoofdstuk over investeringen in gezondheid mag niet worden nagelaten om ook naar de mogelijke opbrengsten van deze investeringen te kijken: wat leveren de investeringen op?

Onderzoekers van het RIVM hebben schattingen gemaakt van de gezondheidswinst als meer mensen bewegen en er minder mensen overgewicht hebben als gevolg van preventieve interventies (Wendel-Vos et al. 2005). Als het percentage inactieve Nederlanders over 5 jaar met 1 tot 2 procentpunten daalt en ook het overgewicht met 1 tot 3 procentpunten daalt, dan zal het aantal gevallen van diabetes mellitus type 2 in de komende 20 jaar tussen 15.000 en 41.000 lager zijn dan anders te verwachten was, en kunnen er tussen de 17.000 en 40.000 gevallen van hart- en vaatziekten voorkomen worden en tussen de 43.000 en 131.000 klachten van het bewegingsapparaat.

Het oude adagium 'voorkomen is beter dan genezen' doet vermoeden dat de samenleving goedkoper uit is als dergelijke ziekten kunnen worden voorkomen. Om dat na te gaan is het belangrijk om te weten welke kosten er met specifieke ziektes gemoeid

zijn. In verschillende landen zijn er studies naar de kosten van ziekten uitgevoerd waarmee schattingen zijn gemaakt van de directe kosten (de kosten van de zorgverlening) en de indirecte kosten (met name verlies aan productiviteit) van veelvoorkomende ziektes als hart- en vaatziekten en psychische aandoeningen. Opvallend aan deze studies is dat de indirecte kosten veel hoger zijn dan de directe kosten. Zo is voor Groot-Brittannië geschat dat de directe kosten van hart en vaatziekten 1,73 miljard pond bedragen en de indirecte kosten 5,3 miljard pond. Hiervan wordt 2,42 miljard pond toegerekend aan informele zorg en 2,91 miljard pond aan productiviteitsverlies (Liu et al. 2002). Een ziekte als migraine leidt vooral tot hoge indirecte kosten (378 miljoen pond) in verhouding tot de directe kosten (45 miljoen pond) (Suhrccke et al. 2005: 32). Overigens wordt in elke publicatie over dit onderwerp vermeld dat de gemaakte schattingen (erg) onzeker zijn en vrij veel versimpelende aannames vereisen. In Nederland zijn vooral schattingen gemaakt van de directe kosten van ziekten (zie: www.kostenvanziekten.nl).

Het is verleidelijk te veronderstellen dat een gezondere leefwijze dus tot lagere kosten zou kunnen leiden voor zowel de gezondheidszorg als voor de rest van de maatschappij. Vaak is dat argument ook gebruikt om extra uitgaven voor preventie te bepleiten. Gemakshalve werd dan vaak vergeten dat het voorkómen van ziektes die vooral op middelbare leeftijd toeslaan, er wel toe leidt dat er meer mensen zijn die in een latere levensfase een ouderdomsziekte kunnen krijgen. Juist die ouderdomsziekten als dementie brengen vaak veel (zorg)kosten met zich mee. In de vooreen genoemde studie van het RIVM leidt de toename van lichaamsbeweging en de afname van overgewicht in de eerste jaren inderdaad tot afname van de zorgkosten ten opzichte van een raming zonder deze veranderingen (Wendel-Vos et al., 2005: 87). Maar na ongeveer 18 jaar zijn de zorgkosten juist (veel) hoger. In de levensjaren die door 'preventie' gewonnen zijn worden dan veel zorgkosten gemaakt. In een andere studie van het RIVM is een schatting gemaakt van de kosteneffectiviteit van verschillende interventies om te stoppen met roken (Feenstra et al. 2005). De conclusie van deze studie is dat de eerste 25 jaar de totale zorgkosten lager zijn dan zonder interventies. Daarna overheersen de kosten van ziekten die niet aan roken gerelateerd zijn en die zijn terug te voeren op de gewonnen levensjaren. Voor de kosten van de zorg geldt dus dat voorkomen eerst kosten bespaart maar op de lange termijn dus duurder zal zijn dan genezen (of beter gezegd: behandelen).

9.7 Conclusies en beschouwing

Aan het begin van dit hoofdstuk memoreerden we dat de meeste mensen, als ze daarnaar gevraagd worden, een goede gezondheid het belangrijkste in het leven vinden. Dat betekent echter niet dat we voor een goede gezondheid alles opzij zetten, door bijvoorbeeld te gaan leven volgens de (wetenschappelijke) normen van gezond gedrag. In dit hoofdstuk hebben we drie van deze normen nader bekeken (niet roken,

voldoende bewegen en verantwoord alcohol drinken), waarbij slechts 20% van de bevolking zich aan deze normen blijkt te houden.

Wellicht is dat teleurstellend, maar het noopt ons ook om nader na te denken over het begrip 'gezondheid' en daarin investeren. Maar ook dienen we na te denken over de normen voor gezond gedrag. Gezien het feit dat de norm voor groente- en fruitconsumptie (die een bekende supermarktketen nog eens op alle verpakte groenten heeft vermeld) door bijna niemand wordt gehaald, is het misschien tijd om deze normen nog eens tegen het licht te houden. Want wat heeft het voor zin om een norm aan te bevelen die door niemand gehaald wordt? Dat klemmt des te meer nu uit verschillende studies is gebleken dat groente en fruit veel minder bescherming tegen kanker bieden dan ten tijde van het opstellen van de normen gedacht werd (Vastag 2005).

Vanuit een iets ander perspectief dan de normen voor gezond gedrag, laat dit hoofdstuk ook zien dat mensen investeren in die dingen die belangrijk zijn in hun leven, en dat daartoe ook gezondheid behoort. Elke levensfase heeft zo zijn eigen gezondheidsaspect dat op de voorgrond treedt. Voor jonge mannen (tot 35 jaar) is bijna uitsluitend fit zijn een belangrijk gezondheidsaspect, en als ze investeren dan is het daarin, maar veel mannen onder de 40 jaar zeggen dat ze minder lichaamsbeweging hebben dan 10 jaar geleden. Gezondheidsklachten zijn er dan nog weinig en veel jonge mannen zeggen dan ook dat ze helemaal niets voor hun gezondheid doen. Als jonge vrouwen in gezondheid investeren, kiezen ze ook voor 'bewegen' en dat doen ze meer om gezondheidsredenen dan mannen. Daarnaast vinden ze gezonder eten belangrijk.

Op middelbare leeftijd is 'niet ziek zijn' en het leven aankunnen belangrijk; in die fase investeren mensen dan ook in gezondheid door te sporten om gezondheidsredenen. Omdat vooral mannen op die leeftijd roken is, voor hen stoppen met roken een belangrijke investering. Vrouwen zoeken het meer in gezonder eten en ontspannen. Afgaande op marktonderzoek letten ook jongbejaarden vooral op gezonde voeding; sporten heeft voor hen meer een sociale functie gekregen.

Over het algemeen zijn vrouwen veel meer met gezondheid bezig dan mannen. Zij zijn de belangrijkste consumenten van gezondheidsinformatie die ons via de media bereikt, en veel meer vrouwen dan mannen zeggen dat ze meer doen om gezond te blijven dan tien jaar geleden. Deels levert dat ook wat op. Tot ongeveer het zestigste levensjaar zegt bijna 10% van de vrouwen dat ze gezonder zijn dan een decennium geleden. Boven die leeftijd zijn er opvallend veel vrouwen die hun gezondheid achteruit zien gaan.

In dit hoofdstuk hebben we niet gevonden dat hoger opgeleiden altijd meer in gezondheid investeren dan lager opgeleiden. Wel sporten hoger opgeleiden meer om gezondheidsredenen, en roken ze minder. Maar daartegenover staat weer een hogere consumptie van alcohol.

Investeren houdt in dat mensen iets willen ondernemen voor hun gezondheid. Het lijkt erop dat de markt daar beter op weet in te spelen dan de overheid. Vaak lukt het de markt om consumenten te overreden om levensmiddelen met gezondheidsclaims te kopen, om aandacht te besteden aan lichaamsverzorging en om wellness-centra te bezoeken, waar ze zich geestelijk kunnen ontspannen en de hectiek van alledag achter zich laten.

De markt verkoopt haar boodschap ook anders dan de overheid. Waar de overheid zich baseert op kennis uit epidemiologische onderzoeken en met waarschuwingen en verboden tegen een ongezonde leefstijl ten strijde trekt, presenteert de markt juist een holistische visie op gezondheid en combineert deze met gemak en genot.²⁹ Vaak wordt gedacht dat de markt alleen de kapitaalkrachtige bovenlaag bereikt met haar gezonde producten. Uit onze analyses blijkt echter dat ze brede lagen van de bevolking bereikt, zowel jong als oud, laag- als hoogopgeleid. Binnen het aanbod van gezonde producten is inmiddels ook marktdifferentiatie opgetreden, bijvoorbeeld met de dure pro.activ-margarine van Becel en de goedkopere halfvolle boter. De hoogopgeleide, en vaker kapitaalkrachtige alleenstaanden en tweeverdieners zonder kinderen worden bereikt met fitness, *wellness* en gezonde voeding. Ouders met kinderen volgen via de media hoe ze hun gezondheid kunnen verbeteren en de stijgende oplagen van de gezondheidsbladen bewijzen dat die formule werkt. Ouderen kopen producten met gezondheidsclaims om bestaande kwalen te verhelpen of te verminderen of op advies van de dokter. Zij beschouwen gezonde producten eerder als remedie dan als investering. Niet alleen bij de elite, maar in brede lagen in de bevolking bestaat de wens om gezond te leven. Natuurlijk geldt dan niet voor iedereen, maar daar waar deze wens bestaat, weet de markt de verschillende groepen te bereiken en te bedienen. Al met al lijkt het erop dat hier een spel van de *good cop* en de *bad cop* wordt gespeeld, waarbij de markt de rol van *good cop* naar zich toe heeft weten te trekken door een gezond imago te koesteren, terwijl de overheid, in de rol van bestrijder van genotmiddelen, nogal eens als de *bad cop* wordt gezien.

Dat is voor de overheid niet altijd prettig en misschien is het ook zo dat een gezonde leefstijl niet te realiseren valt zonder verbieden en handhaven. Er moet ook zeker niet getornd worden aan de controlerende taak van de overheid met betrekking tot de vele gezondheidsclaims die vanuit de markt worden gemaakt. Toch is het de moeite waard voor de overheid om ook eens in de huid van de *good cop* te kruipen en na te gaan welk beleid er ontwikkeld kan worden dat direct inspeelt op de bij velen aanwezige wens om een gezond leven te leiden. Bewegen en gezond eten zijn daarbij onderwerpen waarmee de overheid zou kunnen scoren. Waarom niet samen met de markt inzetten op een toename van gezonde eettentjes? Of kijken wat er samen met werkgevers en bijvoorbeeld fitnesscentra gedaan kan worden om de teruggang in lichaamsbeweging bij 25-plussers te keren? Tot nu toe heeft de overheid vooral ingezet op het vergaren van kennis over ongezond gedrag en heeft ze in kaart gebracht wie zich ongezond gedragen en wat determinanten van ongezond gedrag zijn. Met als resultaat een toenemende strijd tegen genotmiddelen, die in de bevolking associaties met een moraliserend wijzend vingertje oproept. Dit hoofdstuk is een pleidooi

om ook naar de andere kant te kijken, naar diegenen die wel in gezondheid investeren en naar de redenen waarom ze dat doen.

- 1 Bepaalde ziektebeelden hebben daarin een grote rol gespeeld. Denk aan de stimulering van het trimmen in de jaren zeventig. Inmiddels liggen de meeste trimbanen er verwaarloosd bij. In de jaren tachtig zorgde de nieuwe ziekte aids voor een nieuwe disciplinerende rond seksualiteit, nadat de teugels in de jaren zestig en zeventig sterk gevierd waren.
- 2 In dit kader mag voor de Nederlandse situatie de naam van dr. Meinsma niet onvermeld blijven. Lang was dr. Meinsma een roepende in de woestijn en zijn tijd vooruit met alles wat daarbij hoorde: een enigszins pedante voorvechter van een nobel ideaal, die ook in de eigen beroepsgroep niet altijd weerklink vond.
- 3 Uitgedrukt in DALY's (*disability adjusted life years*): het aantal gezonde levensjaren dat een bevolking verliest door een ziekte of aandoening. Het gaat hierbij om zowel de jaren die zijn doorgebracht in ziekte als de jaren die verloren zijn gegaan door voortijdig overlijden (vws 2003).
- 4 Lang is bijvoorbeeld gedacht dat ook voor alcoholgebruik abstinentie het gezondst zou zijn. Het heeft jaren geduurd voordat de wetenschappelijke bevinding dat 'matig alcoholgebruik gezonder is dan geen alcoholgebruik' ook als een te propageren boodschap aanvaard is.
- 5 Deze speerpunten zijn in 1998 bekend geworden onder de naam Bravo-normen, waarbij de letters Bravo staan voor meer Bewegen, niet Roken, minder Alcohol, gezondere Voeding, veilig Vrijen, Veiligheid en voldoende Ontspanning. Overigens is de O van ontspanning nooit nader ingevuld in het gezondheidsbeleid.
- 6 Zie www.voedingscentrum.nl onder 'hoe eet ik gezond?'.
- 7 Voor verschillende leeftijden gelden aangepaste richtlijnen. Voor een deel kunnen vers fruit en groente vervangen worden door groente- en vruchtensappen, maar het Voedingscentrum adviseert om niet meer dan één stuk fruit door sap te vervangen. Bovendien kunnen vruchtensappen als appelsap en druivensap die van nature geen vitamine C bevatten, fruit niet vervangen (Voedingscentrum 2006).
- 8 Ook recent internetonderzoek via de website www.jeechteleeftijd.nl bevestigt dit beeld (persbericht 10-7-06). Volgens het onderzoek haalt bijna driekwart van de Nederlanders de norm van 200 gram groente niet, eet een kwart van de Nederlanders geen fruit en 45% slechts één stuk fruit per dag.
- 9 De Nederlandse Norm gezond bewegen (NNGB) is opgesteld in 1998 en is voor volwassenen tussen de 18 en 55 jaar gesteld op een half uur matig intensieve lichamelijke activiteit op ten minste vijf dagen van de week. 55-plussers hoeven minder intensief te bewegen om aan de beweegnorm te voldoen; voor hen worden wandelen met 3-4 km/u en fietsen met 10 km/u voldoende bevonden. Voor de jeugd jonger dan 18 jaar is de beweegnorm een stuk strenger dan voor volwassenen. Zij behoren dagelijks een uur matig intensief te bewegen, waarbij de activiteiten minimaal tweemaal per week gericht zijn op het verbeteren of handhaven van lichamelijke fitheid (kracht, lenigheid en coördinatie) (Stiggelbout et al. 2004).
- 10 Deze cijfers, afkomstig van TNO uit het onderzoek Ongevallen en bewegen in Nederland (OBiN), liggen iets lager. Het verschil valt te verklaren door een andere vraagstelling en berekeningsmethode.
- 11 Voor 25-plussers, op basis van Chi-kwadraat, $p < 0,05$.
- 12 Voor 25-plussers, op basis van Chi-kwadraat, $p < 0,005$. Het is goed mogelijk dat ook onder mannen jonger dan 25 jaar de lager opgeleiden het vaakst de beweegnorm halen,

- maar omdat het opleidingsniveau op die leeftijd vaak nog niet definitief is, geeft de figuur alleen de resultaten voor personen vanaf 25 jaar weer.
- 13 De tweede Nationale studie naar ziekten en verrichtingen in de huisartspraktijk bevestigt dat ouderen, hoogopgeleiden, huisvrouwen/-mannen, en gepensioneerden vaker voldoende bewegen (Van Lindert et al. 2004; Tiessen-Raaphorst et al. 2005).
 - 14 Roken: ≥ 1 sigaret/dag. Overmatige alcoholconsumptie: mannen > 3 glazen/dag, vrouwen > 2 glazen/dag. Inactiviteit: gemiddeld < 30 min/dag minimaal matig intensieve activiteiten. Lage groente- en fruitconsumptie: inneming < 350 g/dag.
 - 15 Deze gegevens over gezond gedrag en het al dan niet voldoen aan de zogenaamde Bravo-normen zijn beschikbaar op basis van POLS'04 (CBS) voor bewegen, roken, en alcoholgebruik. Gegevens over voeding, waaronder groente- en fruitconsumptie, ontbreken.
 - 16 De richtlijn voor verantwoord alcoholgebruik bestaat uit een samenstelling van meerdere normen, met daarin verschillende grenswaarden voor mannen en vrouwen, en leeftijdsgroepen (NIGZ-Alcoholinfo 2006).
 - 17 Op basis van Chi-kwadraat, $p < 0,001$.
 - 18 Op basis van Chi-kwadraat, $p < 0,001$.
 - 19 Voor een deel heeft dat te maken met de beweegnorm, die voor personen van 55 jaar en ouder minder streng is. Maar ook als naar de combinatie van de normen voor alcoholgebruik en roken wordt gekeken, scoren ouderen goed.
 - 20 Volgens gegevens uit het POLS-basisonderzoek is het aantal rokers onder jongeren van 12-17 jaar gestaag gedaald tussen 2001 en 2005, van 16,5% naar 9,5%. In 2004 bedroeg het percentage rokers in deze leeftijd 11,5%. Voor tabel 9.2 en 9.3 zijn de gegevens van het POLS-basisonderzoek gebruikt zoals deze te vinden zijn in StatLine van het CBS (www.cbs.nl/statline). De POLS-basisenquête is de elektronische vragenlijst die elke POLS-respondent voorgelegd krijgt. Als vervolg op de basisvragenlijst krijgen sommige respondenten ook nog de gezondheidsenquête voorgelegd, eveneens een elektronische vragenlijst. Na invulling hiervan wordt de respondent gevraagd nog een schriftelijk deel van de gezondheidsenquête, met onder andere vragen over alcoholconsumptie en bewegen in te vullen en terug te sturen. Niet alle respondenten doen dat en doordat meestal meer niet-rokers dan rokers de enquête terugsturen, zakt doorgaans het percentage rokers in het stapsgewijze proces. In 2001 zakte het percentage rokers van 12-17 jaar van 16,5 (POLS-basis), naar 16,3 (gezondheidsenquête) tot 14,1 (schriftelijk deel). In 2004 bedroegen deze percentages respectievelijk 11,5 en 9,7 en 8,6. Het SCP werkt met een bestand dat uitkomt op 8,7% rokende jongeren van 12-17 jaar in het schriftelijk deel.
 - 21 Het Agewise-onderzoek bestaat uit een vragenlijst die is voorgelegd aan het CENTER-panel. Dat is een representatief internetpanel dat wordt beheerd door Centerdata (KUB). De vragenlijst is ingevuld door 1039 mannen en 875 vrouwen van 18 jaar en ouder. Het veldwerk vond plaats in het weekend van 16 maart 2002.
 - 22 In een steekproef van 1790 personen uit de bevolking van 14 jaar en ouder.
 - 23 Functionele voedingsmiddelen zijn voedingsmiddelen waaraan gezondheidsbevorderende stoffen zijn toegevoegd of waaruit bepaalde bestanddelen zijn verwijderd. Voorbeelden zijn margarine, yoghurt en melkproducten met toegevoegde plantaardige stoffen (plantensterolen) om het cholesterolgehalte te verlagen, brood met toegevoegde voedingsvezel of zuivelproducten met bacteriën (probiotica) voor een goede werking van de darmen. Slechts voor enkele producten zijn de gezondheidseffecten wetenschappelijk bewezen. Slechts 2 margarines, 3 broden en 1 yoghurt hebben van het Voedingscentrum het keurmerk gekregen van wetenschappelijk bewezen gezondheids-

- bevorderend product. Maar, merkt het Voedingscentrum terecht op, deze producten zijn overbodig bij een normale gezonde voeding.
- 24 Dit blijkt uit cijfers van GfK, dat bij een steekproef van 4400 huishoudens uit de bevolking de boodschappen van huishoudens scant.
- 25 Dit blijkt uit trendgegevens van het panel van 1800 huishoudens van het Erasmus Food Management Instituut (EFMI).
- 26 De onderzoekers van het EFMI hebben ook naar verschillende levenshoudingen van de panelleden gevraagd en die afgezet tegen hun behoefte aan gezonde producten. Daaruit blijkt dat deze voornamelijk oudere groep consumenten een sociaal en verantwoordelijk leven waardeert en minder prestatiegericht is. Hun eetgewoonten verschillen ook licht van die van mensen die minder behoefte aan gezonde producten hebben (Van Aalst 2006: 57). De kopers van gezonde producten koken gemiddeld iets vaker zelf thuis, ze besteden iets meer tijd aan de (avond)maaltijden.
- 27 Een definitie die toen wellicht minder over de gezondheid van individuen ging, dan over de wensen die de WHO had voor het gezondheidsbeleid van nationale overheden, zoals Schnabel stelt (Schnabel 1995).
- 28 De prevalentie van gediagnosticeerde depressie blijft al decennia stabiel (Schoemaker et al. 2005).
- 29 De overheid beveelt bijvoorbeeld twee stuks fruit en twee ons groente per dag aan. De markt verkoopt dezelfde boodschap in een kant-en-klaarmaaltijd voor de magnetron (bv. kook-en-stoommaaltijden) of in met vitaminen en vezels verrijkte vruchtensappen, die niet alleen gezond maar ook lekker en gemakkelijk zijn.

Literatuur

- Aalst, M. van (2006). *EFMI Food Trends 2006*. Rotterdam: Erasmus Food Management Instituut.
- Abma, R. (1996). 'De patiënt. De opkomst van de therapeutische samenleving'. In: J. Jansz en P. van Drunen, *Met zachte hand. Opkomst en verbreiding van het psychologisch perspectief*. Utrecht: Lemma.
- Achterhuis, H. (1979). *De markt van welzijn en geluk*. Baarn: Ambo.
- Adriaanse, H. (1981). *Leeft Nederland oké? Verslag van een onderzoek naar de beleving, opvattingen en gedragingen inzake gezondheid uitgevoerd door de Rijksuniversiteit Limburg*. Zeist: Stichting Nederland Oké.
- Bie, R. van der (1999). 'Om het huiselijk geluk. Drankgebruik en drankbestrijding, 1820-1995'. In: R. van der Bie en P. Dehing (red.), *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Blaxter, M. (1990). *Health and Lifestyles*. London/New York: Tavistock/Routledge.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2002). *De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. en A. Tiessen-Raaphorst (red.) (2006). *Rapportage sport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/10).
- Brinkgreve, C., J.H. Onland en A. de Swaan (1979). *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf. Sociologie van de psychotherapie 1*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Chelladurai, P. (1992). 'A Classification of Sport and Physical Activity Services. Implications for Sport Management'. In: *Journal of Sport Management* (6) 1, p. 38-51.
- Commers, M. en E. de Leeuw (2001). 'Hoe oordeelt de bevolking over gezondheids-determinanten?' In: *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen (TSG)* (79) 1, p. 39-48.
- Es, R. van en S.G. Luttikhuis (2003). *Brancheonderzoek fitnesscentra*. Delft: MKB Adviseurs.
- Feenstra, T.L. et al. (2005). *Cost-Effectiveness of Interventions to Reduce Tobacco Smoking in the Netherlands*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (RIVM rapport 260601003).
- Gadourek, I. (1963). *Riskante gewoonten en zorg voor eigen welzijn*. Groningen: J.B. Wolters.
- Ginneken, P. van en C. Schoemaker (2005). *GGZ in tabellen*. Utrecht: Trimbos instituut.
- Hollander, A.E.M. de et al. (red.) (2006). *Zorg voor gezondheid: Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2006*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 270061003).
- d'Houtaud, A. en M. Field (1984). 'The Image of Health. Variations in Perception by Social Class in a French Population'. In: *Sociology of Health and Illness* (6) 1, p. 30-60.
- d'Houtaud, A. en R. Gueguen (1989). '11.000 répondants Lorrains a cinq questions fermées sur la santé à Nancy en 1978'. In: A. d'Houtaud, M. Field en R. Gueguen (red.), *Les représentations de la santé. Health representations. Colloque Inserm*. (178) p. 107-124.
- d'Houtaud, A., B. Tax en R. Gueguen (1989). 'Opinions sur la santé dans l'enquête de Nancy en 1978 et dans celle de Nimègue en 1983'. In: A. d'Houtaud, M. Field en R. Gueguen (red.), *Les représentations de la santé. Health representations. Colloque Inserm*. (178) p. 125-134.
- Hulshof, K.F.A.M. et al. (2004). *Resultaten van de Voedselconsumptiepeiling 2003*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 350030002/TNO-rapport V6000).
- Hutschemaekers, G. (2000) 'Wordt Nederland steeds zieker? Kengetallen en achtergrondanalyses'. In: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (55) p. 314-335.

- Jansen, J., A.J. Schuit en F. van der Lucht (red.) (2002). *Tijd voor gezond gedrag. Bevordering van gezond gedrag bij specifieke groepen*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 270555004).
- Jong, N. de et al. (2003). 'Demographic and Lifestyle Characteristics of Functional Food Consumers and Dietary Supplement Users'. In: *British Journal of Nutrition* (89) p. 273-281.
- Koek, H.L. et al. (2003). *Hart- en vaatziekten in Nederland 2003. Cijfers over leefstijl- en risicofactoren, ziekte en sterfte*. Den Haag: Nederlandse Hartstichting.
- Lindert, H. van, M. Droomers en G.P. Westert (2004). *Tweede nationale studie naar ziekten en verrichtingen in de huisartspraktijk. Een kwestie van verschil: verschillen in zelfgerapporteerde leefstijl, gezondheid en zorggebruik*. Utrecht: Nivel.
- Liu, J.L. et al. (2002). 'The Economic Burden of Coronary Heart Disease in the UK'. In: *Heart* (88) 6, p. 597-603.
- Lucassen, J en A. Tiessen-Raaphorst (2006). 'De kwaliteit van dienstverlening in een plu-riforme sportmarkt'. In: Breedveld, K. en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2006* (p. 342-369). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Meulen, R. van der (2003). 'Beoefening'. In: K. Breedveld (red.), *Rapportage sport 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- NIGZ-Alcoholinfo (2006). 'Alcoholinfo'. Geraadpleegd 29 mei 2006 via www.alcoholinfo.nl.
- NTvG-S (2006). 'Sport en gezondheid, redactioneel'. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, Studenteneditie* (9) 2, p. 21-22.
- Ocké, M.C., K.F.A.M. Hulshof en M.R.H. Lówik (2005). 'Voeding: omvang van het probleem. Hoeveel mensen hebben een ongezond voedingspatroon?' In: *Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Versie 3.5, 16 maart 2006. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. Geraadpleegd 22 mei 2006 via www.nationaalkompas.nl.
- Oers, J.A.M. van (red.) (2002). *Gezondheid op koers? Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2002*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 270551001).
- RVZ (2002). *Gezondheid en gedrag*. Geraadpleegd 17 juli 2006 via www.rvz.net. Zoetermeer: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- Schnabel, P. (1995). *De weerbarstige geestesziekte. Naar een nieuwe sociologie van de geestelijke gezondheidszorg*. Nijmegen: SUN.
- Schoemaker, C., M.J.J.C. Poos en J. Spijker (2005). 'Neemt het aantal mensen met depressie toe of af?' In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Geraadpleegd 7 september 2006 via www.nationaalkompas.nl → Gezondheid en ziekte → Ziekten en aandoeningen → Psychische stoornissen → Depressie. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Sikkel, D. en E. Keehnen (2004). *Ervaren maar veranderlijk. Het consumentengedrag van de vijftig-plusser*. Amsterdam: Kluwer.
- Simon, J.G. (2002). *How is Your Health in General? Qualitative and Quantitative Studies on Self-Assessed Health and Socioeconomic Differences Herein* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Stel, J.C. van der (1995). *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcohol-hulpverlening in Nederland. Een historisch-sociologische studie*. Hilversum: Verloren.
- Stiggelbout, M. et al. (2004). 'Lichamelijke activiteit: vraag en gebruik. Nederlandse Norm gezond bewegen'. In: *Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Versie 3.6, 28 juni 2006. Geraadpleegd 3 juli 2006 via www.rivm.nl. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

- Stivoro. Stichting Volksgezondheid en Roken (2006). Samen voor een rookvrije toekomst. Jaarverslag 2005. Geraadpleegd 5 oktober 2006 via <http://www.stivoro.nl/jaarverslag>. Den Haag: Stivoro.
- Stokvis, P. (2002). Huishouden, huwelijk, gezin. Huiselijk leven in de 20e eeuw. Rotterdam: Ad. Donker.
- Stronks, K. en J. Hulshof (red.) (2001). De kloof verkleinen. Theorie en praktijk van de strijd tegen sociaal-economische gezondheidsverschillen. Assen: Van Gorcum.
- Suhrcke, M. et al (2005). *The Contribution of Health to the Economy in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities.
- Tiessen-Raaphorst, Z.H. et al. (2005). Sporters vitaal! De gezondheid van sporters vergeleken met niet-sporters. Geraadpleegd 11 juli 2006 via www.nivel.nl. Utrecht: Nivel.
- Tiessen-Raaphorst, Z.H., E. van Ingen en K. Breedveld (2006). 'Tijd voor sport en bewegen' (te verschijnen in Trendrapport bewegen en gezondheid van het TNO).
- Vastag, B. (2005) 'Recent Studies Show Limited Association of Fruit and Vegetable Consumption and Cancer Risk'. In: *Journal of the National Cancer Institute (JNCI)* (97) 7, p. 474-476. Geraadpleegd 25 september 2006 via <http://jncicancerspectrum.oxford-journals.org/cgi/reprint/jnci;97/7/474.pdf>.
- Voedingscentrum (2006). 'Hoe eet ik gezond?' Geraadpleegd 21 juni 2006 via www.voedingscentrum.nl.
- Voedingsraad (1986). Advies richtlijnen goede voeding. Den Haag: Voedingsraad.
- vws (2003). *Langer gezond leven. Ook een kwestie van gezond gedrag*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Wendel-Vos, G.C.W. et al. (2005). Kosten-effectiviteit en gezondheidswinst van behalen beleidsdoelen bewegen en overgewicht. Bilthoven: RIVM (RIVM rapport 260701001/2005).
- WHO 1946. Constitution of the World Health Organization. Geraadpleegd via www.who.int/en.
- Wijst, L. van der. (2005) 'Gezondheidstrend: marktkans of valkuil. Inzicht in het gedrag van de consument'. Presentatie tijdens Elsevier Congres 'Overgewicht en obesitas. Kans of bedreiging voor de producent?'. Maarssen, 23 maart 2005.

Informele zorg

10.1	Informele hulp en sociaal kapitaal	291
10.2	Wie helpt wie met wat en hoeveel?	292
10.3	Verborgен vermogen	295
10.3.1	De economische waarde van informele hulp	295
10.3.2	Het informele vermogen van Nederlanders	296
10.4	Kosten en baten van informele zorg	300
10.5	Investeren in informele hulp	306
10.6	Beschouwing	310
	Bijlage B10: gepubliceerd op http://www.scp.nl/SCR2006	
	Noten	314
	Literatuur	315

Samenvatting

Informele zorg wordt in Nederland vaak, veel, lang en met grote vanzelfsprekendheid verleend. Sociale netwerken vertegenwoordigen een groot vermogen voor de Nederlandse samenleving als geheel, maar ook voor ieder individu dat deel uitmaakt van zo'n netwerk. Wel is er een kleine bevolkingsgroep die informele zorg moet ontberen, omdat er ofwel geen netwerk is, ofwel de leden van een netwerk te ver uiteen wonen of de onderlinge verhoudingen niet goed zijn.

Informele zorg kan voor de gever een grote last worden, al garandeert de investering op termijn een tegenprestatie. Helpen kost tijd en is fysiek en emotioneel zwaar, soms té zwaar. Daarnaast kost helpen de helper nogal eens geld, bijvoorbeeld omdat hij of zij minder kan werken of geregeld naar de hulpontvanger reist. Bij enkele honderdduizenden helpers is sprake van risicovolle overbelasting en/of van onevenredig welvaartsverlies.

Daar staat tegenover dat door de overheid in informele zorg kan worden geïnvesteerd. Hulpbehoevenden kunnen geholpen worden bij het repareren van hun netwerk. Verder zijn netwerkliden die dreigen te bezwijken onder de last van de hulp-taak, goed te helpen met ondersteunende voorzieningen. Zo wordt de onderlinge steun bevordert of behouden.

Betekent de vanzelfsprekendheid waarmee voor familie en vrienden wordt gezorgd nu ook dat Nederland met veel minder collectieve voorzieningen toe zou kunnen? Misschien, maar dat heeft wel een prijs in de vorm van kosten voor ondersteuning en verlies aan arbeidsuren en daarmee verlies aan collectieve en individuele welvaart. Het is de vraag of deze kosten opwegen tegen de baten van een goedkopere AWBZ.

10 Informele zorg

Joost Timmermans¹

m.m.v. Alice de Boer en Roelof Schellingerhout

10.1 Informele hulp en sociaal kapitaal

Buiten het zicht van het openlijke economische verkeer vindt een omvangrijke ruil van goederen en diensten plaats in de sociale netwerken van familie en vrienden. Deze netwerken zijn voor de leden een belangrijke vermogensbron, omdat ze er steun kunnen vinden op het moment dat hulp nodig is. Een van deze vormen van ondersteuning is de informele hulp, doorgaans gedefinieerd als de zorg die aan een hulpbehoevende wordt gegeven door een of meer leden uit diens directe omgeving, waarbij de zorgverlening rechtstreeks voortvloeit uit de sociale relatie en niet wordt verleend in het kader van een hulpverlenend beroep of vanuit georganiseerd vrijwilligerswerk (Kwekkeboom 1990). Dit hoofdstuk gaat voornamelijk over deze onderlinge zorgverlening van verwanten en bekenden.

De informele hulp is de opbrengst van sociaal kapitaal. Het kapitaal zelf wordt gevormd door het sociale netwerk van familie en bekenden, naast het vermogen om de leden van dat netwerk tot helpen te bewegen als dat nodig is (Portes 1998). Toch gaat in het vervolg de meeste aandacht uit naar een van de revenuen van dat kapitaal: de informele hulp. Alleen aan de uitkomst is immers te zien welk waarde het sociale netwerk heeft en waar de grenzen van dit kapitaal liggen.

Het netwerk van familie en vrienden is een bijzondere vorm van sociaal kapitaal. Anders dan de netwerken die figureren in de economische en politicologische theorie, zijn ze naar binnen gericht. De steun die binnen netwerken van verwanten en intieme vrienden wordt verleend, dient namelijk geen ander doel dan dat van het netwerk zelf. Per implicatie is het niveau van de in dit hoofdstuk gepresenteerde gegevens dat van individuen. De hier besproken netwerken hebben op dat niveau hun betekenis en niet op dat van het maatschappelijk middenveld, zoals dat bij andere vormen van sociaal kapitaal het geval is. Dat neemt niet weg dat de informele zorg een grote economische waarde heeft. Vanwege die waarde stimuleert de overheid deze zorg. Behalve op het individuele niveau worden daarom in het vervolg ook gegevens op nationaal niveau gepresenteerd. Deze zijn echter niet meer dan een optelsom van wat er binnen netwerken van familie en vrienden gebeurt.

De meeste cijfers in dit hoofdstuk komen uit drie bevolkingsonderzoeken. Dat is in de eerste plaats Mantelzorg 2001, een onderzoek onder 1200 verleners van informele hulp, waarin naar een reeks van aspecten van die hulp is gevraagd (zie Timmermans

2003). Ten tweede het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek 2003 (AVO'03), dat onder andere informatie bevat over het verlenen en ontvangen van informele hulp door de volwassen leden van circa 6000 huishoudens. Ten derde de Netherlands Kinship Panel Study 2002-2004 (NKPS'02-'04), een onderzoek onder een aantal leden van de netwerken van 9700 Nederlanders. Deze databestanden zijn te vinden in bijlage A op www.scp.nl/scr2006.

De vraag wie er hoeveel en met wat geholpen wordt, is de eerste die beantwoord wordt (§ 10.2). In paragraaf 10.3 wordt ingegaan op de economische betekenis van informele hulp en op de kapitaalcracht van de Nederlandse bevolking. De informele hulp van familie en vrienden levert veel op, zeker op termijn, maar kan ook erg veel kosten aan tijd, geld en energie. Paragraaf 10.4 gaat over de kosten en baten van de informele hulp. Het staat buiten kijf dat de hier bedoelde netwerken en de informele hulp die daarbinnen wordt geboden, een kostbaar goed vormen. Dat is voor de overheid reden geweest om in deze vorm van sociaal kapitaal te investeren. Een beknopt overzicht van investeringen en investeringsmogelijkheden staat in paragraaf 10.5. Het hoofdstuk wordt in paragraaf 10.6 afgesloten met een beschouwing.

10.2 Wie helpt wie met wat en hoeveel?

In de praktijk van beleid en onderzoek is in de omschrijving van informele zorg vaak een selectie van helpers of hulpontvangers toegepast, zoals de steun aan bejaarde ouders of juist die aan gezinsleden, aan gehandicapten en chronisch zieken of alleen aan de ouderen onder hen (Timmermans et al. 2004). In dit hoofdstuk is voornamelijk gekeken naar de zogenoemde instrumentele vormen van steun die overeenkomen met AWBZ-verstrekingen (huishoudelijke verzorging, persoonlijke verzorging en ondersteunende begeleiding). Andere selecties zijn niet toegepast.

Wie helpt wie?

Circa 3,7 miljoen Nederlanders hielpen in 2001 een huisgenoot, familielid, vriend of buur. Bijna 20% van hen zorgde voor een gezinslid, meestal de partner, ruim 80% ondersteunde iemand die elders woonde. In circa de helft van alle gevallen ging het om een of meer ouders of schoonouders; dit is daarmee de meest voorkomende hulprelatie. Overige familieleden (veelal broers of zussen) en vrienden werden ongeveer even vaak gesteund als partners (zie de eerste kolom van tabel 10.1).

Tabel 10.1

Relatie tussen de gevers en ontvangers van informele hulp, 2001 (in procenten)

	wie helpt men	wie van de hulpbehoevenden die men kent, geeft men hulp ^a
hulpbehoevende is een partner	13	97
hulpbehoevende is een andere huisgenoot	5	73
hulpbehoevende is een elders wonende ouder	47	73 ^b
hulpbehoevende is een elders wonend kind	3	^b
hulpbehoevende is een elders wonend ander familielid	14	50
hulpbehoevende is een elders wonende vriend of kennis	12	65 ^b
anders (niet tot het huishouden behorend)	7	^b
(n)	(1200)	(1200)

a Leesvoorbeeld: van degenen met een hulpbehoevende partner helpt 97% die partner.

b Elders wonende ouder/elders wonend kind en elders wonende vriend of kennis/anders zijn samengevoegd.

Bron: SCP (Mantelzorg'01; Zorgverlof'00)

Hulp wordt natuurlijk alleen gegeven als iemand in de directe sociale omgeving hulp nodig heeft. In de tweede kolom van tabel 10.1 staat aangegeven hoe vaak men een verwant of bekende die hulpbehoevend is, helpt. Uit de cijfers blijkt dat er minder hulp wordt geboden naarmate de sociale afstand groter is. Opvallend is dat de familierelatie niet allesbepalend is: zieke of gehandicapte vrienden helpt men namelijk vaker dan verwanten in de tweede of derde graad.

Met wat helpt men?

Er zijn in het gebruikte onderzoek drie vormen van hulp onderscheiden: begeleiding, persoonlijke verzorging en huishoudelijke verzorging (voor een toelichting zie de noten bij tabel 10.2).

Begeleiding is de meest genoemde hulpvorm; 82% van de ondervraagde helpers begeleidt een hulpbehoevende, maar de huishoudelijke verzorging ligt daar met 75% niet ver onder. Persoonlijke verzorging wordt minder gegeven en dat is begrijpelijk, want dit is zogenoemde lijfsgebonden hulp, die veelal alleen door en aan intimi wordt verleend. Dat is ook goed te zien in tabel 10.2, waarin de hulpvormen staan uitgezet tegen de relatie tussen helper en geholpene: persoonlijke verzorging wordt minder vaak geboden naarmate de sociale afstand tussen hulpverlener en hulpontvanger groter is. Dit geldt, in wat mindere mate, trouwens ook voor de huishoudelijke verzorging.

Tabel 10.2

Type hulp naar relatie tussen verlener en ontvanger van informele hulp, 2001 (in procenten)

	huisgenoten			niet-huisgenoten				
	partner	anders	totaal	ouder	ander familielid	kennis/ vriend	totaal	totaal
huishoudelijke hulp ^a	79	82	80	79	70	54	72	75
persoonlijke verzorging ^b	63	61	61	36	20	16	28	34
begeleiding ^c	76	87	79	86	79	82	83	82
(n)	(148)	(54)	(202)	(552)	(270)	(135)	(957)	(1159)

a Boodschappen doen, maaltijd bereiden, de was doen, schoonmaken.

b Wassen, kleden, helpen met eten, verplaatsen.

c Fysieke begeleiding (aanwezig zijn, met iemand meegaan), vervangende regie over het dagelijks leven (organisatie van het huishouden, maar ook de administratie) en emotionele ondersteuning (luisteren, troosten).

Bron: SCP (Mantelzorg'01)

Hoeveel hulp wordt geboden?

Gemiddeld wordt 17 uur hulp per week verleend, gedurende een periode van bijna 8 maanden in één jaar tijd. Er zijn echter grote verschillen tussen groepen helpers, en dan vooral in de intensiteit van de ondersteuning. De duur is met 6,5 maanden (in een periode van 12 maanden) het kortst bij jongere volwassenen (zowel de helpers als de geholpen personen van 18-34 jaar). De langste duur, 9,5 maanden, doet zich voor bij oude (80+) helpers en hulpontvangers (Timmermans 2003: 51).

Tabel 10.3

Intensiteit en duur van de informele hulp, naar de relatie tussen verlener en ontvanger, 2001 (in uren en maanden)

	aantal uur per week	aantal maanden zorg in 2001	(n)
huisgenoten			
partner	45	8,2	(102)
anders	43	9,3	(46)
niet-huisgenoten			
ouder	13	9,0	(463)
ander familielid	12	8,1	(236)
kennis/vriend	11	8,0	(121)
totaal	17	7,9	(986)

Bron: SCP (Mantelzorg'01)

De intensiteit van de hulp varieert van 7,5 uur per week indien de hulpbehoevende slechts lichte beperkingen heeft, tot 38 uur per week als deze voortdurend toezicht heeft.² Het spreekt vanzelf dat deze en andere behoeftetekenen de intensiteit van de hulp in hoge mate bepalen (Timmermans 2003: 55). Daarnaast blijkt dat werkende personen minder uren hulp verlenen dan niet-werkende en dat de hulpintensiteit ook sterk samenhangt met de relatie tussen verlener en ontvanger (zie tabel 10.3).

Wie een huisgenoot verzorgt, besteedt daaraan meer dan 40 uur; de zorg voor niet-huisgenoten ligt daar ver onder, maar vraagt toch gemiddeld twaalf uur per week. Andere verschillen naar sociale afstand zijn niet significant. Weliswaar wordt het besluit om iemand die elders woont te helpen door deze sociale afstand bepaald (zie tabel 10.1), maar is dat besluit eenmaal genomen, dan helpt ieder type verwant of bekende niet-huisgenoten even lang en evenveel.

10.3 Verborgen vermogen

De cijfers in paragraaf 10.2 laten zien dat er in Nederland vaak, veel en lang informele zorg wordt verleend. Deze hulp heeft een grote financiële waarde. Goed functionerende sociale netwerken vertegenwoordigen een groot vermogen voor de Nederlandse samenleving als geheel, maar ook voor ieder individu dat deel uitmaakt van zo'n sociaal netwerk. Op nationaal niveau valt de omvang van dit vermogen te schatten, op individueel niveau kan alleen geschat worden wie in dit opzicht meer of minder vermogend is. Deze paragraaf gaat over dit verborgen vermogen.

10.3.1 De economische waarde van informele hulp

Er zijn verschillende manieren om de economische waarde van de informele hulp te schatten en elk heeft zo zijn voor- en nadelen (Van Exel et al. 2004). Men kan uitgaan van de prijs van vergelijkbare professionele hulp (thuiszorg dan wel particuliere hulp), van een prijs die helpers zelf toekennen aan een uur van hun steun of van loon dat mensen derven doordat hulpverlening hen van de arbeidsmarkt houdt. Vaak zijn combinaties van de waarderingsmethoden nodig. Zo ligt het voor de hand om de hulp die werkenden geven te waarderen met arbeidsloon en de steun van ouderen bijvoorbeeld met een marktprijs.

De beschikbare data staan geen complexe berekening toe en daarom is een pragmatische keuze voor twee relatief bescheiden bedragen gemaakt: de uurprijs van de 'witte werkster' (12 euro) en een uurwaardering van 9,52 euro die verleners van informele zorg (in een onderzoek) zelf aan hun steun toekenden (Van Exel en Koopmanschap 2005).

In 2001 werd ruim 2,1 miljard uur informele zorg verleend. De waarde daarvan bedraagt 25 respectievelijk 20 miljard euro als de genoemde prijzen worden toegepast.

Het is lastig te bepalen of deze uitkomsten een overschatting of juist een onderschatting van de werkelijke waarde zijn. Niet iedereen zal bij gebrek aan informele zorg een particuliere hulp nemen, net zomin als alle helpers zullen gaan werken zodra hun steun niet meer nodig is. Zo gezien wordt de economische waarde van informele zorg overschat. Daar staat tegenover dat de prijs in gevallen waarin informele hulp betaald werk verdringt of een substituuut is voor professionele hulp, veel hoger ligt dan de hier gebruikte. Een voorbeeld daarvan zijn de 300.000 helpers die zeggen dat tehuisopname van de verwant of vriend die zij steunen zonder hun hulp onvermijdelijk is; een ander voorbeeld zijn de ruim 200.000 verleners van informele zorg die menen dat degene die ze steunen zonder hen niet uit het ziekenhuis had kunnen worden ontslagen (zie tabel B10.1 in de bijlage). In dit soort gevallen is de uurprijs van het alternatief voor informele zorg het tienvoudige en soms zelf het honderdvoudige van de prijzen die bij de berekeningen in deze paragraaf zijn gebruikt.

Het is al met al aannemelijk dat de economische waarde van de informele zorg in de tientallen miljarden euro's loopt.

10.3.2 Het informele vermogen van Nederlanders

Om informele hulp te kunnen rekruteren, moet er een netwerk van familie en vrienden zijn, moeten de leden ervan elkaar kunnen bereiken en moeten de verhoudingen zodanig zijn dat men elkaar steunt. De cijfers in tabel 10.4 bevestigen dit ten dele.

Tabel 10.4

Al dan niet geven van informele zorg^a aan sociale relaties, 18-79-jarigen, naar achtergrondkenmerken, 2002-2004 (in *odds ratios*^b op basis van logistische regressies en multilevelanalyses)

	aan vader	aan moeder	aan schoonouders	aan kinderen	aan broer/zus	aan vriend
afstand in kilometers	2,49*	2,88*	2,00*	2,73*	2,57*	1,69*
aantal familieleden	-	-	0,93	0,94	1,03	-
kwaliteit van de relatie ^c	1,49*	1,57*	1,89*	1,49*	2,01*	1,66*
(n)	(2081)	(2227)	(3288)	(1079)	(3964)	(2570)

a Het geven van huishoudelijke hulp (eten koken, schoonmaken, boodschappen of de was doen), meerdere keren in de drie maanden voorafgaand aan het onderzoek.

b De *odds ratios* met * zijn significant ($p < 0,05$). Er is gecontroleerd voor stedelijkheidsgraad, landsdeel, samenstelling huishouden, frequentie kerkbezoek, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, arbeidsduur en fysieke beperkingen (zie De Boer et al. 2005: 82).

c Hoe zou u al met al uw relatie met de genoemde omschrijven? U kunt kiezen uit: niet zo goed, redelijk, goed, heel goed.

Bron: NIDI (NKPS'02-'04)

De cijfers in tabel 10.4 (*odds ratios*) geven de kans weer dat men een verwant vaker of minder vaak helpt dan de referentiegroep (die een kans van 1 heeft). Bij een korte reisafstand (grote reisafstand is referentie) en goede relaties binnen het netwerk (met slechte relatie als referentie) blijkt de kans dat men voor een verwant of vriend

zorgt veel groter dan gemiddeld; dat geldt voor alle relatietypen. Het aantal netwerklleden lijkt er niet toe te doen, al kan dit een gevolg zijn van het feit dat het betreffende onderzoek per definitie geen mensen zonder netwerk telt.

Het vervolg van deze paragraaf beschrijft de kapitaalkracht van de Nederlandse bevolking, gemeten aan de aanwezigheid van een netwerk, de reisafstand tussen de leden en de kwaliteit van de relaties.

De aanwezigheid van een netwerk

Uit de NKPS blijkt dat 4% van de volwassen Nederlanders kinderen noch ouders heeft (Dykstra en Komter 2004). Dat hoeft nog niet te betekenen dat er geen sociaal netwerk is. Zo blijkt de informele hulp aan mensen die weinig of geen familie hebben voornamelijk door vrienden te worden geleverd (De Boer et al. 2003). Kennelijk kunnen netwerken van vrienden in de praktijk dezelfde functies vervullen als het familienetwerk.

Er is evenwel een groep die nauwelijks een netwerk van familie of vrienden heeft. Hortulanus et al. (2003) schatten dat 6% van de volwassen bevolking in sociaal isolement verkeert. In hun onderzoek betekende dit dat mensen vrijwel geen sociaal netwerk hebben en ook nogal eenzaam zijn. De meeste van hen hebben het contact met familie en vrienden, dat er in hun jeugd wel was, verloren en ze missen de vaardigheden om nieuwe banden te smeden (Machielse 2006). Vooral onder mensen die alleenstaand zijn geworden door scheiding of overlijden van de partner en onder lagere sociaaleconomische groepen blijkt het netwerk vaker dan gemiddeld klein en fragiel (Hortulanus et al. 2003; Komter en Knijn 2004).

Na het overlijden van hun partner verliezen mensen nogal eens dat deel van het netwerk dat ze via die partner hebben verworven. Dat is wellicht de verklaring voor de geringe omvang van de netwerken van alleenstaande mannen van middelbare of oudere leeftijd; het grootste deel van het netwerk van mannen wordt namelijk door hun vrouwelijke partner ingebracht (Thomése 1998).

Het ligt voor de hand dat het sociale netwerk na echtscheiding, net als de boedel, wordt verdeeld. Beide partners verliezen een deel van hun netwerk; mannen verliezen meer dan vrouwen, omdat ze minder netwerklleden in de relatie hebben inbracht. Anders dan na overlijden van de partner, keren kinderen zich na een echtscheiding nogal eens van een of beide ouders af. Vooral gescheiden mannen hebben op oudere leeftijd veel minder contact met hun kinderen en ze kunnen op hen dan ook geen beroep doen (Tomassini et al. 2004).

Ten slotte doet gedrag dat als afwijkend wordt beschouwd geen goed aan het netwerk. Behalve gescheiden personen verworden daarom ook alleenstaande moeders en mensen met psychische stoornissen nogal eens tot de zwarte schapen van hun familienetwerk (Geelen en Mensink 2003; Kwekkeboom 2000; Komter en Knijn 2004). Onder hen zijn er trouwens ook veel die de vaardigheid missen om het netwerk te onderhouden of te herstellen.

Kleine of ontbrekende netwerken komen dus het vaakst voor onder groepen die ook in ander opzicht weinig sociaal kapitaal hebben (Komter en Knijn 2004). Merton (1968) noemde dit, verwijzend naar de gelijkenis van de zaaier in het betreffende evangelie, het Mattheüs-effect: ‘Want wie heeft, hem zal gegeven worden en hij zal overvloed hebben, maar wie niet heeft, hem zal ook ontnomen worden wat hij bezit’ (Mattheüs 13, vers 12). Anders gezegd, wie op veel gebieden een behoorlijk sociaal kapitaal heeft, heeft doorgaans ook een flink netwerk van familie en vrienden, en wie op andere gebieden minder vermogend is, kan veel minder rekenen op sociale steun van verwanten en bekenden.

Deze redenering gaat overigens niet altijd op. Turken en Marokkanen in Nederland beschikken (gemiddeld) in een aantal opzichten over weinig sociaal kapitaal. Gemeten naar hun netwerken van familie en vrienden en de steun die ze daaruit krijgen, behoren ze echter tot de vermogendste inwoners van ons land (Schellingerhout 2004). Later in dit hoofdstuk zal blijken dat ook het beeld voor lagere sociaaleconomische groepen nuancerend verdient.

Geografische afstand

Behalve uitstoting of onvermogen om het netwerk van familie en vrienden bijeen te houden, speelt natuurlijk ook de fysieke afstand tussen netwerkleden een rol. Uit de NKPS blijkt dat de gemiddelde reisafstand binnen familienetwerken 34 kilometer bedraagt (Mulder en Kalmijn 2004). Nu wordt dit gemiddelde in belangrijke mate bepaald door de extremen: de familieleden die ver van elkaar wonen. Uit tabel 10.5 valt op te maken dat een vijfde van de volwassen bevolking geen familie heeft die korter dan een half uur reizen bij hen vandaan woont.

Tabel 10.5

Personen van 18 jaar en ouder bij wie geen familieleden^a in de buurt (< half uur reizen) wonen, naar samenstelling van hun huishouden en opleidingsniveau, 2003^b (in procenten)

alleen	29
samen	19
maximaal lager beroepsonderwijs	15
mavo/havo	20
mbo+	25
totaal	20

a Grootouder(s), ouder(s), kind(eren), broers/zussen.

b Leesvoorbeeld: van de alleenstaanden heeft 28% geen familieleden in de buurt.

Bron: SCP (AVO'03)

Eerder bleek dat alleenstaanden een veel kleiner netwerk hebben dan gemiddeld; daarnaast laten de cijfers in tabel 10.5 zien dat hun familie ook nog eens vaker ver uit de buurt woont. Deze parallel gaat echter voor de lagere sociaaleconomische groepen niet op. Zij hebben wel kleinere netwerken, maar de leden ervan wonen dichterbij elkaar dan onder hogeropgeleiden het geval is. Verschillen naar geslacht en leeftijdsklasse, ten slotte, bleken er niet te zijn (niet in de tabel).

Cijfers uit de NKPS bevestigen het verband van de status met de geografische afstand tussen netwerkliden: waar degenen met hooguit een vmbo/mavo-opleiding gemiddeld één persoon op hooguit een kilometer afstand hebben wonen, is dat cijfer onder degenen met een hbo- of universitaire opleiding 0,2 (Mulder en Kalmijn 2004).

Zodra de geografische afstand tussen netwerkliden de vijf kilometer overstijgt, neemt de onderlinge hulpverlening sterk af; de kans dat hulp wordt gegeven of ontvangen is bij een afstand van 40 kilometer de helft van die bij de korte afstand. Opmerkelijk is dat deze kansen boven de grens van 40 kilometer (voor de autobezitter een reistijd van een half uur) constant blijven.

Naarmate mensen verder moeten reizen, komen ze minder vaak helpen, maar ze blijven dan langer, zodat ze per saldo niet minder uren hulp bieden dan anderen, althans, zolang het om familie gaat. Vrienden geven namelijk minder uren hulp naarmate de reisafstand groter is (De Boer et al. 2005).

Wie familie en vrienden ver weg heeft wonen, heeft dus veel minder profijt van het sociale netwerk waartoe hij of zij behoort.

Kwaliteit van de relaties

Volgens de NKPS zijn de relaties in 6% van de netwerken matig tot slecht. Dit wil niet zeggen dat de leden elkaar niet meer helpen. Kinderen blijken bijvoorbeeld even vaak en evenveel voor hun hulpbehoevende ouders te zorgen als de relatie met hen minder goed is of als ze ruzie met hen hebben gehad (Lawton et al. 1994; Parrott en Bengtson 1999). Alleen als volwassen kinderen in hun jeugd slecht door hun ouders zijn behandeld, verlenen ze hun geen hulp. Vaak rekenen ze hun ouders dan ook niet meer tot hun netwerk. Ook Nederlands onderzoek laat zien dat er slechts een zwak positief verband is tussen de kwaliteit van de relaties in familienetwerken en de contactfrequentie (Kalmijn en Dykstra 2004). Kennelijk gaat de hulpbehoefte van de leden bóven de onmin binnen de familie.

Het gaat in het geciteerde onderzoek wel om nauwe verwantschappen: ouders steunen hun kinderen en omgekeerd, ook als de liefde is getaand. Broers en zussen voelen zich al minder verplicht. Zo krijgen mensen die lijden aan chronische psychiatrische aandoeningen meestal wel steun van hun ouders, maar hun broers en zussen kunnen dat vaak niet meer opbrengen (Kwekkeboom 2001).

In het algemeen zijn de groepen met een slecht functionerend netwerk dezelfde als die zonder netwerk: lagere sociaaleconomische groepen en mensen die hun netwerk – al dan niet bewust – te veel op de proef hebben gesteld, zoals gescheiden personen,

alleenstaande moeders en mensen die zich afwijkend (hebben) gedragen (door psychiatrische aandoeningen, overmatig gebruik van alcohol en drugs of zwerfgedrag).

Deze paragraaf leert dat informele hulp weliswaar vaak, lang en veel wordt verleend, maar dat er een kleine bevolkingsgroep is die zulke hulp moet ontberen, omdat er geen netwerk van familie en vrienden is dat bijstand kan verlenen. In het ene geval ontbreekt het netwerk helemaal, in het andere wonen de leden te ver uiteen om elkaar van dienst te kunnen zijn, en in weer andere gevallen zijn de verhoudingen niet goed. In het algemeen blijken groepen die ook in ander opzicht weinig sociaal kapitaal hebben, ook wat de informele zorg betreft het minst vermogend. De omvang van de groep is lastig te schatten, maar deze zal ergens tussen de 5% en 15% van de bevolking liggen. Dit betekent dat een overgrote meerderheid van de volwassen bevolking verzekerd is van steun van hun netwerk van familie en vrienden.

De cijfers geven tegenstrijdige informatie over de netwerken van lagere sociaaleconomische groepen. Binnen deze groepen ontbreekt vaker een netwerk of is de kwaliteit ervan slechter dan gemiddeld. Daar staat tegenover dat leden van deze groepen veelal dicht bij elkaar wonen en dat er subgroepen zijn (waaronder allochtonen) waarvan vaststaat dat ze zeer sterke netwerken hebben. Kalmijn en Dykstra (2004) laten zien dat men onder lageropgeleiden twee uitersten oververtegenwoordigd ziet: de netwerken waarin veel meer onderling contact (en wellicht dus ook onderlinge steun) is dan gemiddeld en netwerken waarin de leden nauwelijks of geen contact met elkaar hebben. Gemiddeld leidt dit tot een beeld van minder goede netwerken dan bij hogere sociaaleconomische groepen en eenzelfde aandeel verleners van informele hulp als bij deze groepen. Achter dit beeld gaan echter grote verschillen schuil.

10.4 Kosten en baten van informele zorg

Informele zorg wordt met grote vanzelfsprekendheid – en naar men in meerderheid zegt ‘met liefde’ – gegeven en het levert ook wat op. In de eerste plaats past de hulp in de ruil van diverse vormen van steun die in sociale netwerken plaatsvindt; dit volgens het principe ‘help je mij vandaag, dan help ik morgen jou’. In de tweede plaats schenkt helpen bevrediging. Daar staat tegenover dat het tijd kost, fysiek en emotioneel zwaar is en soms te zwaar, waardoor de helper zelf hulpbehoevend wordt. Daarnaast kost helpen de helper nogal eens geld, bijvoorbeeld omdat men minder kan werken of omdat men geregeld naar de hulpontvanger reist. Deze paragraaf bevat een overzicht van dit soort kosten en baten op individueel niveau.

De baten van informele hulp

Informele zorg is slechts een van de diensten die binnen netwerken van familie en vrienden worden verleend. De cijfers in tabel 10.6, afkomstig uit de NKPS, kunnen dat duidelijk maken.

Leden van familienetwerken blijken zowel gevers als ontvangers van informele steun. Alleen de financiële steun lijkt tamelijk eenzijdig van ouders naar kinderen te verlopen. Dat is te danken aan de goede financiële oudedagsvoorziening die Nederland kent. In de Verenigde Staten, waar de kwaliteit van deze voorzieningen veel minder is, zijn de financiële overdrachten tussen ouders en kinderen meer in evenwicht (Choi 2003).

Tabel 10.6

Personen die instrumentele steun ontvangen van of geven aan hun ouders, kinderen of broers en zussen, 2002-2004^a (in procenten)

	alle vormen van steun ^b		huishoudelijke hulp		hulp bij klussen		financiële steun		hulp bij kinderopvang
	ontvangen	gegeven	ontvangen	gegeven	ontvangen	gegeven	ontvangen	gegeven	ontvangen
ouders	50,0	63,1	20,2	40,5	31,6	53,5	21,9	4,7	55,9
kinderen	45,4	65,1	22,0	32,1	37,3	49,3	2,5	25,0	-
broer/zussen	18,7	22,9	6,7	10,6	15,7	18,9	1,4	2,0	20,3

a Leesvoorbeeld: 50% van de ouders in het onderzoek heeft enige vorm van steun ontvangen, ruim 63% heeft steun verleend.

b Huishoudelijke hulp, hulp bij klussen en financiële steun, maar exclusief kinderopvang.

Bron: NIDI (NKPS'02-'04) bewerking door Knijn en Liefbroer (2004)

Opmerkelijk is dat iedereen meent meer te geven dan te ontvangen. Dit verschijnsel is vooral uit buitenlands onderzoek bekend (Parrott en Bengtson 1999), maar kwam ook in recent Nederlands onderzoek naar voren (Kalmijn 2003; zie ook tabel Bro.2 in de bijlage). Een verklaring hiervoor is wellicht te vinden in door Hochschild (2003) gesignaleerde verschillen tussen gever en ontvanger in waardering van de onderlinge dienstverlening: de gever beschouwt de dienst aan een ander vaker als een bijzondere inspanning dan de ontvanger.

Los van de vraag hoe verschillen in geven en nemen moeten worden verklaard, blijkt uit de cijfers dat een belangrijke baat van het verlenen van informele zorg is dat men er op enig moment iets voor terugkrijgt. Of een zeker evenwicht in de ruil gewenst is, hangt af van de relatie tussen gever en nemer. De onderlinge steun van buren houdt bijvoorbeeld meestal alleen stand als er ongeveer evenveel gegeven als ontvangen wordt (Thomése 1998). Dit zou ook voor vrienden gelden, maar het bestaan van vriendenkringen die een hulpbehoevende langdurig en intensief ondersteunen, lijkt dit te logenstraffen (Timmermans 2003). Evenwicht is zeker niet vereist in de ruil tussen ouders en kinderen, al zou men kunnen stellen dat daar, over de gehele levensloop gemeten, wel sprake van is.

Informele zorg lijkt dus geen dienst waarvoor mensen op korte termijn een wederdienst verlangen, zeker niet in de familiekring. Als verleners van informele zorg wordt gevraagd naar de motieven om hulp te verlenen, roept dit dan ook verbazing op, zo vanzelfsprekend is hun inzet. Dat blijkt ook wel uit de cijfers in tabel 10.7: voor

88% is vanzelfsprekendheid de belangrijkste reden. De overige 12% helpt in de eerste plaats omdat er geen alternatief is of omdat men tehuisopname van de hulpbehoevende wil voorkomen. Motieven die op de relatie betrekking hebben (helpen om conflicten vermijden of om de relatie te verbeteren), zijn zelden de belangrijkste.

Bij de cijfers in tabel 10.7 moet aangetekend worden dat de motieven die voor weinigen de belangrijkste zijn, toch wel vaak een rol spelen, al is die dan bescheiden. Zo speelt het motief van tehuisopname voorkomen volgens een derde van de helpers een rol en het ontbreken van alternatieven bij een vijfde (De Boer et al. 2003: 20; zie ook tabel Bro.3 in de bijlage).

Tabel 10.7

Belangrijkste motieven van verleners van informele hulp, 2001 (verticaal gepercenteerd)

	familie	vrienden	allen
vanzelfsprekendheid	86	92	87
tehuisopname voorkomen	7	5	7
geen alternatief beschikbaar	5	3	5
relatie met de hulp-behoevende verbeteren	2	0	1
(n)	(856)	(81)	(917)

Bron: SCP (Mantelzorg'01)

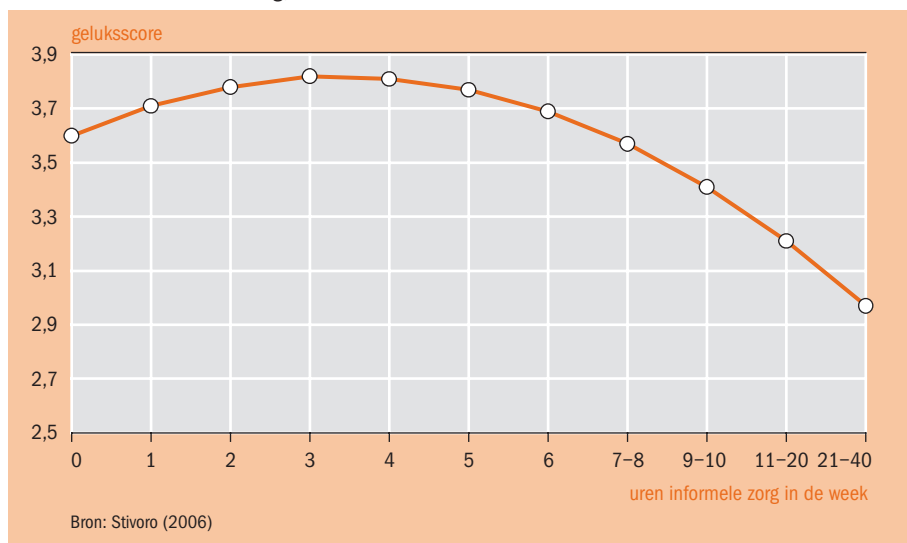
De hulp aan een zieke of gehandicapte verwant of vriend is welgedaan; ze bevordert dan ook het welbevinden van de helper, althans tot op zekere hoogte. Dat blijkt uit figuur 10.1, waarin de relatie staat weergegeven tussen ervaren geluk en de intensiteit van de verleende hulp.

Mensen die zorgen voor verwanten of vrienden voelen zich (significant) gelukkiger, althans zolang de zorg niet meer dan vijf uur per week vraagt. Boven die grens daalt het geluksgevoel eerst licht naarmate de zorg intensiever wordt. Een breekpunt ligt bij 20 uur hulp per week; bij meer uren is er een sterke daling in het geluksgevoel (Van Campen et al. 2007).

Het is goed mogelijk dat niet het intensieve helpen minder gelukkig maakt, maar de omstandigheden waarin zo veel hulp geboden moet worden. Uit paragraaf 10.2 bleek dat helpers van een stervende verwant, mensen die veel verschillende soorten hulp geven, mensen die voor een partner zorgen en mensen die voor iemand zorgen die toezicht nodig heeft, veel uren hulp geven (De Boer et al. 2003: 22-23). Vaak zijn dit niet alleen fysiek maar ook emotioneel sterk belastende omstandigheden, die het geluk kunnen bederven.

Figuur 10.1

Geluk naar uren informele zorg, 2004



Opmerkelijk is dat deze helpers, die vaak het equivalent van een fulltime werkweek helpen, wel vaker dan anderen voldoening putten uit de steun die ze bieden. Dat blijkt uit het feit dat ze ‘voldoening’ veel vaker dan gemiddeld opgeven als motief om te helpen (zie tabel Bro.4 in de bijlage).

De kosten van de informele hulp

Tegenover de gemoedsrust van de wederkerigheid van de steun en de voldoening en het geluk die de steun oplevert, staat dat helpen tijd kost, soms veel tijd. Verleners van informele hulp komen dan ook vaak tijd tekort. Belangrijker nog is dat het helpen van een zieke, gehandicapte of stervende verwant of vriend fysiek en emotioneel zeer belastend kan zijn. Ten slotte staan verleners van informele zorg vaak voor extra uitgaven en derven ze inkomsten. Deze lasten van de informele zorg worden hierna kort besproken.

Waar halen helpers de tijd om te helpen vandaan? Het ligt voor de hand dat informele zorg in de eerste plaats ten laste komt van de vrije tijd. Volgens het Mantelzorgonderzoek 2001 (Timmermans 2003: 78) komt een kleine helft van de zorgverleners (43%) niet toe aan de vrijetijdsactiviteiten die men gewoon was, en heeft 27% er misschien nog wel tijd voor maar is te moe om iets te ondernemen. Bij ruim een kwart (27%) gaat de zorgverlening ook ten koste van andere verplichtingen als betaald werk en het huishouden.

Werkenden kunnen tijd om te helpen vrijmaken door verlof te nemen. In 2001 deden ruw geschat 200.000 werkenden dat. Dit leidde tot een verlies van honderd miljoen uren. De informele zorg heeft dus ook een prijs in de vorm van

productieverlies in bedrijven en instellingen. Die prijs bedroeg in 2001, ruw geschat, twee miljard euro (Timmermans 2003).

De informele hulp aan familie en vrienden valt velen, los van andere verplichtingen, fysiek en emotioneel zwaar (Timmermans et al. 2001). Dat blijkt ook uit de gegevens in tabel 10.8 over de *ervaren belasting* van verleners van informele zorg.

Tabel 10.8
Hiërarchie in de belasting die verleners van informele zorg ervaren, 2001 (n = 1016)

	typering	indeling naar ernst	%
geen problemen	niet belast	niet belast	23,6
de situatie laat me nooit los nooit vrij van verantwoordelijkheden	voortdurend plichtsgevoel	licht belast	35,7
erg gebonden			
regelmatig tijd tekort moeite met regelen huishouden werk minder zorgvuldig gedaan in vrije tijd te moe om iets te ondernemen combineren met werk of gezin viel niet mee	problemen taken combineren ^a	matig belast	27,5
erg onder druk staan te veel op de schouders hebben zelfstandigheid komt in de knel ziek of overspannen geraakt conflicten thuis of op werk gekregen	te veel verplichtingen	ernstig belast	13,2

a Informele hulp, werken, kinderen opvoeden en verzorgen, persoonlijke verzorging, zorg voor het eigen huishouden.

Bron: SCP (Mantelzorg'01)

Van de helpers voelt bijna een kwart zich helemaal niet belast door de taak die ze op zich genomen hebben, ruim 35% voelt wel de druk van de verantwoordelijkheid, maar lijdt daar niet onder. Problematischer wordt het al bij het ruime kwart dat vastloopt op de combinatie van verplichtingen. Bij hen is het vooral een probleem om tijd te vinden en de agenda overzichtelijk te houden (Groenendijk 1998). Deze groep bestaat vooral uit werkenden die voor hun bejaarde ouders zorgen. Dat ze gemiddeld genomen niet overbelast raken, komt doordat ze de zorg vaak blijken te delen met broers en zussen (Timmermans et al. 2005).

Circa 7% is zwaar belast of overbelast; zij zijn van het helpen ziek of overspannen geraakt, hebben conflicten gekregen op het werk of binnen het eigen gezin en hebben het gevoel geleefd te worden door de omstandigheden (Timmermans et al. 2005: 9). De gift die informele zorg zou moeten zijn, is bij hen een offer geworden (Komter 2003). In de terminologie van dit rapport dreigt in die gevallen vernietiging van sociaal kapitaal; het gaat ruw geschat om 250.000 personen.

Risicogroepen zijn de helpers van huisgenoten, degenen die veel hulp bieden, personen die veel soorten hulp bieden en verzorgers van stervenden. In wat mindere mate blijken ook oudere mannen die in hun eentje zorgen voor een chronisch zieke relatief vaak zwaar belast (Knipscheer en Broese van Groenou 2004; Timmermans et al. 2005: 19).

De voldoening die het helpen biedt, compenseert de ervaren belasting kennelijk onvoldoende, waardoor de zorgtaak deels ten koste gaat van het levensgeluk, de gezondheid en/of het sociaal functioneren van de helper.

De ervaren belasting is niet de enige last van het verlenen van informele hulp; vaak is er ook sprake van *financiële lasten*. Van de helpers blijkt 60% extra uitgaven te hebben in verband met het helpen; gemiddeld ging het in 2001 om 774 euro per persoon (Timmermans 2003). Het vaakst genoemd zijn telefoonkosten en kosten van vervoer (van de hulpbehoevende zelf of naar de hulpbehoevende toe). Ongeveer 10% van de helpers krijgt de kosten geheel of gedeeltelijk vergoed door de hulpbehoevende; van regelingen als de bijzondere bijstand of belastingaftrek wordt zelden gebruik gemaakt. De groep helpers die door de last van het helpen in financiële problemen komt, is relatief klein (7%), maar bij een aantal van 3,7 miljoen langdurige helpers komt dat toch neer op circa 250.000 personen (Timmermans 2003).

Een flinke groep verleners van informele hulp (17%) derft naar eigen zeggen inkomen door de hulptaak die ze op zich genomen hebben. In 7% van de gevallen gaat het om niet-werkende personen die de arbeidsmarkt op willen, maar dat door de hulpverplichting niet kunnen. De overige 10% werkt nog wel, maar is minder gaan werken, is tijdelijk gestopt of heeft mogelijkheden om meer uren te werken afgehouden (Timmermans 2003). Het totale door verleners van informele hulp gederfde inkomen is in 2001 geschat op 1,1 miljard euro. Naar verhouding derven helpers van een huisgenoot het vaakst inkomen (Timmermans 2003: 174-176). Dat was al zo in 2001, het jaar van het gebruikte onderzoek, maar zal door introductie van het begrip 'gebruikelijke zorg' alleen maar sterker zijn geworden. Volgens het Protocol gebruikelijke zorg dat bij de indicatiestelling wordt gebruikt, gaat deze gebruikelijke hulp aan huisgenoten namelijk vóór alle andere maatschappelijke verplichtingen en dus ook voor betaald werk (CIZ 2004).

10.5 Investeren in informele hulp

Investeren in de marge

In de voorgaande paragrafen is wellicht al duidelijk geworden dat de overheid naar verhouding weinig hoeft te investeren in het aanbod van informele hulp. De hulp wordt verleend als het nodig is, daar hoeft geen beleid voor te worden gevoerd. Natuurlijk zijn er veel mensen met een hulpbehoevend iemand in het netwerk die niet helpen. Dit is meestal geen kwestie van onwil of onvermogen. Desgevraagd zegt 60% van hen niet in te springen omdat er al voldoende hulp is, terwijl 10% te ver woont en nog eens 10% te veel andere verplichtingen heeft (Timmermans et al. 2001: 74). Velen van hen houden zich beschikbaar voor het geval dat nodig is (zie tabel B10.5 in de bijlage).

Het is ook niet zeker dat de informele hulp substantieel zou toenemen door investeringen. Zo bleek uit een verkenning van betaald langdurig zorgverlof dat de belangstelling ervoor zeer groot is: maar liefst 950.000 werkende helpers zouden zulk verlof willen. Invoering ervan zou naar schatting 340.000 extra helpers opleveren, maar het hulpvolume zou met slechts 3% toenemen (Timmermans et al. 2001: 146, 173-175). Een grote investering als invoering van betaald verlof leidt dus alleen tot herverdeling van de hulp over meer leden van het netwerk. Betaald langdurig zorgverlof (een voorziening die overigens niet bestaat) kan wel een groot positief effect hebben op de ervaren belasting van helpers en daarmee op hun arbeidsproductiviteit en arbeidsgeschiktheid.

De vraag is natuurlijk of het hulpaanbod in de toekomst zo ruim blijft. Een nog steeds groeiend deel van de bevolking heeft een betaalde baan en het is bekend dat werkende personen weliswaar niet minder helpen, maar wel minder intensief (De Klerk en De Boer 2005). Uit recente ramingen van het SCP blijkt dat het aanbod op het eerste oog toereikend lijkt (zie tabel 10.9). Die raming is gebaseerd op de veronderstelling dat zowel het aanbod als het gebruik geheel bepaald wordt door veranderingen in de samenstelling van de bevolking op de volgende kenmerken: leeftijd, geslacht, samenstelling van het huishouden, opleidingsniveau, nettohuishoudensinkomen en chronische aandoeningen. Trends in deze kenmerken leiden tot een ander aanbod aan informele zorg, maar ook tot een ander gebruik ervan.

Het aantal verleners van informele zorg neemt volgens de raming tot 2020 met 15% toe, terwijl het aantal ontvangers met slechts 5% stijgt.³ Een raming van de hulpuren is helaas niet beschikbaar. De marge tussen gebruik en aanbod lijkt echter groot genoeg om een lichte daling in het aantal hulpuren op te vangen. Wel moet aangetekend worden dat bij het ramen is verondersteld dat de groeiende vraag naar verzekerde thuiszorg wordt gehonoreerd en dat de welvaartsontwikkeling tot een groeiende gebruik van particuliere hulp leidt.

Tabel 10.9

Trend in het aantal verleners en het aantal ontvangers van informele zorg van 30 jaar en ouder, 2000-2020 (in indexcijfers, 2000 = 100)

	bevolking	hulpverleners	hulpontvangers
2000	100	100	100
2005	106	106	104
2010	109	110	104
2015	112	113	104
2020	114	115	105

Bron: SCP (AVO'99; OII'00); zie ook Timmermans en Woittiez (2004)

Onder voorbehoud van de hiervoor genoemde onzekerheid in de ramingen, valt aan te nemen dat investeren in informele hulp vooralsnog alleen in de marge nodig is. Aan de ene kant gaat het om de mensen zonder stevig sociaal netwerk, aan de andere kant om degenen die door de hulptaak tijd tekort komen of zelfs onder de last van het helpen dreigen te bezwijken. Bij deze relativerende opmerking moet worden aangetekend dat het wel grote marges zijn. Het aantal mensen dat geen beroep kan doen op vrienden en familie ingeval dat nodig is, werd in paragraaf 10.3 geschat op 5%-15% van de volwassen bevolking, het aantal personen dat door het helpen zeer zwaar is belast of zelfs overbelast op 150.000; tijdsproblemen doen zich onder een nog grotere groep voor.

Investeren in netwerken

‘Wat mensen kunnen’, zo schreef De Swaan in 1976, ‘is zorgen dat anderen voor hen zorgen’ en als ze dat niet kunnen, ‘kunnen ze in elk geval toch iets anders: hun medemensen hinderen’. Zelfs dat laatste, het afdwingen van hulp door hinder te veroorzaken, is echter niet iedereen gegeven; veel mensen verkommeren eenvoudigweg, doordat ze geen last geven en niemand naar hen omkijkt. Soms hebben ze het sociale netwerk stukgemaakt, zoals in het geval van drugsverslaafden, die te veel hebben gevraagd van hun verwanten. In andere gevallen is het netwerk afgestorven door het onvermogen om nieuwe relaties aan te gaan. Dit werd in paragraaf 10.4 toegelicht.

De laatste jaren wordt steeds vaker geprobeerd het verstoorde netwerk te herstellen of een nieuw netwerk aan te leggen. Bekend voorbeeld zijn de buddy's van eerste generatie aidspatiënten, die door hun ziekte min of meer door hun sociale omgeving werden verstoten. Even bekend zijn de ‘maatjes’, vrijwilligers die zich bekommeren om chronische psychiatrische patiënten die weer op eigen benen proberen te staan. Ook in de ouderenzorg komt het fenomeen op. Het is begonnen als een methode om eenzaamheid onder ouderen te bestrijden, maar is binnen het welzijnswork voor ouderen uitgroeid tot een manier om kwetsbare ouderen te omringen met perso-

nen die steun kunnen bieden (zie de Projectenbank eenzaamheid ouderen op www.projectenzorgenwelzijn.nl).

Het belang van dit soort diensten neemt toe nu de tehuisopvang in alle zorgsectoren in omvang wordt teruggebracht. Hierdoor wonen steeds meer mensen die weinig zelfredzaam zijn, ook in het rekruteren van steun, zelfstandig. Het is niet voor niets dat de persoonlijke (professionele) begeleider door mensen uit deze groepen wordt aangewezen als de belangrijkste persoon in het netwerk (Kwekkeboom et al. 2005).

Investeren in helpers

Er is inmiddels een reeks aan door de overheid geregelde voorzieningen die beogen de informele zorg gemakkelijker te maken. Conform de eerder beschreven lasten van de informele zorg, zijn deze te onderscheiden in geld, tijd en steun. In het navolgende wordt zeer beknopt op deze voorzieningen ingegaan. Gegevens over behoefte en gebruik staan in tabel 10.10.

Geld

Er is maar één voorziening die de verlener van informele hulp inkomen kan verschaffen: het persoonsgebonden budget (pgb).⁴ Wie hulp nodig heeft en voor AWBZ-voorzieningen in aanmerking komt, kan de geïndiceerde verstrekkingen in geld krijgen en zelf hulp inkopen. Dit bedrag, het pgb, kan ook gebruikt worden om een familielid of andere helper van te betalen. In 2005 werden in totaal bijna 80.000 budgetten toegekend; 38% van het geld (370 miljoen euro) werd gebruikt om een informele helper te betalen (CvZ 2005).

De extra uitgaven die het verlenen van informele zorg met zich meebrengt, tellen in de belastingheffing mee bij de buitengewone lasten, maar alleen als hulpverlener en hulpontvanger deel uitmaken van hetzelfde huishouden. Mensen met een zeer laag inkomen die een huisgenoot verzorgen, kunnen een beroep doen op de bijzondere bijstand. Van deze regelingen wordt zeer weinig gebruikgemaakt. Slechts een fractie van de helpers (9%) krijgt kosten vergoed en in driekwart van de gevallen komt die vergoeding van de hulpontvanger (Timmermans 2003: 195).

Tijd

De Wet arbeid en zorg (Wazo) kent kortdurend zorgverlof van maximaal tien werkdagen dat kan worden benut in gevallen van tijdelijke hulpbehoefte (bv. na een medische ingreep). Voor de in dit hoofdstuk besproken steun is langdurend zorgverlof van meer belang. Het betreft onbetaald verlof dat voor een periode van maximaal achttien weken en maximaal zes keer de wekelijkse arbeidsduur, kan worden opgenomen om een stervende of ernstig zieke verwant in de eerste graad te verzorgen. In 2004 maakten 79.000 personen gebruik van deze verlofregeling.

Tijd wordt ook geboden door vormen van de zogenoemde respijtzorg. Tot deze AWBZ-verstrekking behoren diensten als de oppas en tijdelijke, vervangende thuiszorg. Ook voorzieningen voor dagopvang bieden de helper tijd, doordat ze de

hulpbehoevende voor een of meer dagdelen onder hun hoede nemen. Aangezien respijtzorg aan de hulpbehoevende wordt toegewezen, doet de relatie met de verlener van zorg er niet toe. Het aantal gebruikers loopt uiteen van ruim 100.000 tot een kleine half miljoen personen. Het hoeft geen betoog dat vooral de zwaar belaste helpers het vaakst van respijtzorg gebruikmaken (Timmermans 2003: 102).

Steun

In de meeste gemeenten zijn de afgelopen jaren steunpunten mantelzorg ontstaan. Deze steunpunten bieden niet alleen informatie en advies over het helpen en over de eerdergenoemde regelingen, maar ook emotionele ondersteuning aan verleners van informele hulp (zie tabel 10.10).

Tabel 10.10

Behoefte aan en gebruik van respijtzorg door verleners van informele hulp, 2001 (aantallen x 1000)

	wel behoefte, geen gebruik	wel gebruik
betaling mantelzorg met pgb (peiljaar 2005)	.	30
langdurend zorgverlof (peiljaar 2005)	112	79
formele regeling financiële vergoeding	330	50
gebruik van thuiszorg	560	880
respijtzorg		
gebruik van een oppas ^a	300	270
gebruik dagopvang of activiteitencentrum ^b	50	120
ondersteuning		
gesprek met hulpverleners over de last van het helpen	290	270
gesprek met hulpverleners over de zorgen over de hulpbehoevende	290	480
gesprek met hulpverleners over de aanpak van de zorg	290	450
gesprek met hulpverleners over het omgaan met de hulpbehoevende	300	420
groepsgesprek met andere helpers	380	95

a Om een dagdeel vrij te zijn.

b Een opvang waar de hulpbehoevende een of meer ochtenden of middagen per week naartoe gaat. Selectie op mantelzorgers van zelfstandig wonende hulpbehoevenden.

Bron: CvZ (2005); SZW (2006); SCP (Mantelzorg'01)

Gemiddeld maakt een kwart van de verleners van informele zorg gebruik van de beschikbare ondersteuning. Sinds 2001 zijn er meer steunpunten gekomen en de bekendheid met deze voorziening is groter geworden. Het is daarom aannemelijk dat het gebruik inmiddels hoger ligt.

Helpers met de zwaarste belasting doen het vaakst een beroep op de hier besproken ondersteuning. Dat geldt ook voor De Mantelzorglijn, een telefonische hulp-

dienst voor verleners van informele zorg. Jaarlijks zoeken een kleine 4000 personen contact met deze dienst. De meestgestelde vragen zijn: ‘Hoe maak ik tijd voor mezelf?’, ‘Hoe kom ik aan vervangende hulp?’ en ‘Hoe combineer ik hulp en werk?’ (zie ook de tabellen Bro.6 en Bro.7 in de bijlage). Ook deze ondersteuning is, net als de respijtzorg, voor iedere verlener van informele zorg beschikbaar.

In tabel 10.10 staan alle eerdergenoemde gebruiksgegevens op een rij. In die tabel staat ook vermeld hoeveel personen behoefte zeggen te hebben aan de faciliteit, maar er niet van gebruikmaken.

Vele honderdduizenden maken inmiddels gebruik van collectief gefinancierde voorzieningen die het hun gemakkelijker maken om informele hulp te verlenen. Eveneens honderdduizenden hebben wel behoefte aan die voorzieningen, maar hebben de weg erheen nog niet gevonden. Het is niet bekend hoeveel geld er gemoeid is met deze collectieve investeringen in informele zorg, maar het gaat zeker om honderden miljoenen euro's.

10.6 Beschouwing

Er wordt al lang voorspeld dat de informele zorg sterk aan betekenis zal inboeten (Timmermans 1984). Ontwikkelingen als kleiner wordende gezinnen, het verdwijnen van dorps- en buurtgemeenschappen, de grotere geografische mobiliteit, de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen, de in aantal toegenomen collectief gefinancierde verzorgingsarrangementen en een mindere betrokkenheid bij andermans leed – gevolg van de individualisering – zouden de informele steun binnen netwerken van familie en vrienden doen verdwijnen. Niets is echter minder waar gebleken: deze netwerken hebben alle ingrijpende sociale en culturele veranderingen van de voorbije decennia doorstaan en ze functioneren als vanouds. Het is dan ook nog steeds gewoon om zieke of gehandicapte familieleden en vrienden te verzorgen en dat gebeurt veel, lang en intensief. Wat dit betreft is ‘eigen verantwoordelijkheid’ de norm in Nederland. Het is zelfs opvallend hoeveel mensen over hebben voor hun verwanten en bekenden. De meerderheid levert flink wat vrije tijd in en laat de agenda dicteren door de hulptaak. Een deel (600.000 personen) levert zelfs arbeidstijd in en daarmee eigen welvaart. Bij ongeveer 250.000 verleners van informele zorg bestaat het gevaar dat ze bezwijken onder de taak die ze op zich genomen hebben.

Netwerken van familie en vrienden hebben wel wat weg van een miniverzekering in een bijna Marxse betekenis: ieder geeft naar vermogen en neemt naar behoefte.

Het vermogendst op dit gebied blijken degenen die dit ook op andere terreinen zijn. Lagere sociaaleconomische groepen en alleenstaanden hebben doorgaans slechtere netwerken van familie en vrienden. Waarschijnlijk houdt dit verband met levensgebeurtenissen of levensomstandigheden die schuilgaan achter de sociaaleconomische positie of de burgerlijke staat. Echtscheiding, maar ook andersoortig verlies van de partner, ongehuwdmoederschap, gezondheidsproblemen als psychische stoornissen of verstandelijke handicaps en het onvermogen relaties met anderen aan

te gaan, zijn kenmerken die zowel de bredere sociale positie bepalen als de rol in netwerken.

Het is echter niet zo dat binnen lagere sociaaleconomische groepen in het algemeen minder steun wordt verleend. Weliswaar is er een flinke subgroep die van zulke steun verstoken is, maar andere subgroepen (waaronder allochtonen) steunen elkaar juist veel vaker dan gemiddeld.

Hoewel er dus mensen zijn die de steun van een netwerk ontberen, is het voor de meeste Nederlanders volkomen vanzelfsprekend om informele zorg te geven en – zij het schoorvoetend – te ontvangen.

De informele zorg heeft ook op nationaal niveau grote betekenis. De sociale steun binnen netwerken kan voor een belangrijk deel gezien worden als informele economische productie, waaraan een waarde valt toe te kennen. Er zijn verschillende manieren om dat te doen, maar welke ook wordt toegepast, de uitkomst loopt telkens in de tientallen miljarden euro's. Ook in deze zin vertegenwoordigt de informele hulp op landelijk niveau een enorm vermogen.

Betekent de vanzelfsprekendheid waarmee voor familie en vrienden wordt gezorgd nu ook dat Nederland met veel minder collectieve voorzieningen toe zou kunnen? Binnen de meeste netwerken zullen de taken van AWBZ-gefinancierde voorzieningen vermoedelijk worden overgenomen als er geen andere keuze is, maar dat heeft wel een prijs. Die wordt niet zozeer bepaald door de kosten van ondersteuning en dergelijke, als wel door de economische gevolgen. De kosten van ondersteuning lopen weliswaar in de honderden miljoenen euro's, maar bij de economische gevolgen gaat het om miljarden, en wel vele miljarden. Zodra men de grens tussen informele en formele zorg verschuift, verschuift namelijk ook de grens tussen arbeid en zorg. Het arbeidsvolume zal dalen en datzelfde geldt voor de individuele welvaart van de verleners van informele zorg. Loopt die prijs nu al in de miljarden, dat worden, bij substantiële verschuivingen, vele tientallen miljarden.

Het is de vraag of deze kosten opwegen tegen de baten van een goedkopere AWBZ. De AWBZ wordt tegenwoordig vooral als een kostenpost gezien, maar doordat de regeling mensen vrijstelt van de verzorging van hun verwanten draagt ze, via betaald werk, bij aan economische productie, aan (individuele) welvaart en aan verdeling van de welvaart. Deze functie van de AWBZ is identiek aan die van een veel minder ter discussie staande voorziening als de kinderopvang. Het is aan te raden die waarde van de AWBZ in dit opzicht eerst vast te stellen, alvorens ingrijpend te bezuinigen op de collectief gefinancierde verzorging.

Een grens tussen formele en informele zorg ligt bij de groep die geen (goed functionerend) netwerk van familie en vrienden heeft; gebrek aan informele steun is zelfs een belangrijke reden voor een beroep op collectieve voorzieningen. Toch liggen daar investeringsmogelijkheden. Recente ervaringen leren dat men netwerken kan helpen repareren, ook bij mensen die daar zelf de vaardigheden niet voor hebben. Tevens zijn netwerkleden die dreigen te bezwijken onder de last van de hulptaak,

goed te helpen met ondersteunende voorzieningen. Wat dit betreft wordt veel verwacht van de gemeenten die met de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning de taak krijgen de steun aan verleners van informele zorg te verbeteren. Dat de verantwoordelijkheid voor die steun bij één instantie wordt gelegd, is stellig een verbetering. Wel moet worden opgemerkt dat de gemeente geen zeggenschap heeft over belangrijke voorzieningen op dit gebied als zorgverlof, persoonsgebonden budget en respijtzorg, voorzieningen die de hulpverlener enorm kunnen ontlasten. Wellicht is het verstandig om de gemeente op dit punt beter te instrumenteren.

Er bestaat geen beleid dat zich expliciet richt op netwerken van families en vrienden. Dat is ook niet eenvoudig en misschien helemaal niet gewenst, maar het lijkt wel zinvol om regelingen ter ondersteuning van de informele hulp vanuit dat perspectief te bekijken. Dan valt op dat typen netwerken verschillend worden behandeld. Meerpersoonshuishoudens hebben minder rechten op AWBZ-zorg, maar kunnen wel gebruikmaken van fiscale regelingen en van verlofregelingen. Wordt de informele zorg door een verwant in de eerste graad geboden, dan heeft de hulpbehoevende meer rechten op AWBZ-zorg en heeft de helper dezelfde rechten op zorgverlof als huisgenoten, maar geen recht op financiële compensatie via de belasting. Een verwant in de tweede of hogere graad of een vriend, kan op vrijwel geen van de genoemde regelingen een beroep doen. Het is de vraag of dit verschil in behandeling gewenst is als de eigen verantwoordelijkheid van burgers voorop wordt gesteld, zeker met het oog op de toekomst. Het gaat nu al in 30% van de gevallen waarin informele zorg wordt verleend om hulp aan anderen dan familieleden, en het is waarschijnlijk dat de zorg in de toekomst nog vaker door vriendennetwerken moet worden verleend, omdat de familienetwerken in omvang afnemen. Naarmate meer accent wordt gelegd op de eigen verantwoordelijkheid van burgers voor hun zieke of gehandicapte verwanten of vrienden, moet sterker worden nagedacht over de reikwijdte en de afdwingbaarheid van ondersteunende regelingen.

Er bestaat geen beleid dat zich expliciet richt op netwerken van families en vrienden. Dat is ook niet eenvoudig en misschien helemaal niet gewenst, maar het lijkt wel zinvol om regelingen ter ondersteuning van de informele hulp vanuit dat perspectief te bekijken. Dan valt op dat typen netwerken verschillend worden behandeld (zie ook Risseuw et al. 2005). Meerpersoonshuishoudens hebben minder rechten op AWBZ-zorg, maar kunnen wel gebruikmaken van fiscale regelingen en van verlofregelingen. Wordt de informele zorg door een verwant in de eerste graad geboden, dan heeft de hulpbehoevende meer rechten op AWBZ-zorg en heeft de helper dezelfde rechten op zorgverlof als huisgenoten, maar geen recht op financiële compensatie via de belasting. Een verwant in de tweede of hogere graad of een vriend, kan op vrijwel geen van de genoemde regelingen een beroep doen. Het is de vraag of dit verschil in behandeling gewenst is als de eigen verantwoordelijkheid van burgers voorop wordt gesteld, zeker met het oog op de toekomst. Het gaat nu al in 30% van de gevallen waarin informele zorg wordt verleend om hulp aan anderen dan familieleden, en

het is waarschijnlijk dat de zorg in de toekomst nog vaker door vriendennetwerken moet worden verleend, omdat de familienetwerken in omvang afnemen. Naarmate meer accent wordt gelegd op de eigen verantwoordelijkheid van burgers voor hun zieke of gehandicapte verwanten of vrienden, moet sterker worden nagedacht over de reikwijdte en de afdwingbaarheid van ondersteunende regelingen.

Noten

- 1 Met medewerking van Alice de Boer en Roelof Schellingerhout.
- 2 Aan de intensiteit is in de berekeningen een maximum gesteld van 112 uur.
- 3 De raming is gebaseerd op de verwachting dat trends in vraag en aanbod geheel bepaald worden door trends in de volgende determinanten van vraag en aanbod: leeftijd, geslacht, samenstelling van het huishouden, opleidingsniveau, nettohuishoudensinkomen en chronische aandoeningen. Een voorbeeld: ouderen ontvangen relatief vaak hulp, mensen van middelbare leeftijd geven vaker dan anderen. Verondersteld is dat verandering in de bevolkingssamenstelling naar leeftijd gevolgen heeft voor zowel het geven als het ontvangen van hulp.
- 4 Een andere wet, de Wet financiering loopbaanonderbreking, is bij de invoering van het verlofsparen afgeschaft. Er werd overigens nauwelijks gebruik van gemaakt.

Literatuur

- Boer, A. de, R. Schellingerhout en J. Timmermans (2003). *Mantelzorg in getallen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boer, A.H. de, J. Iedema en C.H. Mulder (2005). 'Geografische kenmerken in informele zorg'. In: A.H. de Boer (red.). *Kijk op informele zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Campen, C. van, A. de Boer en J. Iedema (2007). *Social Participation and Happiness Among Adults* (in voorbereiding).
- Choi, N.G. 'Coresidence Between Unmarried Aging Parents and Their Adult Children'. In: *Research on Aging* (25) 4 (juli), p. 384-404.
- CIZ (2004). *Protocol gebruikelijke zorg*. Driebergen: Centrum Indicatiestelling Zorg.
- CvZ (2005). *Uitvoeringsverslag PGB nieuwe stijl. Juli 2004-juli 2005*. Diemen: College voor Zorgverzekeringen.
- Dykstra, P. en A. Komter (2004). 'Hoe zien Nederlandse families eruit?' In: *Demos* (20) 10, p. 74-78.
- Exel, N. van en M. Koopmanschap (2005). 'Economic Evaluation of Informal Care. The Contingent Valuation Method Applied to Informal Caregiving'. In: *Health Economics* (14) 2, p. 169-184.
- Exel, N. van et al. (2004) 'Mantelzorg: een goed om te waarderen'. In: *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen* (82) 4, p. 236-242.
- Geelen, K. en C. Mensink (2003). *Informele zorg voor psychische problemen en verslavingen*. Utrecht: Trimbos- instituut.
- Groenendijk, H.J. (1998). *Werken en zorgen, de moeite waard. Een onderzoek naar het welbevinden van buitenshuis werkende moeders*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Hochschild, A. (2003). *Commercialization Intimate Life*. Berkeley: University of California Press.
- Hortulanus, R., A. Machielse en L. Meeuwesen (2003). *Sociaal isolement. Een studie over sociale contacten en sociaal isolement in Nederland*. Den Haag: Elsevier.
- Kalmijn, M. (2003). *Intergenerational Solidarity. A Review of Three Theories and Their Evidence* (working paper). Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Kalmijn, M. en P. Dykstra (2004). 'Onder vier ogen. Contacten tussen ouders en volwassen kinderen'. In: *Demos* (20) 10, p. 80-83.
- Klerk, M. de en A. de Boer (2005). 'Veranderingen in de informele zorg, 1991-2003'. In: A.H. de Boer (red.). *Kijk op informele zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knipscheer, K. en M. Broese van Groenou (2004). 'Determinanten van zorgbelasting bij partners en kinderen van hulpbehoevende ouderen met fysieke gezondheidsproblemen'. In: *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie* (35) juni, p. 96-106.
- Knijjn, T. en A. Liefbroer (2004). 'De helpende hand'. In: *Demos* (20) 10, p. 84-85.
- Komter, A. (2003). *Solidariteit en de gift*. Amsterdam: University Press.
- Komter, A. en T. Knijn (2004). 'Zwarte schapen in de familie'. In: *Demos* (20) 10, p. 85-86.
- Kwekkeboom, M.H. (1990). *Het licht onder de korenmaat. Informele zorgverlening in Nederland*. Den Haag: VUGA.
- Kwekkeboom, M.H. (2000). *De zorg blijft*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kwekkeboom (2001). *Zo gewoon mogelijk. Onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kwekkeboom, M.H. et al. (2005). *Een eigen huis*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Lawton, L., M. Silverstein en V. Bengtson (1994). 'Affection, Social Contact and Geographical Distance Between Adult Children and Their Parents'. In: *Journal of Marriage and the Family* (56) februari, p. 57-68.
- Machielse, A. (2006). *Onkundig en onaangepast. Een theoretisch perspectief op sociaal isolement*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Merton, R. (1968). 'The Matthew Effect in Science'. In: *Science* (159) 5 januari, p. 59-63.
- Mulder, C. en M. Kalmijn (2004). 'Even bij oma langs'. In: *Demos* (20) 10, p. 79-80.
- Parrott, T. en V. Bengtson (1999). 'The Effects of Earlier Intergenerational Affection, Normative Expectations and Family Conflict on Contemporary Exchanges of Help and Support'. In: *Research on Aging* (21) 1, p. 75-105.
- Portes, A. (1998). 'Social Capital. Its Origins and Applications in Modern Sociology'. In: *Annual Review of Sociology* (24), p. 1-24.
- Risseeuw, C., R. Palriwala en K. Ganesh (2005). *Care, Culture and Citizenship; Ravisiting the Politics of the Dutch Welfare State*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Schellingerhout, R. (red.) (2004). *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Swaan, A. de (1976). *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam: Meulenhoff.
- szw (2006). *Beleidsdoorlichting Arbeid en zorg*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Thomése, F. (1998). *Buurtnetwerken van ouderen*. Amsterdam: Thela/Thesis.
- Timmermans, J.M. (1984). 'Ouderen en informele hulp'. In: *Treppunt mei*, p. 11-13.
- Timmermans, J. (red.) (2003). *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Timmermans, J. en I. Woittiez (2004). *Verpleging en verzorging verklaard*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Timmermans, J. et al. (2001). *Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Timmermans, J.M., R. Schellingerhout en A.H. de Boer (2004). 'Wat heet mantelzorg? Prevalentie van verschillende vormen van mantelzorg in Nederland'. In: *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen* (82) 4, p. 229-235.
- Timmermans, J., A. de Boer en J. Iedema (2005). *De mantelval. Over de dreigende overbelasting van de mantelzorger*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tomassini, C. et al. (2004). 'Contacts between Elderly Parents and Their Children in Four European Countries. Current Patterns and Future Prospects'. In: *European Journal of Ageing* (1) 1, p. 54-63.

Kerkgangers, investeerders in de civil society

11.1	Een aflopende zaak?	319
11.2	Kerkelijke deelname als bron van pro sociaal gedrag	321
11.3	De huidige Nederlandse situatie	324
11.4	Migrantenkerken en moskeeën	326
11.5	Op zoek naar achtergronden en mechanismen	329
11.6	Uitzicht na inzicht	331
	Noten	335
	Literatuur	337

Samenvatting

De kerken zijn de afgelopen decennia in snel tempo kleiner, leger en grijzer geworden. In dit hoofdstuk worden mogelijke gevolgen van deze ontwikkeling voor de maatschappelijke betrokkenheid en participatie van de Nederlanders nagegaan. Zulke gevolgen zijn zeer waarschijnlijk, omdat kerkelijke deelname een belangrijke bron van sociaal engagement en vrijwillige maatschappelijke participatie blijkt te zijn. Net als in andere Europese landen, vormen in ons land regelmatige kerkgangers een zeer actief segment van de bevolking. Vergeleken met buitenkerkelijken of nominale kerkleden doen zij in aanzienlijk grotere aantallen vrijwilligerswerk, ook als dit niet op de kerk gericht is. Zij betonen zich tevens vrijgevinger in hun donaties aan goede doelen en ideële organisaties, ook als het om seculiere doelen gaat.

De gunstige maatschappelijke effecten van kerkgang doen zich bij zowel katholieken als protestanten voor en worden niet of nauwelijks beïnvloed door de sociale en culturele kenmerken van kerkgangers (geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, stad of platteland, sociale contacten, vertrouwen in andere mensen). Nadere analyse maakt duidelijk dat kerkelijk vrijwilligerswerk mensen in sterke mate stimuleert tot ook niet-kerkelijk vrijwilligerswerk. Dit is een verschil met bijvoorbeeld vrijwilligerswerk voor een sportvereniging, dat niet blijkt te werken als een opstap naar actieve inzet buiten de sportsfeer.

In een aparte paragraaf wordt ingegaan op de integratiefuncties van de kerken, aan de hand van het voorbeeld van de christelijke migrantenkerken. Deze lijken een belangrijke rol te spelen bij de opvang en integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving.

11 Kerkgangers, investeerders in de civil society

Paul Dekker en Joep de Hart

Kerken zijn van oudsher belangrijke bronnen van maatschappelijk engagement, zoals in de volgende paragraaf zal worden toegelicht. De teruggang in de kerkelijkheid werpt de vraag op in hoeverre de kerken deze functie nog vervullen en wat de betekenis van de ontkerkelijking is voor de maatschappelijke betrokkenheid en participatie van de Nederlanders. In het korte bestek van dit hoofdstuk richten we ons op de bijdrage van kerkgangers aan de Nederlandse civil society. Kerkgangers zijn immers de belangrijkste dragers van het kerkelijk leven, en niet alleen het lot van de kerken, maar ook de maatschappelijke effecten van kerkelijkheid zijn nauw verbonden met hun opstelling. Meer specifiek gaat het hier om kerkgangers als een belangrijke categorie ‘investeerders’ in het onderhoud van prosociale waarden¹ en in vrijwillige verbanden, vrijwillige zorg en collectieve actie. Met kerkgangers bedoelen we regelmatige bezoekers van christelijke kerken, al zullen we in de marge ook enige aandacht besteden aan de bezoekers van bijeenkomsten van andere religies, i.c. de islam.

11.1 Een aflopende zaak?

In verschillende opzichten nemen de kerken een bijzondere positie in temidden van de vrijwillige verbanden die typerend zijn voor de vaderlandse civil society of het maatschappelijk middenveld. Decennia van onafgebroken teruggang laten onverlet dat zij ook vandaag de dag een maatschappelijke factor van betekenis vormen. De kerkelijke hoofdrichtingen hebben een – vergeleken met andere maatschappelijke organisaties – lange geschiedenis, nog altijd aanzienlijke omvang en overwegend gemêleerd ledenbestand. De kerken zijn tevens van belang voor de maatschappelijke participatie vanwege de uiteenlopende onderwerpen waarover zij hun visie formuleren en de invloed die zij veelal blijken te hebben op de beslissingen van hun kernleden.

De meeste kerken zijn ingebed in uitgebreide sociale netwerken. Niet alleen bestaan er van oudsher tal van banden tussen de grote kerken en bestuurlijke instanties en circuits van politieke besluitvorming, maar ook plegen kerken sterk geworteld te zijn in lokale gemeenschappen. Meer dan vier op de tien Nederlanders staan nog steeds ingeschreven bij een van de twee grootste kerkgenootschappen (de RKK en de PKN),² die beschikken over ruim 4000 kerkgebouwen, verspreid over heel het land. Ze verschaffen daar op plaatselijk niveau het middelpunt en de infrastructuur van 3300 parochiegemeenschappen en gemeentes. De twee kerkgenootschappen mobiliseren elk weekend ruim 800.000 kerkgangers en steunen op een legertje van 3500 priesters, predikanten en diakens, 800 pastorale werkers en 545.000 vrijwil-

ligers. Elk jaar worden 49.000 kinderen gedoopt en 55.000 doden kerkelijk bijgezet (Becker en De Hart 2006).

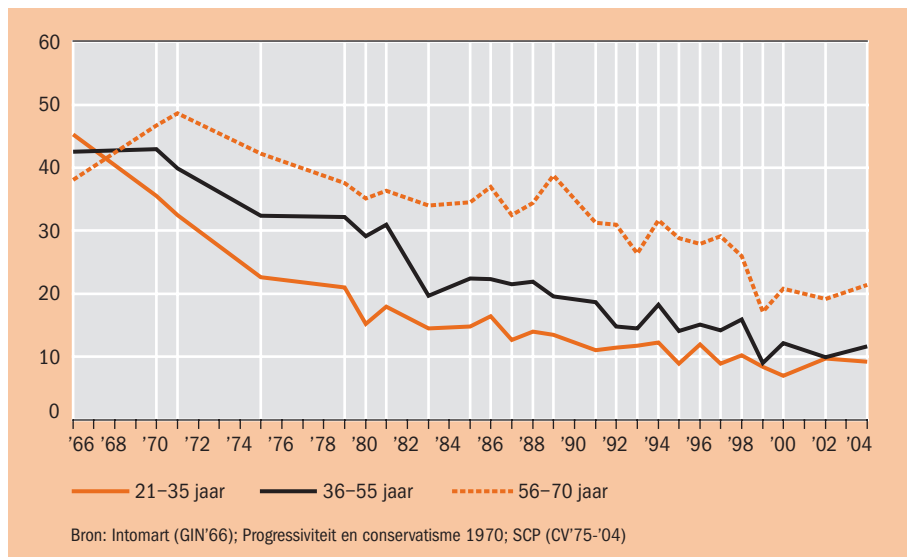
Kerken fungeren niet alleen als instituties die spirituele en praktische bijstand geven aan hun leden, maar genereren ook vaak breder sociaal engagement. Verba et al. (1995) hebben laten zien dat veel mensen die, vanwege hun opleidingsniveau en beroep, anders veroordeeld zouden zijn tot passiviteit, via hun kerkelijke activiteiten vaardigheden kunnen ontwikkelen die de deur openen naar een succesvolle participatie op andere sociale terreinen en in de politiek. Dat lijkt zeker op te gaan voor de migrantenkerken, die zich in een brede verscheidenheid manifesteren in de marge van grootschalige ontwikkelingen als de vorming van de PKN en veranderingen in de rooms-katholieke kerk in Nederland.

Soms spelen kerken een manifeste politieke rol. Zelfs in landen met een formele scheiding tussen kerk en staat, betraden en betreden kerkelijke en met de kerken geassocieerde instellingen telkens weer de politieke arena en hebben zij politieke bewegingen beïnvloed. Kerkleiders en geestelijken vertolken politieke standpunten in hun preken, herderlijke boodschappen en missiven; kerkelijke vertegenwoordigers vellen publiekelijk oordelen over sociale en morele onderwerpen; kerken leveren faciliteiten voor politieke mobilisatie en maatschappelijk protest; kerkbesturen geven ruimte aan solidariteitsbijeenkomsten of politieke discussies.

In de tweede helft van de afgelopen eeuw hebben zich sterke veranderingen voorgedaan in de religieuze beleving van de Nederlanders, waarvan de afbrokkeling van de kerkelijke deelname een van de meest zichtbare is. Het verval wordt niet alleen door een groot aantal bevolkingsenquêtes (waaronder de God in Nederland-onderzoeken) in beeld gebracht, ook institutionele tellingen tonen de trend aan. Volgens de registers van de kerken zelf liep het aantal aangeslotenen sinds 1970 terug van 9,7 naar 7,4 miljoen (dat wil zeggen van 75% naar 45% van de bevolking). Het aantal kerkgangers of in de kerk gesloten huwelijken slonk eveneens drastisch. Alleen het aantal kerkelijke begrafenissen en crematies bleef ongeveer op peil (Becker en De Hart 2006). Figuur 11.1 geeft op basis van bevolkingsenquêtes een indruk van de ontwikkeling van de kerkelijke deelname in de afgelopen decennia. In alle getoonde leeftijdsgroepen is het aandeel van de regelmatig kerkgaande kerkleden over de hele periode sterk gedaald.³ Onder de 21-70-jarigen nam dit aandeel met twee derde af, van 42% in 1966 tot 14% in 2004, en dat is een sterkere daling dan die van het aandeel mensen dat zich rekent tot een kerkgenootschap (of andere religieuze gemeenschap). Dat aandeel nam volgens dezelfde enquêtes af van 75% naar 36%, ruim een halvering. De dalende kerkgang is dus een gevolg van zowel een afname van het aantal kerkelijken als een afnemende activiteit van de kerkelijken.

Figuur 11.1

Kerkleden die minstens eens per twee weken naar de kerk gaan, naar leeftijdsgroep, 1966-2004 (in procenten)



11.2 Kerkelijke deelname als bron van prosociaal gedrag

Over de relatie tussen religie and civic participation bestaat een flinke literatuur, waarnaar in het navolgende af en toe verwezen wordt. Het eerdere onderzoek levert niet helemaal eenduidige conclusies op, al wordt over het algemeen wel een positief verband geconstateerd. Een aantal onderzoekers brengt verfijningen aan in de algemene relatie, ten aanzien van het soort vrijwilligerswerk en van effect van uiteenlopende religieuze dimensies (zie o.a. De Hart 2002 en Ruiter en De Graaf 2006). Zo is een overweging dat het stimulerende effect van religie vooral betrekking heeft op kerkelijk vrijwilligerswerk. Bij kerkelijke vrijwilligers spelen religieuze achtergrond en religieuze motieven een duidelijke rol, en dat zou veel minder of niet gelden bij vrijwilligerswerk voor seculiere organisaties. Daarop wordt later ingegaan.

Voor we ons verder op Nederland richten, verbreden we aan de hand van tabel 11.1 de blik tot Europa. De tabel biedt een cijfermatig overzicht van de situatie in een aantal Europese landen. Het aandeel van de bevolking dat zich tot een geloof of kerk rekent, varieert van 30% in Zweden (vooral Luthers) tot 93% in Polen (vrijwel uitsluitend katholiek) en 97% in Griekenland (Grieks-orthodox). Het aandeel regelmatige kerkgangers loopt af van 76% in Polen tot 10-12% in Scandinavië. Nederland zit met 21% aanzienlijk dichterbij de Scandinavische landen dan tegen de meest kerkse landen, maar het staat in de rangorde toch precies in het midden (zie voor meer gegevens over de internationale positie van Nederland op religieus gebied verder Becker en De Hart 2006).

Tabel 11.1

Leden van geloofsgemeenschappen en kerkgangers in 19 Europese landen, en afwijkingen van kerkgangers in drie soorten maatschappelijk engagement, personen van 15 jaar en ouder, 2002/'03 (in procenten)

	reket zich tot een geloof ^a			kerkgangers ^b	significante afwijkingen van kerkgangers ^c		
	ja	(rk)	(prot.)		vrijwilligers- werk ^d	geld geven ^e	politieke activiteit ^f
Polen	93	(92)	(0)	76			
Ierland	83	(78)	(3)	67	1,5	1,3	
Griekenland	97	(0)	(0)	55		0,7	0,7
Portugal	86	(83)	(1)	47			
Italië	77	(76)	(1)	44			
Oostenrijk	71	(62)	(3)	35	1,7	1,3	
Slovenië	51	(48)	(0)	30		1,5	
Spanje	78	(76)	(0)	29			0,7
Luxemburg	74	(54)	(1)	23			
Nederland	44	(20)	(16)	21	2,4	2,3	1,3
Duitsland	61	(24)	(31)	20	2,2	2,1	
België	49	(44)	(1)	19		1,3	
Verenigd Koninkrijk	49	(8)	(33)	19	3,1	3,9	1,8
Hongarije	63	(45)	(16)	18	2,0	4,1	1,5
Frankrijk	49	(40)	(1)	14	2,2	2,3	
Finland	76	(0)	(73)	12	2,5	1,4	
Noorwegen	51	(1)	(45)	11	3,0	2,4	1,4
Zweden	30	(1)	(25)	11	2,6	2,2	1,7
Denemarken	58	(1)	(54)	10	2,0	1,7	

- a Percentage van de bevolking dat zich als lid van een bepaald geloof of een kerkgenootschap beschouwt; tussen haakjes de percentages van de bevolking die vervolgens aangeven rooms-katholiek of protestant te zijn.
- b Personen die minstens één keer per maand naar een christelijke religieuze dienst gaan, als percentage van allen die zich tot een christelijke geloofsgemeenschap rekenen. De tabel is geordend naar afnemend percentage kerkgangers.
- c Vermeld worden statistisch significante ($p < 0,05$ tweezijdig) relatieve kansenverhoudingen. Naarmate de coëfficiënt meer naar boven van 1 afwijkt, is de oververtegenwoordiging van kerkgangers groter onder de vrijwilligers, donateurs respectievelijk politieke actieven; in drie vet gezette getallen zijn de kerkgangers ondervertegenwoordigd.
- d Heeft in de afgelopen twaalf maanden vrijwilligerswerk gedaan voor een organisatie waarvan men vrijwillig lid kan zijn.
- e Heeft in de afgelopen twaalf maanden geld geschonken aan een organisatie waarvan men vrijwillig lid kan zijn.
- f Heeft in de afgelopen twaalf maanden deelgenomen aan ten minste één van tien politieke activiteiten (o.a. deelgenomen aan een handtekeningenactie, contact met een politicus opgenomen en een product geboycot).

Bron: GfK (ESS'02/'03) gewogen resultaten

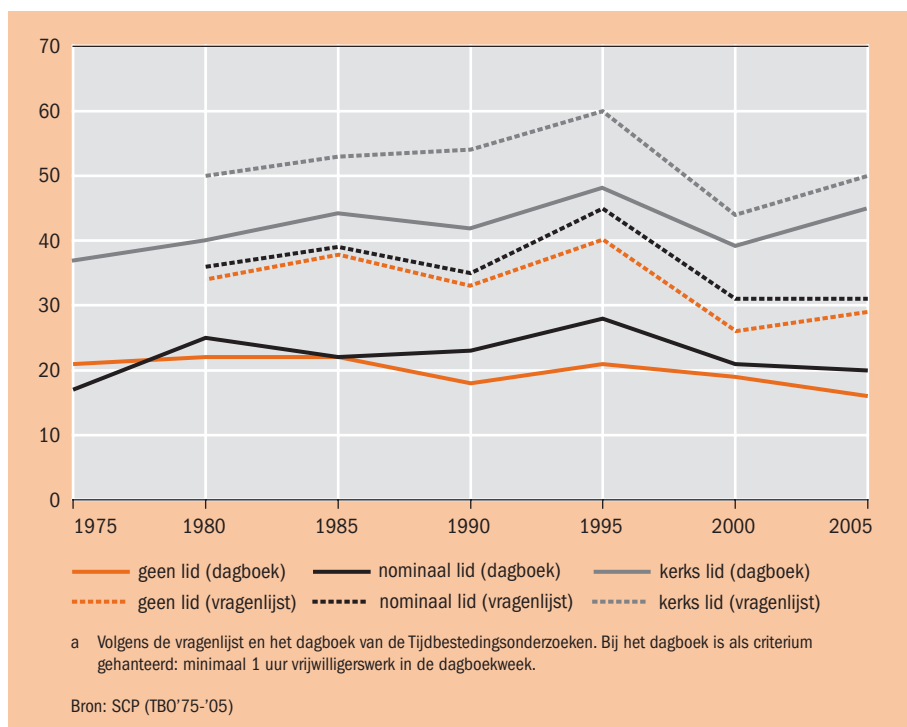
De laatste drie kolommen van tabel 11.1 laten zien in hoeverre kerkgangers oververtegenwoordigd zijn bij drie vormen van maatschappelijk engagement: vrijwilligerswerk verrichten, geld doneren en politieke activiteiten ondernemen. Naarmate een getal groter is dan 1 zijn kerkgangers sterker oververtegenwoordigd onder de

geëngageerden dan niet-kerkgangers (de kleine aantallen regelmatige bezoekers van niet-christelijke gods- en gebedshuizen blijven buiten beschouwing).⁴

In drie onderstreepte gevallen is er sprake van een ondervertegenwoordiging van kerkgangers (tweemaal in Griekenland en eenmaal in Spanje), maar de oververtegenwoordiging van kerkgangers bepaalt het beeld, vooral in de landen waar minder ter kerke wordt gegaan. In Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen en Zweden zijn de kerkgangers bij alledrie soorten engagement oververtegenwoordigd. In het algemeen maakt kerkgang meer verschil onderin de tabel, dat wil zeggen in de veelal protestantse landen met een lager niveau van kerkgang. Dat kan te maken hebben met het protestantisme als zodanig (Lipset 1994), maar zou er ook op kunnen wijzen dat kerkgang hier meer een keuze is van mensen die over de hele linie meer geneigd zijn tot participatie. Kerken fungeren hier wellicht meer als vrijwillige organisaties met veel persoonlijk overlap en uitwisseling met andere organisaties in de civil society.

Figuur 11.2

Deelname aan vrijwilligerswerk van kerkgangers, nominale kerkleden en buitenkerkelijken,^a personen van 18 jaar en ouder, 1975-2005



Figuur 11.2 toont voor Nederland voor een langere periode de deelname aan vrijwilligerswerk voor drie groepen met verschillende posities tegenover de kerk: buitenkerkelijken (geen lid), nominale leden (wel lid, maar zelden naar de kerk) en kerkse leden (lid en minstens een keer per maand ook kerkganger). Vermeld zijn de percentages mensen die volgens de vragenlijst van het Tijdbestedingsonderzoek (TBO) ‘wel eens’ vrijwilligerswerk doen en de percentages mensen die vrijwilligerswerk deden in de najaarsweek waarin het onderzoek gehouden werd. Hoe men ook meet, het grote verschil zit tussen de kerkgangers en de niet-kerkgangers, niet tussen de kerkleden en de buitenkerkelijken.

Tot zover enige vergelijking met het buitenland en ontwikkelingen in de tijd. In het vervolg van dit hoofdstuk richten we ons op de beschrijving en verklaring van de huidige situatie in ons land.

11.3 De huidige Nederlandse situatie

In deze beschrijvende paragraaf passeren verschillende soorten maatschappelijke inzet de revue. Eerst behandelen we het doneren van geld, vervolgens het lidmaatschap van organisaties en ten slotte de meest intensieve vormen van participatie: het doen van vrijwilligerswerk, het geven van mantelzorg en de deelname aan collectieve acties. Buitenkerkelijken worden vergeleken met kerkleden, waarbij is onderscheiden tussen leden die weinig naar kerkdiensten of godsdienstige samenkomsten gaan (de nominale leden) en aangesloten en die dat wel met een zekere regelmaat doen (dat wil zeggen: minstens eenmaal per maand) en die zullen worden aangeduid als ‘kerkse leden’.

Tabel 11.2

Geld geven aan goede doelen naar kerkelijke deelname,^a 2005 (in procenten en euro's)

	donateurs (in %)	donaties (in €) gemiddeld over allen		
		totaal	kerkelijk	niet-kerkelijk
allen	84	243	105	139
frequentie kerkgang:				
(vrijwel) nooit	82	188	65	122
één of enkele malen per jaar	88	162	54	108
ongeveer een keer per maand	88	395	148	246
ongeveer een keer per week of vaker	89	823	534	290

a De gegevens betreffen het geefgedrag van het huishouden van de respondent, niet noodzakelijk de respondent zelf. Niet-kerkelijke doelen zijn o.a. gezondheid, internationale hulp, natuur en milieu, onderwijs en onderzoek, cultuur, sport en recreatie.

Bron: VU (Geven in Nederland '07); voorlopige cijfers; gewogen resultaten

Tabel 11.2 biedt een overzicht van de minst georganiseerde en veelal anonieme vorm van participatie, het geven van geld aan goede doelen. De cijfers hebben betrekking op 2005 en zijn ontleend aan het onderzoek *Geven in Nederland*, waarover begin 2007 wordt gepubliceerd.⁵ In huishoudens van kerkgangers wordt iets massaler en gemiddeld aanzienlijk guller gegeven dan in huishoudens van mensen die zelden of nooit op zondagmorgen een kerk van binnen zien.⁶

Nederland is sinds vele eeuwen een godsdienstig veelstromenland, waarin verschillende kerkelijke tradities naast elkaar bestaan. Het calvinisme, lutheranisme en katholicisme hebben elk een eigen sociale leer; de Duitse theoloog Troeltsch wijdde daaraan zijn magnum opus (Troeltsch 1961). Afgezien van de officiële doctrines kan – in de geest van Putnam (2000) en anderen – worden geredeneerd dat naar alle waarschijnlijkheid ook het verschil in de interne structuur van de kerken een relevante factor is. Bij de gereformeerde kerken is die traditioneel egalitair en horizontaal, terwijl de rooms-katholieke kerk van oudsher verticaal-hiërarchisch georganiseerd is. De verschillende Nederlandse kerkrichtingen hebben vanuit het oogpunt van de mobilisatie en maatschappelijke participatie van hun achterban elk een eigen geschiedenis, die met name tussen ongeveer 1850 en 1960 (de hoogtijdagen van de verzuiling) van grote invloed is geweest op het ontstaan van en de latere veranderingen in de vaderlandse civil society. Alle aanleiding dus om naast kerkelijke deelname ook denominatie een plaats te geven in de analyse.

In tabel 11.3 worden op basis van het onderzoek *Culturele veranderingen in Nederland 2004* (CV'04) verschillen in sociale en politieke participatie in kaart gebracht. Regelmatige kerkgangers, vooral de protestantse, zijn sterk oververtegenwoordigd onder de vrijwilligers. De verschillen bij de informele helpers gaan in dezelfde richting, maar zijn veel kleiner.⁷ Bij de deelname aan collectieve acties springen de protestantse kerkgangers eruit; ook bij de protestbereidheid scoren ze het hoogste, maar ze worden direct gevolgd door de buitenkerkelijken.

Wat het vrijwilligerswerk aangaat, zijn drie metingen vermeld: de eerste op basis van een gemiddelde tijdsbesteding per week en de tweede en derde op basis van het al of niet vrijwilligerswerk verrichten voor elf respectievelijk tien soorten organisaties. In de derde kolom zijn 'godsdienstige en levensbeschouwelijke organisaties' uitgesloten. Daarvoor verricht 11% van de ondervraagden (wel eens) vrijwilligerswerk. Wordt dat werk buiten beschouwing gelaten, dan vermindert het percentage vrijwilligers onder de buitenkerkelijken niet, maar daalt dat sterk onder de kerkse protestanten (van 78 naar 61%) en vooral de overigen (van 48 naar 32%). Ook na deze 'correctie' blijft het aandeel vrijwilligers onder de kerkse protestanten het hoogst.⁸

Tabel 11.3

Sociale en politieke activiteiten naar kerkelijke betrokkenheid,^a personen van 16 jaar en ouder, 2004 (in procenten)

	(%)	regelmatig vrijwilligers- werk ^b	enig vrijwilligers- werk ^c	seculier vrijwilligers- werk ^d	informele hulp ^e	collectieve actie ^f	bereid tot protest ^g
allen	(100)	24	45	42	16	25	52
buitenkerkelijk	(60)	20	39	39	14	24	54
nominaal katholiek	(10)	22	43	43	17	19	43
kerks katholiek	(8)	37	57	54	22	20	43
nominaal PKN	(5)	20	47	44	19	25	49
kerks PKN	(8)	46	78	61	20	42	57
overig	(9)	22	48	32	16	27	47

a Kerkleden zijn nominaal (gaan minder dan een keer per maand naar de kerk) en kerks (gaan vaker); de 'overigen' bestaan uit regelmatige kerkgangers die geen lid zijn (1%) en leden van andere groeperingen dan de rooms-katholieke kerk en de PKN (Protestantse Kerk in Nederland).

b Verricht gemiddeld minstens één uur per week 'onbetaald werk' ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging.

c Doet 'onbetaald vrijwilligerswerk' voor een of meer van elf soorten verenigingen en organisaties.

d Idem, maar zonder vrijwilligerswerk voor godsdienstige of levensbeschouwelijke organisaties.

e Verricht gemiddeld minstens één uur per week 'kosteloos hulp aan zieke of gehandicapte familieleden, kennissen of burens'. Heeft zich in de afgelopen twee jaar wel eens samen met anderen ingespannen voor een lokale, nationale of internationale kwestie.

f Zou zeer of enigszins waarschijnlijk iets proberen te doen als men zou menen dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen.

Bron: SCP (CV'04) gewogen resultaten

De verschillen die in deze paragraaf de revue zijn gepasseerd, doen vermoedens rijzen en roepen vragen op. Het lijkt erop dat niet zozeer het kerklidmaatschap als wel de kerkgang verschil maakt, maar gezien de verschillen tussen katholieken en protestanten is de leer wellicht ook niet helemaal te veronachtzamen. Misschien zit het echter helemaal niet in effecten van kerkelijkheid, maar zijn de verschillen te herleiden tot hardere sociaaldemografische verschillen en springen de protestantse kerkgangers er alleen maar uit omdat het vooral oudere en hoger opgeleide plattelandsvrouwen zijn, die blijkens onderzoek hoe dan ook meer vrijwilligerswerk doen en zorg verlenen. Op deze vermoedens en vragen wordt straks verder ingegaan. Eerst kijken we naar de religieuze betrokkenheid van groepen nieuwe Nederlanders.

11.4 Migrantenkerken en moskeeën

Al sinds de grote volksverhuizingen in de laatste eeuwen van het Romeinse Rijk zijn de Lage Landen vertrouwd met de vestiging van migranten, afkomstig uit een uitheemse cultuur (zie o.a. Jongeneel et al. 1996). Vaak waren zij op de vlucht voor oorlogsdreiging, zoals ten tijde van de godsdienstoorlogen (volgend op de Reformatie) of de beide wereldoorlogen. Dikwijls vormden achterstelling en beknotting van

religieuze vrijheden het motief, zoals bij de bijna 100.000 zuidelijke Nederlanders die na de val van Antwerpen (1585) naar de Republiek emigreerden of de 50.000 à 60.000 Hugenoten die rond 1700 in verschillende fasen vanuit Frankrijk naar de Nederlanden trokken. Tot na de Tweede Wereldoorlog ging het vrijwel uitsluitend om westerse immigranten. Dat is veranderd. Vooral de afgelopen decennia is het aantal niet-westerse immigranten sterk gestegen. De nieuwkomers brachten behalve hun taal, zeden en gewoonten, ook hun godsdienst mee. In het debat over religie en integratie richtte de aandacht zich tot voor kort vrijwel volledig op de positie van moslims.⁹ Pas recentelijk zijn ook de christenkerken onder de migranten in de belangstelling komen te staan.

Ons land telt momenteel naar schatting tussen de 600.000 en 800.000 migrantenchristenen.¹⁰ Zij wonen overwegend in de Randstad (in het bijzonder Amsterdam-Zuidoost) en het merendeel is katholiek. Soms blijven zij deel uitmaken van de religieuze gemeenschap in het land van herkomst, soms sluiten zij zich aan bij de in ons land gevestigde kerken. Een deel sticht eigen onafhankelijke christelijke gemeenschappen en is aangesloten bij migrantenkerken.¹¹ Die hebben vaak een informeel of laagkerkelijk karakter (huisgemeenten, bijbelkringen, gebedskringen) en in grootte variëren zij van enkele tientallen tot enkele honderden leden.¹² Waar wel sprake is van institutionalisering, gaat het overwegend om lokale gemeentevorming, gericht op een specifieke bevolkingsgroep (bv. Ghanezen in de Amsterdamse Bijlmermeer). De participatiegraad is vaak hoog¹³ en de verscheidenheid (in leer, praktisering, leefstijl en cultuur) groot, evenals de dynamiek – voortdurend komen er nieuwe gemeenten bij. De sterkste groei lijkt te bestaan bij de gemeenschappen rond een charismatische voorganger, meestal van het pentecostale type.

Tot op heden is nog maar een beperkt aantal onderzoeken beschikbaar, maar die suggereren dat migrantengemeenten en migrantenkerken een aanzienlijke rol spelen bij de opvang en integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving. Zij bieden een ontmoetingsplaats met geestverwanten in een land dat vaak nog onvertrouwd is en zij verlenen geestelijke hulp of begeleiding bij ingrijpende gebeurtenissen (geboorte, huwelijk, rouwverwerking, ontslag, relatieproblemen). Daarnaast geven zij praktische bijstand door de migranten op allerlei terreinen wegwijs te maken in de nieuwe maatschappij (bij het aanvragen en gebruik van voorzieningen, bij medische zorg en onderwijs, bij sollicitaties en ontslag). Bijna allemaal zijn ze erop gespitst via netwerken die steun en hulp bieden, de participatie van hun leden in de Nederlandse samenleving te bevorderen (Van der Sar en Visser 2006). Zij dragen bij aan een goede sociale infrastructuur voor migranten en fungeren als communicatiekanalen: als spreekbuis voor migranten, maar ook als intermediair en aanspreekpunt van de overheid waar zij migranten wil bereiken. Bij het slechten van taal- en cultuurbarrières blijken de voorgangers van de kerken niet zelden een cruciale schakel te vormen (Euser et al. 2006; Van der Sar en Visser 2006; vgl. Ferrier 2002).

Dit hoofdstuk gaat over kerkgangers en in het voorgaande ging het dan ook om (christelijke) migrantenkerken en niet om moskeeën. In een vergelijkend perspectief komen tot slot van deze paragraaf in tabel 11.4 moskeegangers wel aan bod.

Tabel 11.4

Prosociaal gedrag bij groepen stedelingen,^a 15-64-jarigen, 2004/'05 (in procenten)

	(%)	geeft vaak aan goede doelen ^b	verricht vrijwilligerswerk ^c	verricht informele hulp ^d	is bereid tot mantelzorg ^e
autochtonen					
niet-religieus	63	39	36	17	50
inactief religieus	26	42	42	17	65
actief religieus (n = 69)	10	72	71	25	70
allen (n = 666)	100	43	41	18	66
Surinamers en Antillianen					
niet-religieus	30	28	21	10	52
inactief religieus	43	27	17	11	58
actief religieus	26	32	34	17	63
allen (n = 1570)	100	29	22	12	57
Turken en Marokkanen					
niet-religieus	6	27	27	11	48
inactief religieus	53	24	14	13	54
actief religieus	41	25	21	11	43
allen (n = 1862)	100	25	18	12	49

a Driedeling: niet-religieus = rekent zich niet tot een godsdienst of religie en gaat minder dan enkele keren per maand naar een godsdienstige bijeenkomst; inactief religieus = rekent zich wel tot een godsdienst of religie en gaat minder dan enkele keren per maand naar een godsdienstige bijeenkomst; en actief religieus = gaat minstens enkele keren per maand naar een godsdienstige bijeenkomst.

b Antwoordt op de vraag 'Geeft u vaak, soms of nooit geld aan goede doelen, bijvoorbeeld bij collectes of met acceptgiro's?': vaak.

c Meting op basis van drie vragen (onbetaalde arbeid en vrijwilligerswerk in lidmaatschapsorganisaties en voor andere organisaties; zie Dekker en Keuzenkamp 2006).

d Geeft kosteloos hulp aan zieke, gehandicapte of hulpbehoevende familieleden, kennissen of burens.

e Zou 'beslist' gedurende langere tijd hulp bieden als een naast familielid voortdurend hulp nodig zou hebben bij persoonlijke of huishoudelijke verzorging.

Bron: SCP (LAS'04/'05) gewogen resultaten

In de tabel worden drie groepen stedelingen vergeleken: een groep autochtonen, een groep met evenveel Surinamers als Antillianen en een groep met evenveel Turken als Marokkanen. Bij de Surinamers en Antillianen gaat het in overgrote meerderheid om christelijke groeperingen, bij de Turken en Marokkanen vrijwel altijd om moslims.¹⁴ Bij de autochtone stedelingen zien we het inmiddels vertrouwde beeld: een sterke oververtegenwoordiging van kerkgangers onder de geldgevers en vrijwil-

ligers, en een beperkte oververtegenwoordiging in de sfeer van de informele zorg. Bij Surinamers en Marokkanen vertonen de religieus actieven, ook hier vooral kerk/moskeegangers, meer prosociaal gedrag, maar ze springen er bij de donaties en het vrijwilligerswerk veel minder uit dan bij het autochtone volksdeel. Bij de Turken en Marokkanen wijkt het beeld duidelijk af: er is nauwelijks of geen verschil bij donaties, vrijwilligerswerk wordt het meest verricht in het niet-religieuze segment, en de grootste geneigdheid tot informele zorg treffen we aan bij wie wel religieus is, maar niet actief. Het laatste komt door de sterke oververtegenwoordiging van vrouwen in deze categorie. Bij het vrijwilligerswerk in het niet-religieuze segment is te bedenken dat het hier slechts om een kleine groep gaat. Voor de hele groep Turken en Marokkanen geldt dat moskeebezoek positief samenhangt met het verrichten van vrijwilligerswerk.¹⁵ Uit recent onderzoek komen moskeeën ook naar voren als belangrijke vrijwilligersorganisaties (Canatan et al. 2003; Edinga et al. 2005).

11.5 Op zoek naar achtergronden en mechanismen

We hebben vastgesteld dat kerkgangers vrijgeviger zijn met hun geld en tijd, maar we weten nog niet of de kerk als zodanig het verschil uitmaakt. Het kan ook zijn dat kerkelijke betrokkenheid groter is in sociale categorieën die toch al vrijgevig zijn. Voor zover het om kerkelijke betrokkenheid gaat, is het de vraag in hoeverre het dan kerkgang is of kerkrichting – zie de verschillen in tabel 11.3 tussen katholieken en protestanten – en voor zover het om kerkgang gaat, zouden we graag mechanismen identificeren waardoor die echt als oorzaak werkzaam is. Enige aanvullende analyse is daarom op haar plaats, en die beperken we hier tot de deelname aan vrijwilligerswerk.

In tabel 11.5 worden de statistische effecten van kerkgang, denominatie en andere kenmerken nagegaan op twee indicatoren voor het verrichten van vrijwilligerswerk: het gemiddeld minstens een uur per week actief zijn, en het doen van werk voor andere organisaties dan godsdienstige en levensbeschouwelijke (het ‘regelmatige vrijwilligerswerk’ en ‘seculiere vrijwilligerswerk’ uit tabel 11.3). Nagegaan wordt of kerkgang een positief effect behoudt als rekening wordt gehouden met denominaties, met denominaties en enkele sociale en culturele kenmerken en, in het geval van seculier vrijwilligerswerk, bovendien nog met het verrichten van vrijwilligerswerk voor een godsdienstige of levensbeschouwelijke organisatie.

Tabel 11.5

Achtergronden van vrijwilligerswerk, 2004 (gecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen)^a

	regelmatig vrijwilligerswerk			seculier vrijwilligerswerk			
	1	2	3	1	2	3	4
minstens tweewekelijks kerkgaand	2,5**	2,2**	2,1**	1,7**	1,4*	1,4*	1,0
kerkenootschap							
geen i.p.v. rooms-katholiek		1,0	1,0		0,9	1,0	0,9
PKN i.p.v. rooms-katholiek		1,4	1,4		1,4	1,4	1,0
vrouw			0,7**			0,9	0,9
leeftijd							
16-34 jaar i.p.v. 35-54 jaar			0,5**			0,4**	0,4**
≥ 55 jaar i.p.v. 35-54 jaar			1,2			0,9	0,9
opleidingsniveau							
laag (t/m mavo) i.p.v. midden			0,5**			0,6**	0,6**
hoog (hbo+) i.p.v. midden			1,2			1,1	1,1
stedelijkheidsgraad (per postcode)							
niet/weinig i.p.v. matig/sterk			1,3*			1,7**	1,7**
zeer sterk i.p.v. matig/sterk			0,9			0,8	0,8
heeft minstens eens per week contact met vrienden			1,3*			1,4**	1,4**
vindt de meeste mensen in het algemeen 'wel te vertrouwen'			1,4			1,1	1,1
doet vrijwilligerswerk voor een godsdien- stige of levensbeschouwelijke organisatie							3,3**

a Deze analyses zijn beperkt tot onkerkelijken, katholieken en PKN'ers; de 'overigen' uit tabel 11.3 blijven buiten beschouwing. Vermeld zijn relatieve kansenverhoudingen. Naarmate die meer naar boven van 1 afwijken, is de oververtegenwoordiging van de in de eerste kolom vermelde categorie groter onder de vrijwilligers; naarmate ze sterker naar beneden afwijken, is de ondervertegenwoordiging groter.
Significantie: * = < 0,05, ** = < 0,01 (tweezijdig).

Bron: SCP (CV'04)

Wat het regelmatige vrijwilligerswerk betreft (de eerste drie cijferkolommen van de tabel), heeft het substantiële statistische effect van kerkgang weinig te lijden onder de toevoeging van denominaties¹⁶ en helemaal niet van de verdere toevoeging van sociale en culturele kenmerken. Vrouwen, jongeren en lager opgeleiden blijken in combinatie met de andere kenmerken minder geneigd tot vrijwilligerswerk; mensen in een meer rurale omgeving en met veel vriendencontacten zijn daar meer toe geneigd, maar kerkgang blijft het grootste verschil maken. In de laatste vier cijferkolommen van de tabel gaat het om de statistische verklaring van de deelname aan seculier vrijwilligerswerk, dat wil zeggen het (wel eens) doen van vrijwilligerswerk

voor andere organisaties dan godsdienstige en levensbeschouwelijke. Het effect van kerkgang is hier minder dan bij het regelmatige vrijwilligerswerk (waarbij het puur ging om de tijdsbesteding, die ook kerkelijk vrijwilligerswerk zal betreffen). Opnieuw tempert toevoeging van denominaties het effect van kerkgang enigszins, maar leidt de toevoeging van sociale en culturele kenmerken niet tot een verdere vermindering van dat effect. Dat effect verdwijnt in de laatste kolom echter wel helemaal, als de deelname aan religieus en levensbeschouwelijk vrijwilligerswerk wordt toegevoegd. Het is aannemelijk dat vrijwilligerswerk voor de kerk vaak dienst doet als een opstapje naar ander vrijwilligerswerk.

De bevindingen in tabel 11.5 bevestigen het belang van kerkgang. Hoe zou het effect van kerkgang op vrijwilligerswerk tot stand kunnen komen? Hypothetisch kan er sprake zijn van een netwerkmechanisme en van een moreel mechanisme. In het eerste geval is van belang dat mensen relaties met elkaar ontwikkelen die verbonden zijn met de kerkelijke deelname en dat die relaties het makkelijker maken om mensen te mobiliseren voor vrijwilligerswerk (en het moeilijker maken om zich daaraan te onttrekken). In het tweede geval gaat het om de rol van de kerk als morele gemeenschap: binnen de kerken worden normen gepropageerd, die mensen stimuleren tot sociale activiteiten. Via religieuze socialisatieprocessen binnen en buiten de betrokken gezinnen worden prosociale waarden geïnternaliseerd.

De beschikbare gegevens laten het niet toe om met enige stelligheid het gewicht van beide mechanismen te bepalen. Maar iets valt er nog wel over te zeggen. Als de stimulerende rol van kerkgang vooral een kwestie van netwerken is, dan zou participatie in andere vrijwillige organisaties een vergelijkbaar positief effect moeten hebben. De analyses in tabel 11.5 zijn daarom herhaald met sportverenigingen in de plaats van kerken. Meer dan bij andere soorten organisaties kan bij sportverenigingen worden verondersteld dat lidmaatschap gepaard gaat met participatie en met contacten met andere leden. Bovendien wordt voor sportverenigingen ook veel vrijwilligerswerk verricht (13% van de ondervraagden doet dat wel eens, vergelijkbaar met de 10% voor godsdienstige en levensbeschouwelijke organisaties). Er blijkt geen verschil te zijn tussen kerkgang en lidmaatschap van een sportvereniging bij de statistische effecten op regelmatig vrijwilligerswerk, maar wel bij de effecten op vrijwilligerswerk op een ander terrein dan waarop men participeert als lid. Terwijl tabel 11.5 een positief effect laat zien van kerkgang op seculier vrijwilligerswerk, is er geen en in tendentie zelfs negatief effect van georganiseerde sportdeelname op 'niet-sportief' vrijwilligerswerk.¹⁷ Kerkgangers beperken hun vrijwilligerswerk minder tot de eigen organisatie dan sporters.¹⁸

11.6 Uitzicht na inzicht

In de christelijke traditie is door de eeuwen heen verwezen naar het bijbelse voorschrift van naastenliefde en de goede werken, zoals die onder andere te vinden zijn in de brief van Jacobus (2: 14-26), de parabel van de barmhartige Samaritaan (in het

Lucas-evangelie; 10: 29-37) en Jezus' woorden in het vijfentwintigste hoofdstuk van Mattheüs. Volgens een aantal auteurs heeft kerkelijkheid vooral effect via de pro-sociale waarden die, in de geest van het evangelie, binnen kerkelijke gemeenschappen worden gepropageerd, collectief bekrachtigd en sociaal gecontroleerd (bv. Uslaner 1997; Schneider 1999; Bacon 2001; Lam 2002; vgl. Wolfe 1998).

Maar volgens anderen behoeven dergelijke waarden wel een zekere graad van sociale integratie, willen ze echt van invloed zijn op de maatschappelijke participatie (bv. Coleman 1988). Daarmee wijzen zij op een ander aspect van het kerkelijk leven als schepper van sociaal kapitaal, namelijk de sociale netwerken waarin de gemeentelieden of parochianen elkaar en anderen ontmoeten en aangespoord worden tot activisme.

Veel West-Europeanen zijn van opvatting dat iemand heel goed een gelovig mens kan zijn zonder ooit naar een kerk te gaan.¹⁹ Wuthnow meent echter dat de stap van zo'n individuele religieuze beleving naar maatschappelijk activisme gemaakt wordt via de relaties die in religieuze gemeenschappen bestaan. Binnen gemeenten en parochies ontwikkelen zich persoonlijke banden, schrijft hij, waarbinnen standaarden gehanteerd worden voor informele hulpverlening, het doen van vrijwilligerswerk en het schenken aan goede doelen. Lokale religieuze gemeenschappen zijn verbonden met 'social networks that can be used to recruit volunteers, and subgroups that plan helping activities either within the congregation or in the wider community' (Wuthnow 1990: 12). 'Social networks, rather than beliefs, dominate as the mechanism leading to volunteering, and it is the social networks formed within congregations that make congregation members more likely to volunteer', menen ook Becker en Dhingra (2001: 329). Andere auteurs wijzen eveneens op de intermediaire rol van vriendschapsnetwerken tussen kerkleden. Onze uitkomsten komen hiermee overeen.

Daarnaast zijn we gestuit op de betrekkelijk autonome rol van vrijwilligerswerk via kerkgroepjes (zoals een gespreksgroep) als stimulans voor hulpgedrag en vrijwilligerswerk, iets wat ook door Wuthnow (1991) en Jackson et al. (1995) is waargenomen. Zulke kerkgroepjes zijn vaak al gericht op buitenkerkelijke doelen; bovendien geeft hun kleinschalige karakter minder kans op passiviteit vanwege diffusie van verantwoordelijkheid (het zogenoemde *bystander-effect*) dan een preek voor de gehele verzamelde gemeente of een televisie-uitzending met een godsdienstige of humanitaire boodschap.

In dit hoofdstuk zijn de kerken naar voren gekomen als een gunstig milieu voor allerlei vormen van sociaal engagement. Ze gebruiken bijbelse normen, verhalen en voorbeelden om gelovigen bewust te maken van menselijke noden en te mobiliseren. Ze organiseren met grote regelmaat concrete hulpacties waaraan men kan deelnemen, en creëren een zekere sociale druk om daadwerkelijk iets te doen (o.a. Wood en Hougland 1990; Wuthnow 1991). Een cruciale schakel in de keten van kerkelijkheid en maatschappelijke participatie lijkt het kerkelijk vrijwilligerswerk te zijn.

In regio's die in kerkelijk opzicht een gemengd beeld vertonen, zoals ons land, blijkt het percentage vrijwilligers tussen de denominaties uiteen te lopen. Protestanten zijn doorgaans meer tot (maatschappelijke) participatie bereid dan katholieken. Daarvoor zijn uiteenlopende argumenten aangedragen, van een meer voluntaristische ethiek (Lipset 1994) tot een omgeving die mensen sterker schoolt in staatsburgerlijke vaardigheden, doordat zij van oudsher meer op lekenparticipatie en egalitaire verhoudingen is gericht (Verba et al. 1995).

Migratiebewegingen brengen christenen uit de voormalige zendingsgebieden naar Nederland, die zich doorgaans vestigen in de vier grote steden. De kerken bieden een vertrouwd milieu, waarin tradities uit het land van herkomst worden voortgezet, jonge generaties daarmee vertrouwd kunnen worden gemaakt en de etnische identiteit wordt bevestigd. Daarnaast worden vanuit de kerken allerlei vormen van onderlinge bijstand en begeleiding bij het aanpassingsproces gegeven.

Vanuit het perspectief van de civil society vormt de ontwikkeling in de richting van vrijwilligerskerken een belangrijk gegeven. De katholieke kerk vormt daarop geen uitzondering; terwijl het aantal priesters afnam met 54%, steeg het aantal vrijwilligers met 19% en het aantal pastorale werkers met maar liefst 164%. Dergelijke cijfers illustreren dat ook de katholieke kerk de afgelopen decennia in snel tempo is omgevormd tot een geloofsgemeenschap die wordt gedragen door vrijwilligers en niet-gewijde krachten. In de meeste kerken vinden door de week heel wat meer activiteiten plaats dan op zondag, en de twee soorten activiteiten overlappen elkaar maar ten dele.

Kerkgangers worden ouder, hun kerken leger. Kerkgang als stimulerende factor voor maatschappelijk engagement dreigt te verdwijnen; met een voortgaande ontkerkelijking zullen we de komende decennia minder kunnen rekenen op de investering van kerkgangers in uiteenlopende soorten maatschappelijke participatie. Nu horen Nederlanders misschien steeds minder de woorden van de dominee, maar dat betekent niet dat ze doof zijn voor religie. Wel zoeken ze steeds meer hun eigen weg en belanden dan vooral bij de opgewekte, optimistische kanten van de religiositeit, zoals het vertrouwen in de menselijke mogelijkheden, de zinvolheid van het gebed, het bestaan van wonderen en een leven na de dood. New age en een breed scala van nieuwe vormen van spiritualiteit zijn voor een niet onaanzienlijk deel van de bevolking een alternatief levensbeschouwelijk milieu gaan vormen, waarin vooral deze zonnige zijde van de levensweg wordt bewandeld.

Het populairst blijken de denkbeelden, interesses en praktijken te zijn bij mensen die zich weliswaar als religieus beschouwen en geloven in een buitenzintuiglijke werkelijkheid of hogere macht, maar nauwelijks opgenomen zijn in kerkelijke netwerken of zelfs gekenmerkt worden door een sterke distantie ten aanzien van de kerken (Becker en De Hart 2006). Hoe staat het met het sociaal engagement van dit soort geïndividualiseerde gelovigen? Er zijn geen redenen om aan te nemen dat de betrokkenen gekenmerkt zouden worden door minder maatschappelijk bewustzijn of sociale bewogenheid (Becker et al. 1997). Toch is het zeer de vraag of dit

soort stromingen de oude engagerende en mobiliserende rol van de kerken kunnen (of willen) overnemen. Daarvoor lijken ze inhoudelijk te eclectisch, ideologisch te vrijblijvend en sociaal te incoherent. Aan de interesse wordt overwegend op een sterk geïndividualiseerde wijze vorm gegeven, en het accent ligt vooral op 'believing without belonging' (Davies 1990). De diffuse sociale basis en grote dynamiek van de nieuwerwetse spiritualiteit (in het alternatieve milieu is men weinig honkvast) lijkt geen gunstige voorwaarden te scheppen voor de opbouw van sociaal kapitaal in de zin van vermogen tot vrijwillige samenwerking en collectieve actie.

Secularisatie leidt niet vanzelfsprekend tot een afname van de vrijwillige inzet voor de samenleving. Tegenover een dalende kerkgang staat een stijgend opleidingsniveau als stimulans voor het doen van vrijwilligerswerk en een stijgend huishoudinkomen als stimulans voor het geven van geld aan goede doelen. Prosociale waarden en gedrag kunnen ook worden gecultiveerd vanuit andere dan religieuze bronnen. Het probleem van de ontkerkelijking is eerder de verzwakking van de organisatorische infrastructuur van de Nederlandse civil society. Collectieve acties, inzamelingen en vrijwilligerswerk moeten ergens worden geïnitieerd en de uitvoering ervan vergt doorgaans meer regel en gedoe dan in spontane samenwerking van welwillende burgers is op te brengen, om nog maar te zwijgen van het probleem vrijwillige inzet vast te houden voor continue activiteiten en hardnekkige problemen.

Andere verbanden van de civil society bieden hier onvoldoende soelaas. Oude brede organisaties met een sterk verenigingsleven verzwakken evenals de kerken, andere organisaties zijn te gespecialiseerd en te weinig bindend, misschien ook onvoldoende moraliserend, om de rol van kerken als organisatoren van vrijwillige inzet over te nemen. Daarvoor moet eerder worden gezocht in ontwikkelingen buiten de kern van de civil society. In de verzakelijkende marges ervan ontwikkelt zich min of meer verplicht vrijwilligerswerk als deel van de dienstverlening (bardienst in de sportclub, voorleesouder op school, hulp voor familieleden in het verzorgingshuis). Daarnaast zijn er interessante ontwikkelingen te signaleren rond de verbetering van de woonomgeving en het buurtbeheer (zie de voorbeelden in hoofdstuk 13), in het onderwijs (studiepunten voor vrijwilligerswerk, maatschappelijke stages) en ook in het bedrijfsleven (werknemersvrijwilligerswerk). Deze ontwikkelingen duiden op een 'oplossing van de civil society' (Dekker 2002) die de vrijwillige inzet voor allerlei activiteiten kan verbreden en de basis kan verstevigen voor contacten tussen groepen die elkaar spontaan niet zouden treffen. Kerken zullen daarin ook nieuwe posities zoeken als maatschappelijke dienstverleners en bruggenbouwers, en van belang blijven als thuishaven van 'lichte' (Duyvendak en Hurenkamp 2004) en ongetwijfeld ook zwaardere gemeenschappen.²⁰ De kerkgangers zijn nog lang niet uitgeteld.

- 1 Prosociale waarden en gedrag zijn gericht op het vergroten of handhaven van het welzijn en welbevinden van anderen.
- 2 De Protestantse Kerk in Nederland (PKN) is in 2004 ontstaan uit een fusie van de Samen op weg-kerken (de Nederlands-hervormde kerk, de gereformeerde kerken en de evangelisch-lutherse kerk).
- 3 Bij deze lange tijdreeks moeten we ons beperken tot 21-70-jarigen en tot informatie over de kerkgang van kerkleden. In latere metingen waarin iedereen gevraagd is naar kerkbezoek, blijkt frequente kerkgang echter zeer ongebruikelijk onder de buitenkerkelijken (in het onderzoek CV'04 gaat 1% van de buitenkerkelijken minstens eens per twee weken naar de kerk).
- 4 De vermelde coëfficiënten zijn relatieve kansenverhoudingen (concreet: vrijwilligers/niet-vrijwilligers bij de kerkleden, gedeeld door vrijwilligers/niet-vrijwilligers bij de niet-kerkleden). Ze zijn minder makkelijk leesbaar dan een verschil in procentpunten, maar verdisconteren beter de verschillende niveaus van deelname tussen de landen. In Denemarken doet 28% van de bevolking vrijwilligerswerk: 26% van de niet-kerkgangers en 42% van de kerkgangers; van alle Hongaren doet 9% vrijwilligerswerk: 8% van de niet-kerkgangers en 15% van de kerkgangers. Dit komt neer op respectievelijk 16 en 7 procentpunten verschil, terwijl de kans dat een kerkganger vrijwilligerswerk doet respectievelijk 1,6 en 1,9 zo groot is als die van een niet-kerkganger. In beide gevallen is de relatieve kansenverhouding 2,0.
- 5 Met dank aan René Bekkers / de werkgroep Filantropie van de Vrije Universiteit.
- 6 Een uitsplitsing van gegevens over 2001 laat zien dat gereformeerden zich het meest vrijgevig betonen, waarbij 70% van hun donaties ten bate komt van kerkelijke doelen; bij de hervormden is dit zelfs 80%, bij de katholieken slechts 40%. Een verdere uitsplitsing van het hervormde en gereformeerde volksdeel laat zien dat de voorkeur voor kerkelijke doelen het grootst is in de orthodoxe stromingen (gereformeerde bonders, gereformeerde gemeenten, vrijgemaakten; zie Bekkers 2003).
- 7 In het algemeen geldt dat bij vrijwilligerswerk grotere verschillen worden gevonden tussen bevolkingsgroepen dan bij informele hulp of mantelzorg. Dat zal ermee te maken hebben dat vrijwilligerswerk vaker een keuze is en informele hulp eerder iets dat gebeurt onder de druk der omstandigheden.
- 8 Volgens ander onderzoek concentreren de gereformeerden zich het meest op kerkelijk vrijwilligerswerk; Nederlands hervormden doen dat minder en katholieken nog minder. De meest hechte en behoudende stromingen (zoals de Gereformeerde bond in de voormalige hervormde kerk en de vrijgemaakten onder de gereformeerden) beperken hun aandacht het sterkst tot de eigen kerkelijke kring (Bekkers 2003; De Hart en Dekker 2005). Een internationale vergelijking van twaalf westerse landen leert dat in ons land en de Verenigde Staten protestanten een hoger percentage vrijwilligers leveren dan katholieken. In andere landen met een gemengde godsdienstige cultuur (zoals Duitsland of Groot-Brittannië) is er geen verschil (De Hart en Dekker 2005: 178).
- 9 Turken en Marokkanen trokken vanaf eind jaren zestig naar ons land, maar worden pas vanaf de jaren tachtig algemeen aangeduid als moslims.
- 10 Schattingen lopen sterk uiteen. Zo komt Ferrier (2002) uit op 800.000 westerse en niet-westerse migrantenchristenen, Wijsen (2003) op 640.000 en het Kaski in een niet gepubliceerd rapport voor 2004 op minstens 573.000 en maximaal 750.000 niet-westerse christenen.

- 11 Over de exacte aantallen kerkelijk aangeslotenen bestaat veel onduidelijkheid; wel duidelijk is dat er voornamelijk sprake is van tamelijk kleine groepen en maar weinig grotere. Vermoedelijk ligt het totale aantal leden tussen de 100.000 en 200.000. Vele van de kerken zelf gebruiken liever niet de aanduiding 'migrantenkerk' en spreken liever van bijvoorbeeld 'internationale kerk'.
- 12 Euser et al. (2006: 36) komen, voortredenerend op de inventarisaties van Van den Broek (2004), op minimaal 930 religieuze migrantengemeenschappen in het huidige Nederland.
- 13 Euser et al. (2006: 40) schatten dat bijvoorbeeld de Amsterdamse migrantenkerken 24.000 regelmatige bezoekers tellen, tegen ca. 2500 kerkgangers bij de PKN in dezelfde stad.
- 14 Vanwege de concentratie van de allochtone categorieën in de steden, bieden de LAS-gegevens hiervoor een goede benadering van de landelijke situatie. Dat is niet het geval voor de autochtone vergelijkingsgroep. Het ontbreken van het platteland is hier o.a. zichtbaar in de geringe religieuze activiteit van 10%. In het landelijke onderzoek CV'04 laat 13% van de onkerkelijken, katholieken en PKN'ers weten eens per twee weken of vaker naar de kerk te gaan (variërend van 6% in de zeer sterk stedelijke en 11% in sterk stedelijke postcodegebieden tot 20% in de niet-stedelijke postcodegebieden).
- 15 Zie daarvoor verder Dekker en Keuzenkamp (2006), met name ook voor man-vrouwverschillen.
- 16 Volgens diverse onderzoeken doen protestanten vaker vrijwilligerswerk dan katholieken en heeft dat te maken met hun frequentere kerkgang. Rekening houdend met kerkgang, resteert een kleiner verschil (De Hart en Dekker 2005; Ruiter en De Graaf 2006) of is het verschil statistisch zelfs niet meer significant (tabel 11.5).
- 17 Vergelijkbaar met de effecten van kerkgang in de eerste rij van tabel 11.5 zijn de effecten van het lidmaatschap van een sportvereniging op regelmatig vrijwilligerswerk 2,1** en 2,2** (ongecorrigeerd en gecorrigeerd voor sociale en culturele kenmerken) en op vrijwilligerswerk met uitzondering van sport 0,9 en 0,8. Het effect is 0,7* als ook nog rekening wordt gehouden met het effect van het verrichten van vrijwilligerswerk in de sport (= 1,8**).
- 18 Kerkgangers zijn sterk oververtegenwoordigd in het vrijwilligerswerk in de bure-, bejaarden- en gehandicaptenhulp (24% doet dat versus 10% van de niet-kerkgangers) en voor zang-, muziek- of toneelverenigingen (9% versus 4%). Sporters zijn oververtegenwoordigd in het vrijwilligerswerk voor school, crèche of peuterspeelzaal (12% versus 8% van de niet-sporters).
- 19 In Nederland 95% in 1997, volgens het onderzoek God in Nederland (Dekker et al. 1997).
- 20 De rol van de kerken in de civil society gaat verder dan die van een verzamelplaats van kerkgangers. Van belang is ook de organisatiekracht van betaalde krachten, eigen voorzieningen, landelijke en internationale netwerken, het traditionele morele gezag en de politiek onpartijdige positionering in publieke debatten, etc. Aan enkele van deze aspecten besteden we elders meer aandacht (De Hart en Dekker 2006). Wat het zoeken naar nieuwe rollen betreft, roept de Wet Maatschappelijke Ondersteuning interessante discussies: zie o.a. de bijdragen in het dagblad Trouw van Emiel Hakkenes ('Een rollator dank zij de kerk'; 22 augustus 2006) en Yvette den Brok ('Gehandicapte wil het zonder de kerk kunnen'; 28 augustus 2006).

Literatuur

- Bacon, D. (2001). *Revitalising Civil Society in Northern Ireland*. University of Ulster.
- Becker, P.E. en P.H. Dhingra (2001). 'Religious Involvement and Volunteering'. In: *Sociology of Religion*, 62, p. 315-335.
- Becker, J. en J. de Hart (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J., J. de Hart en J. Mens (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/vuga.
- Bekkers, R. (2003). 'De bijdragen der kerckelijken'. In: Th.N.M. Schuyt (red.), *Geven in Nederland 2003* (p. 141-172). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Blauw, J. (2000). 'Migrantenkerken in Nederland'. In: *Eén van geest. Over migrantenkerken in Nederland*. (Remonstrants vlugschrift 16).
- Broek, A.P. van den (2004). *Ieder hoorde in zijn eigen taal. Inventarisatie van kerken voor – en van – nieuwkomers en migranten in Nederland*. Amsterdam: Raad van Kerken/skin.
- Canatan, K., C.H. Oudijk en A. Ljamaï (2003). *De maatschappelijke rol van de Rotterdamse moskeeën*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek.
- Coleman, J. (1988). 'Social Capital in the Creation of Human Capital'. In: *American Journal of Sociology* 94, p. 1095-1120.
- Davies, G. (1990). 'Believing without Belonging. Is This the Future of Religion in Britain?' In: *Social Compass* (37) 4, p. 456-69.
- Dekker, P. (2002). *De oplossing van de civil society*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en S. Keuzenkamp (2006). 'Maatschappelijke participatie'. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 211-233). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, G., J. de Hart en J. Peters (1997). *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde – Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Edinga, R., I. Wilbrink en L. Sparnaay (2005). 'Een nieuwe speler op het maatschappelijk middenveld'. In: *VIO (Vrijwillige Inzet Onderzocht)* 2/1, p. 36-44.
- Euser, H. et al. (2006). *Migranten in Mokum. De betekenis van migrantenkerken voor de stad Amsterdam*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Ferrier, K. (2002). *Migrantenkerken*. Kampen: Kok.
- Hart, J. de (2001). 'Religion and Volunteering in the Netherlands'. In: P. Dekker en E.M. Uslaner (red.), *Social Capital and Participation in Everyday Life* (p. 89-103). London: Routledge.
- Hart, J. de en P. Dekker (2005). 'Churches as Voluntary Associations'. In: S. Roßteutscher (red.), *Democracy and the Role of Associations* (p. 168-196). London/New York: Routledge.
- Hart, J. de, en P. Dekker (te verschijnen in 2006). 'Kerken in de Nederlandse civil society'. In: *Religie en publiek domein (werktitel)*. Amsterdam: Amsterdam University Press (WRR Verkenningen).
- Hoge, D.R. et al. (1998). 'The Value of Volunteers as Resources for Congregations'. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* (37) 3, p. 470-480.
- Jackson, E.F. et al. (1995). 'Volunteering and Charitable Giving. Do Religious and Associational Ties Promote Helping Behavior?' In: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (24) 1, p. 59-78.
- Jongeneel, J.A.B., R. Budiman en J.J. Visser (1996). *Gemeenschapsvorming van Aziatische, Afrikaanse en Midden- en Zuid-Amerikaanse christenen in Nederland*. Zoetermeer: Boekencentrum.

- Lam, P. (2002). 'As the Flocks Gather'. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* 41, p. 405-422.
- Lipset, S.M. (1994). 'The Social Requisites of Democracy Revisited'. In: *American Sociological Review* (59) 1, p. 1-22.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- Ruiter, S. en N.D. de Graaf (2006). 'National Context, Religiosity, and Volunteering'. In: *American Sociological Review* (71) 2, p. 191-210.
- Sar, J. van der en R. Visser (2006). *Gratis en waardevol. Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag*. Rotterdam/Den Haag: Drukjoenit/Digicopy.
- Schneider, J.A. (1999). 'Trusting That of God in Everyone'. In: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 28, p. 269-295.
- Troeltsch, E. (1961 [1912]). *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Gesammelte Schriften, Teil 1*. Tübingen: Mohr.
- Uslaner, E. (1997). *Faith, Hope and Charity. Social Capital, Trust and Collective Action*. College Park (md): University of Maryland/Department of Government and Politics.
- Verba, S., K. Lehman Schlozman en H.E. Brady (1995). *Voice and Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wolfe, A. (1998). 'What Is Altruism?' In: W.W. Powell en E.S. Clemens (red.), *Private Action and the Public Good* (p. 36-46). New Haven: Yale University Press.
- Wood, J.R. en J.G. Houglan (1990). 'The Role of Religion in Philanthropy'. In: J. van Til et al. (red.), *Critical Issues in American Philanthropy* (p. 99-132). San Francisco: Jossey-Bass.
- Wuthnow, R. (1990). 'Religion and the Voluntary Spirit in the Unites States'. In: R. Wuthnow en V.A. Hodgkinson (red.), *Faith and Philanthropy in America*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Wuthnow, R. (1991). *Acts of Compassion*. Princeton: Princeton University Press.
- Wijsen, F. (2003). 'Op zondag willen wij onszelf zijn...' In: C. Hermans (red.), *Is er nog godsdienst in 2050?* (p. 92-111). Budel: Damon.

Investerings door burgers in de bestaande woningvoorraad van de grote stad, en *gentrification*

12.1	Wat is <i>gentrification</i> ?	341
12.2	Een empirische methode om <i>gentrification</i> -gebieden in de vier grote steden af te bakenen	343
12.3	<i>Gentrification</i> in de vier grote steden van Nederland in de literatuur	348
12.4	Voorwaarden voor omvangrijk particulier onderhoud aan de eigen woning en voor statusverhoging	351
12.5	Soorten onderhoudswerkzaamheden	352
12.6	Opvattingen over de buurt in <i>gentrification</i> -wijken	354
12.7	De bevolkingssamenstelling in <i>gentrification</i> -wijken (en elders)	355
12.8	De woningvoorraad en de woonomgeving in <i>gentrification</i> -gebieden (en elders)	357
12.9	Slotbeschouwing	358
	Bijlage B12: gepubliceerd op http://www.scp.nl/SCR2006	
	Noten	362
	Literatuur	363

Samenvatting

Investerings in de woningvoorraad zijn afkomstig van burgers, bedrijven (inclusief woningcorporaties) en de overheid. In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de investeringen van burgers in bestaande woningen en wordt de vraag gesteld waar er na een omvangrijke investering sprake is geweest van een statusverhoging van de wijk. In de literatuur over dit onderwerp wordt zo'n opwaardering *gentrification* genoemd. De analyse is gericht op wijken van vóór 1960 in de vier grote steden (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht).

Omvangrijk onderhoud dat leidt tot statusverhoging is vooral aan te treffen in wijken waar de bewoners de bebouwing aantrekkelijk vinden en die relatief dicht bij het centrum liggen maar ook groenvoorzieningen in de buurt hebben. Ze worden relatief vaak bewoond door alleenstaanden en westerse allochtonen. Ten opzichte van de totale stad zijn de bewoners relatief vaak tussen de 35 en 54 jaar, maar de instromers zijn jong: 80% is jonger dan 35 jaar. De bewoners zijn ten opzichte van de overige stadsbewoners tevreden over de woonomgeving en willen zich inzetten voor (verdere) verbetering van de wijk. Met name blijken de bewoners tevreden over de voorzieningen in de wijk (waarvan zij ook veel gebruikmaken). Daartegenover staat dat zij negatief oordelen over sociale aspecten. Zo blijken maar weinig van hen te vinden dat de buurtbewoners elkaar voldoende kennen.

12 Investerings door burgers in de bestaande woningvoorraad van de grote stad, en gentrification

Frans Knol

Vooraf

In dit hoofdstuk gaat het over investeringen van burgers in bestaande woningen. Vaak worden die gevolgd door een statusverhoging van de wijk. Een dergelijke omschrijving sluit aan bij veel wetenschappelijke literatuur hierover (zie § 12.1).

Statusverhoging van bestaande wijken kan ook het gevolg zijn van nieuwbouw en van door de overheid ingezette herstructurering (verbetering van huurwoningen en omzetting van huurwoningen in koopwoningen, sloop van kwalitatief slechte huurwoningen, en daaropvolgende nieuwbouw, vaak koopwoningen). Deze herstructurering wordt in dit hoofdstuk niet behandeld, daarover is in vorige Sociale en Culturele Rapporten uitvoerig gerapporteerd. Hier gaat het vooral om het investeringsgedrag van burgers. In de periode 2000-2004 heeft het Rijk in de vier grote steden een bedrag van 165 miljoen per jaar (te zien als aanjaaggeld voor veel grotere investeringen van vooral woningcorporaties, maar ook van projectontwikkelaars) geïnvesteerd. Het initiatief tot deze 'georchestreerde *gentrification*' ligt, anders dan bij de *gentrification* in de strikte definitie, nadrukkelijk niet bij individuele burgers. Om die reden wordt dat grootschalige proces hier niet beschreven. In hoofdstuk 13 is er echter wel aandacht voor herstructureringswijken.

12.1 Wat is *gentrification*?

In de grote stad wordt veel geïnvesteerd. Een deel van die investeringen is afkomstig van particuliere huishoudens. Met die investeringen wordt de kwaliteit van de woningvoorraad op peil gehouden. Wanneer ze vervolgens leiden tot statusverhoging van de omgeving (buurt, wijk) wordt gesproken van *gentrification* (van het Engelse *gentry*=lage adel).¹ Het *gentrification*-proces begint vaak met het 'ontdekken' van een wijk door een culturele elite (kunstenaars, studenten, pas afgestudeerde academici).

Waarom komen bepaalde wijken wel in aanmerking voor *gentrification* en andere wijken niet (Redfern 2003)? Het antwoord is niet verrassend. Het *gentrification*-proces treedt op in wijken die bestaan uit slecht onderhouden goedkope woningen op een aantrekkelijke locatie. Mensen die zich in een gebied willen vestigen dat potenties voor *gentrification* heeft, kunnen een in potentie mooie woning voor weinig geld kopen. Daarbij zijn zij zich bewust van het risico dat de koop van deze woning wel eens niet tot (financieel) rendement zou kunnen leiden als de omgeving niet in

waarde en waardering stijgt. De voordelen van de koop (een goedkope woning op een aantrekkelijke plek) wegen echter zwaarder dan de nadelen (de risico's). Deze groep zorgt al voor de eerste veranderingen in het voorzieningenniveau. Er komen luxere winkels, restaurants, en trendy cafés. De oorspronkelijke voorzieningen (buurtwinkels e.d.) verdwijnen grotendeels.

Gentrification begint met een initiatief aan de vraagzijde, maar de voorwaarden aan de aanbodzijde moeten gunstig zijn. In het begin van het proces (Smith 1991) werkt het bestaan van een *rent gap* bevorderlijk op het ten verkoop aanbieden van niet opgeknapte woningen. Bij die *rent gap* gaat het om het verschil tussen de feitelijke waarde van het onroerend goed en de potentiële waarde. De prijs van een woning is gelijk aan de waarde van de woning plus de gekapitaliseerde grondwaarde. Door gebrek aan onderhoud daalt de waarde snel. Anderzijds betekent de ligging van de panden in een centraal stedelijk gebied een hoge – potentiële – grondwaarde, die bovendien kan stijgen als gevolg van algemene stedelijke ontwikkelingen. Op een bepaald moment wordt de *rent gap* zo groot dat het voor marktpartijen (maar ook voor goed geïnformeerde particulieren) aantrekkelijk wordt panden aan te kopen en te verbouwen. Ze kunnen dan weer met winst worden verkocht (Meulenbelt 1997; Knol 1998; Boer 2005).²

In de Anglo-Amerikaanse literatuur komt naar voren dat de betreffende woonwijken door de eerste en de daaropvolgende ingrepen steeds duurder worden, zelfs dusdanig duur dat de huizen er op een gegeven moment alleen maar voor een financieel zeer draagkrachtige elite te betalen zijn. Het gaat dan om een elite die zijn geld verdient in de financiële centra van de grote steden in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, en om aantrekkelijke gebieden, gelegen in de nabijheid van de financiële centra (Butler 2003; Lees 2003).

De Angelsaksische literatuur geeft verder aan dat wijken die in aanmerking komen voor investeringen én *gentrification* veelal gebieden zijn, waarvan de bebouwing aantrekkelijk gevonden wordt. Met name variatie in de architectuur zou daarbij op prijs worden gesteld (Cameron en Coaffee 2005). Het zijn ook gebieden met veel oudere woningen, of althans woningen die (nog) niet zijn aangepast aan de moderne consumentenwensen. Met andere woorden: er moet ook iets te verbouwen zijn. Tenslotte moet het – zeker in eerste instantie – ook gaan om gebieden waar de huizenprijzen niet extreem hoog liggen. Een deel van het te besteden budget van de *gentrifiers* moet immers aan verbetering worden besteed.

Verder liggen de gebieden vaak aantrekkelijk, niet alleen ten opzichte van de stadscentra zelf, maar ook ten opzichte van andere *landmarks* van de steden. Een park of een museum kan aanleiding zijn voor opwaardering van de omgeving. Zo beschrijven Vicario en Martínez Monje (2003) de *gentrification* in de wijk van Bilbao waar in 1997 het Guggenheim Museum is gerealiseerd. Het museum ligt in een verlaten gebied aan de oever van de rivier de Nervion, waar vroeger fabrieken, scheepswerven en rangeerterreinen lagen, niet ver van het al bestaande Museo de Bellas

Artes. Het was de bedoeling van de lokale en regionale overheid met het Guggenheim Museum een impuls aan de economie te geven (Schnabel 2000). Het museum ligt niet ver van het centrum van de stad, en in eerste instantie is vooral dit gebied geregenereerd. Daarnaast zijn er ook ontwikkelingen in het aanvankelijk nog lege gebied nabij het museum (hier gaat het in feite om een ander proces dan ingrepen in de bestaande woningvoorraad, en is het dus in strikte zin geen *gentrification*). Vicario en Martinez Monje zien verder vooral potenties voor een verouderd en gedepriveerd gebied dat op zo'n 1,5 kilometer van het centrum ligt, Bilbao La Vieja. In dit gebied staan aantrekkelijke, laaggeprijsde woningen. Overheidsinvesteringen gaan er hand in hand met investeringen van particulieren, waarbij de veronderstelling is dat dit mede het gevolg is van de bouw van het museum. De wijk is in trek bij kunstenaars, en zou om die reden fungeren als het complement van het museum.

Wie zijn degenen die de specifieke stadsgebieden opzoeken? In de literatuur wordt gesteld, dat het aanbod sterk bepalend voor de vraag is. De vragers zijn huishoudens uit de middenklasse. Maar niet iedereen uit de middenklasse richt zich op oude stadswijken, integendeel de dominante stroom onder de middenklasse is – zeker sinds de jaren zeventig – er één van de stad naar de randgemeenten, en naar verderaf gelegen woongemeenten met een suburbaan karakter. Redfern (2003) stelt dat dat de *gentrifiers* vooral in cultureel opzicht een eigen karakter hebben. Het gaat om mensen die zich tot de stad bekennen, die stedelingen (willen) zijn in plaats van stadsbewoners (Van Engelsdorp Gastelaars 1980).

Het is soms ook praktisch om stedelijk te wonen. Partners uit tweepersoons-huishoudens die beiden in de stad een (fulltime) baan hebben wonen graag nabij het werk (geen files, geen lange reizen met het openbaar vervoer). Hoewel middenklassehuishoudens met kinderen vooral naar de voorsteden en andere suburbane gemeenten trekken, zijn er ook onder deze groep mensen die een sterke stadsbinding hebben. Ook onder deze groep komt het voor dat beide partners een baan (dan veelal parttime voor tenminste één van de partners) 'om de hoek' hebben (Karsten 2003).

12.2 Een empirische methode om *gentrification*gebieden in de vier grote steden af te bakenen

Vanuit het investeringsperspectief, zoals dat in dit Sociaal en Cultureel Rapport wordt gebruikt, gaat het bij *gentrification* in de eerste plaats om het opknappen van de woning ten laste van de bewoners. Investeringsen gedaan door projectontwikkelaars en door woningcorporaties vallen er buiten. Dat betekent dat in deze operationele definitie nieuwbouw (al dan niet na sloop van bestaande woningen) in aantrekkelijk gelegen gebieden, gericht op een stedelijk georiënteerde bevolking, in deze operationele definitie niet tot *gentrification* wordt gerekend. Dit ondanks het feit dat dergelijke verschijnselen in de literatuur wel degelijk als een vorm van *gentrification* worden gezien. Wij richten ons hier vooral op het investeringsgedrag van burgers.

Op basis van vragen uit het Woningbehoefteonderzoek 2002 (WBO'02) en analyses van de statusontwikkeling nadien zijn voor de vier grote steden de *gentrification*-gebieden geïdentificeerd (zie voor de methodiek bijlage B12.1). Daarbij is gebruikge- maakt van de vragen naar de bedragen die respondenten besteden aan verbetering van hun woning. Deze bedragen worden geaggregeerd naar postcodeniveau, waar- door zichtbaar wordt wat in 2002 en de jaren daarvoor gemiddeld per gebied aan woningverbetering door particulieren is uitgegeven. Vervolgens gaan we na welke gebieden – met een bebouwing van vóór 1960 – daarna in sociale status zijn geste- gen. Dit heeft wel het nadeel dat de ontwikkeling slechts over relatief korte tijd wordt gevolgd. Over een langere tijd is dat niet mogelijk, door het ontbreken van vergelijk- bare indicaties als uit het WBO'02. In eerdere WBO's zijn minder specifieke vragen over het onderhoud van de woning gesteld.³

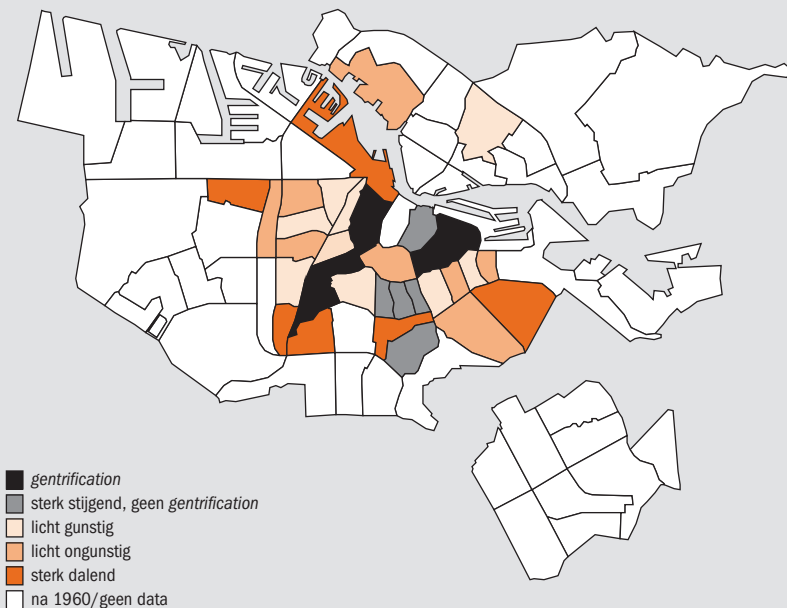
De beperking tot de vier grote steden is het gevolg van het sterk stedelijke karakter van het *gentrification*-verschijnsel. In de vroege literatuur over *gentrification* van het eerste uur wordt de definitie van *gentrification* soms zelfs beperkt tot migratie van huishoudens uit midden- en hogere welstandsklassen vanuit dorpen naar de grote stad (Cortie en Van der Ven 1981).

Met behulp van het WBO'02 en de data van Geomarktprofiel (GMP'06) over de sta- tusontwikkeling in de periode 2002-2006 brengen we het proces van *gentrification* in kaart. Alleen omvangrijke verbeteringen worden daarbij gezien als ingrepen die een mogelijk verband met *gentrification* hebben. Ze zijn geoperationaliseerd als ingrepen die duurder zijn dan 2083 euro in één jaar (d.w.z. in 2001/2002) gemiddeld per huis- houden in een viercijferig postcodegebied.⁴ Deze gebieden zijn alleen benoemd als *gentrification*-buurt als ze na 2002 fors in sociale status zijn gestegen. Dit is als volgt geoperationaliseerd. De positie in de Nederlandse rangorde naar sociale status van postcodegebieden in 2006 moet tenminste vijftien plaatsen hoger zijn dan de positie in de rangorde van 2002,⁵ ongeacht de positie in dat jaar (zie ook Hamnett 2003).

Op basis van deze voorwaarden komen uit de analyse 24 wijken als *gentrification*- wijk naar voren.⁶ De wijken worden op de kaartjes 1 tot en met 4 weergegeven in het perspectief van de statusontwikkeling van alle wijken van vóór 1960.

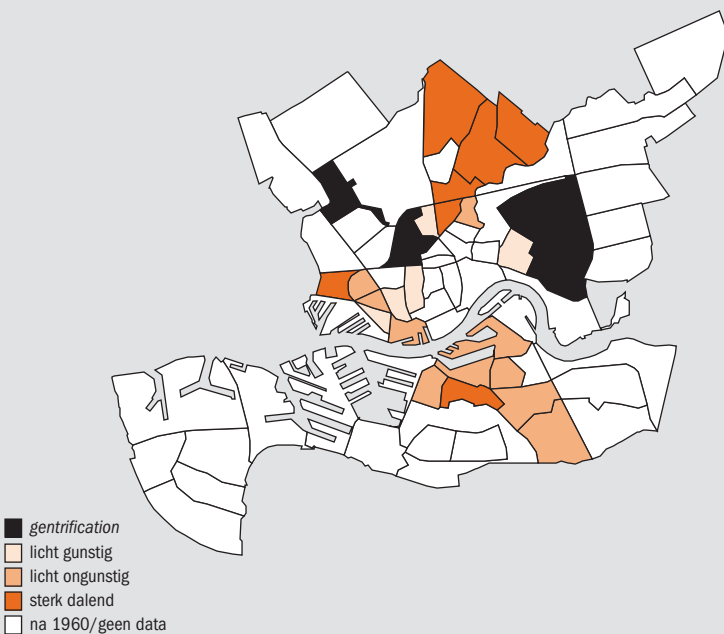
Statusontwikkeling en *gentrification*, 2002-2006

Amsterdam



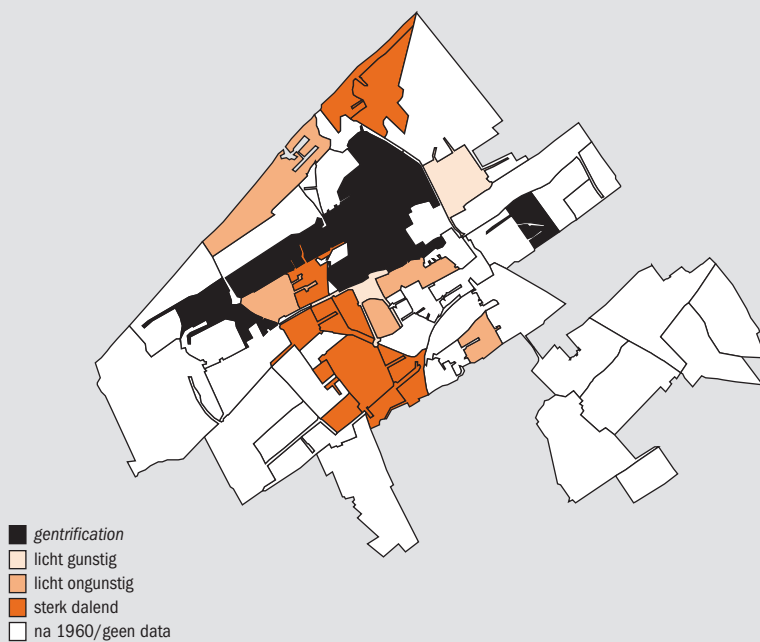
Statusontwikkeling en *gentrification*, 2002-2006

Rotterdam



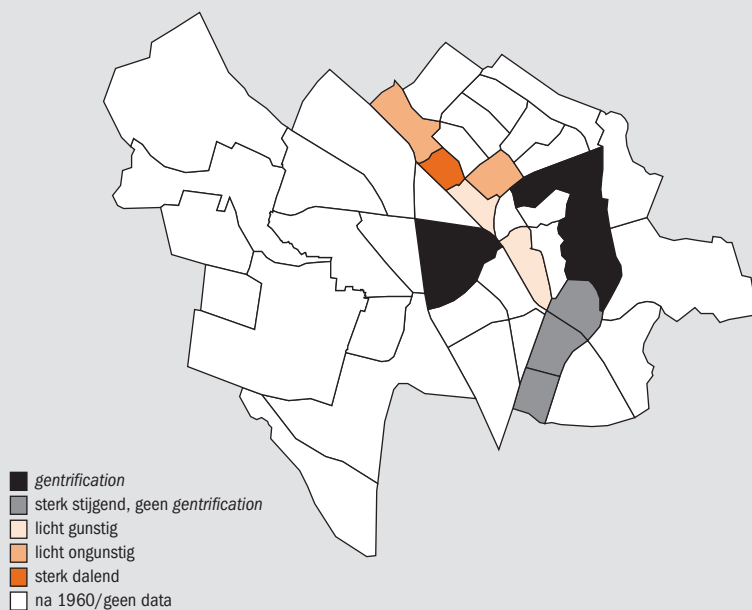
Statusontwikkeling en *gentrification*, 2002-2006

Den Haag



Statusontwikkeling en *gentrification*, 2002-2006

Utrecht



In schema 12.1 wordt in kwadranten weergegeven welke mogelijkheden er zijn. Uit het voorgaande wordt duidelijk dat bij de – empirische – invulling van *gentrification* nader wordt ingegaan op het tweede kwadrant. Er zijn overigens ook gebieden die statusverhoging hebben ondergaan, zonder dat er in 2002 (veel) private investeringen aan te pas zijn gekomen. Anderzijds zijn er wijken waar veel onderhoud wordt gepleegd, dan wel een fors bedrag aan onderhoud wordt uitgegeven, terwijl er toch geen statusverhoging plaatsvindt; soms is er zelfs een statusdaling.

Schema 12.1

Mogelijke ontwikkelingen in onderhoudskosten en ontwikkeling van de sociale status

Kwadrant 1: – Veel onderhoudskosten van/door particulieren – Status ontwikkelt zich negatief of slechts licht positief.	Kwadrant 3: – Weinig onderhoudskosten van particulieren – Status ontwikkelt zich negatief of licht positief.
Kwadrant 2: – Veel onderhoudskosten van particulieren – Status ontwikkelt zich sterk positief. Hier gaat het om de empirisch afgebakende <i>gentrification</i>-wijken	Kwadrant 4: – Weinig onderhoudskosten van particulieren – Status ontwikkelt zich sterk positief.

In paragraaf 12.3 komt aan de orde welke wijken uit de vier grote steden in de literatuur over *gentrification* voorkomen. Het zal blijken dat er deels een overlap is met de via de empirisch gevonden afbakening. Maar er komen ook wijken uit de empirische afbakening, die niet in de literatuur zijn te vinden. Ook het omgekeerde komt voor, wijken die wel in de literatuur worden genoemd, maar die niet uit de empirische afbakening naar voren komen. Dit kan het gevolg zijn van technische beperkingen van de afbakening (bijvoorbeeld de onmogelijkheid wijken te selecteren die in het wbo een gering aantal ondervraagden hebben).

Na de literatuurbeschrijving is er – empirische – aandacht voor de kenmerken waaraan de wijken van vóór 1960 moeten voldoen om kans te maken op veel investeringen door burgers. Voor de wijken met veel investeringen is vervolgens onderzocht aan welke kenmerken zij moeten voldoen om kans te maken op statusverhoging. Daarna volgt een beschrijving van de kenmerken van de eerder empirisch afgebakende *gentrification*-wijken.

12.3 Gentrification in de vier grote steden van Nederland in de literatuur

Amsterdam

De wijk die in Nederland model staat voor *gentrification* is de Amsterdamse Jordaan. In 1982 lieten Cortie et al. zien hoe enerzijds projectontwikkelaars pakhuizen aan de Brouwersgracht (naast de wijk) omzetten in complexen met woningappartementen, anderzijds stedelijk georiënteerde jongeren zelf woningen in de Jordaan opknapten, of dat lieten doen. Vooral in het noordelijke deel van de wijk waren in de eerste helft van de jaren zeventig particuliere investeerders actief. Daarbij werden niet alleen woningen opgeknapt, maar werden ook bedrijfspanden omgezet in woningen. Dat gebeurde vooral aan de grachten in de wijk. De bewoners, die de panden opknapten of lieten opknappen waren relatief jong, en veelal academisch geschoold. De komst van deze bewoners in de volkswijk bij uitstek deed grote contrasten ontstaan. De oudere Jordaanbewoners, die nog steeds de zijstraten bevolkten, zagen van alles uit de buurt verdwijnen: van vrienden en verwanten tot en met buurtwinkels en cafés.

Toen begin jaren tachtig de hypotheekrente ver boven de 10% kwam, daalde de vraag naar koopwoningen sterk. Commerciële vastgoedpartijen lieten het afweten. Maar de investeringsactiviteiten in de Jordaan namen niet af, al waren het vanaf dat moment vooral de gemeente en de corporaties die geld in de bebouwde voorraad staken. In 1986 was er weer een omslagpunt (met een steeds lager wordende hypotheekrente, nog relatief lage koopprijzen, en het einde van de sombere jaren tachtig in zicht). Enerzijds zette het publieke investeren nog door (het was de tijd van de hausse in de stadsvernieuwing), anderzijds werd het ook voor private partijen weer interessant te investeren. En in de jaren negentig kregen particuliere investeerders pas echt speelruimte. Mede daardoor nam het aantal eigenaren-bewoners in de wijk sterk toe (van 4,5% in 1981 tot 8,8 % in 1986, 12,7% in 1995 tot 22,3% in 2004).

Door de opwaartse prijsontwikkeling in de Jordaan is het aandeel jongeren inmiddels weer sterk afgenomen. Was in 1990 nog 41% van de wijkbewoners tussen de 20 en 34 jaar, in 2004 is dat slechts 29%. Daarentegen nam het aandeel 50-64-jarigen toe van 10% tot 19%.⁷ Daar ook het aandeel gezinnen met kinderen sterk is toegenomen, zijn de bewoners die in de jaren zeventig de Jordaan gingen bevolken kennelijk daar blijven wonen, of werden zij vervangen door bevolkingsgroepen met dezelfde karakteristieken. Er zijn wel aanwijzingen dat het inkomenspeil is gestegen, maar toch blijkt het (ongestandaardiseerde) huishoudensinkomen iets onder het stedelijk gemiddelde van Amsterdam te liggen (Boer 2005).

Een tweede Amsterdamse wijk die vaak als *gentrification*-gebied wordt genoemd is de Oude Pijp, gelegen aan de Amstel ten Zuiden van het centrum. De buurt is typerend voor de 'revolutiebouw' aan het einde van de negentiende eeuw. Er ontstonden smalle straten en ondiepe huizen en tuinen.

In de stadsvernieuwingperiode van de jaren tachtig (twintigste eeuw) werden veel van deze woningen opgeknapt (bijna de helft van de ruim 18.000 woningen). Er werden 3000 particuliere huurwoningen naar de sociale sector overgebracht en in 1989 werd een eerste koopproject (nieuwbouw) gerealiseerd. Aan het einde van de

jaren tachtig begonnen in deze nog steeds goedkope buurt (overigens al wel populair bij studenten en kunstenaars) huurders op kleine schaal panden voor eigen gebruik te kopen. Het ging waarschijnlijk vooral om oud studenten die graag in de buurt bleven wonen, en om ouders van studenten die een pand voor hun zoon of dochter kochten. De buurt voldoet aan een aantal voorwaarden voor *gentrification*: de nabijheid van de binnenstad en van het Museumkwartier, de aanwezigheid van nog veel karakteristieke negentiende-eeuwse panden (in handen van particulieren), de aanwezigheid van veel horeca en een grote markt (de Albert Cuypmarkt).

Sinds het begin van het *gentrification*-proces, zo rond 1990, is met name het aandeel 55-64-jarigen sterk toegenomen. Het aandeel 35-54-jarigen neemt even snel toe als in Amsterdam als geheel. Het aandeel gezinnen met kinderen neemt iets sneller toe dan in de stad als geheel, maar het huishoudensinkomen ligt gemiddeld iets onder dat van de stad als geheel (Boer 2005).

Rotterdam

Voor Rotterdam ontbreken vergelijkbare studies over specifieke stadswijken, zoals in Amsterdam. Alleen Meulenbelt (1997) heeft op basis van processen van *upgrading* en *downgrading* één gebied uitgekozen voor verder onderzoek naar die *upgrading*: het Rotterdamse stadscentrum. In de betreffende studie gaat het overigens over *upgrading* en *downgrading* van wijken, niet over *gentrification*. Dit zijn algemene processen. Daarbij wordt de verbetering van de wijken beschreven los van investeringen in de woningvoorraad, en los van de attractie van de gebieden voor specifieke groepen. Het Rotterdamse stadscentrum bestaat uit de wijken Stadsdriehoek, CS-kwartier en Cool. In alle drie de wijken is in de jaren tachtig en begin jaren negentig de sociaal-economische status sterk gestegen. Ook het percentage eenpersoonshuishoudens steeg er sterk, terwijl het aandeel gezinnen met kinderen afnam. Van de drie buurten heeft Cool de meeste potentie. De buurt ligt nabij het centrum, nabij het museumgebied en nabij een aantal waterfronten. Bovendien is het een gebied met veel horeca en met nog enkele karakteristieke woningen van vóór het bombardement van 1940. Meulenbelt bestempelt het gebied als geschikt voor *marginal gentrifiers*: jonge, hoogopgeleide huishoudens met een stedelijke woonvoorkeur die aan het begin van hun carrière staan.

De gemeente Rotterdam heeft onlangs aangegeven op (veel) meer plekken perspectief voor *gentrification* te zien. In het betreffende rapport worden op een kaart grote delen van de stad geel gekleurd. Dat zijn de gebieden waar – er volgens de gemeente – potentie voor *gentrification* is. Er wordt onder andere gedacht aan gebieden in Blijdorp (nabij het toekomstige station Statenweg), een deel van het in het westen van Rotterdam gelegen Middelland en delen van Oud Charlois en Bloemhof (beide in Rotterdam-Zuid). In deze gebieden, maar ook in sommige buurten of straten van Oud Mathenesse, Delfshaven en het Oude Noorden zou *gentrification* al waarneembaar zijn. En ook de wijk Cool wordt weer genoemd, waar de Witte de Withstraat van een verloederd uitgaansgebied zou zijn veranderd in een trekker voor de hele stad. (Gemeente Rotterdam 2006).

Den Haag

Ook voor Den Haag zijn er geen studies over *gentrification* in specifieke stadswijken. Wel hebben Ebels en Ostendorf (1991) in het Haagse stadscentrum een specifiek onderdeel belicht. Het gaat daarbij niet om mensen die oude woningen opknappen, maar om vragers naar nieuwbouw in het centrale deel van de stad. Dit centrale deel is wel onderscheiden in het 'echte centrum' en minder centrale delen (zoals (het grootste deel van) Kortenbos en het Zeeheldenkwartier). De bewoners die nog maar net de nieuwbouw hadden betrokken, zijn ondervraagd. Een van de uitkomsten is dat naarmate de mensen centraler wonen, er minder behoefte is aan groenvoorzieningen, en er vaker gebruik gemaakt wordt van de in de buurt gelegen culturele voorzieningen. Ook wordt het openbaar vervoer vaker gebruikt door degenen die relatief centraal wonen dan door degenen die aan de rand van het centrum wonen.

Schuurman en Tames (2000) wijzen ook op de potenties voor *gentrification* in het eigenlijke centrum van de stad. Ze verwachten dat een deel van de jonge en goed betaalde forensen die dagelijks naar Den Haag Centraal Station reizen daar graag zouden willen wonen. En ook in de buurt van het andere hoofdstation (Hollands Spoor) zou potentie voor *gentrification* zijn, mits de sociale veiligheid daar wordt verbeterd en de nostalgische negentiende-eeuwse uitstraling wordt versterkt.

De Stichting Experimenten Volkshuisvesting (sev) ziet potenties in een deel van de Bloemenbuurt-Oost/Bomenbuurt, postcode 2565. Het gaat daarbij met name om de Papaverhof, een monumentaal woningcomplex, beheerd door een coöperatieve woningcorporatie.

De gemeente Den Haag ziet *gentrification* opkomen in een voormalige stadsvernieuwingsbuurt, Transvaal, onder meer vanwege de ligging nabij een van de grootste openluchtmarkten van Nederland, de Haagse Markt, en de karakteristieke mix van woonmilieus (Gemeente Den Haag 2003).

Utrecht

De Utrechtse wijk die het meest genoemd wordt als *gentrification*-gebied is Lombok (een deel van de postcode 3531 (Kanaalstraat-West). In tegenstelling tot bij de eerder genoemde gebieden (met uitzondering wellicht van Transvaal) is hier vooral het etnische karakter van de wijk het meest opvallend. In het gebied wonen veel Turken en Marokkanen, eind jaren negentig bedroeg het aandeel Turken in het deelgebied Lombok-Oost zo'n 18% en het aandeel Marokkanen 13%. Het totaal aandeel niet-westerse allochtonen in het ruimere postcodegebied 3531 is in 2005: 27%. Zou een rangorde worden gemaakt van de gebieden naar percentages niet-westerse allochtonen in Utrecht, dan staat het gebied op de negende plaats (van de 27). Zowel allochtonen als autochtonen willen graag in de wijk (blijven) wonen. Bolt (2001) verklaart de populariteit van de buurt mede uit de *gentrification*-tendentie. De wijk wordt als voorbeeld genoemd vanwege de ligging nabij het centrum en dus met de potentie van statusstijging (Kullberg 2006). Het multi-etnische karakter is daarbij karakteristiek, zoals de geveltuinjes. Daarnaast wordt Witte Vrouwen als ander *gentrification*-gebied genoemd (Kullberg 2001). De wijkenmonitor van de gemeente Utrecht uit 2005 stelt

daarnaast dat ook het in West Utrecht gelegen Nieuw Engeland een *gentrification*-gebied is, vanwege de instroom van jonge, hoog opgeleide huishoudens (Gemeente Utrecht 2005).

12.4 Voorwaarden voor omvangrijk particulier onderhoud aan de eigen woning en voor statusverhoging

Waarom komen bepaalde gebieden eerder in aanmerking voor groot onderhoud dan andere? En waarom stijgt vervolgens in de gebieden waar veel onderhoud is gepleegd maar een deel in sociale status? Om deze vragen te beantwoorden zijn twee regressievergelijkingen gebruikt. In de eerste regressievergelijking zijn alle stedelijke wijken met een bebouwing van voor 1960 geanalyseerd. De afhankelijke variabele is het gemiddelde bedrag dat aan onderhoud is besteed. In de tweede analyse zijn uitsluitend die wijken geanalyseerd waar veel geld (meer dan 2083 euro in een jaar) aan onderhoud is uitgegaan. De afhankelijke variabele is de verandering in de positie op de Nederlandse ranglijst naar sociale status tussen 2002 en 2006.

Onderhoud

De onafhankelijke variabelen in de analyse waarin de onderhoudskosten worden geschat, zijn op basis van de literatuur over *gentrification* geselecteerd.

Het blijkt dat in de postcodegebieden in de vier grote steden vooral veel geld aan onderhoud wordt besteed als ze in 2002 (veel) koopwoningen bevatten, en als de bewoners de woningen in hun eigen woonomgeving attractief vinden. De overige in de analyse opgenomen variabelen (een centrale ligging de afwezigheid van verloederen en de aanwezigheid van voorzieningen (Knol 2005) en de veranderingen daarin, nieuwbouw in de periode 1998-2002, het percentage koopwoningen in de nieuwbouw en het aantal transacties van koopwoningen), leveren geen significante bijdrage. Wanneer de variabele aanwezigheid van koopwoningen niet in de analyse wordt opgenomen (het uitgangspunt is dan dat het vanzelfsprekend is dat er verhoudingsgewijs veel onderhoud in koopwoningen plaatsvindt), levert naast de aanwezigheid van een attractieve omgeving de aanwezigheid van voorzieningen een significante bijdrage.

Statusverhoging

Voor de gebieden waar in 2002 gemiddeld meer dan 2083 euro per huishouden aan onderhoud is verspijkerd, is met behulp van een regressievergelijking onderzocht onder welke condities er tussen 2002 en 2006 statusverhoging van de wijken heeft plaatsgevonden. De statusverhoging in gebieden waar veel is geïnvesteerd is vooral afhankelijk van het groen in de omgeving en van een relatief korte afstand tot het stadscentrum. Waar het plegen van groot onderhoud an sich dus niet afhankelijk is van de locatie ten opzichte van het stadscentrum, is de daaropvolgende statusontwikkeling dat wel (zie bijlage Br2.2).

In schema 12.1 is weergegeven dat er ook gebieden zijn die statusverhoging hebben ondergaan, zonder dat er in 2002 (veel) private investeringen aan te pas zijn gekomen. Een voorbeeld van zo'n wijk is de Amsterdamse Pijp. Anderzijds zijn er ook wijken waar veel onderhoud wordt gepleegd, een fors bedrag aan onderhoud wordt uitgegeven, terwijl er toch geen statusverhoging plaatsvindt, soms is er zelfs een statusdaling. Voorbeelden van dergelijke wijken zijn Houtwijk in Den Haag (postcode 2552) en Oostbroek-Zuid, eveneens in Den Haag (postcode 2573). Het gaat hier om wijken met een substantieel aandeel koopwoningen (resp. 40% en 61%). Vooral de ligging van de wijken (excentrisch of dichtbij een wijk met een slechte naam) lijkt te leiden tot de ongunstige statusontwikkeling.

12.5 Soorten onderhoudswerkzaamheden

In het WBO worden vijf typen werkzaamheden genoemd die als 'opknappen van de woning' kunnen worden gekwalificeerd. Het gaat om:

- energiebesparende maatregelen (het aanbrengen van isolatie en/of energiebesparende voorzieningen zoals dubbelglas, rolluiken, vloerisolatie, de plaatsing van een HR-ketel of waterbesparende maatregelen);
- onderhoudswerkzaamheden (zoals schilderwerk, het onderhoud aan de centrale verwarming of warmwaterinstallatie en de reparatie van dak, goten of houtwerk);
- bouwtechnisch herstel of verbeterwerkzaamheden zoals vervanging van dak, kozijnen of ramen, deuren, muren of plafonds, sanitair, keuken, installaties, elektra, leidingen of riolering;
- nieuwe voorzieningen zoals het aanleggen van een badkamer, douche, keuken of toilet, het maken van een dakkapel of zolderkamer of het wijzigen van een indeling van de woning;
- het aanbrengen van verfraaiingen zoals tegels, plavuizen of parket, steenstrips of schrootjes, of de bouw van een garage, carport, serre of open haard.

Uit tabel 12.1 blijkt dat in *gentrification*-wijken het geld relatief vaak naar het aanbrengen van isolatievoorzieningen, algemeen onderhoud en bouwtechnisch herstel gaat. Minder vaak komen 'leuke dingen' voor de woning aan bod. Nieuwe voorzieningen en verfraaiingen moeten kennelijk nogal eens wachten. De dominantie van de basale ingrepen is er vooral wanneer wordt vergeleken met de vier grote steden in het algemeen (of met de stad van vóór 1960). Wanneer met Nederland wordt vergeleken, wordt er vooral minder gedaan aan verfraaiing en aan de uitbreiding met nieuwe voorzieningen.

Verder valt op dat men in *gentrification*-wijken veel plannen heeft om op korte termijn opnieuw onderhoud uit te voeren. Uit het WBO wordt echter niet duidelijk, waar dat onderhoud aan wordt besteed.

Tabel 12.1

Werkzaamheden aan de woning in het jaar voorafgaande aan de WBO-enquête, 2002 (in procenten van het aantal huishoudens in de betreffende wijken)

	<i>gentrification</i> -wijken	overige wijken G4 met bouwjaar < 1960	G4	Nederland
isolatievoorzieningen	13,6	8,3	9,4	14,8
algemeen onderhoud	38,7	31,6	33,1	45,9
bouwtechnisch herstel	21,4	13,3	15,0	19,7
aanbrengen van nieuwe voorzieningen	9,6	6,6	7,8	12,8
verfraaiing	9,5	7,2	8,1	12,8
plannen onderhoud	37,3	24,6	25,0	35,0

Bron: VROM (WBO'02) SCP-bewerking

De tijd die wordt besteed aan een ingreep in de woning varieert niet veel tussen degenen die in *gentrification*-gebieden wonen en anderen. Het gaat steeds om gemiddeld 15 dagen. Voor de uitvoering wordt relatief vaak een bedrijf gezocht dat in opdracht van de bewoner de werkzaamheden uitvoert. Ook komt het vaak voor dat het om doe-het-zelfwerkzaamheden gaat, die door de bewoner zelf, en/of door vrienden, familie of bekenden worden uitgevoerd. Het aandeel van een dergelijke uitvoering is daarbij hoger dan in andere stadswijken van vóór 1960 en in de vier grote steden in het algemeen, maar ligt op een veel lager dan in Nederland in het algemeen. Het komt relatief weinig voor dat de werkzaamheden in opdracht van een verhuurder worden uitgevoerd (tabel 12.2).

Niet alleen in absolute zin wordt er veel geld besteed aan de ingreep, ook ten opzichte van het inkomen is de besteding aan ingrepen in de woning relatief hoog. Waar het in de G4 om 3,7% van het inkomen gaat, is het in de *gentrification*-wijken 6,9% (Nederland: 6,4%). Totaal is in de *gentrification*-wijken in één jaar tijd door particuliere huishoudens 212 miljoen euro aan onderhoud en verbetering uitgegeven. Dat is 23% van het totale bedrag dat in de vier grote steden is uitgegeven (terwijl in de *gentrification*-wijken 12% van de bevolking uit de G4 woont).

Tabel 12.2

Uitvoerders van werkzaamheden aan de woning in het jaar voorafgaande aan de WBO-enquête, 2002 (in procenten van aantal huishoudens dat werkzaamheden uitvoert of laat uitvoeren in de betreffende wijken)

	<i>gentrification</i> -wijken	overige wijken G4 met bouwjaar < 1960	G4	Nederland
zelf, familie, vrienden, bekenden	30,2	24,8	25,8	41,3
bedrijf, in eigen opdracht	31,8	15,1	18,2	31,3
bedrijf, in opdracht van vereniging van eigenaren	20,6	13,0	13,8	6,5
bedrijf, in opdracht van verhuurder	30,4	53,1	49,5	31,1

Bron: GfK/Intomart/R&M (WBO'02) SCP-bewerking

12.6 Opmattingen over de buurt in *gentrification*-wijken

In *gentrification*-wijken vindt een kwart van de huishoudens dat de buurt in het afgelopen jaar erop vooruit is gegaan, en eveneens verwacht een kwart dat de buurt er in het volgende jaar (dat was toen 2003) op vooruit zal gaan. Zowel in Nederland in het algemeen als in de vier grote steden oordeelde zo'n 20% in deze gebieden positief over hun wijk. Mensen willen ook niet vaak weg uit *gentrification*-gebieden. Waar binnen de vier grote steden in het algemeen zo'n kwart van de huishoudens de wens heeft om de buurt te verlaten, geldt dat in de *gentrification*-wijken maar voor 16% (iets lager dan het landelijke gemiddelde van 17%).

Ten opzichte van de bewoners van de vier grote steden in het algemeen zijn de bewoners van *gentrification*-gebieden ook erg tevreden met hun woonomgeving (84% t.o.v. 73%), maar er is geen verschil met het Nederlandse gemiddelde. Men is gehecht aan de buurt en voelt zich er thuis. Vergeleken met de bewoners van de vier grote steden in het algemeen is men wat actiever bij de buurt betrokken (43% t.o.v. 39%), en wil men zich iets vaker inzetten voor de verbetering van de buurt (37% t.o.v. 34%). Meer in het algemeen voelt men zich vaker verantwoordelijk voor de leefbaarheid van de buurt.

Minder positief zijn de bewoners van *gentrification*-wijken over een aantal sociale aspecten in de buurt. Met name zijn er maar weinigen (zowel vergeleken met Nederland als met de vier grote steden) die vinden dat mensen elkaar in de wijk voldoende kennen.

De relatie tussen het voorzieningenpeil en de *gentrification*-wijk komt naar voren wanneer naar het gebruik en tevredenheid met de voorzieningen wordt gevraagd. Het blijkt dat bewoners van *gentrification*-gebieden relatief vaak van buurtwinkels gebruik maken (92% in de *gentrification*-gebieden, 89% in de grote stad in het algemeen en 85% in Nederland). De bewoners zijn ook vaak tevreden over de winkels in de buurt (81% t.o.v. 77% in de vier grote steden in het algemeen).

12.7 De bevolkingssamenstelling in gentrification-wijken (en elders)

Gentrification wordt in de regel gezien als een proces waarbij vooral jongeren zijn betrokken. Uit het artikel over ‘Gentrification in de Jordaan’ uit begin jaren tachtig (Cortie et al. 1982) blijkt dat in de jaren zeventig in de Jordaan vooral de groep dertigers sterk groeide (het aandeel 30-34-jarigen steeg van 6,3% in 1970 naar 13,3% in 1980 in de Noordelijke Jordaan en van 7,1% naar 14,1% in de Zuidelijke Jordaan (landelijk van 6,2% naar 8,4%)). Ebels en Ostendorf (1991) registreren alleen een momentopname. Rond 1990 zijn er in de door hen onderzochte populaties in Amsterdam en Den Haag nog steeds veel 30-39-jarigen, maar met name onder de bewoners van koopwoningen zijn er ook veel 40-plussers (van de bewoners van 20 jaar en ouder is 28% tussen de 40 en 49 jaar en 22% ouder dan 50 jaar). Uit de recente publicatie over gentrification in de Pijp en de Jordaan van Boer (2005) blijkt dat de bevolking van deze twee wijken voor een belangrijk deel uit 50-plussers bestaat (zie § 12.3).

In de voor dit rapport geselecteerde gentrification-wijken neemt vooral het aandeel 55-64-jarigen sterk toe en het aandeel 45-54-jarigen licht (tabel 12.3).⁸ Onder degenen die naar deze wijken verhuizen zijn echter wel veel jongeren. Uit het wbo blijkt, dat bijna 90% tussen de 18 en 45 jaar is (waarvan 80% jonger is dan 35 jaar). Dit geldt zowel voor alle verhuisden als alleen voor de verhuisde hoofdbewoners (hoofden van huishoudens).

Tabel 12.3

Percentages van diverse leeftijdsgroepen in de gentrification-gebieden en elders in de vier grote steden, 2005 (gewogen uitkomsten, weegfactor=aantal bewoners), en indexcijfer van het percentage uit 1998 (1998 = 100)

	elders stedelijk gebied		gentrification-wijken		G4		Nederland	
	%	index	%	index	%	index	%	index
0-14 jaar	15,7	101	13	103	16,5	101	18,1	98
15-24 jaar	13,7	105	12,2	98	13,3	99	12,3	100
25-34 jaar	20,6	91	22,2	89	18,5	89	14,1	85
35-54 jaar	16,7	108	17,4	102	16,5	102	16,0	103
45-54 jaar	12,3	102	13,6	104	12,7	105	13,9	101
55-64 jaar	9,5	117	10,2	136	9,7	117	11,5	122
65-74 jaar	5,7	88	5,5	93	6,3	88	7,6	101
75-84 jaar	4,1	84	4,1	84	4,7	90	5,0	109
≥ 85 jaar	1,6	94	1,7	94	1,7	89	1,5	107

Bron: CBS (via ABF-monitor 2006)

Het aandeel gezinnen in de *gentrification*-wijken is, ook vergeleken met de overige stedelijke wijken, vrij laag, en het aandeel alleenstaanden is er hoog. Het percentage gezinnen neemt echter wel toe, terwijl het aandeel alleenstaanden en paren zonder kinderen afneemt (tabel 12.4). Verder zijn de *gentrification*-gebieden duidelijk in trek bij westerse allochtonen. Terwijl hun aandeel in de vier grote steden als geheel 12% bedraagt, is hun aandeel in de *gentrification*-wijken bijna 17%.⁹ Bovendien stijgt hun aandeel er sneller (van 15% in 1998 naar 16,6% in 2005; in de stad als geheel van 11,1% naar 11,8%). De attractie van *gentrification*-gebieden voor deze groep (die bij een verhuizing vaak als motief 'werk' opgeeft) heeft vermoedelijk ook te maken met het voorzieningenpeil in de wijken. De tevredenheid over de voorzieningen is bij de in de *gentrification*-wijken woonachtige westerse allochtonen gezamenlijk nog hoger dan bij de bewoners van deze wijken in het algemeen. Daarnaast roemen de westerse allochtonen zeer vaak de karakteristieke bebouwing van de wijken (76% t.o.v. 73% bij de bewoners van de wijken in het algemeen en 60% bij de bewoners van de vier grote steden). Hun komst is van belang voor de wijken, omdat het inkomen van juist deze groep relatief hoog ligt. Het gestandaardiseerde nettohuishoudensinkomen van deze groep bedraagt 31.000 euro, van alle bewoners in de *gentrification*-wijken is dit gemiddeld 27.500 euro.

Meer in het algemeen blijkt uit het wbo dat de (al in Nederland aanwezige en verhuiscogeneigde) westerse allochtonen vaker dan anderen graag in de grote stad willen wonen, waarbij ze even vaak als de andere bevolkingsgroepen opteren voor een koopwoning of een huurwoning.

Tabel 12.4

Percentages van diverse huishoudensgroepen in de *gentrification*-gebieden en elders in de vier grote steden, 2005 (gewogen uitkomsten, weegfactor = aantal huishoudens) en indexcijfers (1998 = 100)

	elders stedelijke gebied bouwjaar < 1960	gentri- fication	G4	Nederland	index elders	index gentrifi- cation	index G4	index Nederland
alleenstaanden	55,0	59,0	51,8	37,3	100	97	100	104
samenwonend zonder kinderen	21,0	21,5	22,0	28,7	98	103	96	99
twee- en een- oudergezinnen	23,8	19,1	21,2	34,1	102	103	102	97

Bron: CBS (via ABF-monitor 2005)

12.8 De woningvoorraad en de woonomgeving in gentrification-gebieden (en elders)

Mensen die kiezen voor het wonen in *gentrification*-wijken, kunnen sterk stedelijk zijn georiënteerd, ook in de keuze van de woonvorm ((middel)hoogbouw). Maar doordat ze geld hebben, kunnen ze ook kiezen voor aantrekkelijke gezinswoningen, voor zover die althans in de steden aanwezig zijn. In de praktijk lijken beide oriëntaties voor te komen. Vooral in Amsterdam bekend men zich tot de (middel)hoogbouw, maar in Utrecht is vooral de stedelijke laagbouw in trek. In beide steden gaat het om een woningtype dat daar sowieso al veel aanwezig is, maar in *gentrification*-wijken net iets meer. Den Haag en Rotterdam nemen een tussenpositie in, met iets meer bewoners van laagbouw in de *gentrification*-wijken dan elders (tabel 12.5). Dit weerspiegelt zich niet in de dichtheid waarin de bewoners wonen. Deze is in Amsterdam in de *gentrification*-wijken vrij hoog, maar in Utrecht is dat ook het geval. Daarentegen is de dichtheid in Den Haag en vooral in Rotterdam laag (tabel 12.6).

De waarde van de woningen (woz-waarde) is in de *gentrification*-wijken – conform de verwachting – relatief hoog. Belangrijker is dat op grond van de processen in de wijken verwacht mag worden dat de waarde van de woningen ook (sterker dan elders) is gestegen. De waarde is inderdaad sterk toegenomen, sterker nog dan in de vier grote steden in het algemeen. In het stedelijk gebied van vóór 1960 is de waardestijging echter nog groter. Een nadere inspectie leert dat deze ontwikkeling vooral het gevolg is van processen in Amsterdam. In de andere grote steden steeg de waarde in de *gentrification*-wijken weer (iets) meer dan elders (tabel 12.7).

Tabel 12.5

Percentage eengezinswoningen in de vier grote steden en deelgebieden daarvan, 2005 (gewogen uitkomsten, weegfactor = aantal huishoudens)

	elders stedelijk gebied bouwjaar < 1960	<i>gentrification</i>	G4 totaal
vier grote steden (G4)	19	27	23
Utrecht	41	57	48
Amsterdam	11	8	13
Den Haag	20	22	21
Rotterdam	24	29	26

Bron: CBS (via ABF-monitor 2005)

Tabel 12.6

Bruto- en nettowoningdichtheden^a in de vier grote steden en deelgebieden daarvan, 2005
(gewogen uitkomsten, weegfactor = aantal huishoudens)

	elders stedelijk gebied bouwjaar < 1960		<i>gentrification</i>		G4 totaal	
	bruto- dichtheid	netto- dichtheid	bruto- dichtheid	netto- dichtheid	bruto- dichtheid	netto- dichtheid
vier grote steden (G4)	66	82	61	73	52	67
Utrecht	37	48	42	52	34	46
Amsterdam	58	94	93	103	63	80
Den Haag	58	76	50	63	50	64
Rotterdam	57	74	24	56	44	61

a De brutowoningdichtheid is de oppervlakte voor wonen/de totale oppervlakte (excl. water), de nettowoningdichtheid de oppervlakte voor wonen/ de bebouwde oppervlakte.

Bron: CBS (via ABF-monitor 2005)

Tabel 12.7

WOZ-waarde 2005 en ontwikkeling 1997-2005 in de vier grote steden en deelgebieden daarvan, gewogen uitkomsten, (weegfactor = aantal huishoudens)

	elders stedelijk gebied bouw- jaar < 1960		<i>gentrification</i>		G4 totaal	
	index WOZ- waarde 1997-2005	WOZ-waarde 2005	index WOZ- waarde 1997-2005	WOZ-waarde 2005	index WOZ- waarde 1997-2005	WOZ-waarde 2005
vier grote steden (G4)	298	169.160	283	224.400	284	176.600
Utrecht	216	164.800	232	214.600	218	187.000
Amsterdam	387	207.130	387	266.500	355	208.800
Den Haag	253	138.400	279	183.400	257	163.900
Rotterdam	251	122.300	260	230.700	239	138.400

Bron: CBS (via ABF-monitor voor 1997, rechtstreeks voor 2005)

12.9 Slotbeschouwing

Investerings in woningen (onderhoud, verbetering en verfraaiing) door particuliere huishoudens kan leiden tot een proces van *gentrification* van bepaalde stadswijken. *Gentrification* is de resultante van het voorkomen van omvangrijke investeringen, gevolgd door een statusverhoging van de wijk. Voorwaarden voor het voorkomen van omvangrijke investeringen in wijken zijn vooral de aanwezigheid van veel koopwoningen, en een attractieve woonomgeving. In een deel van die wijken waar

particulier voor veel geld is verspijkerd in de woning (minimaal 2083 euro in één jaar per huishoudens), is de status van de wijk gestegen. Voorwaarden voor een statusverhoging zijn vooral een relatief korte afstand tot het stadscentrum en groen in de omgeving.

In de *gentrification*-wijken wonen huishoudens in relatief dure woningen, in Utrecht vaak in eengezinswoningen, maar vooral in Amsterdam ook vaak op etagewoningen. De huishoudens zijn steeds minder vaak jong, maar zijn wel vaak alleenstaand. Wel bestaat de instroom vooral uit jongeren. Verder wonen er naar verhouding veel (welvarende) westerse allochtonen in de wijken waar *gentrification* plaatsvindt. De investeringen die de bewoners doen, zijn vaak basaal van karakter: het gaat om algemeen onderhoud. Leuke dingen (verfraaiingen) moeten kennelijk wachten. Het is echter waarschijnlijk dat die ooit ook nog eens aan de beurt komen. Veel bewoners hebben plannen voor verder onderhoud. Het bedrag dat in totaal wordt uitgegeven aan onderhoud, verbetering en verfraaiing door particuliere huishoudens in *gentrification*-wijken is hoog: 212 miljoen euro in één jaar (in 2002). Niet alleen is dit een hoog aandeel binnen de grote steden, het is ook hoog vergeleken met de 660 miljoen in vier jaar (dus 165 miljoen per jaar) die van rijkszijde vanuit het ISV-beleid (ISV = investeringsimpuls stedelijke vernieuwing) naar de vier grote steden gaat.

Vanuit een investeringsperspectief heeft *gentrification* dan ook gunstige effecten: de bestaande woningvoorraad wordt op peil gehouden, of zelfs verbeterd, kapitaalvernietiging vindt niet plaats. Integendeel, de status van de buurt stijgt en parallel daaraan gaat de waarde van het onroerend goed omhoog. In de onderzoeksperiode, toen de woningprijzen al sterk stegen, stegen in de *gentrification*-gebieden de prijzen zelfs meer dan gemiddeld in de stad. De vraag is of meer wijken dan degene die in dit hoofdstuk zijn genoemd, *gentrifiers* kunnen aantrekken. Een tweede vraag is of overheidsbeleid op nationaal of lokaal niveau processen van *gentrification* kan ondersteunen.

Uit de analyses en uit de literatuur komt naar voren dat wijken die voor *gentrification* in aanmerking komen in de regel een karakteristieke en aantrekkelijke bebouwing hebben. Enerzijds zijn er de gebieden met kenmerkende (erker)woningen uit de jaren dertig, hoofdzakelijk in de middelgrote steden, maar ook in een stad als Utrecht. Voor zover er grote stadswijken met dergelijke woningen zijn, gaat het in de regel om wijken die al een hoge status hebben, en geen deel hadden aan de korte periode van teruggang medio jaren negentig. Anderzijds zijn er de gebieden waar flat- en etagewoningen overheersen, zij het met vaak een unieke architectuur. Tenslotte lijken 'dorpen in de stad' (in de regel voormalige geannexeerde gemeenten) soms attractief.

Potentiële *gentrification*-wijken zijn die wijken die niet alleen voldoen aan deze kenmerken, maar die ook goede verbindingen met het stadscentrum hebben, of daar

nabij gelegen zijn. Ook de aanwezigheid van een al ‘erkende’ *gentrification*-wijk kan een rol spelen. Sommige *gentrification*-gebieden blijken bij nader inzien een deel van een postcodegebied dat elders een traditioneel hoge statuswijk herbergt. Hét voorbeeld hiervan bieden Kralingen Midden en Oost. Kralingen-Oost is een traditionele villawijk met een hoge status. Kralingen-Midden is een overgangsgebied naar de volkswijk Kralingen-West, een gebied waar straten als de Avenue Concordia en de Voorschoterlaan liggen met grote woningen met ‘originale details’ als kamers-en-suite. Momenteel zijn dergelijke woningen erg in trek, wat zich uit in een hoge vraagprijs van de vrijkomende woningen.¹⁰

De wijk ligt dichtbij het groengebied Kralingse Bos. Anderiessen en Reijndorp (1990) bestempelden om die reden (de ligging nabij het groen) een andere wijk, de qua status laag scorende Amsterdamse Indische Buurt als een potentieel gebied voor verbetering. Inmiddels zijn in deze wijk de eerste tekenen van regeneratie merkbaar. De belangrijkste indicatie is de omzetting van huurwoningen in koopwoningen. Een zeker bestand aan koopwoningen is namelijk essentieel voor *gentrification*. Juist bij de transacties op de koopwoningenmarkt komt namelijk de prijsontwikkeling tot uiting. Naarmate de *gentrification* verder vordert, wordt de kloof tussen de feitelijke waarde en potentiële waarde (kenmerkend voor een wijk met potentie voor *gentrification*) verder overbrugd.

Wanneer deze overwegingen in gedachte worden gehouden, kunnen naast de Indische Buurt bijvoorbeeld ook buurten in de Amsterdamse Watergraafmeer (Middenmeer, Frankendael) en de Haagse Zuidwal voor *gentrification* in aanmerking komen. In Rotterdam lijken de nabij Blijdorp gelegen wijken Bergpolder, Liskwartier en Hillegersberg-Zuid enige potentie te hebben.

De empirische analyse in dit hoofdstuk is beperkt gebleven tot wijken met als bouwjaar 1960 of eerder. Het argument daarbij is dat in de wijken waar mogelijk *gentrification* plaatsvindt ook iets op te knappen moet zijn. En daar zijn oude huizen nu eenmaal geschikter voor dan nieuwe. Maar naarmate de tijd vordert, verouderen ook de woningen in de wijken met een gemiddeld bouwjaar later dan 1960. Zo ontberen de woningen die tussen 1960 en 1980 zijn gebouwd in de regel isolatievoorzieningen. Om die woningen de huidige standaard te geven, moeten er dus verbeteringen worden aangebracht. En als die woningen in daartoe geschikte wijken liggen kan ook een *gentrification*-proces beginnen.

Veel van deze wijken hebben echter niet de architectonische uitstraling die de oudere *gentrification*-gebieden zo kenmerken. Ornamentele versieringen ontbreken veelal. Maar in architectuurkringen deed zich al in 1993 een revival van naoorlogse wijken voor. De Rotterdamse Alexanderpolder stond in de manifestatie AIR-Alexander daarvoor model. De aandacht voor dit gebied heeft er wellicht mede voor gezorgd dat delen ervan in trek raakten bij (potentiële) *gentrifiers*. Zou men uitgaan van een ander jaartal als selectiecriteria (1980 in plaats van 1960), dan blijkt een aantal wijken uit deze polder als *gentrification*-wijk aan te merken.¹¹ Gezien het feit dat veel wijken met

een bouwjaar na 1960 ver van de stad liggen (tot 1980 werd er vooral tegen de stad aangebouwd, daarna vond ook veel binnenstedelijke bouw plaats), is een van de kenmerken van dergelijke wijken vanzelfsprekend dat de afstand tot het centrum relatief groot is.

Het beleid zou vooral terughoudendheid in acht moeten nemen. *Gentrification* is tenslotte vooral een proces van en door particulieren. Toch zijn er verschillende mogelijkheden. Ten eerste kunnen lokale overheden in potentiële *gentrification*-wijken en in wijken waar *gentrification* is begonnen, de omzetting van huurwoningen naar koopwoningen stimuleren. Ten tweede kan een bestemmingsplan (of kunnen wijzigingen in een bestaand bestemmingsplan) een verandering van ambachtelijk en kantoorgebruik en gebruik in wonen tot stand brengen (verschillende (potentiële) *gentrification*-wijken herberg(d)en kantoorpanden, garages en andere ambachtelijke bedrijfjes). Tegelijkertijd zou er – zeker in delen van de wijken – een winkel- en horecabestemming moeten zijn; veel *gentrifiers* blijken deze voorzieningen in de wijk zeer op prijs te stellen. Ten derde moet grootschalige sloop worden vermeden, opdat de karakteristieke architectuur in de *gentrification*-wijken niet verdwijnt. Ten vierde kan een wijk verder ‘op de kaart worden gezet’ als het gemeentebestuur er zelf aandacht aan besteedt (zelf woningen opknappen, er een prestigieus gebouw laten neerzetten, zoals een vijfsterrenhotel). Zo laat een overheid zien dat ze in het gebied ‘geloofd’.

Dergelijke acties passen ook goed in de Nederlandse situatie, waar *gentrification* zelden vanuit een positie van sterk verval plaatsvindt. In de regel is in de (potentiële) *gentrification*-wijken met name de bouwtechnische situatie van de panden nog redelijk. Maar er zijn wel mogelijkheden tot verbetering, die kunnen leiden tot *upgrading*.

Daarbij heeft die *upgrading* naast positieve kanten (het tegengaan van kapitaalvernietiging, een opleving van buurten in de stad, en daarmee ook een opleving van de stad als geheel), ook negatieve. *Gentrification* gaat gepaard met verdringingseffecten. Met name doordat koopwoningen duurder worden, wordt het aantrekkelijk voor verhuurders hun huurwoningen om te zetten in koopwoningen. Dit is op zichzelf een gewenste voorwaarde voor *gentrification*, maar er is vermoedelijk een drempel, waarboven degenen die afhankelijk van de huurmarkt zijn, in de regel huishoudens met relatief lage inkomens, minder kansen krijgen op het wonen in delen van de stad waar ze jaren lang op aangewezen waren.

Noten

- 1 Gentry is – volgens Cortie en Van de Ven (1981) – een niet aristocratische categorie agrarische grondbezitters in Engeland. Oorspronkelijk zou met het begrip *gentrification* een proces worden beschreven waarbij deze groep zijn domicilie verplaatst van het platteland naar de binnenstad. Een verwant Nederlands begrip is revitalisering; dit begrip wordt echter ook wel gebruikt voor positieve effecten van verbeteringen in een wijk die niet met statusverhoging gepaard gaan (bijvoorbeeld een vermindering van verloederings).
- 2 Als alternatief voor deze *rent gap* wordt soms het verschijnsel *value gap* voorgesteld. Het gaat hierbij om het verschil tussen de prijs op de markt van een woning in bewoonde toestand en de prijs op de markt van een ‘leeg’ te verkopen woning (Clark 1991). Het begrip wordt in de literatuur over *gentrification* echter weinig gebruikt.
- 3 In de wijken die zijn geselecteerd in 2002 is veel geld aan verbetering besteed. Voor 1989 is niet bekend hoeveel geld aan verbetering is besteed. Wel is het percentage woningen dat ingrijpend is verbeterd bekend. In de geselecteerde wijken is dat hoger dan gemiddeld in Nederland. Bovendien kennen vrijwel alle geselecteerde wijken niet alleen tussen 2002 en 2006 een statusverhoging tussen 2002 en 2006, ook op lange termijn is de status verhoogd (tussen 1994 en 2006). Waar dat niet het geval is, gaat het om hoge statuswijken, die aan het einde van de twintigste eeuw enige neergang meemaakten.
- 4 Het gaat om het vierde en vijfde kwintiel van de verdeling in het verbeterbedrag, dus om wijken die tot de 40% wijken in Nederland met het hoogste verbeterbedrag horen.
- 5 Het getal 15 is de mediaan van de verschillen in de rangordes 2002 en 2006.
- 6 Het betreft de volgende wijken in Amsterdam: Jordaan (postcode 1015), Jordaan (2) (1016) Oostelijke Eilanden/Plantage (1018), Helmersbuurt/vml. WG-terrein (1054) en Willemspark (1075); in Den Haag: Kortenbos (postcode 2513), Zorgvliet/Duinoord (2517), Zeeheldenkwartier (2518), Bohemen/Meer en Bos (2555), Rond de Energiecentrale (2562), Bomenbuurt/Bloemenbuurt-Oost (2565), Van Stolkpark/Archipelbuurt (2585) en Bezuidenhout-Oost (2593); in Rotterdam: Blijdorp (postcode 3039), Zestienhoven/Overschie-dorp (3043), en Kralingen-Midden en Oost (3062), in Utrecht: Staatsliedenkwartier (postcode 3515), Kanaalstraat-West/Lombok (3531), Nieuw Engeland/Jaffa (3532), Oog in Al (3533), Tuindorp (3581), Wittevrouwen-Biltstraat (3571), Oudwijk (3581) en Hogeland-Wilhelminapark (3583).
- 7 Ook in de gemeente Amsterdam als totaal nam het aandeel 20-34-jarigen af, en het aandeel 50-64-jarigen toe. De af-, c.q. toename is er echter minder dan in de Jordaan.
- 8 Wordt naar afzonderlijke wijken gekeken, dan blijkt dat vooral in de *gentrification*-wijken van het eerste uur (de Jordaan met name) deze groep een sterke toename vertoont (van 8% naar 13%, zowel in de Noordelijke als in de Zuidelijke Jordaan).
- 9 Het aandeel westerse allochtonen in de *gentrification*-gebieden bedroeg in Amsterdam 25,6%, in Rotterdam 11,0%, in Den Haag 13,6% en in Utrecht 11,9%.
- 10 Dit blijkt uit de makelaarssite www.funda.nl.
- 11 Het betreft de postcodegebieden 3067 (Het Lage Land) en 3068 (Ommoord-Zuid).

Literatuur

- Anderiessen, G. en A. Reijndorp (1990). *Eigenlijk een geniale wijk. Dagelijks leven in de Indische Buurt*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Boer, J. (2005). *Gentrification van de Oude Pijp en de Jordaan. Een onderzoek naar de rol van de overheid en het particulier initiatief*, Utrecht: Universiteit Utrecht/faculteit Geowetenschappen.
- Bolt, G. (2001). *Wooncarrières van Turken en Marokkanen in ruimtelijk perspectief*. Utrecht: KNAG/Universiteit Utrecht (NGS 281).
- Butler, T. (2003). 'Living in the Bubble: Gentrification and Its "Others" in North London'. In: *Urban Studies* (40), p. 2469-2486.
- Cameron, S. en J. Coaffee (2005). 'Art, Gentrification and Regeneration – From Artists as Pioneer to Public arts'. In: *European Journal of Housing Policy* (5) p. 39-58.
- Clark, E. (1991). 'Rent Gaps and Value Gaps. Complementoy or Contradictory?' In: J. van Weesep en S. Musterd (red.), *Urban Housing for the Better Off: Gentrification in Europe* (p. 17-30). Utrecht: Stedelijke Netwerken.
- Cortie, C. en J. van der Ven (1981). "Gentrification", keert de woonelite terug naar de grote stad? In: *Geografisch Tijdschrift* (xv) p. 429-446.
- Cortie, C., J. van der Ven en E. de Wijs-Mulkens (1982). 'Gentrification in de Jordaan. De opkomst van een binnenstadselite'. In: *Geografisch Tijdschrift* (xvi) p. 392-368.
- Ebels, H. en W. Ostendorf (1991). *Achter de schermen van de gentrification. De bewoners van dure woningen in de centra van Amsterdam en Den Haag*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/Instituut voor Sociale Geografie (Stedelijke Netwerken, nr. 35).
- Engelsdorp Gastelaars, R. van (1980). *Niet elke stadsbewoner is een stedeling. Een typologische studie naar het ruimtegebruik van bewoners van Amsterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/Sociaal Geografisch Instituut.
- Gemeente Den Haag (2003). *Concept wijkplan Transvaal*. Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Gemeente Rotterdam (2006). *Kanskaart Rotterdam*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam/directie dS+V.
- Gemeente Utrecht (2005). *Wijkenmonitor*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Hamnett, Chr. (2003). 'Gentrification and the Middle Class Remaking of Inner London, 1961-2001'. In: *Urban Studies* (40) p. 2401-2426.
- Karsten, L. (2003). 'Family Gentrifiers: Challenging the City as a Place Simutaneously to Build a Career and to Raise Children'. In: *Urban Studies* (40) p. 2573-2584.
- Knol, F. (1998). *Van hoog naar laag, van laag naar hoog. De sociaal-ruimtelijke ontwikkeling van wijken tussen 1971-1995*. Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knol, F. (2005). *Wijkkwaliteiten. De kwaliteit van de fysieke woonomgeving 1994-2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-werkdocument 112).
- Kullberg, J. (2001). 'Over smaak en twisten. De betrekkelijke maakbaarheid van het woonmilieu'. In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, (8), p. 21-25.
- Kullberg, J. (2006). *De tekentafel neemt de wijk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lees, L. (2003). 'Super-gentrification: The Case of Brooklyn Heights, New York'. In: *Urban Studies*, (40), p. 2487-2509.
- Meulenbelt, K. (1997). *Van een eentoppige naar een tweetoppige woningmarkt. De opkomst en neergang van stadsbuurten in het Amsterdamse en Rotterdamse stadsgewes.*, Amsterdam: AME.
- Redfern, P.A. (2003). 'What Makes Gentrification "Gentrification"?'. In: *Urban Studies* (40), p 2351-2366.

- Schnabel, P. (2000). 'Kunst als zware industrie. Het Guggenheim Museum Bilbao'. In: T. Gubbels, J. Vaessen en M. Willinge (red.), *Museumarchitectuur als spiegel van de samenleving* (p. 81-103). Abcoude/Amsterdam: Uitgeverij Uniepers/Stichting Boekman-studies.
- Schuurman, A. en I. Tames (2000). *Twee werelden in ene teug, Haaglanden tussen segregatie en samenhang*. Breukelen: Nyfer.
- Smith, N. (1991). 'On Gaps in Our Knowledge of Gentrification'. In: J. van Weesep en S. Musterd (red.), *Urban Housing for the Better Off: Gentrification in Europe* (p 52-63). Utrecht: Stedelijke Netwerken.
- Vicario, L en P. Manuel Martinez Monje (2003). 'Another "Guggenheim effect"? The Generation of a Potential Gentrifiable Neighborhood in Bilbao'. In: *Urban Studies* (40) p. 2838-2400.

Investeren in een leefbare woonomgeving

13.1	Diagnose en remedies	367
13.1.1	De publieke ruimte als interventiepunt	367
13.1.2	Leefbaarheid	369
13.1.3	Aanknopingspunten voor interventie	372
13.2	Buurtactiviteiten	376
13.2.1	Wie zijn actief?	376
13.2.2	Wat gebeurt er? – Bronnen	378
13.2.3	Sociale herovering	379
13.2.4	Kansgedreven beleid	382
13.3	Kosten en baten	387
13.3.1	Investeerders	387
13.3.2	Enkele investeringsposten vergeleken	388
13.3.3	Veranderingen in de leefbaarheid	391
13.3.4	Investeringen en hinderstatistieken in perspectief	400
13.4	Ten slotte	402
	Bijlage B13: gepubliceerd op http://www.scp.nl/SCR2006	
	Noten	404
	Literatuur	406

Samenvatting

Dit hoofdstuk beschrijft op welke wijze wordt geïntervenieerd en geïnvesteerd in stadsbuurten waar veel bewoners ontevreden zijn met de leefbaarheid van hun buurt. Het begrip 'leefbaar' is hier omschreven als een veilige, schone en ongeschonden toestand van de buurt, waarbij bewoners bovendien op een prettige manier met elkaar omgaan en waar voldoende en aantrekkelijke groene ruimte is. Inrichting en beheer van de publieke ruimte vormen voor bewoners, woningcorporaties, welzijnswerk, groen- en reinigingsdiensten en de politie belangrijke aangrijpingspunten om de leefbaarheid te verbeteren.

Buurtinitiatieven liggen voor een deel in het repressieve vlak, zoals het terugdringen van verloedering en overlast door het stellen van regels en door toezicht, inbraakbeveiliging en schoonmaakwerk. De laatste jaren is er ook meer aandacht gekomen voor het verbeteren van de sociale samenhang en onderlinge vertrouwdheid van bewoners, onder meer door middel van welkomstgesprekken, feesten en vormen van participatie van bewoners in het beheer van hun buurt.

Na de beschrijving en evaluatie van afzonderlijke buurtinitiatieven wordt in gebiedsgerichte analyses nagegaan of een intensivering van het beheer van buurten samenging met verbeterde leefbaarheid. Daarbij is ook gekeken naar herstructureringsbuurten, buurten waar een deel van de goedkope woningen gesloopt werd en vervangen door duurdere. Zowel in de buurten waar in de woningvoorraad werd ingegrepen als in die waar alleen sprake was van intensief buurtbeheer, verbeterde de leefbaarheid tussen 1995 en 2005. In de buurten met extra investeringen in participatie, sociale cohesie en beheer namen gevoelens van dreiging in de vorm van geweld in de buurt, lastig vallen op straat en overlastgevende jongeren het sterkst af.

13 Investeren in een leefbare woonomgeving

Jeanet Kullberg

m.m.v. Tom van Dijk en Frans Knol¹

13.1 Diagnose en remedies

13.1.1 De publieke ruimte als interventiepunt

Investeren in een leefbare woonomgeving gebeurt op diverse plaatsen binnen de Nederlandse steden en dorpen, op verschillende manieren, verschillende schaalniveaus en door verschillende personen en organisaties. Het varieert van individuele burgers die zich met de bezem of de barbecue inzetten voor een schone of gezellige buurt tot gemeenten en woningcorporaties die delen van buurten slopen en opnieuw vormgeven. Daartussen bewegen zich vele initiatieven om buurt- of stadsbewoners prettiger met elkaar te laten communiceren, om buurten schoner en veiliger te maken, voorzieningen of openbare ruimten te creëren of beter te benutten, waarbij dikwijls verschillende van deze doelen worden gecombineerd. Er bruist kortom van alles. Plaats van handeling van dergelijke initiatieven tot buurtverbetering zijn meestal buurten waar bewoners tekorten ervaren: het is er te vuil, te onveilig, essentiële voorzieningen ontbreken er of functioneren niet.

Buurten en wijken die bovengemiddelde leefbaarheidsproblemen kennen, zijn stadswijken met veel (sociale) huurwoningen, bewoners met een lage sociaaleconomische status en met een hoge verhuisdynamiek (Knol 2005; RIGO 2004). Er is vaak sprake van een vicieuze cirkel, die sociale stijging van de buurt in de weg staat en eerder tot verdere daling van de status leidt. Daarin verschillen deze buurten van de in hoofdstuk 12 besproken *gentrification*-gebieden, waar de sociaaleconomische status van de bewoners en de waarde van de woningen stijgen. Toch zijn er zeker buurten bij die qua ligging en architectuur hoge ogen gooien voor *gentrification*, zoals het Dordtse Krispijn, met zijn sierlijke eengezinshuizen uit de jaren twintig en dertig, of het Rotterdamse Crooswijk, vlakbij de binnenstad en omgeven door groen (kerkhoven) en blauw (de Rotte), twee belangrijke statusverhogende omgevingsselementen (Visser en Van Dam 2006). Een sta-in-de-weg voor *gentrification* is een hoog aandeel socialehuurwoningen met gereguleerde huren, die een minder draagkrachtig publiek trekken. Bovendien kunnen eigen investeringen in woningverbetering of -verfraaiing door huurders lastiger te gelde gemaakt worden dan door eigenaren. Een slecht imago van de buurt nodigt ook niet direct uit om er te investeren.

De buurten met leefbaarheidsproblemen vormen een doorgangshuis voor stedelingen die zich maatschappelijk opwerken en dan naar betere buurten verhuizen. De nieuwe instroom bestaat uit mensen met een lagere economische status, zoals jonge alleenstaanden en immigranten. Een deel van de bewoners blijft in de wijk wonen.

Gebrek aan maatschappelijke vooruitgang en alternatieven kan een rol spelen, maar ook een sterke gehechtheid en loyaliteit aan de buurt door decennialange aanwezigheid, zoals bij oudere autochtone bewoners vaak het geval is. Het type dat zegt: 'Ik ga hier alleen tussen zes plankjes vandaan.' Ook de aanwezigheid van een persoonlijk netwerk, bijvoorbeeld familie in de buurt, kan een belangrijke rol spelen. Onder allochtonen is hiervan vaker sprake dan bij autochtonen en een dergelijk persoonlijk netwerk vertegenwoordigt een belangrijk sociaal kapitaal, dat goed van pas kan komen voor wederzijdse hulp- en dienstverlening, zoals de zorg voor ouderen of voor (klein)kinderen (zie hoofdstuk 10 over informele zorg).

In de idealistische vroegnaoorlogse jaren werd de buurt als arena voor sociale interacties en samenlevingsopbouw hoog aangeslagen, hoewel hierop ook toen al kritiek was (Van Doorn 1955). Sociale netwerken strekken zich immers uit tot ver buiten de woonbuurt, zoals in latere netwerkstudies werd vastgesteld. Hoewel de buurt geen uitzonderingspositie verdient als sociaal integratiekader, is in de loop van de jaren negentig de aandacht voor de sociale en culturele betekenis ervan toch gegroeid. De belangstelling gaat daarbij niet meer uit naar vriendschappen en bezoekfrequenties in de buurt, maar naar oppervlakkiger interacties tussen buurtgebruikers. Als die niet goed verlopen, kunnen ze de vorm van hinder aannemen en in belangrijke mate bepalen of men de buurt wel of niet als prettig ervaart.

In buurten met leefbaarheidsproblemen schort het meestal aan zelfregulerend vermogen om plezierig samen te wonen. De oorzaken hiervan zijn een hoge woondichtheid, gehorige woningen, een sociaal-cultureel heterogene bevolking en een oververtegenwoordiging van bewoners met maatschappelijke problemen zoals werkloosheid, laagbetaald werk, opvoedingsproblemen, armoede, illegaliteit, ziekte en verslaving, en ten slotte een geringe honkvastheid van de bewoners. Veel initiatieven tot buurtverbetering hebben daarom tot doel om dergelijk ongemak tegen te gaan en het contact en onderling vertrouwen tussen bewoners te verbeteren, echter pas nadat met repressieve middelen ernstige overlast tot aanvaardbare proporties is teruggebracht.

Bij *gentrification* zetten individuele investeringen in woningen de buurtverandering in gang. Bij de hier behandelde initiatieven tot het verbeteren van de leefbaarheid vormen de publieke ruimte en de collectieve zaak het interventiepunt.

Wat kan het onderlinge vertrouwen en de betrokkenheid van buurtbewoners vergroten? Deze vraag wordt in dit hoofdstuk uitgewerkt in drie delen. Eerst gaan we nader in op het begrip 'leefbaarheid'. Daarnaast schetsen we een raamwerk waarin de vele interventiemogelijkheden ten behoeve van leefbaarder buurten geplaatst worden. Interventies en investeringen gebruiken we hier overigens als elkaars synoniem. Het gaat om inspanningen die onbetaald worden verricht, meestal door bewoners, maar ook om inspanningen waarvoor bewoners financieel tegemoet worden gekomen of anderszins gesteund worden door instanties als het opbouwwerk of de woningcorporatie. Het kan ook gaan om interventies in de vorm van grootschalige investeringen in de herstructurering van wijken.

In het tweede deel van het hoofdstuk concentreren we ons op een deel van het spectrum aan interventies. Centraal staan de interventies die ofwel op initiatief van bewoners plaatshebben, ofwel zeer dicht bij de huidige buurtbewoners staan en straat-, buurt- of wijkgericht zijn.² We inventariseren welke initiatieven zoal genomen worden, geven een indicatie van de schaal waarop ze voorkomen en van de ervaringen die ermee zijn opgedaan. Daarbij putten we uit de ferme stapel beschrijvingen van buurtinitiatieven en een handvol evaluatiestudies.

Het valt niet mee om de effectiviteit van de afzonderlijke initiatieven in kaart te brengen. Wat was de bijdrage aan de tevredenheid van bewoners met de leefbaarheid van hun buurt? Een van de complicaties is het vaak integrale karakter van de verbeterinspanningen. Er wordt van alles tegelijk of kort na elkaar georganiseerd. Als dat resulteert in een grotere tevredenheid van buurtbewoners, dan weten we nog niet wat precies de succesfactoren waren. In het derde deel van het hoofdstuk proberen we toch na te gaan of de geschetste interventies herkenbaar zijn in het verloop van verschillende indicatoren van leefbaarheid in een reeks van jaren. Is er samenhang te zien tussen de interventies en de mening van bewoners over verloedering, dreiging en enkele vormen van criminaliteit in hun buurt? Die samenhang wordt niet bekeken voor afzonderlijke initiatieven, maar voor een ensemble van initiatieven in de buurt. We sluiten af met een korte slotbeschouwing.

13.1.2 Leefbaarheid

De vele omschrijvingen die van ‘leefbaarheid’ in omloop zijn, schetsen meestal het samenspel tussen fysieke kwaliteit, sociale kenmerken en veiligheid van de woonomgeving (De Hart et al. 2002: 25). Soms wordt veiligheid apart benoemd, maar dan wel in één adem met leefbaarheid. De meest gebruikte indicatoren om aan te geven of de leefbaarheid van een buurt ondermaats is of niet, zijn of de buurt schoon, heel (straatmeubilair niet beschadigd e.d.) en veilig is. Daarnaast speelt een rol op welke wijze buurtgebruikers naar eigen zeggen met elkaar omgaan, of ze elkaar vertrouwen en geen hinder bezorgen. Soms wordt onder het begrip ook de aanwezigheid en kwaliteit van voorzieningen geschaard, of de milieukwaliteit in termen van overschrijding van geluidsnormen of normen voor luchtkwaliteit.

In een Burgerplatform-panel van het ministerie van VROM (2004) met ruim 500 doorsnee Nederlanders en nog eens 120 mensen uit zogenaamde aandachtswijken – wijken die met voorrang voor verbetering in aanmerking komen –, werd de vraag gesteld: ‘Wat hoort bij een leefbare wijk?’ Meer dan 40% van beide burgergroepen noemde veiligheid en even veel respondenten noemden voldoende (mooi) groen. 15 tot 30% noemde daarnaast een schone omgeving, sociale contacten, speelplaatsen en voldoende winkels. In de aandachtswijken werden een schone omgeving en sociale contacten vaker genoemd dan in andere wijken. Opvallend is dat het belang van groen in de buurt zo prominent naar voren komt. De aanwezigheid en kwaliteit van groen vormt een wat afwijkende leefbaarheidsdimensie ten opzichte van de bekende indicatoren van lage sociale status, verloedering en onveiligheid (Konijnenburg en

Uitzinger 1999). Nu gaan we eerst nader in op groen in de buurt en daarna op de drie-eenheid veilig, heel en schoon.

Groen

Een groene woonomgeving is – volgens psychologische studies – bevorderlijk voor onder meer het herstel van stress. Ongeveer 70% van de huishoudens in Nederland heeft een suburbane of landelijke woonvoorkeur en 30% een stedelijke, terwijl mensen ook binnen de stad de nabijheid van groen zeer waarderen (Priemus 2004). Dergelijk groen heeft, net als water, ook een positief effect op de waarde van vastgoed (Visser en Van Dam 2006). Wat kan een burger zelf ondernemen om van groen te genieten?

De creatie en verzorging van groen in eigen huis en tuin lijkt de afgelopen decennia tanende. In de periode 1975-2005 is de tijd die mensen besteden aan het verzorgen van kamerplanten gedaald van ruim een half uur per week tot nog geen tien minuten. Daarentegen is, met de daling van de woningbezetting, de ruimte om planten in huis te nemen in dezelfde periode juist flink toegenomen, zodat daarin niet de oorzaak gelegen kan zijn. De trend in de tijdsbesteding aan tuinieren laat zich lastig meten vanwege de grote invloed van het weer bij de jaarlijkse metingen gedurende één week. Toch lijkt het evident dat het geduldig opkweken en verzorgen van planten niet goed meer past bij de drukke leefpatronen van veel mensen, waardoor het bestraten van grote delen van de tuin gangbaar is geworden, zoals de populaire tuinboekenschrijver Van der Kaa (2004) observeert. Volgens recent onderzoek van het Nibud (2005) naar tuinuitgaven, maakt het verharde terras gemiddeld precies een derde uit van het tuinoppervlak (46 van de 138 vierkante meter). Daarbij geldt nog: hoe kleiner de tuin, des te groter is naar verhouding het terras.

Gegevens van het Productschap Tuinbouw bevestigen de indruk dat particuliere investeringen in groen op het eigen erf teruglopen. Bij tuincentra liep de verkoop van bloemen en planten (het volume) tussen 2000 en 2004 terug met 15% en ook de verkoop van benodigdheden voor de verzorging ervan (potgrond, mest) kelderde flink. Het zijn vooral 50-plussers en mensen met bovenmodale inkomens die in (eigen) groen investeren. Toch namen de totale bestedingen aan tuinartikelen de laatste jaren toe, doordat de trend van tanende groenaankopen ruim werd gecompenseerd door toenemende verkoop van decoratieartikelen, bouwmaterialen en barbecues (Productschap tuinbouw 2005). Van de eigen bijdrage aan het creëren van groen in de directe woonomgeving mogen we al met al niet zoveel verwachten; de tuin wordt meer als huiskamer gebruikt. Wel zijn er markante uitzonderingen. Geveltuiniers en *guerrilla gardeners* zijn minderheden die de omgekeerde beweging maken; zij toveren stoepen en kijkgroen om tot weelderige bloementuinen.

Nu is in veel stedelijke woonwijken waar leefbaarheidsproblemen spelen de dichtheid zodanig, dat particuliere tuinen er weinig voorkomen. Dat geldt voor centrumstedelijke milieus en, in mindere mate, ook voor vroegnaoorlogse woonmilieus. In de laatste milieus is publiek groen vaak rijker vertegenwoordigd dan de privétuin. De uiteenzetting over particuliere bestedingen aan groen is hier vooral bedoeld om aan

te geven dat eengezinshuizen met particuliere tuinen wellicht maar zeer ten dele in de visuele behoefte aan ‘mooi groen’ zullen kunnen voorzien, omdat ze in de praktijk weinig groen, maar een rijkdom aan bouw- en decoratiematerialen te zien geven. Het beroemde tuindorp Vreewijk in Rotterdam ontleende zijn charme deels aan de verplicht te aanvaarden beplanting van de particuliere tuinen door de woningbouwvereniging: ligusterhagen rond de achterpaden en kleine bomen bij de entree van de woningen. Die aanplant maakte de tuinen minder particulier dan tegenwoordig het geval is, maar de wijk functioneerde behalve als woonwijk ook als stadspark voor bewoners van aangrenzende, dichtbebouwde oude wijken van Rotterdam-Zuid (Van der Horst et al. 2002).

Behalve zelf groen in huis halen, kan de stedeling ook het groen opzoeken. Naarmate de omgeving stedelijker is, wordt vaker gebruikgemaakt van stadsparken en stadsbossen (Van den Broek et al. 2006). In Amsterdam, de stad met de hoogste bebouwingsdichtheid, bezoekt al sinds de jaren tachtig ruim 70% van de bevolking wel eens of regelmatig een stadspark. In Rotterdam, Den Haag en Utrecht is dat ruim de helft van de stadsbewoners (Tijdbestedingsonderzoeken). Grotere groenpartijen zoals bos en park bieden recreatiemogelijkheden die kleine stukjes groen niet hebben, zoals picknicken, wandelen en joggen.

Dicht bij huis dragen kleinere hoeveelheden groen ook belangrijk bij aan de gepercipieerde leefbaarheid van de straat, zo bleek uit een onderzoek met intensieve buurtinspecties door bewoners en onderzoekers in Amsterdamse buurten (Konijnenburg en Uitzinger 1999). Solitaire bomen, bomenrijen, groepjes bomen, groenstroken met gras, struiken of hagen (‘kijkgroen’), plantenbakken, plantsoenen (met gras dat betreden mag worden, ook wel ‘gebruiksgroen’) werden onderscheiden als typen publiek groen in de straat. Dat groen werd nog beoordeeld naar meer of minder monotoon in vorm en kleur, verspreiding over de straat, meer of minder volgroeide vegetatie, en de staat van onderhoud (onkruid, dode planten of takken, afval in het groen en snoei). Privégroen werd ook geïnventariseerd en beoordeeld: voortuinen en geveltuinen, inclusief dakterrassen, plantenbakken, klimplanten tegen de gevel. Niet de hoeveelheid groen, maar de variatie erin bleek doorslaggevend voor een hoge waardering. Bij vergelijking tussen de oordelen van allochtone en autochtone inspecteurs bleken de eersten meer te hechten aan plantsoenen waar bijvoorbeeld gepicknickt mag worden en aan bloemen. Autochtonen hechtten volgens dit onderzoek wat meer aan kleinschalig groen zoals plantenbakken en geveltuintjes.

Bewoners hebben belang bij uiteenlopende bestemmingen van het groen; de voorkeur kan uitgaan naar een voetbalveld, hondenzone, kleuterspeelplek, picknickplaats, wandel- of trimzone met bloemenborders, smikkelbos of schoffeltuin. Ook in dichter bebouwd stedelijk gebied – de vooroorlogse wijken die oververtegenwoordigd zijn onder de arme wijken – liggen mogelijkheden om kleinschalige ingrepen in het groen te doen. Wel is de druk om in stedelijke vernieuwingsplannen juist tot verdichting over te gaan, groot. Den Breejen et al. (2006: 13) stellen in een inventarisatie van kosten en baten in de stedelijke vernieuwing vast: ‘De aanleg van groen, sportvoorzieningen en ander minder intensief ruimtegebruik kunnen een extra last vormen bij

stedelijke vernieuwing. Immers, vrij dure grond, waarop veel bebouwing stond, wordt omgezet in grond die nauwelijks opbrengsten genereert.’

Dit is bij uitstek een thema dat zich leent voor een grote inbreng van belanghebbende bewoners, zowel het bevechten van groen in de buurt (denk aan acties tegen ‘poen voor groen’) als het bestemmen, inrichten en beheren ervan.

Veilig, heel en schoon

Net als aan stedelijk groen wordt ook sterk gehecht aan een veilige omgeving, terwijl vooral in aandachtswijken een schone omgeving en goed contact met buurtgenoten bovendien gemist worden. Deze zaken hangen sterk met elkaar samen. Sociale aspecten van de woonomgeving zijn sterk van invloed op het oordeel over de buurt. Een groot aandeel allochtonen en, in mindere mate, alleenstaanden in de wijk, gaat dikwijls samen met onvrede over de sociale interacties in de buurt en met gevoelens van onveiligheid. In dezelfde gebieden komt ook vaker vervuiling, vernieling, overlast van omwonenden en, in mindere mate, criminaliteit voor (RIGO 2004). Onderzoek van het Ruimtelijk Planbureau (Visser en Van Dam 2006) naar ruimtelijke determinanten van de prijs van woningen, laat ook zien dat de sociale kenmerken van buurten (inkomens- en opleidingsniveau, etnische compositie) veel invloed hebben op woningprijzen.

Onveiligheidsgevoelens worden gevoed door individuele contextfactoren als de persoonlijkheid, kwetsbaarheid, leefstijl en ervaringen met slachtofferschap. Ook de ruime sociaal-culturele context speelt een rol, zoals de persoonlijk getinte berichtgeving over misdrijven in de media, waardoor de kijker of lezer zich identificeert met wildvreemde slachtoffers. Belangrijk is ook de situationele context, en deze overlapt goeddeels met de zaken die onder leefbaarheid geschaard worden. Zo geven inrichting en gebruik van de publieke ruimte, de sociale samenstelling van de buurt, sociale bindingen, overlast en verloedering in meer of mindere mate aanleiding tot angstgevoelens (Oppelaar en Wittebrood 2006). Die gevoelens leven vooral in buurten met een lage sociaal-economische status; in de grotere gemeenten zijn dit vaak etnisch gemengde buurten en buurten met een hoge verhuismobiliteit. Vele bewoners zijn daar kwetsbaar, in de zin dat ze door hun geringe materiële hulpbronnen de consequenties van criminaliteit sterker ervaren. Voor de veiligheidsbeleving is onderling vertrouwen van groot belang. De meeste groepen voelen zich in sterk verkleurende wijken minder veilig, waarbij autochtonen zich in gekleurde wijken onveiliger voelen dan andere groepen en Marokkanen zich in wittere wijken juist vaker onveilig voelen (Wittebrood et al. 2005: 143). De multiculturele buurt is zodoende niet alleen plaats van handeling van veel initiatieven tot verbetering van buurten, ze vormt ook expliciet een thema op de verbeteragenda (RMO 2005).

13.1.3 Aanknopingspunten voor interventie

Leefbaarheid van de woonomgeving omvat al met al een complex van zaken die elkaar ook onderling beïnvloeden. Dit betekent dat er veel beleidsmatige ingangen zijn om verbetering in de situatie aan te brengen, wat ook de grote variëteit aan

initiatieven verklaart. In figuur 13.1 zijn aspecten van leefbaarheid en verschillende interventiemogelijkheden schematisch weergegeven. Centraal in de figuur staan (in vette letter) de determinanten van leefbaarheid, van een omgeving die door bewoners als schoon, heel, veilig en prettig wordt ervaren. Rondom die determinanten van leefbaarheid staan de interventiemogelijkheden. Die hebben we, in navolging van de WRR (2005) onderscheiden in *kansgedreven beleid* (links) en *sociale herovering* (rechts).

Onder 'sociale herovering' verstaat de WRR het vergroten van de leefbaarheid en veiligheid in de publieke ruimte – vooral met repressieve middelen –, het formuleren van gemeenschappelijke competenties en gedragsregels om het alledaagse verkeer tussen bewoners te bevorderen en het realiseren van een evenwichtiger bevolkings-samenstelling. Het gaat om het oplossen van de meest nijpende leefbaarheidsproblemen door instituties als gemeente, politie en woningcorporaties. Sociale herovering gaat in het WRR-model in de achterstandsbuurten vooraf aan het zogenaamde kansgedreven beleid, dat zich richt op het uitbouwen van sociale cohesie in buurten.

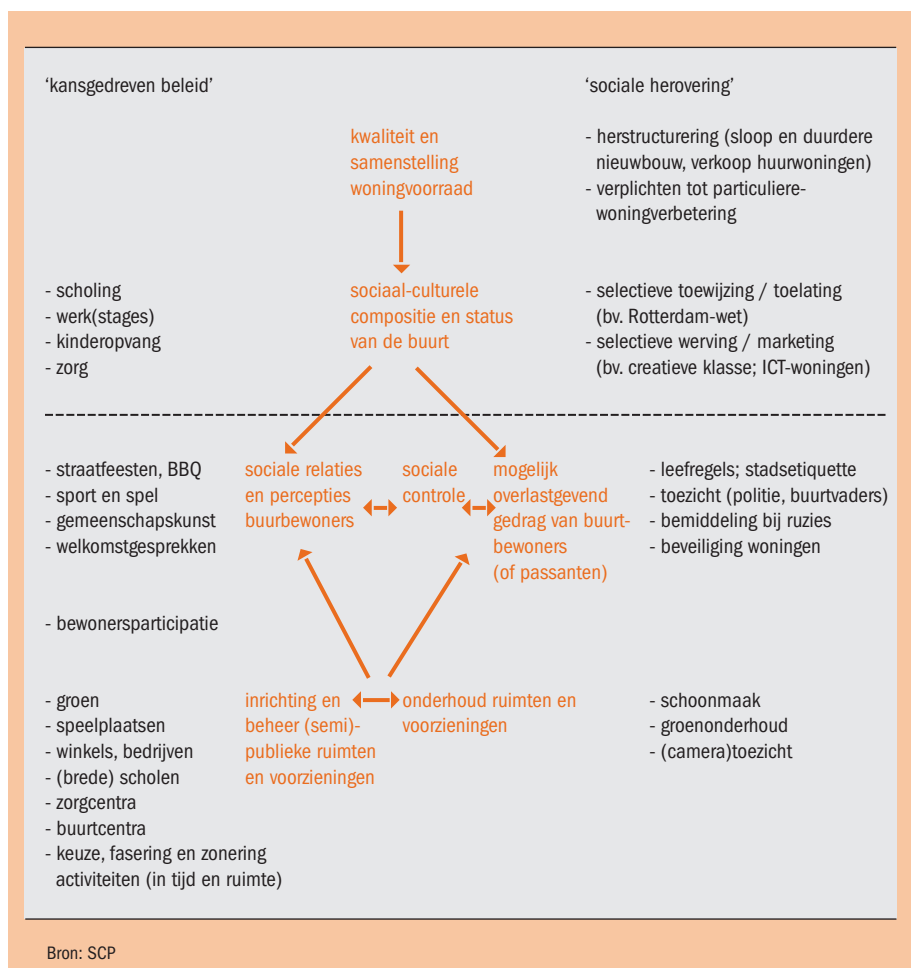
In afwijking van het WRR-rapport verbijzonderen we hier de interventies naar de determinanten van leefbaarheid waarop ze precies ingrijpen.

Kern van figuur 13.1 zijn de sociale relaties in de buurt en gedragingen van bewoners die overlast kunnen geven, zoals vervuiling, geluidsoverlast of zelfs criminaliteit. In de ideale situatie is de collectieve zelfredzaamheid van bewoners zo groot dat men elkaar zonodig corrigeert of het collectieve buurtbelang dient, door bijvoorbeeld instanties te alarmeren als er iets mis is (Sampson et al. 1997). Van een goede omgang tussen bewoners wordt verwacht dat dit aan sociale controle bijdraagt en daarmee leidt tot minder verloedering, overlastgevend gedrag en criminaliteit. Omgekeerd daalt naarmate buurten minder schoon, heel en veilig zijn, de bereidheid van bewoners om zich actief in te zetten voor de buurt (RIGO 2004: 55; Knol 2005). Ze investeren er niet meer in, omdat ze bang zijn zelf risico te lopen als ze anderen aanspreken op hun gedrag, of omdat het dweilen is met de kraan open.

De afgelopen jaren zijn door de ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken de preventie en bestrijding van criminaliteit drastisch geïntensiveerd, om tegemoet te komen aan de maatschappelijke onrust rond dit thema. Zo zijn er onder meer publiekscampagnes gevoerd om burgers te mobiliseren (o.a. 'Meld geweld') en er zijn diverse maatregelen genomen om veelplegers en risicojongeren effectiever aan te pakken. Ook voorziet het programma in een sterkere aanwezigheid van politie in de publieke ruimte. We bespreken in dit hoofdstuk deze initiatieven (alles bij elkaar zo'n 150 maatregelen) ten behoeve van een betere objectieve veiligheid niet.³ (zie voor beschrijvingen en voortgangsrapportages: www.veiligheidsprogramma.nl).

Figuur 13.1

Aangrijpingspunten voor beter leefbare woonbuurten



De publieke ruimte is de arena waar eventueel overlastgevende gedragingen zich merendeels voltrekken, en de sporen daarvan kunnen zichtbaar zijn in de vorm van vervuilde straten of vernield straatmeubilair. Goed onderhoud van die ruimte kan die sporen uitwissen, terwijl omgekeerd, volgens de *broken window*-theorie, een verloederde omgeving uitlokt tot meer ongewenst gedrag (Wilson en Kellin 1982). De publieke ruimte en voorzieningen in de buurt bieden ook, afhankelijk van de inrichting en het beheer ervan, meer of minder gelegenheid tot ontspannen of zelfs plezierige ontmoetingen met buurtgenoten en kunnen zo een factor zijn in de sociale relaties en percepties (RMO 2005). Met de verwevenheid van sociale relaties, percepties en gedragingen van bewoners, inrichting, onderhoud en gebruik van de publieke ruimten, is de leefbaarheidsproblematiek geschetst.

Een grote concentratie van bewoners met maatschappelijke achterstanden wordt wel als deel van het leefbaarheidsprobleem gezien, vanwege de grote statistische samenhangen tussen overlast, verloedering, criminaliteit en lage sociaal-economische status. Het is ook wel plausibel dat onder mensen met een lage opleiding of een laag inkomen eerder daders van overlastgevend gedrag voorkomen. Daarbij kan gedacht worden aan vroegtijdige schoolverlaters die het criminele pad opgaan, illegalen die de woondichtheid vergroten en misschien ‘overlevingscriminaliteit’ plegen en mensen met verslavingen en psychische stoornissen (Van der Leun et al. 2001; Leerkes et al. 2004; Veldboer en Duyvendak 2004). Of, meer in het algemeen, mensen die in beslag genomen worden door hun persoonlijke moeilijkheden en oog voor hun omgeving verliezen. De sociaal-economische compositie van buurten is een aangrijpingspunt voor interventie. De persoonlijke ambities, mogelijkheden en verplichtingen van individuele bewoners bepalen in belangrijke mate wat ze in de buurt doen en laten.

Eén manier om in te grijpen in die sociale compositie is door de bewoners vooruit en hogerop te helpen door investeringen in scholing, werk en de kwaliteit van zorg (zoals kinderopvang). Dit zijn meestal geen buurtgebonden maatregelen, maar interventies op gemeentelijk of landelijk niveau. Ze kunnen niettemin veel voor een buurt betekenen. Daarnaast kan worden gemanipuleerd wie er in de buurt gaan wonen (de ‘heroveringskant’). De Rotterdam-wet is daarvan een spraakmakend voorbeeld. Volgens die wet moeten mensen die zich in enkele sociaal zeer zwakke buurten in Rotterdam willen vestigen, daartoe een vergunning aanvragen, die alleen wordt verstrekt indien men een baan heeft of een studie volgt. Er bestaan ook strategieën om juist de gewenste groepen, bijvoorbeeld studenten of werkende jongeren, aan te trekken met behulp van specifieke voorzieningen in de woningen of de buurt, zoals geavanceerde ICT-voorzieningen, of door hen gericht te attenderen op vrijkomende woningen.

Een meer indirecte manier om de sociale compositie te beïnvloeden, is het veranderen van de kwaliteit en samenstelling van de woningvoorraad in de buurt. Fysieke herstructurering bestaat uit het slopen van een flink aantal goedkope huurwoningen, om daar betere, meestal koopwoningen voor terug te zetten. Dit zogenaamde herprofilen van de woningvoorraad vergroot de kansen voor mensen met (wat) betere inkomens om in de buurt een aantrekkelijke woning te vinden. Tegelijkertijd verkleint het de kansen voor mensen met lage inkomens om zich daar te vestigen. Met deze interventie worden verschillende doelen nagestreefd, waaronder het opwaarderen van de stedelijke woningvoorraad om de uittocht van de middenklasse uit de steden naar de randgemeenten te temperen (VROM 2000; Kullberg 2006).

De gedachte is dat de ingrepen ook helpen om de sociale problemen te verdunnen, wat de leefbaarheid ten goede komt. Ook de betere woningkwaliteit kan hieraan bijdragen, omdat dat bewoners die binnen de buurt een betere woning wensen, een perspectief biedt. Ingrepen in de woningvoorraad kunnen ten slotte goed samengaan met aanpassing van de publieke ruimte en voorzieningen, en met een scala aan

sociale initiatieven, al dan niet gekoppeld aan het vernieuwingsproces. Die combinaties doen zich in de praktijk ook voor. Wat het effect van dergelijk ingrijpen is op andere buurten, is overigens nog onduidelijk. De ervaringen die tot nu toe zijn opgedaan met herstructurering, worden hier verder niet beschreven.⁴ Wel zullen we er in paragraaf 13.3 op terugkomen, als we de relatie tussen interventies en een aantal indicatoren van leefbaarheid nader bekijken.

Paragraaf 13.2 gaat over interventies die gericht zijn op buurtbewoners en op de (semi)publieke ruimte (onder de horizontale lijn in figuur 13.1). Aan de heroveringskant van het interventieschema staan initiatieven die ingrijpen op minder gewenst gedrag van buurtbewoners, meestal gedrag in de openbare ruimte. Daarnaast komt het onderhoud van die publieke ruimte aan bod. Kansgedreven interventies richten zich op het verbeteren van de onderlinge verhoudingen in de buurt, bijvoorbeeld met straatfeesten, sport en spel en welkomstgesprekken. De inrichting van publieke ruimten en voorzieningen kan op haar beurt weer regelmatige ontmoetingen faciliteren (RMO 2005). Ook het beheer van de publieke ruimte en voorzieningen speelt hierin een belangrijke rol. Dat bepaalt in belangrijke mate of de voorzieningen bruikbaar en aantrekkelijk zijn. Bewonersparticipatie vormt een belangrijke schakel tussen die twee. Door bewoners zeggenschap te geven over de inrichting en het gebruik van hun directe woonomgeving en daarover met elkaar wensen en ideeën te laten formuleren en eventueel uitvoeren, wordt zowel het onderlinge contact als de kwaliteit en bruikbaarheid van de directe omgeving verbeterd.

13.2 Buurtactiviteiten

13.2.1 Wie zijn actief?

Wie voelen zich betrokken bij wat er in de buurt gebeurt en wie willen zich actief inzetten voor de buurt? Die groepen overlappen volgens onderzoek van RIGO (2004: 54) maar ten dele: 'Betrokkenheid is vooral een kwestie van gehechtheid: als men ergens lang woont neemt het gevoel van betrokkenheid toe.' Zodoende voelen ouderen en autochtonen zich meer betrokken bij de buurt dan andere bewoners. Onder de mensen die zeggen dat ze zich actief willen inzetten voor de buurt, zijn daarentegen veel mensen die hooguit enkele jaren ergens wonen, mensen van middelbare leeftijd en allochtonen. Vooral in de wijken waar het relatief slecht gesteld is met de leefbaarheid, zijn allochtonen vaker dan andere groepen bereid om plannen te maken (en wellicht ook te helpen uitvoeren) om de buurt te verbeteren (tabel 13.1).⁵

Tabel 13.1

Aandeel mensen dat zich actief wil inzetten voor verbetering van de buurt en dat zich sterk betrokken voelt bij de buurt, naar diverse kenmerken, 2002 (in procenten)

	% dat zich <i>actief</i> wil inzetten voor buurtverbetering		% dat zich <i>sterk</i> betrokken voelt bij de buurt	
	30% slechtste wijken	30% beste wijken	30% slechtste wijken	30% beste wijken
< 25 jaar	28	34	1	6
35-55 jaar	43	56	6	12
≥ 65 jaar	22	29	5	10
huurders	31	36	4	8
eigenaren-bewoners	44	51	6	12
< 5 jaar woonduur	39	50	3	8
10-20 jaar woonduur	35	49	5	13
> 20 jaar woonduur	30	43	7	12
autochtonen	35	47	5	3
allochtonen	41	48	3	3
negatief oordeel over buurt	30	39	3	3
positief oordeel over buurt	42	55	9	20

Bron: RIGO (2004: 55)

Jongeren tonen zowel een beperkte betrokkenheid als een beperkte bereidheid om zich actief in te zetten voor de buurt. Woningeigenaren voelen zich juist meer betrokken bij de buurt en zijn ook beduidend vaker bereid zich actief ervoor in te zetten. Om die reden wordt een toename van het eigenwoningbezit ook als instrument tot buurtverbetering ingezet. Eigenaren-bewoners hebben een financieel belang bij een goed woonmilieu en ze zijn minder verhuisgeneigd. Beide factoren maken deze groep meer tot investeren bereid dan huurders. Zowel qua betrokkenheid bij de buurt als qua actieve inzet scoren mensen in de minder leefbare wijken lager, al is ook in de 30% slechtste wijken⁶ toch meer dan een op drie huishoudens bereid zich in te zetten. Dit potentieel aan bereidwillige bewoners, juist ook onder de nieuwe buurtbewoners, biedt perspectief op buurtverbetering.

Er zijn geen landelijke bronnen over de werkelijke inzet van individuele burgers ten behoeve van hun buurt en het is ook lastig om die inzet te meten. Telt het vegen van de eigen stoep? Hoe vaak moet dat gebeurd zijn om te tellen? In de *Leefbaarheidsmonitor* van de gemeente Schiedam (2004) is de vraag opgenomen of men zelf actief is geweest om de eigen woonbuurt te verbeteren; deze vraag bleek over de jaren 2000,

2002 en 2004 vrij stabiel te zijn beantwoord en ook vrij constant over de verschillende wijken. Ruim een vijfde was actief geweest, wat aardig overeenkomt met het aandeel mensen dat volgens het SCP-onderzoek Culturele verandering in Nederland in 2004 aangaf 'zich in de afgelopen twee jaar wel eens samen met anderen actief ingespannen te hebben voor een kwestie die van belang is voor de eigen gemeente, voor een bepaalde groep in de gemeente of de buurt'. Daarmee weten we nog niet wat dat precies inhield, maar aan de hand van verschillende inventarisaties kunnen we wel een beeld krijgen van het soort activiteiten waarmee mensen de buurt helpen verbeteren.

13.2.2 Wat gebeurt er? – Bronnen

Om een beeld te krijgen van het type initiatieven ten behoeve van leefbare buurten, hebben we verschillende bronnen geraadpleegd. Een eerste bron is het Forum voor democratische ontwikkeling dat, volgens de eigen website, bestaande initiatieven rond 'waarden en normen' heeft geïnventariseerd, naar aanleiding van de beleidsaandacht van het kabinet-Balkenende I voor deze thematiek (Zunderdorp en Van Bruggen 2003). Met die inventarisatie beoogden de leden van dit forum onder meer om te kijken of het onderwerp werkelijk leeft in het land en in welke thema's het zich volgens de burgers manifesteert. Er zijn initiatieven geïnventariseerd in de domeinen 'wonen en wijken', 'onderwijs en opvoeding', 'sport', 'werk en bedrijfsleven', 'zorg, milieu en natuur', 'publieke ruimte en uitgaansleven' en 'cultuur, kunst en media'. We beperken ons hier tot het woondomein.

Een tweede bron is het Oranje Fonds, ontstaan in 2002 ter gelegenheid van het huwelijk van prins Willem-Alexander en prinses Máxima, en inmiddels gefuseerd met het Juliana Welzijn Fonds. Het Oranje Fonds is het grootste particuliere fonds op sociaal gebied in Nederland, dat jaarlijks in Nederland en op de Antillen en Aruba ongeveer 15 miljoen euro besteedt. In aanmerking komen projecten en organisaties die erop gericht zijn de sociale cohesie te vergroten; daaronder vallen niet alleen verenigingen en stichtingen voor maatschappelijke zorg, sociaal-cultureel werk en welzijnswerk, maar ook zelforganisaties en buurtverenigingen.

Een derde bron vormen de projecten die vielen binnen het programma Onze buurt aan zet (OBAZ). Dit was een onderdeel van het grotestedenbeleid van het ministerie van BZK. Doel was om de veiligheid, leefbaarheid, integratie en sociale cohesie in aandachtswijken te bevorderen. Het initiatief liep in de periode 2001-2004 en had een budget van 40,8 miljoen euro. De dertig grootste gemeenten konden intekenen met plannen voor een of meer wijken die ze zelf konden selecteren. Het programma is eind 2004 formeel afgerond en in 2006 geëvalueerd (Van der Graaf et al. 2006).

Naast de systematische verkenning van deze drie programma's is onder meer gebruikgemaakt van de Instrumentenwijzer van het Habitat Platform, dat het accent legt op duurzame participatie van buurtbewoners, van de websites van de kenniscentra Stedelijke vernieuwing (KEI) en het kenniscentrum Grote Steden (NICIS), van de websites van het NIZW en het Verwey-Jonker Instituut, van evaluaties

van buurtprojecten (onder andere Hazeu et al. 2005) en van enkele jaarverslagen van woningcorporaties met een sociale en innovatieve reputatie.

Hierna bespreken we eerst een aantal interventies onder de kop 'Sociale herovering' en daarna onder de kop 'Kansgedreven beleid'. Het is ondoenlijk om alle initiatieven te beschrijven⁷ en daarom hebben we een op de hand gewogen selectie gemaakt. Vaak zijn er variaties op een thema. Beschreven zijn in elk geval de initiatieven die school gemaakt hebben, in de zin dat ze navolging kregen in meerdere buurten en gemeenten. Ook initiatieven waarvan evaluaties bestaan, maakten grotere kans genoemd te worden. Ten slotte worden enkele initiatieven genoemd die origineel zijn, potentie lijken te hebben en minder bekend zijn.

13.2.3 Sociale herovering

Regels stellen

Zoals Schuyt (2004) in zijn rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* liet zien, hebben leefbaarheidsproblemen meer met afgekalfde normenstelsels te maken dan met fundamenteel verschillende kernwaarden onder buurtbewoners. Het onderhouden van goed functionerende normenstelsels is makkelijker dan het herstel van slecht functionerende, terwijl dat laatste bij sociale herovering wel de uitdaging is. Dit kan gebeuren met behulp van voorlichting en (landelijke) campagnes, bijvoorbeeld over zinloos geweld of wangedrag in het verkeer. Bij wetsovertredend gedrag is het de overheid die de norm dient te bewaken. Bij wettelijk, maar niettemin hinderlijk of hufterig gedrag zijn de gedupeerden afhankelijk van onderlinge terechtwijzingen.

Stadsetiquette is een initiatief dat hier een handreiking probeert te doen. Het idee is eind jaren negentig ontwikkeld door de psycholoog prof. dr. R. Diekstra en in Rotterdam voor het eerst toegepast. Straatbewoners maken samen, maar wel onder begeleiding van een opbouwwerker, een sociaal profiel van de straat. Hierin wordt vastgesteld hoe de straat er in sociale termen bijligt: is de sfeer bedreigend, wat zijn de grootste problemen, welke sociale omgang vindt er plaats in de straat? Daarbij wordt een straatladder gehanteerd; hoe lager de positie van een straat op die ladder is, hoe groter de problemen er zijn. In het ongunstigste geval is er sprake van agressie tussen de bewoners. Bij het oplopen van de treden is er achtereenvolgens vermijding, onverschilligheid, niet vermijden van contact, actief contact zoeken, aan straatactiviteiten deelnemen enzovoort. Op de hoogste trede van de contactladder is er sprake van verstandhouding, waarbij men elkaar (anderen dan de familie) regelmatig bezoekt, samen activiteiten onderneemt, elkaar respecteert en ook helpt, en gelijkwaardig met elkaar omgaat (Hazeu et al. 2005: 290).

Nadat een flinke vertegenwoordiging van straatbewoners door middel van een enquête heeft vastgesteld op welke sport van de ladder de straat staat, gaat de opbouwwerker met een team van bereidwillige bewoners ('gangmakersgroepen'; in de praktijk ongeveer een derde van de bewoners) vaststellen welke activiteiten ondernomen kunnen worden om het contact op een hoger plan te brengen. Door het verbeterde contact kunnen afspraken over omgangsvormen worden gemaakt.

Het expliciteren van omgangsnormen slaat aan en van de bewoners in de deelnemende straten vindt een ruime meerderheid dat het vertrouwen in medebewoners en instanties groter is geworden, dat bewoners respectvoller met elkaar omgaan en dat er minder overlast is (Uitermark en Duyvendak 2006a). Wel bestaat er van straat tot straat verschil in de mate waarin werkelijk bruggen geslagen worden tussen de verschillende bewonersgroepen. Dat heeft te maken met de samenstelling van de groep gangmakers. Uitermark en Duyvendak (2006b) stellen vast dat de opbouwwerkers die de gangmakers uitzoeken, voor het dilemma staan of ze snel mensen zullen mobiliseren of meer tijd zullen nemen, waarbij de kans groter is op een gemengde en daardoor representatiever en gezaghebbender bewonersgroep.

Volgens een bericht aan de Rotterdamse gemeenteraad zouden per eind 2005 195 Rotterdamse straten meedoen aan stadsetiquette. Ook buiten Rotterdam worden vergelijkbare initiatieven genomen, onder meer in Den Haag, Amsterdam, Dordrecht, Gouda, Groningen, Hoorn, Ede, Veendam, Zwolle en Brummen. Daarnaast werken woningcorporaties in onder meer Rotterdam, Amsterdam, Utrecht, Dordrecht, Den Haag, Tilburg en Almere wel met straat- of portiekafspraken, waarbij bewoners van een portiek samen regels formuleren die voor hun portiek belangrijk zijn. Nieuwe huurders worden daar dan op gewezen. Op die manier hopen de verhuurders ook meer leefstijldifferentiatie aan te brengen tussen portieken. Want wat in het ene portiek geoorloofd is, hoeft dat elders niet te zijn. Eind jaren negentig is hiermee geëxperimenteerd. Formele sancties zijn lastig: boetes kunnen vaak niet geïnd worden en voor ontruiming zijn kleine maar herhaalde ergernissen rond het wonen onvoldoende grond. Regels maken het wel makkelijker voor bewoners om elkaar aan te spreken. Ook kan de woningcorporatie goed gedrag (het zich houden aan de regels) belonen (Singelenberg 2005). Een voorbeeld van dergelijke beloningen is een gratis lidmaatschap van een voetbalclub voor jongeren in Schiedam en Rotterdam-Lombardijen in ruil voor rust in de buurt. Dit is een gezamenlijk initiatief van de voetbalclub, een woningcorporatie en het jeugdwerk. Woningcorporatie De Woonplaats in Twente belooft sinds 2001 huurders die langere tijd op tijd de huur betalen en die geen overlast veroorzaken; in dit geval gaat het om cadeau-bonnen en privileges zoals een geringere huurverhoging, de mogelijkheid om de woning te kopen, werkstages en gesponsorde opleidingen (Hagendoorn 2005). Bij dit programma, bekend onder de naam Goldservice, zijn ongeveer 400 bewoners aangesloten. Emancipatoire doelen (*empowerment* en *community development*) bewegen de woningcorporatie om dit te doen, maar naast didactische zijn er nog praktische motieven. Het is meermalen gebleken dat het makkelijker en effectiever is om goed gedrag te belonen dan om kleine vergrijpen, zoals steeds iets te laat betalen of herhaalde, maar niet al te ernstige overlast, te bestraffen.

Handhaving en toezicht

Toezicht en handhaving van de openbare orde zijn taken van politie en justitie. In aanvulling op officiële agenten wordt meer en meer gebruik gemaakt van informele toezichthouders – getrainde vrijwilligers zoals buurtwachten en buurtinterventieteams

– in onder meer Rotterdam en Den Haag. Ze surveilleren, controleren en signaleren in de buurt om overlast te voorkomen. Er zijn ook interventieteams die specifieke groepen representeren, in de verwachting dat die voor de bijbehorende groep effectiever kunnen handhaven. Bekend en geprezen zijn de Marokkaanse buurtvaders, die behalve in Amsterdam, nu ook in bijna dertig andere steden actief zijn. Uit onderzoek van de politie in Amsterdam en Den Bosch zou blijken dat de overlast is verminderd in gebieden waar buurtvaders actief zijn. In Rotterdam is op het Centraal Station na de komst van de buurtvaders de veiligheid en leefbaarheid verbeterd. Er zijn ook ervaringen waarbij projecten niet goed van de grond kwamen, zoals in Vianen en Gorinchem, waar buurtvaders het af lieten weten vanwege (gevreesde) roddel en verwijten van ‘verraad’ binnen de eigen gemeenschap. In verschillende gevallen gaat het niet uitsluitend om Marokkaanse vaders, en zijn ook moeders actief als toezichthouder.

Naast vaders (en moeders) worden ook jongeren als toezichthouders ingezet. Er zijn jongerenteams die andere jongeren aanspreken op ongewenst gedrag. De vrijwilligersteams worden gevormd door jongeren, vaak ook allochtone jongeren, met een (licht) crimineel verleden. Zij houden tegen een vergoeding toezicht bij winkelcentra, stations en evenementen, onder meer in de vier grote steden, Leiden, Nijmegen en Deventer.

Onderhoud van (semi)publieke ruimten

Het schoonhouden en onderhouden van de publieke ruimte is een gemeentelijke taak (gemeentereiniging, groendienst), terwijl woningbeheerders verantwoordelijk zijn voor semipubliek gebied zoals portieken en gemeenschappelijke tuinen. De bewoner komt in beeld als het gaat om het zo min mogelijk vervuilen van die ruimten, door het huisvuil uitsluitend op de juiste manier aan te bieden en een handje toe steken bij het opruimen. Bij pertinente onwil van bewoners is handhaving een remedie, bijvoorbeeld door fout neergezette vuilniszakken uit te pluizen op poststukken die de geadresseerde verraden. Verbetering van de vuilcollectie door frequenter op te halen of door technische voorzieningen zoals ondergrondse containers, kan ook veel soelaas bieden.

In Rotterdam zijn ongeveer honderd buurtserviceteams actief, ploegen van negen mensen met gesubsidieerde banen, naast de gewone veegploegen en teams die de ondergrondse containers legen. De Rotterdamse wethouder van Sociale Zaken, Wijken en Buitenruimte, Lucas Bolsius (CDA), onderstreept het belang van goed schoonmaakwerk en van een goede afstemming tussen relevante diensten zoals reinigingsdienst en groenbeheer. Voor grondig schoonmaken is geen integraal beleid nodig. Er kan meteen begonnen worden door de verantwoordelijke diensten, waarna het makkelijker wordt om na verloop van tijd, als door de verbeterde schoonmaak het vertrouwen in de buurt groeit, bewoners bereid te vinden een bijdrage te leveren. Een schone omgeving wordt gewaardeerd, en in Rotterdam is het effect van intensiever schoonmaken waarneembaar in de Belevingsmonitor (Sjerps 2005).

Woningcorporatie Woonbron heeft in de Rotterdamse wijk Schiedamschenhoek, een problematische, dichtbebouwde hoogbouwwijk uit begin jaren tachtig met de bijnaam 'Klein Bijlmer', het schoonmaken geïntensiveerd door drie buurtmeesters aan te stellen die aanspreekbaar zijn. Na een jaar intensief schoonmaken en aanspreken van bewoners op hun gedrag, begonnen bewoners de inmiddels vertrouwd geworden buurtmeesters met schoonmaken te helpen. De waardering voor de veiligheid in Schiedamschenhoek steeg van een rapportcijfer van 4,1 in 2001 naar 6,3 in 2004, een veel sterkere verbetering dan in de deelgemeente en in de stad als geheel (Hazeu et al. 2005: 165-168). Er werden gelijktijdig ook andere beheerinitiatieven genomen, zoals surveillerende buurtouders en informele bemiddeling bij conflicten door getrainde bewoners.

Een mooi voorbeeld van een educatief initiatief om schoonmaakwerk op waarde te leren schatten, is Etten-Leur, waar een team van schoolkinderen en vrijwilligers van wijkverenigingen een week lang zwerfvuil verwijderde, nadat jongeren met behulp van foto's smerige plekken in kaart hadden gebracht. In Groningen organiseert een studentenvereniging tijdens de introductieweek een schoonmaakestafette, waarbij eerstejaarsstudenten de stad leren kennen door samen met groen- en reinigingsdiensten elke dag op een andere plek enkele uren schoon te maken. In een week zetten ze samen ongeveer 8000 uur in.

Een bekend initiatief dat al uit 1989 dateert, is het opzoomeren. Het begon als een spontane actie van een bewoner van de Opzoomerstraat in het Nieuwe Westen in Rotterdam om, met andere bewoners van de straat, de bezem ter hand te nemen. Inmiddels is in de Rotterdamse collegedoelestellingen vastgelegd dat 1600 straten gesponsorde opzoomeractiviteiten moeten ontplooiën in 2006. In 2003 had 12% van de Rotterdammers aan zulke activiteiten deelgenomen. Het gaat daarbij niet alleen om schoonmaakwerk en kleine reparaties, maar ook om straatfeesten, barbecues, sport- en speldagen. Ook voor voetbalversieringen worden financiële tegemoetkomingen uitgereikt. Het gaat niet om de schoonmaak of de sport, maar meer om de ontmoeting en het ontstaan van een effectief buurtnetwerk. Daarom past het opzoomeren ook goed bij de kansgedreven interventiesfeer.

13.2.4 Kansgedreven beleid

Ontmoeting

Straatfeesten, sport en spel, en ontmoetingsruimten zijn voorbeelden van kansgedreven beleid dat zich op het collectief in de buurt richt. Het gaat om het met elkaar in contact komen. Dit kan wederzijds ongemak of zelfs wantrouwen helpen doorbreken en de eerste stap zijn naar een verdergaande betrokkenheid bij de buurt. Ontmoeting gaat alle buurtbewoners aan, maar soms wordt bewust de dialoog gezocht tussen groepen die elkaar het meest lijken te wantrouwen: jonge allochtonen en oude autochtonen (bv. in de Haagse wijk Escamp en in Amsterdam-West). In de Rotterdamse Agniesebuurt nam de Stichting Samenwerkende Arabische jongeren het initiatief om ICT-cursussen voor en door buurtbewoners te organiseren.

In zijn advies over verbinden (RMO 2005: 8) spreekt de RMO zich kritisch uit over incidentele ontmoetingen tussen buurtbewoners, zoals multiculturele eetfeestjes, die vooral vooroordelen zouden bevestigen. Dit in tegenstelling tot herhaalde ontmoetingen rond thema's die losstaan van de culturele achtergrond van de deelnemers, zoals sport, spel en cursussen; die zouden meer perspectief bieden op gewenning. In hun essay over 'straatburgerschap' distantiëren Uitermark en Duyvendak (2006: 19) zich van die stellingname: 'Het maken van hapjes kan voor sommige bewoners een waardevolle en soms zelfs de enige vorm van betrokkenheid bij de publieke zaak zijn. Het is dan het enige aanknopingspunt om burgerschap verder te ontwikkelen.'

Ontmoetingen rond iets incidenteels kunnen het ijs breken, mensen met andere ogen doen kijken en zo het startpunt vormen voor nadere kennismaking en betrokkenheid bij gemeenschappelijke zaken. Dat is althans de wijze waarop gemeenschapskunst, een in populariteit stijgend kunstgenre, tracht bij te dragen aan sociale cohesie. Volgens een beschouwing van het Kunstgebouw (2005: 17) biedt 'gemeenschapskunst mensen een gemeenschappelijke ervaring en herinnering en helpt [zij] zo te bouwen aan hun cultuur en geschiedenis'. Bewoners worden op een verrassende manier uitgedaagd om hun cultureel kapitaal te etaleren en met elkaar te delen.

De bekendste Nederlandse kunstenaar in dit genre, Jeanne van Heeswijk, herschiep in Vlaarding en een vervallen en verloederd winkelcentrum tot een kunstboulevard (De Strip), waar buurtbewoners ruimte kregen voor culturele activiteiten, maar waar ook een dependance van museum Boijmans Van Beuningen onderdak kreeg. In Gorinchem organiseerde zij een sporttoernooi met verschillende bewonersgroepen, waarbij de culturele rivaliteit op de spits gedreven werd en uitgevochten via spelen als *breakelen* (een combinatie tussen hinkelen en *breakdancen*) en elastisch worstelen (geïnspireerd door Turks olieworstelen).

Geslaagde ideeën kunnen herhaald worden op andere plaatsen. Dat gebeurt bijvoorbeeld met het buurtborduren, een idee van Van Sommeren, waarbij vrouwen met verschillende achtergronden en leeftijden gedurende een aantal weken periodiek maar vrijblijvend in een ontmoetingsruimte in de buurt onder haar regie aan het borduren slaan. Met hun individueel geborduurde lapjes maken ze samen een groot werkstuk, dat uiteindelijk met de nodige aandacht van de lokale krant en televisie, in een publiek gebouw (bv. het stadhuis) wordt opgehangen. Het informele karakter van de ontmoetingen, waarbij ook vrouwen die geen praters zijn een inbreng hebben, spreekt aan, net als de positieve aandacht die het resultaat voor de buurt genereert. Naast deze speelse initiatieven zijn er vele initiatieven waar het pragmatische vooropstaat, zoals centra voor ontmoeting van moeders die elkaar vaardigheden aanleren en hulp bieden, bezoekvrouwen die thuis taallessen verzorgen, boodschappendiensten, speeltuin- en sportverenigingen en dergelijke. Ook worden er op diverse plaatsen welkomstgesprekken gevoerd, waarbij enkele vrijwilligers nieuwe straat- of portiekbewoners bijpraten over praktische zaken, initiatieven in de buurt

en eventuele afspraken tussen bewoners. Ook buurtkranten en buurtwebsites spelen hierin een rol.

Bewonersparticipatie

Kansgedreven buurtbeleid raakt aan herovering als bewoners de verbeteragenda van de buurt gaan bepalen, bijvoorbeeld door ongemakken en gebreken te signaleren en te benoemen en prioriteiten te formuleren bij het aanpakken daarvan. De hiervoor beschreven stadsetiquette was daarvan een voorbeeld, omdat die begint met het formuleren door buurtbewoners wat wel en niet gewenst is in de buurt. Een ander voorbeeld is de buurtschouw, waarbij bewoners samen met ambtenaren de straten inspecteren. Met een checklist in de hand wordt genoteerd wat niet voldoende schoon, heel en veilig is. Dit gebeurt onder meer in Amsterdam, Zaanstad, Den Haag, Helmond, Rotterdam, Schiedam, Leeuwarden, Heerlen, Zwolle en Amersfoort.

Buurtbewoners kunnen – als ervaringsdeskundige op locatie – betrokken zijn bij het signaleren van problemen in de buurt; hun inbreng kan zich ook richten op potenties in de buurt. De rol van de wijkbewoners, individueel of in groepsverband, staat centraal in de ABCD (*asset based community development*)-benadering, een uit Amerika en Engeland overgewaaide methode van wijkontwikkeling. In Nederland is de methode toegepast in Eindhoven, Helmond en Delfshaven in Rotterdam. In deze aanpak wordt het beleidsperspectief omgedraaid: het gaat niet om bewonersparticipatie in overheidsbeleid, maar om overheidsparticipatie in burgerinitiatieven. Capaciteiten, kennis en talenten van bewoners en samenwerking in allerlei (in)formele verbanden vormen het startpunt, zodat het zelforganiserend vermogen van de wijk toeneemt.

In het Rotterdamse stadsdeel Delfshaven lijkt de formule goed te voldoen, blijkens het jaarverslag van de woningcorporatie Woonbron (2006). Het kost in dit stadsdeel veel moeite om formele huurdersorganisaties te bemensen, maar het vrijwilligerswerk neemt niettemin toe. De corporatie steunt in deze vestiging veel zelforganisaties van bewoners, zowel voor zaken rond wonen als rond werken en zorg. Voorbeelden van gesponsorde initiatieven zijn: surveillerende buurtouders, een computerclub, een fietsenwerkplaats, galerietjes, een spullenwinkel, een groothandel in textiel, een buurtsupermarkt, een glasatelier, een toezichthouder in het wijkpark, kinderkunst en een vrouwenklusbedrijf. De methode is inmiddels onderdeel van een programma geworden dat met steun van de koepel van woningcorporaties in vijftien aandachtswijken in het land wordt uitgevoerd onder de titel *Kan wél* (naar het Engelse *Can do*).

Met dit soort initiatieven keert weer wat vroegnaoorlogs elan terug in het buurtbeheer. Al in de jaren vijftig stelde de bond van Nederlandse architecten immers:

‘Goede woningbouw staat of valt met de kwaliteit van het beheer (...). De bewoners zelf moeten hier in belangrijke mate worden ingeschakeld, zowel door hun allerlei werkzaamheden te laten regelen als door hun medezeggenschap te geven in beheerszaken. Dan zal een levend en economisch werkend geheel kunnen ontstaan’ (BNA 1955: 70).

Inrichting en beheer publieke en semipublieke ruimte

Er zijn vele voorbeelden van kleine en grotere ingrepen in publiek of semipubliek gebied die het woongenot verbeteren. Waar ontmoetingsruimten gemist werden, kunnen deze soms snel en improviserend ingericht worden in een lege woning. Omgekeerd komt het voor dat gemeenschappelijke ruimte in de praktijk niet gebruikt wordt en een zone van vervuiling of overlast wordt. Ook dan kan een verbouwing uitkomst bieden, zoals in een complex HAT-eenheden waar de bewoners de gemeenschapsruimte graag lieten ombouwen tot aparte bergingen voor de huishoudens.

Vergelijkbaar maatwerk op groengebied is soms wenselijk. In een Delftse hoogbouwwijk heeft een groep moeders zich in samenspraak met de woningcorporatie ontfermd over een stuk gemeenschappelijk groen, dat een gezamenlijke moestuin is geworden (moe's tuinen) (Woonbron 2006). Ook in het Dordtse Crabbenhof bestaat zo'n door bewoners beheerde moestuin (Gemeente Dordrecht 2004) en in het Amsterdamse Bos en Lommer hebben buurtbewoners een gezamenlijke tuin ingericht op een braakliggend terrein (de ecotuin) waar veel omwonenden gebruik van maken (Hazeu et al. 2005: 271). Na deze groenkraak wordt bij het stadsdeel getracht de situatie te formaliseren. Het zijn vormen van parochialisering van publiek gebied, toe-eigening door specifieke groepen, die niet ten koste gaan van het algemeen belang maar eraan bijdragen. Naast deze kleine ingrepen zijn er grotere gebaren van particulier initiatief ten behoeve van leefbare buurten, bijvoorbeeld de aanleg van sportaccommodaties zoals de Johan Cruyff-courts.

Op het snijvlak met sociale herovering liggen initiatieven om de openbare ruimte te heroveren op de auto of op sfeerverstorende gebruikers, en om die ruimte ter beschikking te stellen aan spelende kinderen. Terwijl de ruimte per persoon binnen woningen de afgelopen decennia toenam, is de ruimte die buiten aan de jeugd ter beschikking staat drastisch afgenomen, vooral ten faveure van de auto.

De Stichting Straatspelen in Den Bosch helpt (sinds 2000) in samenwerking met de afdeling Sport & recreatie van deze gemeente, straatbewoners om een aantal auto-loze zondagen per jaar te organiseren ten behoeve van de jeugd. Dergelijke straatdagen worden op veel plaatsen in het land georganiseerd, maar doorgaans maar een keer per jaar. Het bijzondere van de Bossche versie zit hem in de grotere frequentie. Doelen zijn meer bewegingsvrijheid voor kinderen, maar ook een vergroting van de betrokkenheid in de buurt en een betere sociale omgang met elkaar. In ongeveer vijftig straten zijn speeldagen georganiseerd, gemiddeld zo'n zeven keer per jaar.

Ruim driekwart van de volwassen bewoners in deze straten is tevreden, omdat hun kinderen meer buiten spelen, meer contact hebben met andere kinderen en omdat de straat er levendiger door wordt. Ruim de helft van de bewoners vindt bovendien dat de contacten tussen volwassenen er ook door verbeteren, net als de betrokkenheid bij de straat. Ongeveer een kwart van de bewoners ervaart het moeten wegzetten van de auto als overlast. Van de kinderen is 95% enthousiast over het initiatief. (O&S Den Bosch 2004). In Vlaanderen kent een vergelijkbaar initiatief van de organisatie Kom uit uw kot een veel ruimere verspreiding.

Een meer structurele vorm van straatspelen wordt gerealiseerd door Thuis Op Straat (TOS), een idee van opbouwwerker Huiskens uit Rotterdam, dat in de kern dateert uit 1993. Het was een reactie op de verwaarlozing van de buitenruimte door het sociaal-cultureel werk. Aanvankelijk bepaalde het initiatief zich tot het ter beschikking stellen van speelgoed aan kinderen in de wijk Hillesluis in Rotterdam-Zuid, in ruil voor karweitjes (project Duimdrop). Inmiddels worden ook activiteiten georganiseerd en begeleid door medewerkers van TOS. Dat zijn, met uitzondering van een regulier betaalde buurtmanager, gesubsidieerde krachten (I&D- en WiW-trajecten). Doel is om een gemoedelijker sfeer op pleinen en straten te creëren, zodat kinderen zich er thuis kunnen voelen en er kunnen spelen. Op een plein waar volop gespeeld wordt, is minder snel sprake van overlast. Bovendien wordt de betrokkenheid van ouders en wijkbewoners vergroot. De spelactiviteiten worden als instrument gebruikt om het sociale klimaat in de buurt te verbeteren.

Inmiddels organiseert Thuis Op Straat vrijwel dagelijks spel in twintig Rotterdamse wijken op beide rivieroeveren. Naast Rotterdam zijn er ook minstens evenveel activiteiten in Amsterdam, Leiden, Dordrecht, Delft, Schiedam en Gouda. Doordat medewerkers een elektronisch logboek bijhouden, ontstaat een goed beeld van de participatie van kinderen. De meeste deelnemers zijn 6 tot 12 jaar, in mindere mate worden ook tieners en jongeren bereikt. De deelnemers blijken voor 60% jongens te zijn. Het streven is om (nog) meer meisjes te bereiken.

In de kwetsbare wijken waar TOS actief is, spelen vooral allochtone jongens vanouds al veel buiten. Deze *streetwise guys* integreren niet zomaar met andere kinderen, die hen als bedreigend ervaren. De bijdrage van TOS is dan ook niet zozeer dat veel meer kinderen buiten spelen, maar dat kinderen zich veilig voelen en niet bedreigd door ruw spelende kinderen. Volwassen buurtbewoners menen dat kinderen zich door TOS beter zijn gaan gedragen. Daardoor mogen er weer meer kinderen, die eerst binnen gehouden werden, buiten spelen. Wanneer ook meisjes op straat mogen spelen, is dat een signaal dat ouders het veilig vinden. 'Meisjes zijn de otters van de sociale stadsecologie', aldus Engbersen en Voogd (2005) in een evaluatie. Ook menen de ouders dat de contacten tussen ouders onderling verbeteren en dat de buitenruimte veiliger wordt, niet alleen voor kinderen. Ten slotte blijkt dat daar waar nog autochtone kinderen wonen, samen op straat spelen meer inter-etnische ontmoetings- en integratiekansen biedt dan de school, die immers nog sterker gesegregeerd is dan de wijk.

De medewerkers van TOS vervullen in de praktijk de functie van 'lichtblauw' op straat: informele toezichthouders met een opvoedkundige bijdrage. De aanvankelijke doelstelling om na herstel van de sociale veiligheid op een plein de activiteiten naar elders te verleggen, blijkt niet reëel; de pleinen vallen dan terug in de zin dat er steeds minder gespeeld wordt. Onder de ouders van de kinderen zijn er wel die zich als vrijwilliger willen inzetten, maar de meeste zijn toch onvoldoende trouw om de additionele arbeidskrachten te kunnen vervangen. Buiten Rotterdam is de betrokkenheid van ouders groter dan in de meeste Rotterdamse wijken, waar cultuurverschillen tussen

mannen en vrouwen, taalproblemen, maar ook desinteresse in wat de kinderen buiten precies doen, sterker spelen (Karyotis et al. 2005: 112).

Tot slot

De beschrijving van veelbelovende buurtinitiatieven maakt duidelijk dat het onderscheid tussen kansgedreven beleid en herovering in de projecten niet altijd te herkennen is en dat ook de volgtijdelijkheid van eerst herovering en dan kansgedreven beleid niet zo eenduidig is. Veel interessante initiatieven hebben juist als kenmerk dat er elementen van beide in zitten. Regels stellen (bij stadsetiquette) wordt voorafgegaan door communicatie tussen bewoners. Portiekafspraken worden gevolgd door welkomstgesprekken, waarbij nieuwe huurders worden geïnformeerd over die afspraken. Regels handhaven gebeurt soms door te belonen met geld, stages, toegang tot sportaccommodaties en andere faciliteiten, die bij kansgedreven beleid passen. Bij opzoomeren gaan ontmoeting en schoonmaakwerk hand in hand. Thuis Op Straat werkt aan de ontplooiing van kinderen, maar is tevens toezichthouder in de publieke ruimte.

13.3 Kosten en baten

13.3.1 Investeerders

In de schets van initiatieven tot verbetering van de buurt is de rol van verschillende deelnemende partijen onderbelicht gebleven. Afgezien van buurtbewoners, om wie het allemaal te doen is en wier bijdrage meestal de vorm van persoonlijke inzet heeft, zijn vooral de gemeente en de woningcorporaties financieel betrokken en belanghebbend. De gemeente heeft de rol van beheerder van de publieke ruimte en voorzieningen en heeft ook taken op het gebied van welzijn. De woningcorporatie is in veel gevallen de belangrijkste woningbeheerder in de gebieden waar leefbaarheid een issue is, en heeft wettelijk vastgelegde sociale taken, waar het waarborgen van een leefbare omgeving er een van is, en participatie van bewoners een andere.

De corporaties hebben een financieel belang bij een goed functionerende publieke ruimte en publieke voorzieningen, zonder daarvoor ten volle verantwoordelijk te zijn. Een goede leefbaarheid van buurten is van belang voor de tevredenheid van klanten, maar ook voor de waarde van het vastgoed. Naast een plicht tot het voorzien in een goede woonomgeving hebben woningcorporaties dus een financieel belang. In de grotere gemeenten doet zich dikwijls een combinatie voor van publieke armoede tegenover grotere financiële reserves bij woningcorporaties (Van der Schaar 2005). Een aantal woningcorporaties investeert daarom in zaken die strikt genomen eerder onder de gemeentelijke verantwoordelijkheid vallen, zoals beheer van publieke ruimten en voorzieningen, welzijns- en opbouwwerk en soms zelfs investeringen in opleidingen en werkstages voor bewoners. Dat de corporatiesector vaker beschikt over middelen om het beheer van de buurt te intensiveren, pleit voor meer verantwoordelijkheid van de corporaties in het sociale, gebiedsgerichte beleid. De rolopvatting hieromtrent verschilt momenteel nogal tussen corporaties onderling; er is

een grote afstand tussen de sociale prestaties van koplopers en die van het peloton (Conijn 2005; Gruis 2006).

Wellicht geïnspireerd door het goede voorbeeld van corporaties met een vooruitstrevende opvatting over de sociale taken, adviseert de WRR om de voortrekkersrol die het welzijns- en opbouwwerk heeft in het buurtwerk, over te dragen aan de woningcorporaties (WRR 2005: 212). Het welzijnswerk kan dergelijke buurttaken die bijdragen aan de sociale herovering dan op ad-hocbasis in onderaannemerschap van de woningcorporaties uitvoeren. Het structureel door de overheid gefinancierde sociaal-culturele werk zou zich moeten toespitsen op steun aan kwetsbare individuen en groepen. Nu lopen de zaken door elkaar. Sommige corporaties begeven zich ook op dit terrein, al dan niet in samenwerking met de gemeente (SEV 2006). Deze corporaties (en gemeentelijke diensten) gaan op huisbezoek om individuen te lokaliseren die maatschappelijke ondersteuning behoeven. Woningcorporaties zijn in de positie om vroegtijdig te signaleren dat er moeilijkheden zijn, bijvoorbeeld aan de hand van huurschulden. Ook klachten van andere bewoners over een huishouden kunnen duiden op maatschappelijke problemen. Het gaat bij deze huisbezoeken in feite om interventies in de geest van het woonmaatschappelijk werk, zoals dat in het prille begin van de socialewoningbouw gebruikelijk was.

Van een duidelijke waterscheiding tussen taken van corporaties en opbouwwerk, is vooralsnog geen sprake. Conijn (2005) en Gruis (2006) zijn er niet gerust op dat het peloton van woningcorporaties de gevraagde sociale prestaties op korte termijn waarmaakt. In dat geval geldt: geen oude schoenen weggooien voordat de nieuwe zijn ingelopen. Binnen de Wet Maatschappelijke Ondersteuning, die per januari 2007 ingaat, is het 'bevorderen van de sociale samenhang in en leefbaarheid van dorpen, wijken en buurten' het eerste prestatieveld. Corporaties en gemeenten zijn beide verantwoordelijk voor de leefbaarheid van buurten en voor de participatie van bewoners. De rolverdeling en werkwijze kunnen van plaats tot plaats verschillen.

Het voorstel van de WRR om de corporatie hoofdaannemer te maken, komt ook voort uit kritiek op het functioneren van het opbouwwerk. Die kritiek komt er kortweg op neer dat er te veel gepraat wordt over beleid en te weinig gepresteerd in het veld (WRR 2005: 94-95). De opbouwwerker zou meer op locatie en resultaatgericht moeten werken. De beroepsgroep ondervindt enige concurrentie van sociaal geëngageerde kunstenaars. Die zijn niet alleen goedkoper en locatiegericht, maar lijken ook meer bij machte om verrassingsmomenten in het buurtbeheer te verzorgen en cultureel kapitaal van bewoners te mobiliseren. Dat kan helpen om de identiteit en het zelfbewustzijn van de buurt te verstevigen. Hierna kijken we hoe de gemeentelijke investeringen in opbouwwerk en groenverzorging en de leefbaarheidsuitgaven van corporaties zich ongeveer tot elkaar verhouden.

13.3.2 Enkele investeringsposten vergeleken

Volgens opgaven van de koepel van woningcorporaties (Aedes 2003-2005) stegen de uitgaven van woningcorporaties aan de leefbaarheid van woonbuurten van 131

miljoen euro in 2002 naar 160 miljoen in 2005. Dit betekent een stijging van de uitgaven per corporatiewoning van gemiddeld 55 euro naar 67 euro. Nu is die opgave tamelijk onnauwkeurig, omdat twijfelachtig is of afzonderlijke corporaties de relevante uitgaven apart in hun boekhouding hebben opgenomen (mededeling Centraal Fonds voor de Volkshuisvesting).

De Amsterdamse Federatie van Woningcorporaties (AFWC) heeft getracht die kostenraming nauwkeurig te maken en komt op uitgaven van ruim 44 miljoen euro aan leefbaarheid in 2005, waarvan ruim 10 miljoen euro verhaald werd op de huurders in de vorm van servicekosten. Dat gebeurt vooral bij kosten voor het schoonmaken van trappenhuisen en andere gemeenschappelijke ruimten. De belangrijkste overige kostenposten zijn sociaal beheer, zoals de aanstelling van huismeesters en complex-beheerders, bestrijding van overlast en onrechtmatige bewoning, en kennismakingsgesprekken met nieuwe bewoners (totaal bijna 14,5 miljoen euro). Ruim 10,5 miljoen euro werd besteed aan sociaal-culturele en welzijnsvoorzieningen, 4,8 miljoen aan de (semi)openbare ruimte en 1,3 miljoen aan veiligheid. Met de ruim 210.000 woningen van de leden van de Federatie, komt dat neer op een investering van ongeveer 160 euro per jaar per woning (AFWC 2006).

De als innovatief en sociaal actief bekend staande woningcorporatie Woonbron,⁸ werkend in Rotterdam, Hoogvliet en Delft, geeft per vestiging aparte jaarverslagen uit over bewonersparticipatie en leefbaarheid. De corporatie besteedde in 2005 in totaal circa 5,7 miljoen euro aan leefbaarheid. Op de 50.000 woningen die de woningcorporatie beheert, is dat ongeveer 115 euro per woning (Woonbron 2006).

Vergelijken we de uitgaven van de Amsterdamse corporaties en Woonbron met die zoals bekend bij de koepel van woningcorporaties, dan bedragen ze ongeveer het dubbele of meer. Daar zijn twee mogelijke oorzaken voor aan te geven. De eerste is dat er verschil kan zijn in wat de corporaties verstaan onder uitgaven voor leefbaarheid, en ook kunnen deze opgaven onvolledig zijn. De tweede is dat er een kloof is tussen koplopers onder de corporaties en de rest, waarbij de koplopers meer uitgeven voor leefbaarheid. Vermoedelijk zijn beide oorzaken aan de orde. Er zullen overigens binnen het corporatiebezit verschillen zijn in de investeringen per buurt, naar gelang de problemen die zich voordoen. Al met al zijn investeringen tussen de 100 en 200 euro per woning per jaar goed mogelijk, maar niet gebruikelijk.

Zetten we hier het welzijnswerk naast, dan bedroegen de landelijke uitgaven aan sociaal-cultureel werk in 2003 per saldo 560 miljoen euro. De uitgaven waren hoger, maar daar stond een bescheiden inkomstenpost tegenover, onder meer in de vorm van contributies voor activiteiten (CBS StatLine). Onder sociaal-cultureel werk vallen activiteiten als club- en buurthuiswerk, wijkcentra, jeugd- en jongerenwerk en activiteiten om individuen en groepen (bewoners, vrijwilligers, zelforganisaties) actief te laten participeren in de samenleving (Van Dam en Wiebes 2005: 26). De gemeentelijke uitgaven aan sociaal-cultureel werk komen, omgerekend in euro's per woning, neer op ongeveer 85 euro per jaar. In werkelijkheid verschilt de investering naar gelang de gemeentegrootte; hoe groter de gemeente, des te groter de uitgaven per huishouden

aan sociaal-cultureel werk (met uitzondering van de kleinste gemeenten). Gemeenten met minimaal 50.000 woningen (ruim 100.000 inwoners) besteedden 128 euro per woning in 2003 (CBS StatLine). In werkelijkheid zullen veel bestedingen zich concentreren op delen van de stad waar de meeste problemen zijn.

Een andere relevante flinke gemeentelijke uitgavenpost is maatschappelijke leefbaarheid en openluchtrecreatie (CBS StatLine). Daaronder vallen onder meer de aanleg en onderhoud van openbaar groen (plantsoenen, parken, groen bij wegen, straten en pleinen), recreatievoorzieningen zoals hertenkampen en kinderboerderijen, dierentuinen, plantentuinen en volkstuinen, en ook het stimuleren van openluchtrecreatie, zoals oranjefeesten, bevrijdingsfeesten, carnaval en dergelijke. De uitgaven hieraan bedroegen in 2003 voor alle gemeenten 155 euro per woning en voor de grotere gemeenten 137 euro per woning.⁹ Voor zowel het sociaal-cultureel werk als het groen- en recreatiewerk geldt dat de uitgaven in de periode 1995-2003 stegen, met nominaal bijna 40% respectievelijk bijna 50% (CBS StatLine).

In paragraaf 13.1.3 is het veiligheidsprogramma van de ministeries van Justitie en bzk genoemd. De extra investeringen voor dit programma lopen jaarlijks op van 268 miljoen euro in 2003 tot 1,2 miljard euro in 2008 (tk 2003/2004). Voor 2005 ging het om 858 miljoen euro bovenop reguliere, structurele budgetten voor onder meer politie, die om en nabij de 1,4 miljard euro bedroegen¹⁰ (ongeveer 200 euro per woning). Gerelateerd aan de gehele, landelijke woningvoorraad bedroeg de extra investering aan veiligheid in 2003 ongeveer 40 euro, in 2004 bijna 80 euro en in 2005 180 euro per woning. De investeringen ten behoeve van hot spots in de steden, waar een deel van de inzet zich concentreert, zullen nog aanzienlijk hoger uitvallen.

Al met al vormen de uitgaven aan politie en aan specifieke veiligheidsprojecten de grootste uitgavenpost. Daarna volgen groenwerk en sociaal cultureel werk van gemeenten en investeringen van woningcorporaties in leefbaarheid.

Hierna trachten we te achterhalen welk effect de investeringen gehad hebben op de beleving van leefbaarheid en veiligheid van buurtbewoners. Daarbij onderscheiden we stadsbuurten waaraan bijzondere, beleidsmatige aandacht is besteed. Dat gebeurde onder meer in de buurten die zijn aangewezen voor het programma Onze buurt aan zet (OBAZ) van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (zie § 13.2.2). Daarvoor is door het rijk voor de periode 2001-2004 40,8 miljoen euro beschikbaar gesteld aan de dertig grootste gemeenten, die dit konden inzetten voor extra investeringen in bewonersparticipatie en leefbaarheid in een of enkele wijken, op voorwaarde dat de lokale partijen eenzelfde inzet zouden doen. Het OBAZ-programma ging in totaal ongeveer 228.000 huishoudens aan (Knol 2005), zodat de extra investering van het rijk een kleine 180 euro per woning per jaar bedroeg, gedurende drie jaar. Gelet op de reguliere budgetten van gemeenten en corporaties (bij elkaar zo'n 400 tot 600 euro per woning per jaar), is er geen sprake van een aardverschuiving, maar de bijdragen in het kader van OBAZ vormen toch een flinke impuls, die idealiter resulteert in een positiever oordeel van de buurtbewoners over de leefbaarheid van de buurt.

13.3.3 Veranderingen in de leefbaarheid

Hoewel er haken en ogen zitten aan het meten van effecten van diverse inspanningen op de leefbaarheid van buurten, willen we toch graag weten of de hiervoor geschetste investeringen resultaat hebben. Of liever, of het sterke vermoeden dat dit zo is ook gestaafd kan worden met behulp van hinderstatistieken, gegevens over de last die men in de buurt van anderen ondervindt. Het is moeilijk, eigenlijk onmogelijk, om van afzonderlijke ingrepen de precieze baten vast te stellen in termen van verbetering van de ervaren leefbaarheid van de buurt. Daarvoor worden er te veel initiatieven tegelijkertijd of kort na elkaar genomen. In plaats van maatregelen afzonderlijk te evalueren, gaan we daarom in deze paragraaf gebiedsgericht te werk. We zoeken naar mogelijke effecten van een combinatie van initiatieven zoals in paragraaf 13.2 beschreven. Daarvoor kiezen we buurten waar in de periode van 2001 tot 2004 het programma Onze buurt aan zet (OBAZ) werd uitgevoerd.

De OBAZ-activiteiten verschilden van plaats tot plaats, maar bestonden grosso modo uit een mengeling van de volgende onderdelen: het inventariseren van knelpunten die bewoners in de buurt ervaren door middel van een buurtschouw of van bijeenkomsten in de buurt, de inzet van buurtvaders, buurtbemiddeling, schoonmaakactiviteiten, het Thuis Op Straat-project, buurtkranten en buurt-websites, sport, groeninrichting en -beheer, en ouderen- en vooral ook jongerenactiviteiten. In ruim drie jaar tijd werden per gebied tegen de tien tot tientallen projecten gelanceerd, in veel gevallen op aangeven van bewoners. Het duurde meestal even voordat de activiteiten op gang kwamen, en vaak liepen ze nog door nadat ze eind 2004 formeel beëindigd waren (Van der Graaf et al. 2006).

De gekozen gebieden overlappen deels met de 56 prioriteitswijken, waar plannen gemaakt en voor een deel ook al uitgevoerd zijn voor herstructurering van delen van de wijk. Zowel herstructureringswijken als wijken en buurten waar alleen OBAZ werd uitgevoerd, gelden als gebieden met een bovengemiddelde en redelijk vergelijkbare sociale problematiek. Binnen de categorieën is wel sprake van variatie in de problemen. Herstructurering compliceert de zaak, omdat het proces de leefbaarheid in eerste instantie kan hinderen. Plannen om woningen te slopen veroorzaken onrust onder bewoners, althans die bewoners die gehecht zijn aan de buurt en de verandering vrezen. Het ontruimen, slopen en nieuw bouwen van woningen gaat meestal gepaard met overlast.

Daar waar OBAZ in combinatie met herstructurering plaatsvond, stond een deel van de activiteiten in het teken van het verzachten van 'sloopleed'. Zo werden bijvoorbeeld ouderen begeleid die erg opzagen tegen de sloop en werden hier en daar sloopsoaps en slooplunches georganiseerd om afscheid te nemen van de vertrouwde woonomgeving. Ook werd het beheer rond te slopen panden geïntensiveerd om versneld verval te vermijden. Bij het wegen van de resultaten aan de hand van de lokale leefbaarheidsmonitoren wordt af en toe vastgesteld dat de leefbaarheid op hetzelfde niveau bleef. 'Geen geringe prestatie voor een herstructureringswijk', was dan de conclusie, bijvoorbeeld voor het Schiedamse Nieuwland en het Haagse Transvaal (Van der Graaf et al. 2006). Elders verbeterde de leefbaarheid in gebieden waar ook

herstructurering plaatshad; in dat geval werd in de evaluatie betwijfeld of OBAB wel had bijgedragen aan die verbetering. Daarom proberen we herstructurering zo goed mogelijk te isoleren als contextfactor van het buurtbeheer en het sociale buurtbeleid.

Nu is het onderscheid tussen herstructureringsgebieden en de andere gebieden in werkelijkheid minder scherp te maken. In herstructureringsbuurten werden in de periode 1995-2005 weliswaar op grotere schaal woningen aan de voorraad onttrokken (gesloopt, samengevoegd of van bestemming veranderd), soms wel een derde tot de helft van de woningen, en werden er meer nieuwe woningen gebouwd, maar in ruim de helft van de betrokken postcodegebieden gebeurde voornamelijk niet zo veel. Omgekeerd zijn er buurten die niet tot de 56 prioriteitswijken behoren, maar waar toch op vergelijkbare schaal in de woningvoorraad is ingegrepen. Daarom onderscheiden we de volgende vier 'beleidsbuurten':

- buurten waar Onze buurt aan zet (OBAB) was en waar niet, althans niet op grote schaal, in de woningvoorraad werd ingegrepen;
- buurten waar OBAB was en bovendien in de voorraad werd ingegrepen;
- buurten die tot de 56 prioriteitswijken behoren, waar geen OBAB was en waar ook nog niet op grote schaal fysiek werd ingegrepen;
- buurten die tot de 56 prioriteitswijken behoren en waar al wel fysiek werd ingegrepen (tabel 13.2).

Tabel 13.2

Beleidsbuurten naar type beleid en aantal buurten per type dat in de analyses kon worden betrokken, 1995-2005 (in absolute aantallen en procenten)

	OBAB-buurten, geen grote fysieke ingreep	OBAB-buurten met grote fysieke ingreep	56 wijken, geen OBAB en nog geen grote fysieke ingreep	56 wijken, geen OBAB en grotere fysieke ingrepen
aantal buurten	45	14	71	26
woningonttrekking (tussen 1995 en 2005) als % van de woningvoor- raad (gemiddeld)	4,2	13,9	2,3	18,9
nieuwbouw (tussen 1995 en 2005) als % van de woningvoor- raad (gemiddeld)	5,0	12,8	4,6	17,0
aantal buurten met voldoende respondenten ^a	22	9	46	17

a Dit zijn de aantallen buurten op basis waarvan de gegevens in figuren 13.2 t/m 13.9 zijn berekend.

Bron: AB Onderzoek/ABF Onderzoek (WMD'95, '98); ABF Research (ABF-monitoren'02); Intomart/NIPO/NSS/ProlInfo (PMB'93-'05)

Het fysiek ingrijpen in de woningvoorraad hebben we omwille van de overzichtelijkheid in twee categorieën gesplitst: kleinschalig of helemaal niet ingrijpen, versus op grotere schaal ingrijpen. Onder grotere ingrepen verstaan we die gevallen waarbij in het betreffende postcodegebied tussen 1995 en 2005 minimaal 7% van de woningen aan de woningvoorraad werd onttrokken én minimaal 7% van woningvoorraad nieuw werd gebouwd. Door een drempel voor zowel onttrekkingen als nieuwbouw te hanteren, vermijden we buurten waar alleen wat werd bijgebouwd (bv. op een vrijgevalen voormalig fabrieksterrein) of waar alleen gesloopt werd, bijvoorbeeld ten behoeve van een speelterrein of plein.¹¹ Voor vrijwel alle fysiek aangepakte buurten geldt dat de onttrokken woningen in grote meerderheid huurwoningen zijn, terwijl in de nieuwbouw het accent op koopwoningen ligt. Dat past in het streven om de buurten op te waarderen.

Buurten waar de herstructurering al vorm heeft gekregen, onderscheiden zich doordat het vrijwel zonder uitzondering om buurten met veel etagewoningen gaat, meestal (vroeg)naoorlogs, in een aantal gevallen vooroorlogs. Er zijn enkele stadcentra bij en een enkele buurt met vooral grondgebonden woningen. Bij de buurten waar de herstructurering nog niet (op grotere schaal) begonnen is, zijn er meer met (naoorlogse) grondgebonden woningen, hoewel ook hier de buurten met etagewoningen in de meerderheid zijn. De buurten waar alleen OBaz was, zijn (bij elkaar) fysiek het meest gevarieerd. De helft van de 22 nader onderzochte buurten zijn buurten met etagebouw, zowel middelhoog (vroegnaoorlogs) als hoogbouw (later). Er zijn vier stadscentra bij en zeven buurten met grondgebonden woningen (bijlage B13.2).

Als het buurtbeleid en de projecten van Onze buurt aan zet in het bijzonder effectief zijn, dan kunnen tussen 2001 en 2005 de vruchten van de inspanningen geplukt worden. Hierna volgen we een aantal hinderstatistieken voor de periode 1993-2005, aan de hand van de politiemonitoren. We maken onderscheid tussen de verschillende beleidsbuurten, de overige buurten in de G31 en buurten in overig Nederland. In de figuren 13.2 tot en met 13.9 zijn gegevens uit de politiemonitoren geaggregeerd naar buurtniveau.¹² In de figuren zijn steeds twee meetjaren samengevoegd om tot voldoende waarnemingen per buurt te komen voor een solide oordeel over de toestand in de buurt.¹³

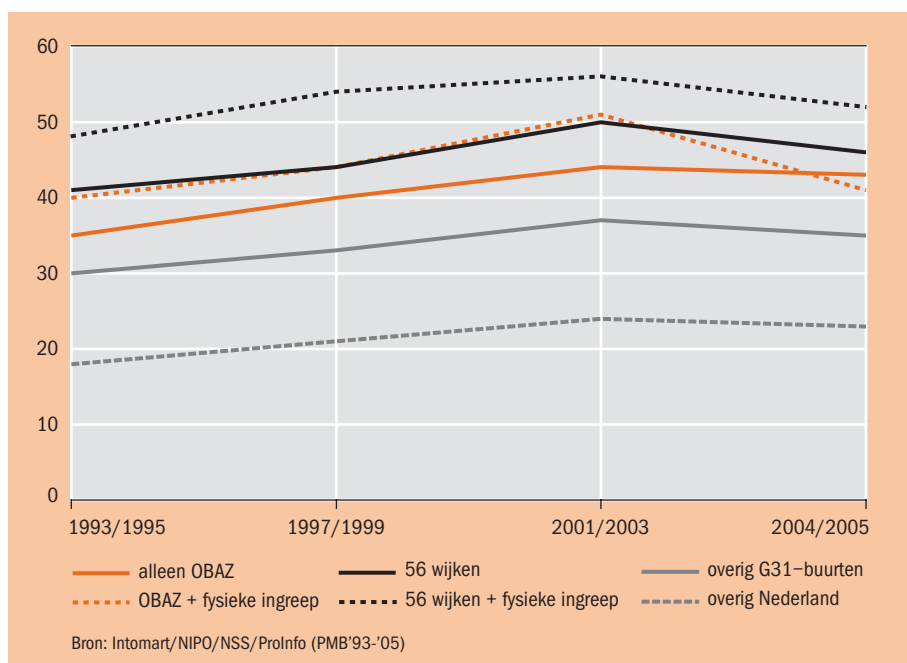
Voor de verschillende buurten is weergegeven hoe de geïnterviewden verschillende vormen van hinder percipieerden. Het betreft dus subjectieve gegevens over de buurt, maar met een grote zeggingskracht, in zekere zin groter dan die van (objectieve) registraties. Niet alleen wegen de impressies van de burgers het zwaarst voor hun tevredenheid, ook zijn veel registraties niet zo objectief als ze schijnen. Dat komt doordat ze afhankelijk zijn van de bereidheid van burgers om aangifte te doen of klachten in te dienen. Die bereidheid hangt weer samen met het vertrouwen dat burgers in de instanties stellen, en dat is nu juist waaraan het zou schorten (WRR 2005). In onderzoek naar de kwaliteit van woningen en de woonomgeving in Nederlandse steden, bleek dat het oordeel van bewoners over vervuiling van de openbare ruimte

in hun buurt en over vernielingen, heel sterk overeenkwam met waarnemingen van neutrale, professionele inspecteurs (VROM 2002).

De hinderindicatoren in de figuren hebben een grote impact op de algemene tevredenheid van bewoners met hun buurt en met onveiligheidsgevoelens, ook als bewoners zelf niet te kennen geven veel waarde te hechten aan zaken als rommel, vernielingen of ander gedrag van omwonenden. Velen zeggen vooral aan fysieke buurtkenmerken te hechten, maar in de tevredenheid spelen sociale buurtaspecten zoals verloedering en burenoverlast een veel grotere rol (RIGO 2004: 29). De figuren laten enkele indicatoren zien van verloedering, dreiging en vermogensdelicten in de buurt. Er is weergegeven hoeveel respondenten menen dat een bepaalde vorm van hinder vaak voorkomt in de buurt.

Figuur 13.2

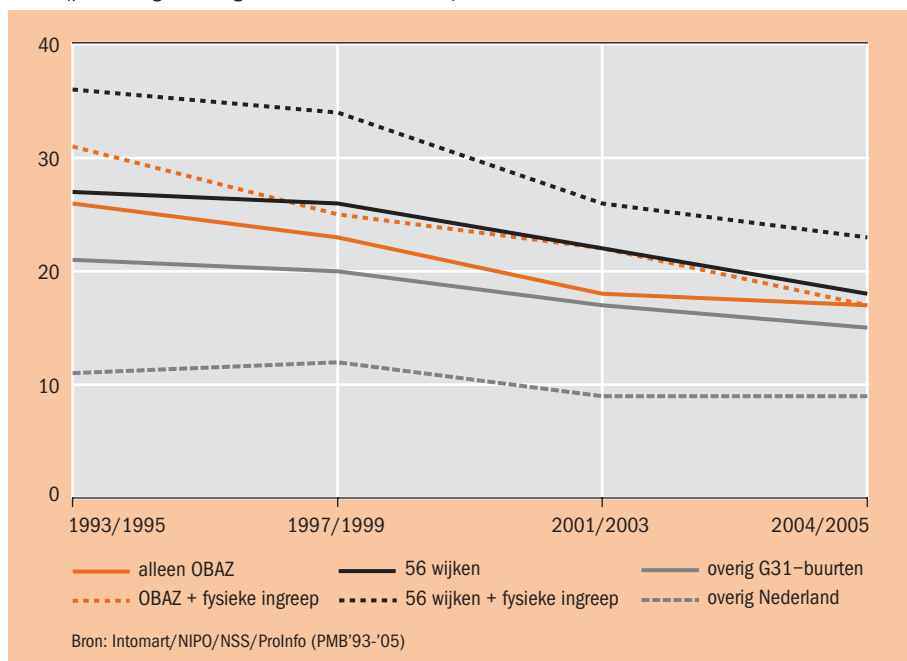
Ontwikkeling rommel op straat, naar type beleid in de buurt, 1993-2005 (percentage bewoners dat vaak rommel op straat ziet)



Klachten over rommel op straat zijn toegenomen (figuur 13.2), maar in de laatste jaren is er sprake van een ombuiging van de trend, al blijft het probleem hardnekkig. De bewoners in alle typen beleidsbuurtten blijven beduidend meer rommel rapporteren dan bewoners van overige G31-buurtten, en die ervaren weer veel meer rommel dan bewoners in overig Nederland. De sterkste inhaalbeweging zien we in de OBAZ-buurtten waar ook flink is ingegrepen in de woningvoorraad.

Figuur 13.3

Ontwikkeling bekladding van muren en gebouwen in de buurt, naar type beleid in de buurt, 1993-2005 (percentage dat zegt dat dit vaak voorkomt)

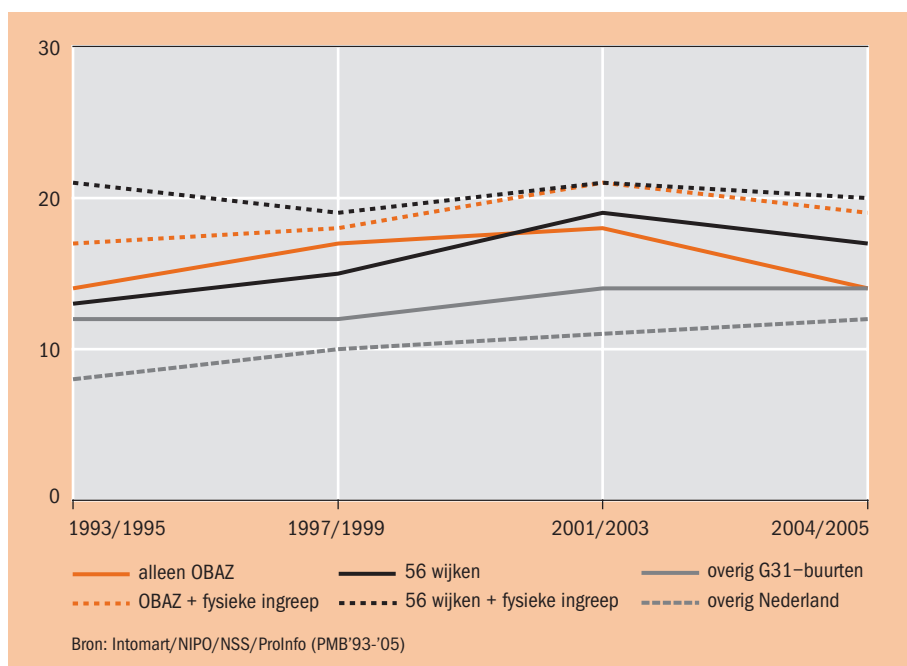


Bekladding van muren is zowel in de beleidsbuurten als in de overige G31-buurt afgenomen, sterker dan in overig Nederland (figuur 13.3). De beleidsbuurten zijn de overige G31-buurt dicht genaderd, al is het niveau in de herstructureringsbuurt (zonder OBAZ) nog beduidend hoger. Vernielingen aan bushokjes en ander straatmeubilair waren in de G31 begin jaren negentig ernstiger dan in overig Nederland, maar de steden maken in dit opzicht de laatste jaren een gunstiger ontwikkeling door. Dat geldt vooral voor de beleidsbuurt. Ook de geluidsoverlast van andere bronnen dan verkeer verminderde in de beleidsbuurt meer dan elders (beide niet in de figuur; zie bijlage B13.3).

Overlast van jongeren is een in ernst toenemend probleem. Buiten de G31 steeg de gerapporteerde overlast het snelst; in de G31 is de afgelopen jaren sprake van stabilisatie, terwijl de beleidsbuurt zich alle verbeterde (figuur 13.4). In de buurten waar alleen OBAZ was, zette de daling van de overlast het vroegst in, zette het sterkst door en komt uit op het niveau van de overige G31-buurt.

Figuur 13.4

Ontwikkeling overlast van groepen jongeren in de buurt, naar type beleid in de buurt, 1993-2005
(percentage dat zegt dat dit vaak voorkomt)

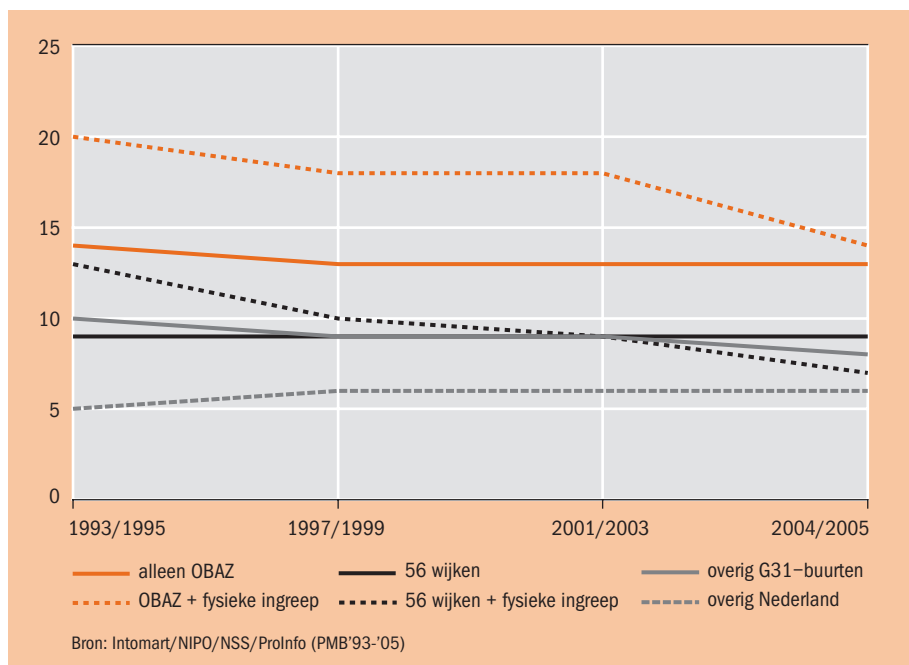


Openbare dronkenschap is vooral een centrumstedelijk probleem, waardoor het meer voorkomt in de OBAZ-buurt, die vaker centrumgebieden zijn. Het probleem nam af in de buurten waar geherstructureerd werd, vooral waar dat in combinatie gebeurde met OBAZ (figuur 13.5). In buurten waar alleen OBAZ-beleid gevoerd werd, veranderde het beeld van de openbare dronkenschap niet, net als in de (nog) niet geherstructureerde overige buurten, een vrij opmerkelijke vaststelling. Mogelijk speelt extra surveillance van politie in de herstructureringswijken hier een rol (hierop komen we terug in figuur 13.9).

Lastigvallen op straat wordt in de beleidsbuurten vaker waargenomen (of vermoed) dan in de overige G31-wijken en de rest van Nederland, maar in de beleidsbuurten heeft deze vorm van hinder zich ten goede ontwikkeld. De wijken met louter OBAZ steken gunstig af tegen de overige beleidsbuurten (figuur 13.6). Hetzelfde geldt voor bedreiging in de buurt, maar daar was de ontwikkeling in de OBAZ-buurt niet sterk afwijkend van de overige beleidsbuurten (zie bijlage B13.4). Geweld is volgens de buurtbewoners in de G31 en daarbuiten licht afgenomen, het meest in de beleidsbuurten. De OBAZ-buurt (zonder fysieke herstructurering) maakten de gunstigste ontwikkeling door, gevolgd door de buurten die nog (verder) geherstructureerd gaan worden (figuur 13.7).

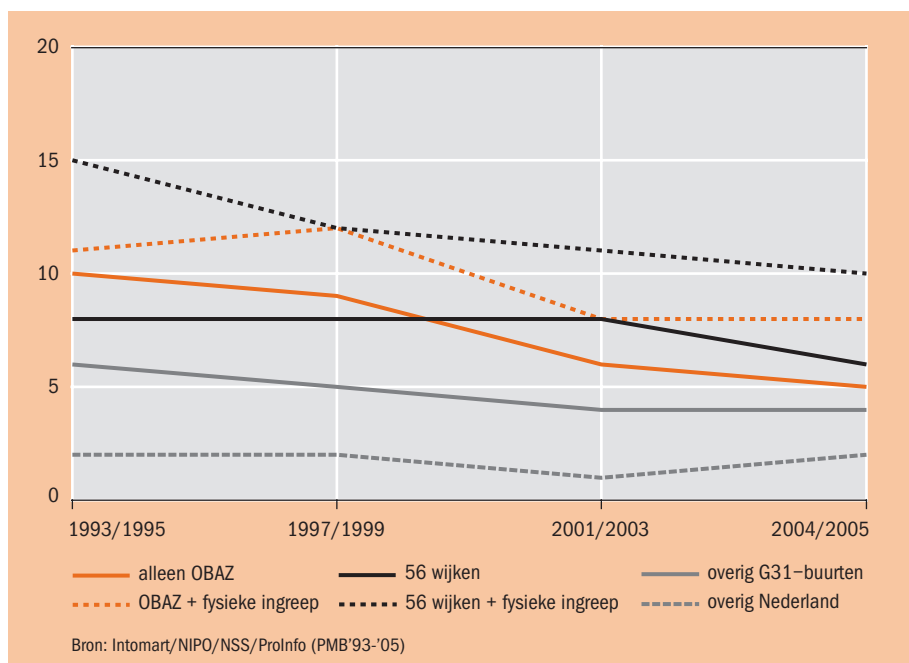
Figuur 13.5

Ontwikkeling van het voorkomen van dronken mensen op straat, naar type beleid in de buurt, 1993-2005 (percentage dat zegt dat dit vaak voorkomt)



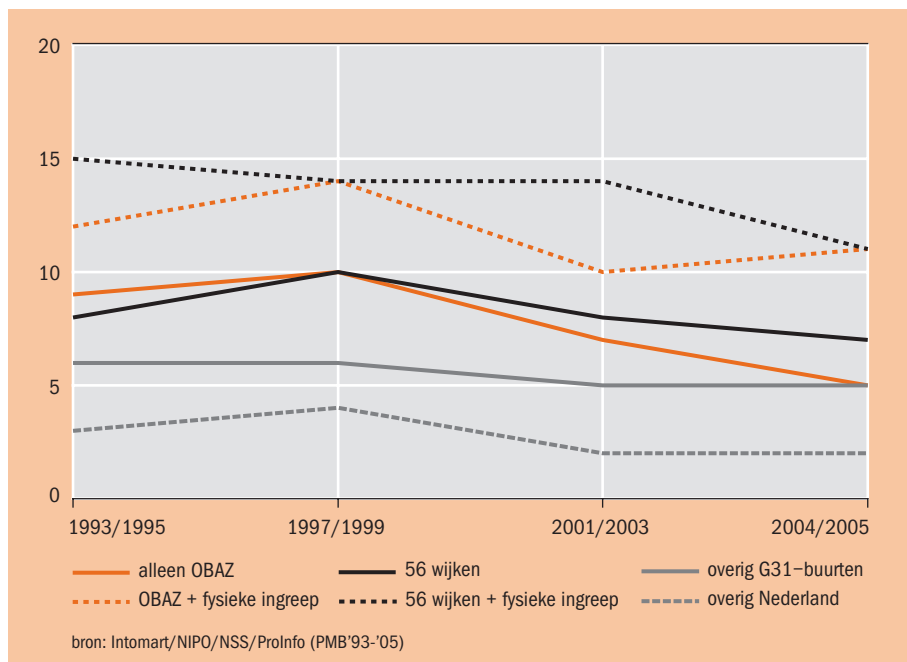
Figuur 13.6

Ontwikkeling lastigvallen van mannen en vrouwen op straat, naar type beleid in de buurt, 1993-2005



Figuur 13.7

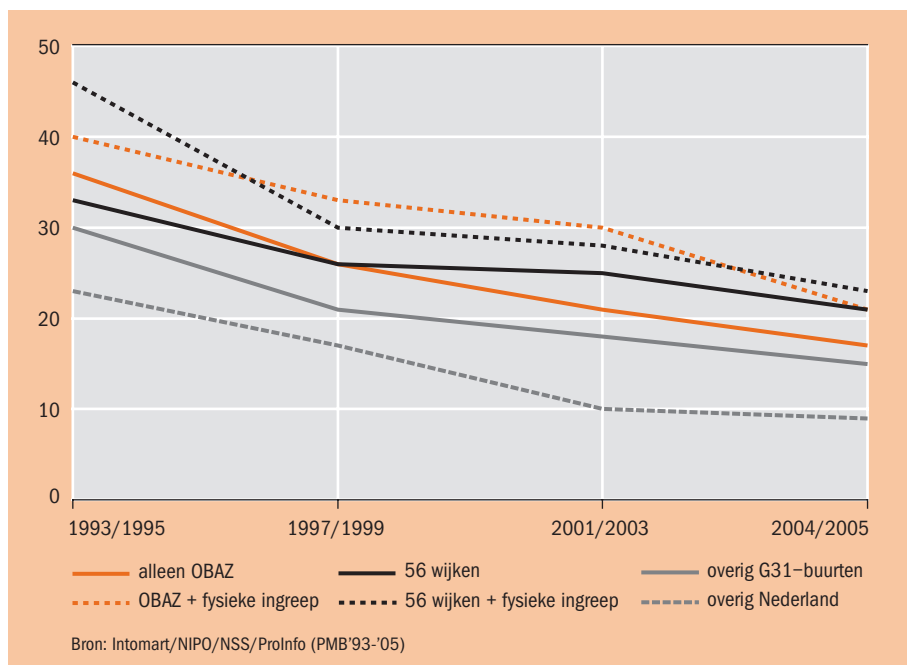
Ontwikkeling geweld in de buurt, naar type beleid in de buurt, 1993-2005 (percentage dat zegt dat dit vaak voorkomt)



Als indicatoren voor het vóórkomen van vermogensdelicten in de buurt zijn diefstal uit auto's (figuur 13.8) en inbraak in woningen (bijlage B13.4) gebruikt. Beide zijn landelijk zeer sterk afgenomen,¹⁴ ook in de G31 en daarbinnen in de beleidsbuurten. De toenemende beveiliging tegen inbraak van zowel woningen (politiekeurmerk) als – in mindere mate – auto's zal hieraan hebben bijgedragen, net als de verhoogde inzet van politie. De OBAZ-buurtten steken nog iets gunstiger af. Beide delicten werden en worden nog steeds het meest gepercipieerd in de herstructureringsbuurten. De ernst van de inbraken in woningen verschilt, in de perceptie van buurtbewoners, minder tussen buurten dan de meeste andere delicten en ongemakken. Dat geldt overigens ook voor te hard rijden en hondenpoep, nog twee hinderfactoren die tamelijk gelijkmatig over het land verspreid zijn (bijlage B13.4).

Figuur 13.8

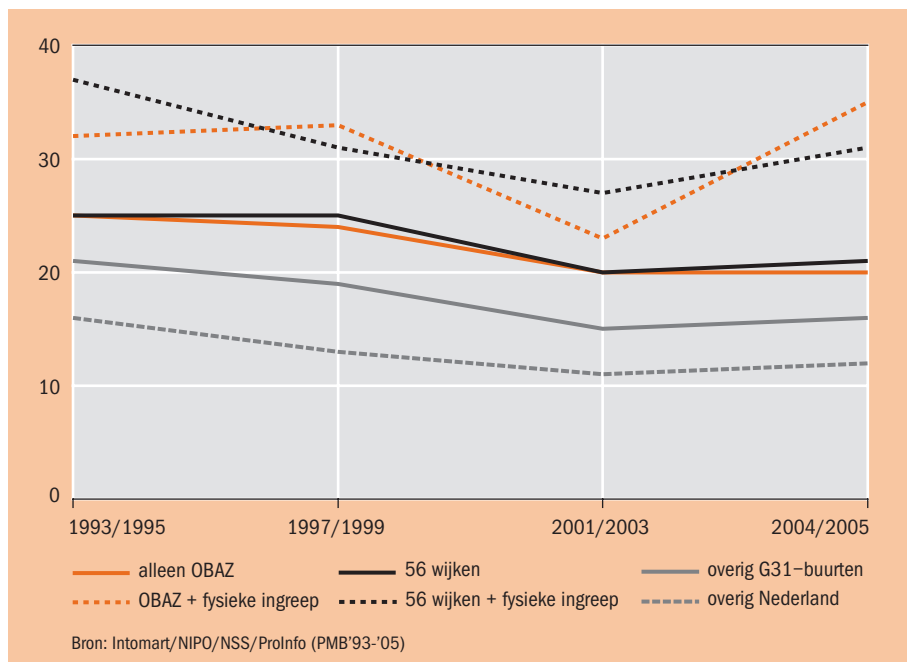
Ontwikkeling van diefstal uit auto's in de buurt, naar type beleid in de buurt, 1993-2005 (percentage dat zegt dat dit vaak voorkomt)



Opvallend is dat in de herstructureringsbuurten aanmerkelijk vaker politie op straat wordt gezien, vooral de laatste jaren (figuur 13.9). Na een dalende trend tot 2001/2003 nam de perceptie van politie op straat landelijk toe, maar in de geherstructureerde buurten meer dan elders. Een landelijke toename van de inzet van politie is conform het veiligheidsprogramma. Over de feitelijke aanwezigheid van politie in de specifieke buurten ontbreekt informatie. Het is goed mogelijk dat tijdens sloop- en bouwwerkzaamheden inderdaad sprake is geweest van intensiever politietoezicht. Het is ook mogelijk dat de herstructureringsgebieden meer als *hot spots* gezien worden en om die reden structureel meer politie-toezicht krijgen. In de niet geherstructureerde beleidsbuurten zagen de respondenten nauwelijks een grotere aanwezigheid van de politie. Dit betekent ook dat de gunstige ontwikkelingen die zich in die buurten voordeden, in elk geval in de perceptie van de bewoners niet direct te danken zijn aan intensiever politietoezicht.

Figuur 13.9

Ontwikkeling aanwezigheid politie in de straat, naar type beleid in de buurt, 1993-2005 (percentage dat zegt dat de politie dagelijks, in elk geval minstens drie keer per week in de straat komt)



13.3.4 Investerings en hinderstatistieken in perspectief

De vier onderscheiden categorieën beleidsbuurten en de referentiebuurten in de G31 en overig Nederland, maken in grote lijnen dezelfde ontwikkeling door voor verschillende indicatoren van verloederings, dreiging en vermogensdelicten. Die ontwikkeling is voor vermogensdelicten en, in mindere mate, voor vormen van dreiging gunstig te noemen, terwijl het beeld bij verloederings wisselend is, naar gelang de indicatoren. De ontwikkeling verliep voor de meeste indicatoren in de beleidsbuurten gunstiger dan in de overige G31-buurt.

Buurten waar al geherstructureerd is, ontwikkelen zich vergelijkbaar met beleidsbuurten waar alleen OBAZ was of waar de herstructurering nog niet begonnen is of niet erg omvangrijk was.

De relatief gunstige ontwikkeling in buurten waar helemaal nog niet of slechts kleinschalig geherstructureerd is, kan vermoedelijk verklaard worden door aangescherpt beheer in die buurten, anticiperend op ingrijpen en bedoeld om de last daarvan te minimaliseren. Ook wordt wel geanticipeerd op verplaatsing van sociale problemen vanuit andere buurten in dezelfde gemeente die wel al ingrijpend worden aangepakt. Hiervan wordt bijvoorbeeld expliciet verslag gedaan in de leefbaarheidsmonitor van Den Haag (Den Haag 2005) en in een rapportage over Onze buurt aan zet in het Dordtse Crabbenhof. Daar is Onze buurt aan zet aangegrepen om het beheer te

intensiveren, omdat in aangrenzende buurten de herstructurering in volle gang was en gevreesd werd voor de verplaatsing van sociale problemen (Dordrecht 2004).

In de OBABZ-buurten ontwikkelt de perceptie van zaken als mensen lastigvallen op straat, geweld in de buurt en overlast van jongeren zich gunstiger dan in de andere beleidsbuurten. Daarbij geldt ook dat de omkering in de trend goed samenviel met de uitvoering van het OBABZ-programma. Dit lijkt erop te wijzen dat het OBABZ-programma toegevoegde waarde had. Een verbeterde sociale omgang tussen bewoners, zou goed een rol kunnen spelen in het gunstige beeld in deze buurten. Die omgang kan rechtstreeks hebben bijgedragen aan een minder bedreigende perceptie van andere buurtbewoners, zoals jongeren. Ook kan de grotere betrokkenheid tot meer sociale controle hebben geleid. Tenslotte geldt dat de activiteiten die voor jongeren werden georganiseerd leden van deze groep vermoedelijk van de straat gehouden hebben en weerhouden van bezigheden die als bedreigend worden ervaren.

Het feit dat de bewoners in de OBABZ-buurten geen sterke toename van de politie op straat menen te zien, neemt niet weg dat de achtervang van een alert reagerende politie belangrijk is voor het functioneren van informele toezichthouders en anderen met een signalerende functie in de buurt. Ook zijn er verbeteringen in de veiligheid mogelijk die niet direct met politie op straat in verband gebracht worden, zoals het langer vasthouden van veelplegers. Maar die verbeteringen zijn niet specifiek voor de OBABZ-buurten en daarom lijken de participatie- en beheerinitiatieven wel degelijk een meerwaarde te verschaffen.

Voor diverse indicatoren trad voor de start van het OBABZ-programma (en het veiligheidsprogramma) al verbetering op (zoals bekladding, lastigvallen op straat en diverse vermogensdelicten). Heel vreemd is dat niet, want het sociale en intensieve buurtbeleid bouwt voort op eerdere verbeterprogramma's, zoals de in de eerste helft van de jaren negentig ingezette sociale vernieuwing, waarbij veelal dezelfde buurten in het geding waren. Daarbij was al aandacht voor intensiever buurtbeheer, onder meer met de aanstelling van toezichthouders. Ook was er kansgedreven beleid dat zich richtte op scholing en werk van buurtbewoners. Wat in het wijkbeheer in de jaren van sociale vernieuwing nog weinig aandacht kreeg, was het doelbewust bouwen aan vertrouwen en sociale cohesie: de revitalisering van het maatschappelijk middenveld (Van der Wouden et al. 1994: 271). In Onze buurt aan zet kwam dit element veel meer uit de verf.

Voor de geherstructureerde gebieden is niet goed vast te stellen in hoeverre verbeteringen in de hinderstatistiek (mede) toe te schrijven zijn aan flankerende sociale investeringen of aan intensiever veiligheidsbeleid, en in hoeverre herprofilering van de woningvoorraad werkelijk nodig was om de verbetering te bereiken. Omgekeerd kan gezegd worden dat het tegengaan van hinder en het verbeteren van de leefbaarheid kennelijk ook zonder grootschalige herstructurering goed mogelijk is. Daarbij geldt dat het hinderniveau voor de meeste indicatoren in de herstructureringsbuurten over een reeks van jaren het hoogste is. Dit kan betekenen dat de leefbaarheids-

problematiek in de buurten die fysiek al aangepakt zijn het grootst is, maar het kan ook samenhangen met een verhoogd hinderniveau vanwege het fysieke veranderingsproces, of met beide. Verbetering van de leefbaarheid is overigens maar één van de gestelde doelen van herstructurering; opwaarderen van de woningkwaliteit vormt het hoofddoel (Kullberg 2006).

Een gunstige ontwikkeling in de leefbaarheid zoals die spreekt uit de hinderstatistieken, is niet noodzakelijk toereikend om een grote mate van doorstroming vanuit de betreffende buurt naar buurten met betere woningen te keren. Die ervaring werd bijvoorbeeld in Emmen opgedaan, waar ondanks sterk verbeterde sociale cohesie in Emmerhout toch een grote verhuisdynamiek bleef bestaan (Van der Graaf en Duyvendak 2004: 27). Ook Van Beckhoven (2006) relateert op basis van veldwerk in de Utrechtse wijken Hooggraven en Kanaleneiland, het belang van sociale cohesie voor het remmen van de verhuisdynamiek, die toch vooral wordt ingegeven door de woningkwaliteit. Investerings in de kwaliteit van de woningen enerzijds en in sociale kwaliteit, beheer en onderhoud van de publieke ruimte anderzijds, lijken complementair te werken.

13.4 Ten slotte

Investerings in leefbare buurten hebben veel verschillende gezichten. Het type inspanningen dat hier geschetst is, waarbij bewoners vertrouwd raken met elkaar, zonder noodzakelijk ook bevriend te zijn, waarbij hinder wordt tegengegaan en waarbij de publieke ruimte aantrekkelijk wordt gemaakt, wordt vaak als sociaal beleid gekenschetst.¹⁵ In feite is er een belangrijke fysieke component: inrichting, kwaliteit en onderhoud van de ruimte waar interacties zich voltrekken. Daar vinden belangrijke fysieke interventies plaats, zoals schoonmaak, reparatie en groenonderhoud, maar ook het creëren of juist opofferen van publieke ruimten, zoals groenvoorzieningen.

De interventies ten behoeve van leefbare buurten lijken vruchten af te werpen, gelet op diverse hinderstatistieken. Daarbij kan niet worden vastgesteld hoe groot de bijdrage is van afzonderlijke initiatieven, want er gebeurt veel tegelijk. Vermoedelijk is de effectiviteit gelegen in de combinatie van bouwen aan sociale cohesie enerzijds en intensief sociaal en fysiek beheer van de publieke ruimte anderzijds.

Interessant is dat de verbeteringen die buurtbewoners menen te zien, niet samenhangen met een toename van 'blauw op straat', althans in de buurten waar geen herstructurering plaatsvond. Verminderde dreiging en last van omwonenden lijkt eerder te mogen worden toegeschreven aan vormen van 'lichtblauw op straat', informeel toezicht, liefst in combinatie met constructieve werken zoals jeugdwerk, schoonmaakwerk en dergelijke. De politie kan dan als achtervang fungeren. Daarnaast is er mogelijk sprake van een grotere tolerantie jegens buurtgenoten, die door de ontmoetingsinitiatieven wat vertrouwder zijn geworden.

Diverse geschetste initiatieven zijn kwetsbaar, in de zin dat ze met ongewisse middelen gefinancierd worden. Er wordt wel over een projectencarrousel gesproken, waarbij wordt opgemerkt dat het te verkiezen is om continu over een lager bedrag te beschikken dan kortstondig over veel geld (Van der Graaf et al. 2006). Dat pleit voor een gegarandeerde inzet van middelen om bewonersparticipatie en beheer levendig te houden. Maar wat is een effectieve inzet?

Het is mogelijk dat met dezelfde middelen die nu ingezet worden, een toenemend effect gerealiseerd wordt. Allereerst is onderhoud van zowel de fysieke omgeving als sociale normenstelsels makkelijker zodra achterstallig onderhoud is ingelopen. Daarnaast valt, gelet op de kritiek op het functioneren van de welzijnssector, mogelijk de effectiviteit van het sociaal beleid nog te verbeteren. Ten slotte wordt steeds meer kennis opgebouwd en gecommuniceerd over de beste methoden, zodat beschikbare middelen ook efficiënter kunnen worden ingezet door te concentreren op succesvolle initiatieven. Toch is het interessant om in het buurtbeheer wat ruimte voor verrassingen te behouden. Het geëngageerde kunstenaarsgilde kan hieraan een bijdrage leveren.

Het is goed mogelijk dat investeringen in de leefbaarheid van een buurt waar de woningen onaantrekkelijk zijn, ontoereikend zijn om een grote verhuisdynamiek tegen te gaan. Enkele ervaringen wijzen in die richting. Het opwaarderen van een deel van de woningen in de buurt is dan een complementaire strategie om de buurt aantrekkelijker en ook stabiel te maken. Maar dat betekent ook dat voor de onverbeterde woningen de verhuisdynamiek naar alle waarschijnlijkheid groot blijft. Dat zou betekenen dat het intensieve beheer van buurten een structureel karakter moet krijgen, omdat het onwaarschijnlijk is dat de civil society in dynamische en weinig draagkrachtige buurten of delen van buurten helemaal op eigen kracht gaat functioneren.

- 1 Tom van Dijk en Frans Knol verleenden ondersteuning bij de in paragraaf 13.3 gepresenteerde statistieken, maar dragen geen verantwoordelijkheid voor analyses en interpretaties.
- 2 In dit hoofdstuk zullen we de initiatieven op het platteland, meer in het bijzonder de inspanningen om het voorzieningenniveau op peil te houden of te brengen, niet behandelen (zie hiervoor Steenbekkers et al. 2006).
- 3 Wel komen we nog terug op de globale omvang van de investeringen ten behoeve van het veiligheidsprogramma, de verhouding tot andere relevante publieke investeringen, en de gepercipieerde aanwezigheid van politie in woonbuurten.
- 4 Zie hiervoor bijvoorbeeld projectbeschrijvingen op de website van KEI, het kenniscentrum grotestedenbeleid.
- 5 De vraag naar actieve inzet werd als volgt ingeleid: 'In een aantal buurten wordt aan bewoners gevraagd of zij willen meewerken aan het maken van plannen om de buurt te veranderen en te verbeteren. Zou u zich hier actief voor willen inzetten?'
- 6 'Slecht' volgens een door RIGO (2004) gemaakte score van de waardering van bewoners voor de buurt en de overlast die er gerapporteerd wordt.
- 7 Zie hiervoor bijlage B13.1, die ook niet uitputtend zal zijn, maar wel de bronnen noemt die hier geraadpleegd zijn en die vrij complementair van karakter zijn.
- 8 Volgens de reputatiemonitor van het tijdschrift *Building Business* (Laverman 2005) was Woonbron zowel in 2005 als 2004 innovatief koploper onder de woningcorporaties.
- 9 In landelijk gebied zijn ook uitgaven aan waterkeringen, jachthavens, recreatiestranden en campings inbegrepen.
- 10 Er zijn meer relevante posten dan uitgaven aan politie en niet alle politie-uitgaven zijn even relevant voor woonbuurten, maar het is lastig de kostenposten exact toe te delen aan zaken die de veiligheid van woonbuurten bevorderen. De uitgaven aan politie zijn ontleend aan Moolenaar (2005: 218).
- 11 Er zijn in totaal vijf buurten uitgesloten van de analyses, omdat er wel zeer grootschalig nieuwbouw plaatsvond (meer dan 30% van de bestaande woningvoorraad werd toegevoegd). Het gaat om Buurt 51 (postcode 8226) in Lelystad (met 43% nieuwbouw), Laakhaven West (2521) in Den Haag, met 32% nieuwbouw, Groot Goor (5706) in Helmond, met 41% nieuwbouw, Spoorwijk (2524) in Den Haag, met 42% nieuwbouw en 50% onttrekking en de buurt Nieuwland-West (3118) in Schiedam, met 43% nieuwbouw en 40% onttrekking. De redenering was dat dergelijke grote ingrepen het karakter van de buurt te zeer veranderen om de leefbaarheid nog zinvol te kunnen vergelijken.
- 12 Dat is gedaan omdat het aantal respondenten per buurt enorm varieert over de jaren, afhankelijk van of er wel of niet oversampling plaatsvond. In de gepresenteerde figuren tellen alle buurten even zwaar mee, ongeacht hun bewonersaantal.
- 13 Er is voor de beleidsbuurten een ondergrens gehanteerd van minimaal 19 waarnemingen per buurt in elk van de aan elkaar gekoppelde meetjaren (dus 1993 +1995; 1997 +1999 enz.). In de meeste gevallen ligt het aantal waarnemingen in de orde van tientallen respondenten per viercijferig postcodegebied. De respondenten die zich hebben uitgesproken over de buurt, vormen een redelijke, maar geen perfecte afspiegeling van de buurtbevolking, omdat onder hen 'te veel' ouderen en autochtonen zijn en 'te weinig' jongeren. Allochtone groepen en jongeren zijn ondervertegenwoordigd in de monitor. Wel is de samenstelling van de respondentengroep voor de verschillende gebieden en jaren goed vergelijkbaar.

- 14 Zie ook de voortgangsrapportages van het veiligheidsprogramma (www.veiligheidsprogramma.nl)
- 15 Bijvoorbeeld bij het onderscheiden van een fysieke en een sociale pijler in de stedelijke vernieuwing (zie o.a. VROM 2002 en vele documenten over stedelijke vernieuwing, www.kei-centrum.nl, www.hetkenniscentrum.nl/nicis).

Literatuur

- Aedes (2003, 2004 en 2005). *Branche in beeld*. Hilversum: Aedes.
- AFWC (2006). *Dossier Leefbaarheid 2005*. Amsterdam: Amsterdamse Federatie van Woningcorporaties.
- Beckhoven, E. van (2006). *Decline and Regeneration. Policy Responses to Processes of Change in Post-war Urban Neighbourhoods*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- BNA (1955). *Gronden en achtergronden van woning en wijk*. Een bijdrage tot het 'herstel' van de 'vernieuwing' op het gebied van het wonen. Amsterdam, uitgegeven voor de Kerngroep van de Studiegroep Woningarchitectuur van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandse Architecten. Amsterdam (G. van Saane 'lectura architectonica').
- Breijen, F. den et al. (2006). *Stedelijke vernieuwing: kosten en baten*. Amsterdam: RIGO/Cebeeon/SEO Economisch onderzoek.
- Broek, A. van den et al. (2006). 'Tijd en vrije tijd'. In: A. Steenbekkers et al. (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Conijn, J.S.B. (2005). *Woningcorporaties. Naar een duidelijke taakafbakening en een heldere sturing*. Amsterdam: RIGO.
- Dam, C.L. van en P.E. Wiebes (2005). *Aandacht voor welzijn. Inhoud, omvang en betekenis van de welzijnssector*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Den Haag (2005). *Leefbaarheids- en veiligheidsmonitor Den Haag 2004*. Den Haag: Gemeente Den Haag/Bestuursdienst, Projectbureau Grotestedenbeleid.
- Doorn, J.A.A. van (1955). 'Wijk en stad reële integratiekaders'. In: *Prae-adviezen voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken, 17 december 1955 te Amsterdam*. Amsterdam: ISONEVO
- Dordrecht (2004). *Onze buurt aan zet. Sociaal investeren, een aanpak met resultaat*. Dordrecht: Gemeente Dordrecht.
- Engbersen, R. en K. Voogd (2005). *Kom naar buiten! Thuis Op Straat is er ook*. Rotterdam: Uitgeverij De Knappe Man.
- Graaf, P. van der en J.W. Duyvendak (2004). 'Emmen revisited. De koersresultaten van 5 jaar integrale wijkvernieuwing'. In: *Wooncom, Emmen revisited. De winst van 5 jaar Emmen revisited* (p. 11-38). Emmen: woningcorporatie Wooncom.
- Graaf, P. van der et al. (2006). *Eindevaluatie Onze buurt aan zet. Een thematische vergelijking van tien steden*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Gruis, V. (2006). *Herstructurering en buurtbeleid: fysiek of sociaal?* (paper voor RMO-conferentie 'Opbrengsten van sociale investeringen'). Delft: Technische Universiteit, Faculteit Bouwkunde.
- Hagedoorn, T. (2005). 'Eigen verantwoordelijkheid en empowerment. Goldservice belooft goede huurders met beter wonen en werken'. In: *Vitale stad*, mei 2005, p. 8-9.
- Hart, J. de, F. Knol en C. Maas-de Waal (red.) (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hazeu, C.A. et al. (2005). *Buurtinitiatieven en buurtbeleid in Nederland anno 2004. Analyse van een veldonderzoek van 28 casussen*. Amsterdam: Pallas Publications.
- Horst, H. van der, J. Kullberg en L. Deben (2002). *Wat wijken maakt. De wording van functionele, sociale en expressieve kwaliteiten van Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord*. Utrecht: DGVH Nethur.

- Kaa, R. van der (2004). *Geluk is een grasveld*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Karyotis, S. et al. (2005). *Jeugd en buitenruimte in Rotterdam. Het Thuis Op Straat project*. Rotterdam: Risbo.
- Knol, F. (2005). *Wijkkwaliteiten. De kwaliteit van de fysieke woonomgeving 1994-2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Werkdocument 112).
- Konijnenburg, P. van en J. Uitzinger (1999). *Met het oog op groen. Onderzoek naar de relatie tussen groen in de woonomgeving en leefbaarheid*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/IVAM Environmental Research.
- Kullberg, J. (2006). *De tekentafel neemt de wijk. Beloften en beperkingen in de herstructurering van buurten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-essay 3).
- Kunstgebouw (2005). *Gemeenschapskunst in Zuid-Holland*. Rijswijk: Kunstgebouw.
- Laverman, W. (2005). 'De sterkste reputaties in de 2^e Building Business Reputatie Monitor'. In: *Building Business*, november 2005, p. 28-33.
- Leerkes, A. et al. (2004). *Wijken voor illegalen. Over ruimtelijke spreiding, huisvesting en leefbaarheid*. Den Haag: Sdu.
- Leun, J. van der, E. Snel en G. Engbersen (2001). 'Achterstandsbuurten en onveiligheid'. In: G. Engbersen en J. Burgers (red.), *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Moolenaar, D.E.G. (2005). 'Uitgaven aan criminaliteit'. In: A.Th.J. Eggen en W. van der Heide (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2004. Ontwikkelingen en samenhangen*, Den Haag: WODC.
- Nibud (2005). *Tuinuitgaven*. Utrecht: Nibud.
- Oppelaar, J. en K. Wittebrood (2006). *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- O&S Den Bosch (2004). *Onderzoek speelstraten*. Den Bosch: Gemeente Den Bosch/dienst Onderzoek en statistiek.
- Priemus, H. (2004). 'Groen wonen in de stad'. In: B&G *Ruimtelijke Ordening* (10), p. 8-11.
- Productschap tuinbouw (2005). 'Branches in detail 2005. Tuincentra'. Geraadpleegd 31 augustus 2006 via www.tuinbouw.nl.
- RIGO (2004). *Leefbaarheid van wijken*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- RMO (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO-advies 37).
- Sampson, R.J., S.W. Raudenbush en F. Earls (1997). 'Neighborhoods and Violent Crime. A Multilevel Study of Collective Efficacy'. In: *Science* 277, p. 918-924.
- Schaar, J. van der (2005). *Over rollen van partijen in de stedelijke vernieuwing (essay)*. Rotterdam: KEI Kenniscentrum stedelijke vernieuwing.
- Schiedam (2004). *Leefbaarheidsonderzoek 2004*. Schiedam: Gemeente Schiedam.
- Schuyt, C.J.M. (2004). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- SEV (2006). *Achter de voordeur. Woonmaatschappelijk werk nieuwe stijl*. Rotterdam: Stichting Stuurgroep Experimenten in de Volkshuisvesting.
- Singelenberg, J. (2005). *Wonen aan de onderkant. Herhuisvesting na extreme overlast. Rapportage voorstudie*. Rotterdam: Stichting Stuurgroep Experimenten in de Volkshuisvesting.
- Sjerps, M. (2005). 'De stad schoonmaken is topsport. Interview met wethouder Lucas Bolsius'. In: *Vitale stad*, mei 2005, p. 14-17.
- Steenbekkers, A., C. Simon en V. Veldheer (red.) (2006). *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Terpstra J. en I. Bakker (2002). *Met recht lokaal. Evaluatie van Justitie in de Buurt*. Enschede: IPIT.

- TK (2003/2004). *Naar een veiliger samenleving*. Brief van de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 7 oktober 2003. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 28684, nr. 17.
- Uitermark, J. en J.W. Duyvendak (2006). *Sociale integratie ...straataanpak in de praktijk*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Veldboer, L. en J.W. Duyvendak (2004). 'Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld'. In: *Sociologische Gids* (51) 1, p. 36-52.
- Visser, P. en F. van Dam (2006). *De prijs van de plek. Woonomgeving en woningprijs*. Rotterdam/Den Haag: RPB/NAi Uitgevers.
- VROM (2000). *Mensen wensen wonen. Nota wonen in de 21ste eeuw*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- VROM (2002). *Stadsvernieuwing gemeten. KWR 2000 maakt balans op*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- VROM (2004). *Burgerplatform vrom. Leefbaarheid en stedelijke vernieuwing. Beelden uit de praktijk*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Wilson, J.Q. en G. Kelling (1982). 'Broken Windows'. In: *The Atlantic Monthly* (249) 3, p. 29-38.
- Wittebrood, K., J. Latten en H. Nicolaas (2005). 'Wonen, leefbaarheid en veiligheid in concentratiewijken'. In: *Jaarrapport integratie 2005* (p. 132-147). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Woonbron (2006). *Jaarverslag 2005*. Rotterdam: Woonbron.
- Wouden, R. van der et al. (1994). *Evaluatie sociale vernieuwing. Het eindrapport*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- WRR (2005). *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zunderdorp, R. en A. van Bruggen (2003). *Sectorale, lokale en departementale initiatieven rond waarden en normen*. Den Haag: Forum voor democratische ontwikkeling.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2006-2007) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0267-8

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004. ISBN 90-377-0159-0

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)

Social and Cultural Report 2002. The Quality of the Public Sector (Summary). ISBN 90-377-0118-3

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report 1998. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2005

2005/1 Landelijk verenigd. Civil society en vrijwilligerswerk IV (2005). ISBN 90-377-0126-4

2005/2 Aandacht voor welzijn. Inhoud, omvang en betekenis van de welzijnssector (2005). ISBN 90-377-0204-x

2005/3 De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002 (2005). ISBN 90-377-0157-4

2005/4 Kinderen in Nederland (2005). ISBN 90-377-0209-0

2005/5 Vermaatschappelijking in de zorg (2005). ISBN 90-377-0214-7

2005/6 Culture-lovers and Culture-leavers. Trends in interest in the arts and cultural heritage in the Netherlands (2005). ISBN 90-377-0217-1

2005/7 Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in de belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed. Het culturele draagvlak 6 (2005). ISBN 90-377-0228-7

2005/8 The Hunt for the Last Respondent (2005). ISBN 90-377-0215-5

- 2005/9 Zorg voor verstandelijk gehandicapten. Ontwikkelingen in de vraag (2005). ISBN 90-377-0235-x
- 2005/10 Bestuur aan banden. Lokaal jeugdbeleid in de greep van nationaal beleid (2005). ISBN 90-377-0210-4
- 2005/11 Maten voor gemeenten 2005 (2005). ISBN 90-377-0224-4
- 2005/12 Arbeidsmobiliteit in goede banen (2005). ISBN 90-377-0203-1
- 2005/13 Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming (2005). ISBN 90-377-0225-2
- 2005/14 De sociale staat van Nederland 2005 (2005). ISBN 90-377-0202-3
- 2005/15 Kijk op informele zorg (2005). ISBN 90-377-0201-5
- 2005/16 Armoedemonitor 2005 (2005). ISBN 90-377-0206-6

SCP-publicaties 2006

- 2006/1 Thuis op het platteland (2006). ISBN 90-377-0229-5
- 2006/2 Een eigen huis... Ervaringen van mensen met verstandelijke beperkingen of psychiatrische problemen met zelfstandig wonen en deelname aan de samenleving (2006). ISBN 90-377-0246-5
- 2006/3 Uitgerekend wonen (2006). ISBN 90-377-0250-3
- 2006/4 Jeugd met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2006 (2006). ISBN 90-377-0200-7
- 2006/5 Hoe het werkt met kinderen (2006). ISBN 90-377-0238-4
- 2006/6a Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0269-4
- 2006/6b De balans opgemaakt. De slotbeschouwing van de sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0251-1
- 2006/7 Slachtoffers van criminaliteit: feiten en achtergronden (2006). ISBN 90-377-0232-5
- 2006/8 Voorzieningen voor slachtoffers van misdrijven: gebruik, bereik en draagvlak (2006). ISBN 90-377-0270-8
- 2006/9 Op weg in de vrije tijd (2006). ISBN 90-377-0273-2
- 2006/10 Rapportage sport 2006 (2006). ISBN 90-377-0252-x
- 2006/11 Ondersteuning gewenst. Mensen met lichamelijke beperkingen en hun voorzieningen op het terrein van wonen, zorg, vervoer en welzijn (2006). ISBN 90-377-0260-0
- 2006/12 Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop (2006). ISBN 90-377-0256-2
- 2006/13 Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs (2006). ISBN 90-377-0208-2
- 2006/14 Uniform uit de kast. Homoseksualiteit binnen de krijgsmacht (2006). ISBN 90-377-0255-4
- 2006/15 Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland (2006). ISBN 90-377-0257-0
- 2006/16 Report on the Elderly 2006 (2006). ISBN 90-377-0271-6
- 2006/17 Publieke productie en persoonlijk profijt (2006). ISBN 90-377-0231-7
- 2006/18 Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht (2006). ISBN 90-377-0231-7
- 2006/19 Wie werken er in het onderwijs? Op zoek naar het 'eigene' van de onderwijsprofessional (2006). ISBN 90-377-0291-0
- 2006/20 Maten voor gemeenten 2006 (2006). ISBN 90-377-0253-8

SCP-essays

- 1 Voorbeelden en nabebelden (2005). ISBN 90-377-0248-1
- 2 De stem des volks (2006). ISBN 90-377-0265-1
- 3 De tekentafel neemt de wijk (2006). ISBN 90-377-0261-9
- 4 Leven zonder drukte (2006). ISBN 90-377-0262-7

Werkdocumenten

- 110 Verklaringsmodel verpleging en verzorging. Onderzoeksverantwoording (2005). ISBN 90-377-0199-x
- 111 Grenzen aan de maatschappelijke opdracht van de school (2005). ISBN 90-377-0213-9
- 112 Wijkkwaliteiten (2005). ISBN 90-377-0216-3
- 113 Ouderen van nu en van de toekomst (2005). ISBN 90-377-0219-8
- 114 Verzonken technologie. ICT en de arbeidsmarkt (2005). ISBN 90-377-0205-8
- 115 Cijfermatige ontwikkelingen in de verstandelijk-gehandicaptenzorg. Een vraagmodel (2005). ISBN 90-377-0221-x
- 116 Vrijwilligersorganisaties onderzocht. Over het tekort aan vrijwilligers en de wijze van werving en ondersteuning (2005). ISBN 90-377-0233-3
- 117 Het Actieplan Cultuurbereik en cultuurdeelname, 1999-2003. Een empirische evaluatie op landelijk niveau (2005). ISBN 90-377-0236-8
- 118 Advocaat met korting (2005). ISBN 90-377-0240-6
- 119 Regionale verschillen in de wachtlijsten verpleging en verzorging (2005). ISBN 90-377-0242-2
- 120 De mantelval (2005). ISBN 90-377-0245-7
- 121 SCP-maat voor lichamelijke beperkingen op basis van avo 2003 (2006). ISBN 90-377-0268-6
- 122 Gezond en wel met een beperking (2006). ISBN 90-377-0254-6
- 123 De onbereikte minima (2006). ISBN 90-377-0275-9
- 124 Snuffelen en graven. Over doelgroepen van digitaal toegankelijke archieven (2006). ISBN 90-377-0276-7
- 125 Liever thuis dan uit. De indicatiestelling in de awbz voor zorg op afroep en verblijf (2006). ISBN 90-377-0278-3
- 126 Naar een nieuwe armoedegrens? (2006). ISBN 90-377-0241-4
- 127 Klik naar het verleden. Een onderzoek naar gebruikers van digitaal erfgoed: hun profielen en zoekstrategieën (2006). ISBN 90-377-0279-1
- 128 Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie (2006). ISBN 90-377-0259-7
- 129 Juist beschermd. De determinanten van de woonsituatie van volwassen verstandelijk gehandicapten (2006). ISBN 90-377-0288-0
- 130 De lange weg naar Brussel. De Europese betrokkenheid van Nederlandse maatschappelijke organisaties en hun leden (2006). ISBN 90-377-0264-3

Overige publicaties

Hier en daar opklaringen. Nieuwjaarsuitgave 2005 (2005). ISBN 90-377-0212-0

De jacht op de laatste respondent. Samenvatting (2005). ISBN 90-377-0223-6

De grens als spiegel. Een vergelijking van het cultuurbestel in Nederland en Vlaanderen (2005). ISBN 90-377-0222-8

Jaarrapport Integratie 2005 (2005). ISBN 90-377-0237-6

Bestuur aan banden. Samenvatting (2005). ISBN 90-377-0239-2

De goede burger (2005). ISBN 90-377-0244-9

Ouderen in instellingen (2005). ISBN 90-377-0247-3

? Altijd een antwoord. Nieuwjaarsuitgave 2006 (2006). ISBN 90-377-0263-5

Hoge (jeugd)werkloosheid onder etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0266-x

Niet-westerse allochtonen met een stabiele arbeidsmarktpositie: aantallen en ontwikkelingen (2006). ISBN 90-377-0249-x

Werken op de grens van wetenschap en beleid (2006). ISBN 90-377-0272-4

Tijd voor de basisschool. Factsheet ten behoeve van de invitational conference 'Tijd voor school 2006' op 31 mei 2006, Museon, Den Haag (2006). ISBN 90-377-0277-5

At Home in the Countryside. A comparison of rural and urban life. Summary (2006).
ISBN 90-377-0292-9
De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden (2006). ISBN 90-377-0283-x
Anders onderweg. De mobiliteit van allochtonen en autochtonen vergeleken (2006).
ISBN 90-377-0281-3
Summary of Report on the Elderly 2006 (2006). ISBN 90-377-0293-7